

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԸՆՅԿԱԿԱՆ ԸՄՐՑ

ՀԳԱԱ ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

9(47.925)
1h - 20

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ ՉՈՐՄ ՀԱՏՈՐՈԿ

ՀԱՏՈՐ Ա

ԸՆՅԿԱԿԱՆ ԸՆՐՑ

Կազմել, ծանոթագրել

Էւ ներածությունը գրել է ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Թարգմանել է ՎԱԼՏԵՐ ԴԻԼՈՅԱՆԸ

Հրատարակիչ-խմբագիր ԱԼԲԵՐՏ ԻՍՈՅԱՆ



«Հայագիտական» հրատարակչությունը
երախտագիտություն է հայտնում մեծ դասաբանի
ազգային **ՌՈՒՄՆԳ ՄՈՒՇԵՂԻ ԱԳՈՆՅԻՆ՝** գրքի
ստեղծագործությանը նյութաղեսև եւ բարոյաղեսև
օժանդակելու համար:

ԱԳՈՆՅ Ե. երկեր չորս հատորով. հատ. Ա. Հայկական հարց:
Կազմող՝ Պ. Գրիգորյան:
Թարգմանիչ՝ Վ. Գրիգորյան:
Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Ա. Իսոյան:
Երևան, «ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ» հրատ., 1996, 244 էջ:

Հատորն ընդգրկում է հայ մեծ պատմաբան Լիկոդայոս Աղոնցի
(1871-1942) հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները հայկական
հարցի վերաբերյալ: Այն հանձնարարվում է պատմաբաններին,
քաղաքագետներին, դիվանագետներին, հայագետներին եւ
ընթերցողների մեծ լսարանին:

«ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ» հրատ., 1996

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լիկոդայոս Աղոնցը բացառիկ երեսույթ է մեր դասագրության մեջ, իր բարձր կրթվածությամբ, լեզուների խոր իմացությամբ, հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն ստեղծագործելու ունակությամբ, դասաբանի ու բանասերի կենսախոյզ եւ ճգրհի սաղանդների զուգորդմամբ, սարբեր ժամանակաշրջանների եւ երեսույթների լայն ու համակողմանի ընդգրկմամբ, անկողմնակալ ու սրափ հայրենասիրությամբ, դասեհաղաթությունից եւ միտմանավորությունից հեռու մնալու հեռասեսությամբ, ազնվասոհմ ծագմամբ ու գործելակերպով եւ, վերջապես, իր բողած հարուս ժառանգությամբ:

Գժբախտաբար, այդ ժառանգության միայն մի փոքր մասն է ծանոթ մեր ընթերցողին: Նրա բազմաթիվ աշխատություններ, որ գրված են սարբեր լեզուներով, դեռեւս չեն բարգձմանված հայերեն: Իսկ հայագիտությունը առանց Աղոնցի հիմնարար աշխատությունների անհնար է դասկերացնել:

Այդ մասնագրությամբ «Հայագիտական» հրատարակչությունը ձեռնարկել է լույս ընծայել Ե. Աղոնցի երկերի ժողովածուն չորս հատորով: Հրատարակչությունը ոչ ամբողջական է եւ ոչ էլ, մասնավաճ, լիակատար: Մեր նույնական է անել առաջին քայլը մեկտեղելու մեծ հայագետի այն երկերը, որոնք գրեթե չեն հրատարակված մեզանում: Հրատարակչությունը բեմասիկ է: Առաջին հատորը ամբողջովին ներկայացնում է Հայկական հարցը եւ հայոց ցեղապանությունը: Հրատարակվող նյութերի մեծ մասը բարգձմանություն է ռուսերեն բնագրից, որ կատարել է որո՞՞. Վ. Գրիգորյանը: Հայերեն բնագրերում կատարված են անճան, անհրաճեճ ուղղումներ: Երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտնականի հայ-բյուզանդական նորերը, այսինքն՝ աշխատությունների այն շարքը, որ ժամանակին սոյագրվել է ֆրանսերեն եւ գրեթե անծանոթ է մեր ընթերցողին: Երրորդ հատորում տեղ կզտենն դասագիտական աշխատություններ: Իսկ վերջին հատորն ընդգրկում է հայագետի բանասիրական հետազոտությունները, հրատարակախոսական հոդվածներն ու նամակները: Այս հատորում կլինեն նաեւ քառահատորի անճանագրությունների, տեղանունների եւ առարկայական ցանկեր:

Քառահատոր ժողովածուն հրատարակության է դասատատել աղոնցագետ դասագրան Պետրոս Հովհաննիսյանը:

Քառահատորում տեղ չեն գտել Ե. Աղոնցի «Հայասանի դասություն» եւ «Հայասանը Հուսիսիսանոսի դարաշրջանում» աշխատությունները, որոնք լույս են տատել Երևանում առաջինը 1972-ին, իսկ երկրորդը՝ 1987-ին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա «Հայկական Վարդ-արքայ ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Ծերենցի վերջին, ժամատաշակաճ խմբագրության» եւ «Գիտնիսիոս Թրակացին եւ հայ մեկնիչները» ռուսերեն աշխատություններին, աղա դրանց բարգձմանությունն ու հրատարակչությունը աղագայի գործ են:

Հրատարակչությունը երախտագիտություն է հայտնում Համագրային մակուքային միության Բեյրութի մասնաճյուղին՝ Ե. Աղոնցի աշխատությունների բնագրերը տամաղրելու համար:



Նորերը կրակին ինչ որ հիները վերջացուցած են:

Ռ. Զարդարյան

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

1.

Յուրաքանչյուր սերունդ սկսում է այնտեղից, ուր կանգ են առնում նախորդները: Նորերն էլ ավելի են առաջ տանում ու զարգացնում նախորդների գաղափարներն ու գործը: Սա է կյանքի գոյության իմաստը, սա է հաջողականության բանալին:

Նիկողայոս Ադոնցի մահվան պահից անցել է 55 տարի, սակայն բովանդակ հայագիտության մեջ այդ տարիների ընթացքում չեղավ որեւէ մեկը, որ բռներ նրա տեղը, շարունակեր նրա կիսատ բողած գործը: Սա է Ն. Ադոնցի գործի ինչպես մեծությունն ու վեհությունը, այնպես էլ ողբերգությունը: Խոսքն, անշուշտ, չի վերաբերում առանձին ինչ-որ փաստերի կամ խնդիրների, որոնք բնականաբար, տարիների ընթացքում կարող էին եւ ստացել են փոքր-ինչ այլ ձեւակերպում, կամ հակառակ ապացուցում, ճշգրտում: Խոսքն ընդհանրապես գործի մասին է: Զարմանալիորեն մարզարեական դարձան դեռևս 1942 թվականին Ն. Ադոնցի մահվան կանգակցությամբ պատմաբան Գառնիկ Գյուզալյանի գրած հետևյալ տողերը. «Հայոց պատմագիտությունում նրա տեղը դեռ շատ երկար ժամանակ բաց կմնա»*:

Արտասահմանի հայ իրականությունը չկարողացավ և չէր էլ կարող տալ մնան մի մեծություն, իսկ խորիրդախայ իրականությունն էլ կաղապարված վարչա-իրամայական, պատվերային ու հանձնարարված գաղափարներով ի վիճակի չէր ծնել վերլուծող ու համադրող մտքի այն ազատ ու անկաշկանդ փայլատակունդը, այն ինտելեկտն ու պատրաստությունը, որ պետք է շարունակեր Ադոնցի գործը, կարողանար նոր նյութերի քննության հիման վրա, նոր տեսակետներ զարգացնել եւ նոր համակարգ մշակել:

Երևի այս իրողությամբ պետք է բացատրել նաեւ այն, որ Ն. Ադոնցի կյանքն ու գործն էլ առ այսօր չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության**: Հայ պատմաբանադատական միաբանը դեռ չի սովել նրա կյանքի ու գործի անկողմնակալ, պատշաճ գնահատականը: Այս իմաստով սույն համարոտ ակնարկը պետք է համարել առաջին համեստ փորձերից մեկը:

* Գ. Գյուզալյան, Նիկողայոս Ադոնցը որպես պատմաբան, Անթիլիաս, 1943, էջ 1, հիմն. «Դասկ», ամսագիր, Բեյրութ-Անթիլիաս, 1942, N 5-6, էջ 88:

** Թերևս բացառությամբ Գ. Գյուզալյանի, Ռ. Աղայանի եւ Կ. Ն. Յուզբաշյանի որոշ ակնարկների, որոնց կանոնադրաբանք ստորել:

Բոլորը զինվում են, որդես քե խաղաղության համար:
Մենք կովազան չենք եւ զենք էլ չունենք կովելու:
Բայց սովորենք զոնե զինավարժություն, ծանոթանանք
ժամանակակից ահավոր զենեերին, զինվորագրվենք եւ ոչ
քե խուսափենք օսար Եարհրում: Օգտվենք
դասեհուրյունից, խոեուն ճակասով եւ համբ բերանով:
Ոչ ոք չզիե, անցեերի քովալզոր անիվը ո՞ւր է սանում:
Պասրաս եւ զգաս լինենք, որդեսօք չկորչենք
անփառունակ, կովողների ոսեերի սակ կոխան:

Նիկողայոս Աղոնցը ծնվել է 1871 թ. հունվարի 10-ին (22-ին) Սիսիանի Բոնակոր գյուղում*։ Նա սերում է հայտնի ընտանիքներից։ Հայրը՝ Գեորգ Առաքելի Տեր-Ավետիքյանը ծոռն էր Դավիթ Բեկի զինակից Տեր-Ավետիքի, իսկ մայրը՝ Մելիր Մամուլյարի եղբոր՝ Ռուստամի դուստր Դանա Ռոստոմբեկյանը ծագում էր Օրբելյան իշխանական ընտանիքից և ազգական էր Դավիթ Բեկին։ Մամուկ Աղոնցը մեծանում է ավանդապետ ու խստաբարո ծնողների հսկողության ներքո։

Նախնական ուսումը ստացել է ծննդավայրի ծխական դպրոցում, ապա սովորել է Տաբեի վանական վարժարանում։ Տասնմեկ տարեկան հասակում՝ 1882 թվականին ընդունվում է Գեորգյան ճեմարանի դպրանոցական հանրակրթական բաժինը և այն ավարտում 1889 թ. մայիսին։ Պահպանվել է «հույժ գովելի» և «գովելի» գնահատականներով Ն. Աղոնցի դպրանոցական ավարտական վկայականը. «Ուսումնական խորհուրդ Հոգևոր ճեմարանի Հայոց Մայր Աբուս. Էջմիածնի վկայելի Վիկայոս Գեորգյան Տեր-Ավետիքյան ծնյալ ի 1871 թ. ամի իգ. Բոնակոր բեմին Երևանա յամի 1882 մայյալ պատրաստական դասարան դպրանոցական բաժնի և հույժ գովելի վարուր կատարել ինմին զընթացս ուսմանց, եցուց հարցաքննության յանյանմ մայիսի 1889 ամի առաջադիմություն այսպիսի»**։

1889 թ. սեպտեմբերից մա շարունակում է ուսումնասիրությունը նույն ճեմարանի լատինական մասնագիտական բաժնում։ Սակայն, ամսպատեյություն, Ն. Աղոնցը որոշում է ընդհատել հետագա ուսումնասիրությունը ճեմարանում և լատինական բաժնի երկրորդ կուրսի դասընթացներն չավարտած խնդրագիր է ներկայացնում վարչությանը, որը և ընդունվում է***։

Գեորգյան ճեմարանը, ուր անցկացրեց Աղոնցն իր մանկությունն ու պատանեկության տասը տարիները, անցնելի հետք բողեց նրա աշխարհայացքի ձևավորման, բնավորության, դաստիարակության ու հակումների վրա։ Այն տարիներին այս հաստատությունում դասավանդում էին ժամանակի ամենանշանավոր մտավորականները, ինչպես օրինակ Ստ. Պալասանյանը, Մ. Օրմանյանը, Ն. Քարամյանը, Ս. Մանդինյանը, Ա. Նահապետյանը, Մ. Սմբատյանը, Ա. Գասպարյանը, Գ. Ալվազովսկին, Ն. Խոսրովյանը, Մտ. Լիսիցյանը, Գր. Աղավիրյանը, Ե. Մադարյանը, Հ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ։

Ազգային-պահպանողական նկարագիրը, սերը հարազատ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, լեզվի նկատմամբ, հոգեհարազատությունը ազգային ավանդույթներին ու մե-

* Ն. Աղոնցի ծննդյան թվականի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տարբեր ջրգրումները (1873 թ. հիմնականում 1875 թ.) հետևանք են հենց Աղոնցի փաստաթղթերում տեղ գտած անձնությունների։ Ղեռնես Կ. Ն. Յուզբաշյանը շրջանառության մեջ էր մտցրել Աղոնցի ծննդյան կոնսիտորական վկայականը, որը փաստում էր նրա 1871 թ. ծնվելու իրողությունը (տե՛ս Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Աղոնցի գիտական ժառանգությունը։ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, N 4 էջ 115, հմմտ. Կ. Կ. Юзбашян, Н. Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана", Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, էջ 3)։ Ի հավելում կարելի է ներկայացնել նաև Բոնակորի գյուղական ծխական մատյանից կատարված հետևյալ քաղվածքը

«Ծնունդ - հունվարի 10, 1871
անուն - Նիկոլայ
անվանք ծնողաց - Գեորգ Առաքելյան
Պատմությունը՝ (տե՛ս ԳԳ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 47, ց. 3, ց. 237)։

** ԳԳ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 1448, էջ 1։

*** «Ցուցակ էջմիածնի հայկական հոգևոր ճեմարանի հետաքննության փաստաթղթում նշված է, որ Ն. Աղոնցը ճեմարանից հեռացել է 1891 թ. փետրվարի 1-ին և նրան տրվել է ուրբորդ դասարանի ավարտական վկայական (տե՛ս ԳԳ պատմության կենտրոնական արխիվ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 123, էջ 18)։

ծագույն պատկառանքը առ հայոց եկեղեցին, որ եղել են Ն. Աղոնցի որպես քաղաքացու հատկանիշները, գալիս էին իր ուսուցիչներից, Ս. Էջմիածնից, վանական այն մրմուռորայից, որ ստեղծվել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա-ի շուրջ բոլորը և որտեղ, դաստիարակվում էին Ն. Աղոնցն ու նրա դասընկերները։ Իսկ Ն. Աղոնցի աշակերտակիցներից էին, ավագ կամ կրտսեր լատիններում էին սովորում Մամուկ Աբեղյանը, Ավետիք Բասահյանը, Գեորգ Չորեքչյանը, Խորեն Մուրադբեկյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հուսիկ Զոհրաբյանը, Տիգրան (Տիրան) Տեր-Հովհաննիսյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանը (Կոմիտաս) և ուրիշներ, որոնք հետագայում դարձան հայ կյանքի, մշակույթի, գիտության և եկեղեցու ակամավոր դեմքերը։

1891 թ. փետրվարի վերջերին Ն. Աղոնցը տեղափոխվում է Թիֆլիս, ուր եռամսհում պարապում է ուսերեն և մեկ տարի անց, 1892 թվականին ընդունվում է Թիֆլիսի ռուսական 2-րդ դասական գիմնազիան։ Հետաքրքիր միջադեպ է տեղի ունենում գիմնազիայի ընդունելության ժամանակ։ Վարչությունը, ըստ ռուսական սովորության, Աղոնցի «Տեր-Ավետիքովի» ազգանվան ձեռք փոխում է «Տեր-Ավետիքովի»։ Գիմնազիայի Դրբբազավ ազգամուտով չէիս տեսուչը անուշադրության է մատնում նորեկ գիմնազիստի «ազգայնական» բուն բողոքները և գիմնազիայում սովորելու տարիների ընթացքում Աղոնցն այդպես էլ մնում է որպես Տեր-Ավետիքով։ Սակայն, ավարտական քննությունների նախօրյակին մա ներկայացնում է Երեւանի կոնսիստորիայից ստացված վկայաթուղթ այն մասին, որ իր իսկական ազգանունը ոչ թե Տեր-Ավետիքով է, այլ Աղոնց *։

Գիմնազիայի ավարտական քննություններից հետո մա արդեն դարձել էր Աղոնց և ավարտական դիպլոմը նրան տրվում է այդ ազգանվամբ։ Գիմնազիայում Աղոնցը հատկապես հմտանում է լատիներենի և հունարենի ուսումնասիրության մեջ։ Որպես արտակարգ ընդունակ և մեծ հեռանկարներ խոստացող աշակերտի նրան ներկայացնում են ազգային բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին, որը խոստանում է հոգալ Ն. Աղոնցի հետագա ուսումնասիրության ծախսերը։

XIX դարի 80-90-ական թվականներին հայ ինտելեկտուալ երիտասարդության մի հուժկու հոսանք է ուղղվում դեպի Ռուսաստանի և Եվրոպայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, մասնավորապես գերմանական համալսարանները։ Գիմնազիան ավարտելուց հետո Ն. Աղոնցի առջև եւս ծառանում է բարձրագույն կրթություն ստանալու հարցը։ Իր հետաքրքրասիրություններով, նախասիրությամբ ու կրթությամբ մա հակված էր դեպի հումանիտար գիտությունները, մասնավորապես հայագիտությունը։ Բարձ-



Գեորգյան ճեմարանի սաները։ Ն. Աղոնց՝ ձախից առաջինը։

* Գրանդ-Սամունել, Նիկողայոս Աղոնց. կյանքն ու գործը, տե՛ս «Չայկաշեն», ամսագիր, Փարիզ, գիրք երկրորդ, 1948, էջ 30։

քաղցուն կրթություն ստանալու Ն. Աղոնցի ձգտումը առարկայական հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ շոշափելի է դառնում միայն այն բանից հետո, երբ Ա. Մանրաշյանը պատրաստակամորեն իր վրա է վերցնում նրա ուսման ծախսերը:

1894թ. Ն. Աղոնցը ընդունվում է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը: Նա միաժամանակ հեպտոմ է նաև Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի դասընթացներին: Ակնհայտ է, որ Աղոնցը դեռևս վերջնականապես չէր կողմնորոշվել իր ապագա մասնագիտության վերաբերյալ և շարունակ փնտրում էր մեջ էր: Դրանով պետք է բացատրել նաև այն, որ մա շուտով թողնում է պատմա-բանասիրական պարապմունքները և տեղավորվում նույն համալսարանի իրավագիտության բաժինը: Մեկ կիսամյակ սովորելուց հետո, 1895 թվականի սկզբներին Կարապետ Եզյանցի բարեհաճությամբ տեղավորվում է Դորպատ՝ տեղի համալսարանում ուսուցիչ շարունակելու մտադրությամբ: Կ. Եզյանցին ուղղված 1895թ. մայիսի 20-ի նամակից պարզվում է, որ Ն. Աղոնցը Դորպատում մասնավոր դասեր էր ստանում, հետեւում էր գերմաներենի պարապմունքներին՝ աշակերտելով Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Լ. Կ. Մազինգին*:

Ի վերջո, 1895 թվականի սեպտեմբերին Աղոնցը վերադառնում է Ս. Պետերբուրգ և վերսկսում իր ընդհատված ուսուցիչ պատմա-բանասիրական ֆակուլտետի գրականության և Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի (սանսկրիտ-պարսկերեն-հայերեն լեզուներ) ճյուղերում՝ աշակերտելով այնպիսի ճանաչված ուսուցչապետների, ինչպիսիք էին Ն. Յա. Մառը, Ն. Ի. Կեսելովսկին, Ս. Ֆ. Օլդենբուրգը, Վ. Կ. Երնշտեյտը, Ֆ. Ֆ. Սոկոլովը, Վ. Ի. Լամանսկին, Ս. Ֆ. Պլատոնովը, Կ. Բ. Ջախմանը, Վ. Ա. Ժուկովսկին և ուրիշներ: Համալսարանում Ն. Աղոնցը մեծ եռանդով ուսումնասիրում է ինչպես դասական, այնպես էլ ժամանակակից լեզուներ: Այստեղ է, որ մա սովորում է սանսկրիտ, պարսկերեն, վրացերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, խորացնում իր գիտելիքները հունարենից և լատիներենից:

Ուսումնառության չորրորդ տարում Ն. Մառի գիտական ղեկավարության ներքո մասնակցում է Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայտարարած մրցանակաբաշխությանը, որն իբրև նյութ առաջադրել էր «Հայկական Վարք-սրբոց ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Մեղեմյանի վերջին, ժամապաշտական խմբագրության» բեման: Դա է պատճառը, որ 1898թ. ամառային արձակուրդի ամիսներին մա մեկնում է Վենետիկ ու Վիեննա՝ անհրաժեշտ ձեռագրերի հետ ծանոթանալու և առաջադրված բեման գրելու համար: Համառոտ հետևողական աշխատանքի շնորհիվ, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում նրան հաջողվում է հսկայական նյութեր կուտակել և ձեռնամուխ լինել հիմնական շարադրանքին: Մեծ թափով սկսված աշխատանքները ժամանակավորապես ընդհատվում են հուլիսի կեսերին, սարսափելի դողերոցը (մալարիան) քսան օր շարունակ նրան գանձում է անկողնում: Այդ ժանր օրերի վատատեսական ապավորության ներքո է, որ իր ուսուցչապետին ուղղված նամակներից մեկում մա անգուսպ սուրբ է տալիս զգացմունքներին. «Ինձ համար ցավալի է, ցավալի արտասվելու աստիճան, որ ճակատագիրն ինձ պատժեց այսպես: Գլխավորը, հույս չունեն, բե կկազդուրվեմ այն աստիճան, որ կարողանամ բեկուզ և ամփոփել արվածը»**:

Հիվանդությունը կրկնվում է մի քանի անգամ: Անավոր տենդն ու «անիժյալ դողերոցը», ինչպես գրում է մա իր նամակներից մեկում, երկար ժամանակով գրկում են նրան իր սիրելի գրադոմներին: «Երե ես լսեմ բժիշկներին և կատարեմ նրանց ցուցումները, ապա

պետք է մի կողմ դնեմ գրքերը և խնամեմ ինձ: Հիմար վիճակ է»: Ի վերջո երիտասարդ հայագետը մտավոր և ֆիզիկական ուժերի գերազույն լարմունով ավարտում է աշխատանքը և այն ներկայացնում մրցանակաբաշխության: Համոճաժողովը այն գնահատում է «գերազանց», իսկ հեղինակին պարգևատրում ոսկե մեդալով: Ն. Աղոնցի սույն ուսումնասիրության մասին համալսարանի 1898թ. տարեկան հաշվետվության մեջ ասված է. «Նյութերի հարստությամբ... լուսարանությունների նորությամբ և դիպուկ նկատողություններով (Ն. Աղոնցի) աշխատությունը ծանրակշիռ ավանդ է մասնագիտական գրականության մեջ և արժանի է համալսարանի միջոցներով սպազորվելու»*:



Ն. Աղոնցը Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին:

Հետաքրքիր է որ Աղոնցի սույն աշխատությունը այդպես էլ այն ժամանակ լույս չտեսավ: Հետագայում, փարիզյան տարիներին մա այն վերամշակեց և տպագրեց ֆրենսերենով: Անա գիտական այսպիսի ծանր երկունքով ու տառապանքով էր ասպարեզ իջնում XX դարի հայագիտական մտքի ամենաակամավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

1899թ. Աղոնցը առաջին կարգի դիպլոմով ավարտում է համալսարանը: Մակայն տուգած կրթությունը նրան բխում էր անբավարար և Կ. Եզյանցի միջնորդությամբ դարձյալ դիմում է Ա. Մանրաշյանին՝ գիտական կատարելագործման նպատակով արտասահման մեկնելու և այդ կապակցությամբ ուսումնառության ժախսերը հոգալու համար: Բարեհաջորդ, որ շատ բարձր կարծիքի էր Աղոնցի գիտական հնարավորությունների մասին և մեծ հույսեր էր տածում նրա նկատմամբ, սիրահիծար համաձայնվում է հոգալ նաև այդ ժախսերը՝ սկզբում ամսական 80ռ., իսկ այնուհետև՝ 100ռ. սահմաններում: Եր ահա, 1899թ. օգոստոսին մա մեկնում է արտասահման: Նախ կատարվում է Մյունխենում, որ հետեւում է նշանավոր բյուզանդագետ Կարլ Կրուսթախտերի դասընթացներին, կատարելագործում իր գերմաներենն ու հունարենը, պարապում է ֆրանսերեն: Մեկ տարի անց՝ 1900թ. հոկտեմբերին տեղավորվում է Փարիզ: Այստեղ պարապում է Ազգային գրադարանում, հետեւում Շառլ Դիլի բյուզանդագիտական, Ա. Մելի համեմատական լեզվագիտության, իսկ Ա. Կարիերի մոտ՝ ասորերենի դասընթացներին, շարունակում է կատարելագործել իր հունարենն ու ֆրանսերենը: Փարիզյան պարապմունքները, որ տեւեցին մեկ տարի, ավարտելուց հետո 1901թ. վերջերին մեկնում է Լոնդոն՝ հետեւում Ֆ. Կոմիթերի դասընթացներին, ծանոթանում Օքսֆորդի նշանավոր ձեռագրական հավաքածուի հայերեն գրչագրերին: Այստեղ մա ոչ միայն շարունակում է իր բյուզանդագիտական պարապմունքները, այլև սկսում է ատաղձներ կուտակել ապագա մագիստրոսական բեկի համար: Ն. Մառին

* Պ. Գ. Գալոյան, *Լիկողայոս Աղոնցի նամակները Կարապետ Եզյանցին և Լիկողայոս Մառին, տե՛ս «Լուսեր» ԴԻՍԳ ԳԱ (հասարակ գից.), 1975, N 11, էջ 83:*

** *Անդ, էջ 84:*

* *Անդ, էջ 84, ծան. 1:*

ուղղված նամակներից պարզվում է, որ որպես մագիստրոսական թեզ նա բնութի էր «Հայաստանի պատմությունն ու հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում» թեման, ցանկանալով քննության նյութ դարձնել VII-VIII դարերի իրողությունները: Սակայն, հետագայում թեման ավելի կոնկրետացավ, իսկ ժամանակաշրջանն էլ իջավ ավելի ներքե: Թեև հավաքվել էր հսկայական նյութ, սակայն Ադոնցը կարծում էր, թե թեզի լիակատար ավարտի համար իրեն անհրաժեշտ էր ես երկու տարի ժամանակ: Հատկանշական է մի առիթով նրա խոստովանությունը. «Ղիտելով հավաքված նյութերը ես հաճախ թերթելով դրանք, ես հրճվում եմ դրանցով, ինչպես ժլատ ասպետն իր ոսկով ես ես բացականուն եմ «ի՛նչ պետք է լինի ձեզ հետ, իմ մեռյալ սետրեր, կիսջողվի արդյոք ձեզ կենդանանալ, կերպար ընդունել, թե կմնաք միշտ աշխատանքային»: Իր ղիպուկ արտահայտությամբ նա դեռ «միայն ի սկզբանե երկանց էր»: Սակայն Ա. Մանրաշյանի հետ կնքված պայմանագրի ժամկետն ավարտվում էր ես այն խախտել նա բարոյական իրավունք չունեք: Լոնդոնից անցնում է Աննետիկ, ուր պարապում է Մոսկովյանների նշանավոր մատենադարանում, որից հետո միայն 1902թ. կեսերին վերադառնում է Ս. Պետերբուրգ:

Եռամյա (1899-1902թթ.) կատարելագործումը Մյունխենում, Փարիզում, Լոնդոնում ես «Աննետիկում» աշխարհի լավագույն բյուզանդագետների ես հայագետների հսկողության ներքո, շփումը ամենալավագույն գիտական շրջանակների հետ՝ վերջնականապես ձեռավորում են Ադոնցին որպես հայագետի: Եվրոպան եղավ երրորդ՝ Ս. Էջմիածնից ես Ա. Պետերբուրգից հետո, գիտա-բարոյական միջավայրը, որն ամբողջ կյանքում անջնջելի հետք բողեց Ադոնցի գիտական նկարագրի վրա:

1902թ. ուսումնական տարեկրթի քննությունների ժամանակ* նա մեծ հաջողությամբ հանձնում է հայկական բանասիրության մագիստրոսի կոչում ստանալու քննությունները: Ժակուլետտի խորհուրդը առանձին որոշմամբ նրան ժամկետ է տալիս մինչև 1904թ. վերջերը պաշտպանության ներկայացնելու մագիստրոսական թեզը՝ իր վրա վերցնելով այդ աշխատանքի հետ կապված բոլոր ծախսերը, թե՛ գիտական ես թե՛ կենցաղային: Այս այս նպատակով է, որ 1903թ. Ադոնցը մեկնում է Ս. Էջմիածին, պարապում վանքի նշանավոր մատենադարանում, ապա Թիֆլիսում լրացնում վրացերենի իր գիտելիքները՝ հաճախելով մատենավոր պարապմունքների**, Մխիթրում ծանոթանում վրաց հին մատենագիտության արժեքներին: Հատկանշական է, որ իր կյանքի այս չափազանց ճակատագրական օրերին նա ժամանակ, եռանդ ես սյրանադրություն է ունենում Ս. Պետերբուրգում հրատարակել «Բանբեր գրականության ես արվեստի» պարբերականի գույշ, Ա. Չոպանյանի արտահայտությամբ «Միքում» հատրքները:

Անձ համառությամբ ու գրական անուրանալի ճաշակով Ադոնցը կարողանում է իր շուրջը համախմբել ժամանակի բոլոր նշանավոր գրողներին ես հայագետներին՝ Հ. Թումանյանին, Ա. Չոպանյանին, Լ. Շանթին, Ա. Ախարոնյանին, Վ. Փափազյանին, Առանձարին, Ռ. Զարդարյանին, Ա. Իսահակյանին, Եր. Օսյանին, Հ. Հովհաննիսյանին, Սիամանթոյին, Վ. Թերեյանին, Ն. Արքայանին, Մ. Կյուրճյանին, Ա. Արվիարյանին: «Բանբերը» դառնում է մի հաճելի ու կոլորեցկալ անկյուն-ժամադրավայր արևելախալ ու արևմտախալ բարձր արժեք ներկայացնող մատվորականների համար: «Բանբերի» գույշ համարները անջնջելի հետք են բողել հայ մտքի անդաստանում ես հասկանալի է, որ դրանում նախ ես առաջ վիթխարի է նրա անխոնջ խմբագրի ծառայությունները:

Ավելորդ չէ հիշատակել, որ հայ լրագրության պատմության մեջ առաջիններից մեկը Ն. Ադոնցը մայրցր եղիմակներին հոնորար վճարելու կարգը՝ «ճեկ մանու ինքնուրույն գրվածքների համար 25-40ռ., բարգամությանց՝ 15-20 ռուբլի»*: Այս իրողությունը ոչ միայն բարձրացնում էր «Բանբերի» գրական արժեքն ու եղիմակությունը, այլևս նյութական ինչ-ինչ ապահովություն էր տալիս հայ մատվորականներին: 1904թ. դեկտեմբերի 18-ին Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակում Ն. Ադոնցը սրտի կակիժով գրում է. «Ղժբախտաբար ամորոշ է «Բանբերի» վիճակը ես տարտամ, ինչ կլինի չգիտեմ..., աչակից չունեմ, իսկ ինքս ամբողջապես նվիրվել չեմ կարող, գրադված լինելով այլ գործով, որը հուսով եմ կվերջանա առաջիկա աշնան»**:

Ն. Ադոնցի սույն ակնարկն, անշուշտ, վերաբերում էր իր մագիստրոսական թեզին, որի պաշտպանությունը կրկին հետաձգվել էր: Համալսարանի Արևելյան բաժանմունքը, որը չափազանց բարձր կարծիքի էր իր սանի ես նրա պատրաստած թեզի մասին, հատուկ խնդրագրով ղիժում է Ռուսաստանի Լուսավորության նախարարությանը՝ առաջարկելով նրան մինչև 1909թ. հունվարի 1-ը բողենել համալսարանում ես հնարավորություն ստեղծել մագիստրոս ու պաշտպանության ներկայացնելու իր թեզը: Ի վերջո, 1908թ. լույս է տեսնում Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Հուսիսկասմոսի դարաշրջանում» մեծագրությունը, որը 1909թ. ապրիլի 5-ին որպես մագիստրոսական թեզ ներկայացվում է հրատարակալին պաշտպանության: Պաշտոնական քնդիմախոսներն էին Ն. Մատն ու Զ. Զավախովը: Հայտնի է, որ Ն. Մատը խրախուսում էր հասկապես իր այն սաներին, որոնք առավելապես գրողվում էին տեքստաբանական-բնագրագիտական, լայն առումով՝ դասական բանասիրության հարցերով: Հանգամանք, որ շեշտում է նաև ինքը՝ Ն. Ադոնցը 1909թ. սկզբներին Գր. Խալարյանցին ուղղված իր նամակում: «Չեզ հայտնի է, որ Մատը այսպիսի հարցերով պարապելը վաղաժամ է համարում ես գովեստներ նրանից սպասել չէ կարելի»***: Սակայն սույն աշխատանքը կատարված էր այնպիսի հմտությամբ, այնպիսի գլխավորությամբ ու բավով, որ Մատը ոչ թե բարձր, այլ հիացական կարծիք է հայտնում իր սանի թեզի վերաբերյալ****: Գիտական խորհուրդը միաժամյն Ադոնցին շնորհում է հայկական բանասիրության մագիստրոսի աստիճան: Քիչ անց, Խուլիսի 1-ին նա քնտրվում է նաև պրիվատ-դոցենտ ես իրավունք ստանում դասավանդելու Ս. Պետերբուրգի համալսարանում:

Սա չափազանց կարեւոր հանգամանք էր ոչ միայն Ադոնցի անձնական կյանքում: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ Զ. Պետերբուրգյանի մտից հետո (1889թ.) նա առաջին հայ պատմաբանն էր, որ իրավունք էր ստանում դասավանդելու համալսարանում: Հայտնի է, որ համալսարանի ես Լուսավորության նախարարության ղեկավարությունը չէին խրախուսում հայերի մուսոր պրոֆեսոր-դասախոսական կազմից ներս ես ըստ անձնային խոչընդոտներ էին ստեղծում նման բոլոր դեպքերում: Եստ չուսով Ադոնցը դառնում է համալսարանի ամենահարգված ու ճանաչված գիտնական-դասախոսներից մեկը, հանգամանք, որը վատասվում է հետևյալով: 1918թ. Ս. Պետերբուրգում նախատեսված էր հրավիրել պատմաբանների միջազգային չորրորդ համագումարը: Այդ կարևորագույն իրադարձությանը հավոր պատշաճի նախապատրաստվելու համար 1913թ. դեկ-

* Տե՛ս «Արարատ», անագիր, 1903, N 1, հունվար, էջ 113:
** Պ. Գ. Գովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի անտիպ նամակներից, տե՛ս «Բանբեր Երեսանի համալսարանի», 1988, N 3, էջ 100:
*** Անդ, էջ 103:
**** Н.Я. Марр, Выступление на защите диссертации Н.Г.Адонца "Армения в эпоху Юстиниана", - текст выступления и материалы к нему, 1908 г. Архив Н.Я. Марра - А-996, л.262 հմմտ. В.А.Миханкова, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, с. 165.

* R.P.Adalian, Nicholas Adontz: The quest for a rational history, Los Angeles, 1997, p.358
** Nicolas Adontz (notice biographique), տե՛ս N.Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. X.

տներին 15-ին հրավիրվելու էր խորհրդակցություն, որին Ս. Պետերբուրգի համալսարանից պետք է մասնակցեր Ն. Ադոնցը: Նրա թեկնածությունը հաստատվում է մաե Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքի նիստում*:

Դեռ նոր էին ավարտվել մագիստրոսական թեզի պաշտպանության հետ կապված հոգսերը, երբ երիտասարդ հայագետը ձեռնամուխ էլիսնում գիտական նոր հետազոտության: Աշխատանքներն ամբողջ թափով ընթանում են 1911 թվականից: Նույն այդ ժամանակ մա այցելում է Վեների, 1912 թվականի ամռանը մասնակցում Անիի հնագիտական 11-րդ դաշտային աշխատանքներին**, այնուհետև այցելում է Ս. Էջմիածին, 1913 թվականին դարձյալ Վեների, ժամոքանում նշված մատենադարանների հին հայկական քերականագիտական բնագրերին***: 1915 թվականին լույս է տեսնում նրա «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները» աշխատությունը, որը նույն 1915 թվականի մայիսի 14-ին պաշտպանում է որպես դոկտորական թեզ՝ պաշտոնական ընդդիմախոսներ ունենալով Ն. Յա. Մամին և Ս. Ա. Ժեբելեյին: Ն. Ադոնցին շնորհվում է հայկական բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան: Հետագրքիչ է, որ ընդդիմախոսներից Ս. Ա. Ժեբելեյը առաջարկում է նրան միաժամանակ շնորհել նաև դասական բանասիրության դոկտորի գիտական աստիճան:

Գիտական նոր կոչումը հնարավորություն է տալիս նրան զբաղեցնելու պրոֆեսորի հասնիք, եւ իրոք, 1916 թվականի վերջերին մա ընտրվում է հայկական և վրացական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր: Նույն 1916 թվականի ամռանը մա Ն. Մառի, Ա. Լոռու-Մելիք Բալանթարի, Հ. Օրբելու հետ մասնակցում է գիտական այն արշավախմբին, որը գործողվել էր ռուսական բանակների կողմից ազատագրված Մուշ և Էրզրում: Այնուհետև, նույն թվականին ղեկավարում է Վանի հնագիտական արշավախումբը: Այդ օրերի նրա գրառումներն ու օրագրությունները, որ պահվում են Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում, ցույց են տալիս, թե որքան խորն է ապրել հայագետն իր ժողովրդին հասած դաժան հարվածները, որքան մտահոգ է եղել հայկական հիմնավորը մշակույթի հետագա ճակատագրի համար: Այնքան ցնցող են տպավորությունները, որ մա օրեր շարունակ հայտնվել է անզգայության վիճակում. «Չգիտեմ ինչպես եմ շնչում եւ ինչպես եմ ապրում այս բոլորից հետո», գրում է մա իր նոթատետրում****:

Սակայն այդ գրառումներում կան նաև հույսի ինչ-որ շողեր արթնացնող տողեր: Հայագետը լիակույս էր, թե այս արհավիրքն էլ կանցնի եւ ի վերջո հարագատ ժողովրդի մնացորդները հնարավորություն կունենան վերադառնալու հիմնավորը հայրենիք:

Ն. Ադոնցի գիտական անվիճելի հեղինակությունն ու քաղաքացու անբասիր նկարագիրը հաշվի առնելով էր, որ Մոսկվայի եւ Պետրոգրադի հայկական բարձրագույն շրջանակները իշխան Ա. Աբամելիք-Լազարյանի մահից հետո նրա թեկնածությունը առաջադրում են Արեւելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնի համար, որը Լուսավորության Նախարարությունը հաստատում է 1917թ. մայիսին*****:

* Г.И. Щетина, Центры изучения истории в дореволюционной академии наук, տե՛ս "История и историки", Историкографический ежегодник 1975 г., М., 1978, էջ 211:

** Ա.Արզումանյան, Օրբելի եղբայրներ, Գիրք առաջին «Թայֆուն», Երևան, 1984, էջ 450-451:

*** Н.Адонц, Дионисий Фракийский и Армянские толкователи, Петроград, 1915, предисловие, տե՛ս նաև R.Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360.

**** Տե՛ս Դամազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Լիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գգրոց Բ, թղթածրար 5:

***** Ա. Սիմոնյանց, Լազարյան ճեմարանը, տե՛ս «Դայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1965, N 2, փետրվար, էջ 38, տե՛ս նաև R.Adalian, Nicholas Adontz, էջ 360.:

Ադոնցի համար ստեղծվում են գործելու նոր հեռանկարներ: Նա լի էր իր վաղեմի փայլալից երազներն իրականացնելու վճռակամությամբ: Վաղուց ծրագրել էր Լազարյան ճեմարանը ինքն դարձնել ապագա Հայկական ակադեմիայի ստեղծման գործում: Նրա այդ ծրագրին հավանությամբ էին վերաբերում բարեկամները՝ Ն. Մառը, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Ջավրյանը և ուրիշներ: Հատկանշական է, որ դեռևս 1912թ. ապրիլի սկզբներին Ս. Պետերբուրգի մտավորականության ներկայացուցիչները Ադոնցի նախածեռնությամբ հրավիրում են խորհրդակցություն եւ որոշում հիմնել հայագիտության ազգային ֆոնդ եւ Հայկական ակադեմիա: Այդ աշխատանքները կազմակերպելու համար ընտրվում է համոճաժողով, որի կազմի մեջ են մտնում Ն. Մառը, Ն. Ադոնցը, Վ. Սուրենյանցը և ուրիշներ**:

Ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու ընտրվելուց հետո, հասկանալի է, Հայկական ակադեմիա ստեղծելու նրա երազանքը դառնում էր ավելի առարկայական: Սակայն Ռուսաստանում սկսված քաղաքական նոր ցնցումներն ու վտուխությունները խմբագրում են նաև Ադոնցի բոլոր ծրագրերը:

1918թ. մարտին Պետրոգրադի համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետը միաժամանակ նրան ընտրում է հայկական և վրացական բանասիրության ամբիոնի հասնիքային պրոֆեսոր: Հատկանշական է, որ խորհրդային կառավարության կողմից ստեղծված հատուկ համոճաժողովը, որը զբաղվում էր համալսարանի պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմի անցանկալի անդամների գտնամ աշխատանքով, Ն. Ադոնցին թողնում է իր գբաղկցրած հասնիքում: Մյուս կողմից էլ Հայկական գործերի և Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատների կողեկանների 1918թ. հունիսի 28-ի համատեղ որոշմամբ վերացվեց Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուի պաշտոնը եւ բնականաբար Ադոնցը հեռացվեց ճեմարանից: Ըուտով այն վերանվանվեց Մոսկվայի Հայկական ինստիտուտ, որի կոմիտար նշանակվեց Պ. Մակինցյանը, իսկ խորհրդական՝ ակադեմիկոս Ն. Մառը: Լազարյան ճեմարանի նկատմամբ այս անսրող «հետաքրքրություն» ուներ նաև այլ պատճառներ: Բոլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Մոսկվա, բնականաբար, այն դարձավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Մոսկվա տեղափոխվեցին ոչ միայն պետական հիմնարկները, այլ գիտական ու իմտելիստուալ կարող ուժերը: Պետրոգրադը սկսեց կորցնել իր առաջնային դիրքը նաև արեւելագիտության ու պատմագիտության բնագավառներում: Ռուսական արեւելագիտության շատ ներկայացուցիչներ մտահոգ իրերի այս վիճակով, խորհում էին դուրսգնալ կարգավորել արեւելագիտական մտքի կենտրոնը Պետրոգրադից Մոսկվա տեղափոխելու միջոցով: Գործի կազմակերպման գաղափարական ու գործնական աշխատանքներն իրականացնում էր Մառը: Որին էլ հենց պատկանում է Լազարյան նախկին ճեմարանը խորհրդային արեւելագիտության նոր կենտրոնի վերածելու գաղափարը**:

* Նշված խորհրդակցության մասնակցել է նաև Դովի Թումանյանը, որը 1912 թ. ապրիլի 8-ին դատելը՝ Նվարդին ուղղված նամակում հայտնում է որոշ մանրամասնություններ (տե՛ս Դ.Թումանյան, Երկրի ժողովածու, հատ. 5, էջ 370, հմմտ. նաև Ա. Ինճիկյան, Թումանյանը եւ հայագիտությունը, տե՛ս «Տեղեկագիր», 1963, N 6):

** Н.Я.Март, Записка о преобразовании специальных классов Лазаревского института Восточных языков в Этнологогическо-историко-филологический факультет Лазаревского Преднеазиатского института, Петроград, 1918, с. 15-16.

Հայկական ինստիտուտի գիտական խորհրդում*, նրա ազգանունը հայտնվում է ինստիտուտի դասախոսների ցուցակում**:

Սակայն սրանով չի ավարտվում հայ բոլշևիկների «հոգատարությունը» Ն. Աղոնցի անձի նկատմամբ: Կոմիսար Պ. Մակինցյանը Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի ուշադրության է ներկայացնում մի ծրագիր, որի համաձայն Լազարյան ճեմարանի եւ Մոսկվայի Հայկական եկեղեցիների գրադարանները, ինչպես նաեւ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրական հարուստ հավաքածուն, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Մոսկվայում, միավորել մի ամբողջության մեջ եւ իրրեւ ապահով վայր այն մտնել Ալեքսանդր III կայսեր անվան գրադարանի ֆոնդերի մեջ: Առաջարկվում էր պրոֆ. Ն. Աղոնցին էլ նշանակել հայկական այդ գրականության բաժնի տնօրեն***:

Սակայն պրոֆեսորը կտրականապես մերժում է այդ կրեչավոր ծրագիրը՝ փորձելով համոզել կոմիսարներին, որ հանցագործություն է հայերեն ձեռագրերի այդ եզակի հավաքածուն Ռուսական գրադարանի ֆոնդերի մեջ մտնելը: Աղոնցի այս վճռական, մերժողական դիրքորոշումը կարելի էր նշանակալից դարձնել ձեռագրերի հետագա դրական ճակատագրի համար:

1919 թվականին եւ 1920 թվականի սկզբներին Աղոնցը շարունակում է դասախոսական աշխատանքը Պետրոգրադի Առաջին համալսարանի Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետում, միաժամանակ նա ընդգրկվում է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի շրջանակներում կատարվող գիտական աշխատանքներում: 1920թ. գարնանը Ակադեմիայի նախագահությունը որոշում է Աղոնցին վեց ամսով գործուղել արտասահման՝ գիտական աշխատանքները շարունակելու համար: Սակայն, անսպասելիորեն, չսպասելով ամբողջ վաստարդների ձեռակերպմանը՝ նա ընդմիջում է հեռանում է Ռուսաստանից: Աղոնցի այս քայլը բացատրվում է գուր մեկ անձնական նկատառումներով եւ ինչպես գրում է Կ. Ն. Յուզբաշյանը, նախապես այդ մասին լայնորեն հայտնի էր պետրոգրադյան գիտական շրջանակներում****: Հեյխնիկի Հայաստանի հյուպատոս Մ. Տեր-Ասատուրովի եւ հյուպատոսական գործակալ Վ. Չմշկյանի աջակցությամբ ապրիլին նա Ֆինլանդիայի վրայով***** անցնում է արտասահման:

Սկզբնապես Աղոնցը հաստատվում է Լոնդոնում, որ մնում է մինչեւ 1921թ. սկզբները: Լոնդոնյան այդ ամիսների վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սուղ են: Հայտնի է միայն, որ համագործակցել է հայագետ Ֆ. Կոնիլերի հետ*****, որի բոլոր փորձերը Ն. Աղոնցին կապելու լոնդոնյան գիտական շրջանակների հետ եւ Օրսֆորդում նրա համար ապահովել ամբիոն որեւէ հաջողություն չունեցան:

Տարվա վերջերին ավարտելով «Հայկական հարցը Մեւրոմ» ուսումնասիրությունը եւ այն երկու այլ հոդվածների հետ մի գրքով հրատարակելուց հետո, Աղոնցը տեղափոխվում է Փարիզ: Նախ անձնական շարժառիթ էր այս քայլի, եւ ընդհանրապես արտասահման տեղափոխվելու պատճառը: Նա ամուսնանում է շնորհաշատ երգչուհի Հ. Հովնարանյանի

* Տե՛ս Ս.Ս. Ալիխանյան, *Լենինյան փաստաթղթերը Հայաստանի մասին*, Երևան, 1980, էջ 45:

** Տե՛ս Կ.Ն. Юзбашян, Иосиф Орбели, с. 49. Н.Каграманов, Дом культуры Советской Армении в Москве, Ереван, 1982, с. 134.

*** Ս. Աղոնցյանը, *Էջմիածնի քանկարձեք ձեռագիրները Առաջին Սեճ պատերազմի ընթացքին, տե՛ս «Հայրենիք», անասգիր, Բոստոն, 1966, N 6, էջ 70. հիմա նաեւ «Հայրենիք», 1946, N 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 86-87:*

**** Կ.Ն. Юзбашян, Н. Адонц и его книга "Армения в эпоху Юстиниана", с. 9.

***** R. Hovhannissian, *The Republic of Armenia, v. II, Berkeley, 1982, p. 526.*

***** Տե՛ս «The Armenian Mirror-Spectator», Boston-New York, 1951, 8 սեպտեմբերի:



Աղոնցը կնոջ հետ:

հետ, որի գեղեցիկ արվեստի մասին տարբեր տարիներ այնքան ջերմ տողեր է նվիրել փառիզյան «Յառաջը»: Բացի այդ, 20-ական թվականների փարիզահայ միջավայրը համեմատության դյուզն իսկ եզր չունեւ որեւէ այլ քաղաքի հետ: Այստեղ էին եկեղ-հավարվել արեւելահայ ու արեւմտահայ համարյա բոլոր աչքի ընկնող արվեստագետներն ու գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Փարիզը հայկական գրական-մշակութային կյանքի մի ուրույն բռնակ էր, որը Հայկական Տասնինգիցի հետ առաջացած վիասությունը փարասելու ինչ-ինչ ճիգեր էր կատարում: Այստեղ էին հանգրվանել (ժամանակավորապես կամ մշտական) Ա. Չոպանյանը, Լ. Շանրը, Ծ. Շահնուրը, Կ. Չարյանը, Ավ. Իսահակյանը, Ավ. Ահարոնյանը, Վ. Շուշանյանը, Մ. Կարանդյանը, Կ. Սասունին, Ջ. Բեյ-Նուպարը, Ա. Խան-Կորոյանը, Հ. Խան-Մասեհյանը, Ե. Բոչարը, Ալ. Խատիսյանը, Ս. Վրացյանը, Վ. Թորգոմյանը, Օհան Կարոն, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Գյուլիսանզանյանը, Ա. Ջամալյանը, Ա. Հանրմյանը, Ա. Շահխատունյան, Հ. Չավրյանը, Մ. Աճեմյանը, Մ. Պապազանյանը եւ Լիլ շատ ու շատ ուրիշներ: Աշխարհի ոչ մի քաղաքում այսպիսի կարող հայկական ուժեր չկային եւ Աղոնցի հայտնվելն այստեղ բնական էր ու սպասելի: Իս վերջապես այստեղ էր գտնվում Հայկական ազգային պատվիրակության կենտրոնատեղին, որի նորրեմախր նախագահ Գ. Նորատունկյանը ղեկավարելի 3-ի Աղոնցին ուղղված հասույկ նամակով նրան տեղեկացնում էր, թե Աղոնցը նշանակվել է Ազգային պատվիրակության խորհրդական եւ որ «Պատվիրակությունն մեծ հույս ունի, թե չեք գլխաւր Չեր փորձված կարողության եւ արժանյաց նպատար բերել այս առիթով»*: Ուստի բնական է, որ Աղոնցը ձգտելու էր մոտ լինել ազգային կյանքի իրադարձություններին եւ իր համեստ լուծանքներին ու այդ ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումներին:

Ն. Աղոնցի կյանքի փարիզյան տարիները (1921-1931թթ.) լի են գիտական, ազգային-

* Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. *Նիկողայոս Աղոնցի ֆոնդ, պատարան I, գրքոց Ե, Ա-8, ք. 22:*

հասարակական բուռն իրադարձություններով: Ենչու է, նա չունի կիմնական աշխատանք, սակայն ի շնորհիվ իր բարեկամ մեծահարուստ Արթուր Գուկասյանի նյութական անշահախնդիր աջակցության, ապրում էր ամենիլ պայմաններում, հանգամանք, որ հավաստում է 1926թ. Ադոնցին այցելած Ավ. Իսահակյանը. շատերի «տները ծակեր են, մութ, զզվելի... Այվ տուն ունի՞ Ն. Ադոնցը»*:

Դեռ ավելին, նա կարողանում է ֆինանսավորել իր ուսուցչի՝ Ն. Մառի եւ հաբեբարան պրոֆ. Ֆրիդրիխ Բրաունի հաբեբագիտական ուսումնասիրությունները եւ այդ նպատակի համար 1921թ. փետրվարի 4-ին Լեյպցիգի «Ֆյուր Խադել ինդ ինդուստրիլ» բանկում Ն. Մառի եւ Ֆ. Բրաունի անուններով բացում է 23.000 մարկի հատուկ հաշիվ: 1921թ. փետրվարի 9-ին Ադոնցին ուղղված իր շնորհակալական նամակում Ֆ. Բրաունը շտապում է գրել. «Չգիտեմալով, թե ունից է գալիս դրանք (արդյո՞ք դա գաղտնիք է), ես խնդրում եմ Չեզ, իմ եւ պրոֆ. Ն. Մառի անունից, նրան հայտնել մեր անկեղծ համակրանքն ու անասիման երախտագիտությունը»**:

Իրոք, դժվար է ասել, թե ի՞նչ միջոցներից էր նա ֆինանսավորում հաբեբագիտական այս աշխատանքները, սակայն այժմ արժեքագուրկ են հնչում Հ. Օրբելու հավաստիացումներն այն մասին, թե Մառը արտասահմանյան գործուղման ժամանակ ստիպված էր օգնել նյութական սող պայմաններում գտնվող իր աշակերտին***:

Ինչպես ակներև է, իրականում տեղի է ունեցել միանգամայն հակասակը: Ն. Ադոնցը գործուն մասնակցություն է ունեցել փարիզահայ գրական կյանքի բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Հատկանշական է, որ այդքան մի տեղ հավարված գրողներից նա է բնարվում Փարիզի Հայ գրական ակումբի (միություն) առաջին նախագահ (1928): Եղի է Փարիզի հայոց թեմական կենտրոնական առժամյա վարչության (1925) եւ Լեմինակամի երկրաշարժի աղետալիների օգնելու կենտրոնական նպաստամատույց մարմնի (1926) անդամ, Ավետիս Ահարոնյանի բառասանյա գրական գործունեության (1890-1930թթ.) հորեյանական կենտրոնական հանձնաժողովի գործադիր մարմնի նախագահ (1930), Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի հորեյանական հանձնաժողովի (1935), Բաֆֆու ծննդյան 100-ամյակի հորեյանական կազմակերպիչ հանձնաժողովի (1937), Սասունցի Դավիթ Էպոսի 1000-ամյակի (1939), Մելքոնյան հրատարակչական հանձնաժողովների (1939) անդամ եւ այլն: Չէր զլանում իր մասնակցությունը բերել երկրասարող գրողների «Յարդագող» միության 1927թ. Փարիզում կիմնադրված Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի աշխատանքներին: Համալսարանում նա դեկավարում էր հայագիտական բաժնի աշխատանքները եւ դասավանդում «Հայոց բնական պատմություն» առարկան****: Գրական, ուսանողական, երիտասարդական, կանանց, արվեստագիտական եւ այլ միությունների հրավերով բազմաթիվ դասախոսություններ է կարդում հայ կյանքի ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ*****:

Փարիզյան այս տարիներին է, որ Ադոնցը բուռն թրքակցում է հայ եւ օտար մանուկին («Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Հայրենիք», «Յառաջ», «Ազդարար», «Զվարթնոց», «Armeniaca», «The New Armenia», «Massis», «Revue de L'Orient Chrétien»,

* Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, Երեւան, 1979, էջ 225:

** Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Ե, Ա-8, ք. 85, հմմտ. ք. 86:

*** Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նշված աշխ., էջ 9:

**** Հ. Բերբերյան, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Զվարթնոց», տարեգիրք, Փարիզ, 1944, էջ 233:

***** Տե՛ս «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155:

«Byzantinische Zeitschrift», «Revue des Etudes Arméniennes» եւ այլն՝ սպազերով հայագիտական իր պրպտումների կիմնալի արդյունքները: Ինքը՝ Ն. Ադոնցը վաղուց մի երազանք էր փայլախում՝ աշխարհի բոլոր լավագույն հայագետներին համախմբել իր շորքը եւ հայագիտական հանդես կամ տարեկան երկու հասարակ բաղկացած հայագիտական նյութերի ժողովածու հրատարակել Փարիզում: Ազգային բարեբար Ա. Գուկասյանը խոստացել էր հոգալ այդ բացառիկ մեծամասն հրատարակության բոլոր հոգսերը: Ցավոք այդ գեղեցիկ ծրագիրն այդպես էլ չիրականացավ*:

Թե՛ն Ն. Ադոնցը չափազանց բազմազարդ էր գիտական, հասարակական ու ազգային գործերով, սակայն նա կարող էր հիշում համալսարանական իր ամբիոնը, իր ուսանողներին: Նա կարիք էր զգում իր ծով, ամբարված գիտելիքները փոխանցելու ուրիշներին, սակայն արեւելագիտության եւ բյուզանդագիտության մարի կարեւորագույն կենտրոններից մեկը՝ Սորբոնը այդպես էլ հնարավորություն չստեղծեց նրա համար՝ մշտական աշխատակից դառնալու: Անսպասելիորեն այդպիսի հնարավորություն ստեղծվեց 1931թ., երբ Բրյուսելի Ազատ համալսարանում կազմակերպվեց արեւելագիտական կենտրոն (ավելի ուշ վերանվանվեց արեւելագիտության ինստիտուտ): Կենտրոնի ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանում էր հայտնի միլիոնատեր Ռորբերտ Աբրահամյանին, որը բնդառաջեղով կենտրոնի փոխանօրեն, նշանավոր բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարի առաջարկությանը՝ սիրահոժար համաձայնվեց մասամբ ֆինանսավորել նաեւ հայագիտության ամբիոնի կազմակերպման աշխատանքները: Մնացած 20.000 ֆրանկ գումարը սրամադրեց Բրյուսելի հայկական գալթօջախը եւ ծանավորապես կոմստիի դ'Արսուրը**, որով հայագիտության ամբիոնն ի վերջո կյանքի կոչվեց***: Որից հետո, Ա. Չուպանյանի վկայությամբ, Անրի Գրեգուարը Փարիզի հայկական շրջանակների հետ խորհրդակցում է հայագիտության ամբիոնի վարիչի հնարավոր թեկնածության վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ բոլորն էլ մատնացույց են անում Ն. Ադոնցի թեկնածությունը****:

1931թ. նոյեմբերի սկզբներին համալսարանի վարչությունը պայմանագիր է կնքում Ադոնցի հետ, որի համաձայն նա նշանակվում է Արեւելագիտության ինստիտուտի հայագիտության ամբիոնի վարիչ: Եւ այսպես, իրերի այսպիսի կտրուկ շրջադարձի հետեւանքով, Ն. Ադոնցը 1931թ. աշմանը հայտնվում է Բրյուսելում, քաղաք, որի հետ են կապված մեծ հայագետի կյանքի վերջին տասը տարիները:

Համալսարանում Ն. Ադոնցը դասավանդում է դասական եւ ժամանակակից հայերեն, հայագիտական եւ բյուզանդագիտական մի շարք առարկաներ****, կազմակերպում է հայերեն կիմ բնագրերի ընթերցումներ եւ ճեկնություններ: Հետաքրքրությունից գուրկ չէ այն փաստը, որ Ադոնցի առաջին աշակերտների թվում էր նույն ինքը՝ պրոֆ. Անրի Գրեգուարը*****:

* Հայագիտական այդ հանդեսի բնույթի, ուղղության եւ թվանդակության մասին հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Ս. Վրացյանը Ադոնցին նվիրված իր անտիպ հուշերում (տե՛ս Ս. Վրացյան, Դուշեր պրոֆ. Ն. Ադոնցի մասին Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց. Ս. Վրացյանի ֆոնդ):

** Պողոս Նուբար Փաշայի դուստրը:

*** Տե՛ս «Annuaire de L'Institut de philologie et d'Histoire Orientales pour 1932/1933», Bruxelles, p. 17.

**** Ա. Չուպանյան, Բրոնիկ, Սեկնողները (Նիկողայոս Ադոնց. բազմավաստակ բանասերը), տե՛ս «Անահիտ», 1949, N 1, հունվար-հունիս, էջ 32:

***** Հ. Աղամյան, Ն. Ադոնցի նամակները, տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, N 3, էջ 118:

***** Ա. Սարուխան, Բելգիա եւ հայերը, Կիմնա, 1937, էջ 217:

Միևնույն ժամանակ նա շարունակում է աշխատակցել ժամանակի գիտական մամուլին, այժմ հատկապես Գրեգորի խմբագրած «Byzantion» եւ Արեւելագիտության ինստիտուտի «Annaire...» հանդեսներին, հայկականներից՝ «Սիոն», «Վեմ», «Անախիտ» ամսագրերին: Ադոնցի այդ օրերի վերաբերյալ արժեքավոր վկայություն ունի Արեւելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Մորիս Լըրուան. «Հայագիտության ամբիոնի հիմնադրումը Բրյուսելում հրապուրեց Ադոնցին եւ նա հաստատվեց այստեղ, նա մեր մեջ, մեր մոտ գտավ իր տունը, իր ճշմարիտ բարեկամներին, իր սիրելի սաներին, որոնք ընդոչսնում էին նրա պատկերալից խոսակցությունները, զմայլում նրա գիտությամբ, սովորում նրա անբավ իմաստությունից»*:

Պրոֆեսորի վերջին աշակերտներից ապագա նշանավոր բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանն իր չավագանց արժեքավոր հուշերում եւս հավաստում է, թե նա «Եվրոպայի համալսարանական շրջանակներու հայ պարծանքն էր: Ռուսնողներն անխտիր կապված էին իրեն՝ հիպոտեոզով: Իր անձն էր մեծագույն պատճառը, որ Պրյուսիե դարձած էր նոր Շրենն եւս հայ ուսանողներու կարեւոր թիվ մը հավաքած իրեն շուրջ»**:

Սակայն Բրյուսելում էլ Ադոնցը չգտավ այնքան սպասված հոգեկան հանգստությունը: Կնոջ հիվանդությունն ու հանկարծակի մահը (1935) այնքան էին հուսահատեցրել պատճառաբանին, որ բարեկամներից մեկին ուղղված նամակում խոստովանում է, թե «այլևս աշխարհը կորցրեց ինձ համար իր իմաստը»: Հոգեկան ծանր վիճակը, հարազատների բացակայությունը, հայկական շրջանակներից կտրված լինելը, հայրենիքից եկող ծանր ու անմոխիր լուրերը, միայնակությունը, հետզհետե զգացնել տվող հիմ հիվանդությունը ամբողջովին վիատեցնում են պատմաբանին: Իր վերջին նամակներից մեկում, որն ուղղված է Ա. Չլիլիկիյանին (Ռուբեն Գարրիկյան, 15 ապրիլի, 1940), նա գրում է. «Խռովա-հույզ ծրնդորան այնպես է ազդել, որ զգացի այն բուրբությունը, որ գալիս է ծեղրությունից, թե վիատությունից: Ո՛չ անձնական, ո՛չ հայրենիքյան եւ ո՛չ ամենուրեքյան ո՛չ մի նշույլ չճնաց պայծառ եւ զվարթ լույսի, որ որչապորքեր սառած էությունս նոր հույսերով: Վախում եմ, որ ծրագրած գործերս էլ մնան թերի եւ կամ նույնչափ վիատ, ինչպես ես»***:

1941 թ. ապրիլին Ն. Ադոնցի առողջական վիճակը կտրուկ վատացավ, որի հետեւանքով անգամ սկսեց բաց թողնել համալսարանական պարապմունքները, որն ակնհայտ ապացույց էր նրա ֆիզիկական ուժասպառության: Բժիշկներն ախտորոշում են ծուրախտ՝ արագընթաց բորբախտ (galloring consumption, phthisis): Հ. Էսեկուլյանը այսպես է ներկայացնում Մեծ Ամծանրի, ինչպես ինքն էր անվանում Ադոնցին, վերջին օրերը: Ամռանը, երբ համեմատաբար իրեն լավ էր զգում Բրյուսելի հարուստ հայրենակիցները նրան առաջարկում են գնալ Եփեցյարիա բուժվելու, սակայն «ան շատ հայտն էր նման առաջարկ մը ընդունելու համար» եւ մերժում է: 1941 թ. հոկտեմբերին Ադոնցի առողջական վիճակն այնքան է ծանրանում, որ նրան տեղափոխում են հիվանդանոց, որտեղ «օրվ օր կսպառվի», գրում է Հ. Էսեկուլյանը: Ադոնցի վերջին օրերին ու ժամերին ակնհայտեա, բուժող բժիշկ Մյունա Միսաքը, որ հարազատ գավակի նման մինչև վերջին պահը չէր հեռանում հիվանդի մահճակալից, պատմում է հետեւյալ ուշագրավ դեպքը: Մահվանից մեկ

* «The Armenian Mirror spectator», 1951, 8 սեպտեմբերի:

** Մուշեղ Իշխան, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, տե՛ս «Ազգակ շարաբորյակ», 1944, 11 օգոստոսի, N 24, էջ 5: Գմտ. նաեւ Մուշեղ Իշխան, Երեք մեծ հայերը (պրոֆ. Ն. Ադոնց, հուշեր եւ տպավորություններ), Բեյրութ, 1952, նաեւ նույնի «Իմ ուսուցիչներս. Սիկողայոս Ադոնց», Բեյրութ, 1984, նաեւ «Armenian Review», 1986, v. 39, number 3.

*** Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1963, N 5, մայիս, էջ 25:

չաբար առաջ պրոֆեսորը սաստիկ տենդ ուներ եւ օրերով ուշքի չէր գալիս: Մյուս օր հանկարծ արթնանալով բռնում է իր ձեռքը եւ հարցնում. «Ի՞նչ եղավ, Հայաստանի մասին տեղեկություններ մը պիտի բերեիր»: Հայտնի է, որ մինչև վերջին օրերը, մինչև վերջին պահը մտքով հայրենիքի հետ էր:

Ն. Ադոնցը մահացել է 1942 թ. հունվարի 27-ի ստավոյան, «Երբ ճյուղը ամեն կողմ իր սպիտակ պատանքը փռած էր»: Թաղումը տեղի է ունեցել փետրվարի 2-ին, հայ եւ օտար բազմության եւ «հավասարիմ բարեկամների ու բազմաթիվ սաների ներկայությամբ»*:

Չավագանցություն չի լինի ասել, որ Ադոնցը մահանում է գրչը ձեռքին, գիտակից՝ իր կոչումի վեհությամբ: Աշակերտներից մեկը վկայում է, որ հիվանդանոց տեղափոխելու առափույան, վերջին պահին Ադոնցին տեսել է գրասեղանի առջեւ պարսպելիս: Ծառ էր շտապում կիսատ բողած գործերը գոնե մասամբ ավարտելու, սակայն նրան այն երկրային կյանքում այլևս ժամանակ չէր մնացել:

2.

Նիկողայոս Ադոնցի հայտնի կենսագրականներում ճատնանշվում է միայն ականավոր հայագետի գիտական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը, երբեմն առանձին տեղեկություններ են սրվում նաեւ նրա կենսագրության այս կամ այն կողմի վերաբերյալ: Ցավոք, ընդհանրապես ուշադրությունից դուրս է մնացել նրա ազգային-հասարակական գործունեությունը, որն էլ բնութագրում է նրան որպես անհատի, քաղաքացու եւ անձնացող հայրենասերի:

Ուսանողական տարիներից սկսած Ն. Ադոնցը կամա թե ակամա շփվում էր ազգային ինչ-ինչ կազմակերպությունների, կուսակցությունների եւ անհատ գործիչների հետ: Իր կիմնական խնդիրը համարելով ուսումնառությունը եւ գիտական պարապմունքները, նա հաճախ հրաժարվում էր ուսանողական հավաքույրներից, անգամ դիտավորյալ սկսում էր խուսափել հայրենակիցներից: Փարիզում ուսումնառության շրջանում նրա վրա ցնցող տպավորություն էին թողնում այն հայ ուսանողները, որոնք երկու-երեք տարի ապրելով Ֆրանսիայում, անգամ չէին կարողացել յուրացնել ֆրանսերենը, քանզի ամբողջությամբ իրենց նվիրել էին զվարճություններին, անմիա հավաքույրներին ու աղմկարարությանը. «կարծում եմ ուսանողական շատ ակունքներ, ժամանակի անտեղի վատնում են եւ կորուստ», գրում է նա իր նամակներից մեկում: Դասերից, գիտական պարապմունքներից, գրքերից ու ձեռագրերից դուրս միակ բնագավառը, որ գրավում էր երիտասարդ Ադոնցին ու առկալում մոռանալ առօրյա հոգսերը, ազգային-հասարակական կյանքն էր: Դեռ Փարիզում նա առիթը չէր կորցնում հաճախելու Հայկական հարցի առիթով կազմակերպված հավաքույրներին, հետեւելու Մյունա Չերազի, Անատոլ Ֆրանսի, Ժորժ Կլեմանտյու, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի դասախոսություններին: Ադոնց-գիտնականի նկարագրի ձեւավորումը սերտորեն աղերսվում էր Ադոնց-քաղաքացու եւ Ադոնց-հրապարակագրի գուգա-հեռ ընթացող ձեւավորմանը: Դա էր պատճառը, որ Ադոնցը չարժավ գուտ գրասենյակային գիտնական, կամ գուտ լսարանային դասախոս, նա լայն առումով միաժամանակ նաեւ ազգային ու հասարակական գործիչ էր: Ադոնցը երբեք չճնաց կողքից դիտողի ու դիտ-

* «The Armenian Mirror spectator», 1951, 8 սեպտեմբերի, հիմտ. նաեւ Գ.Գալեմետը, Սիկողայոս Ադոնց, տե՛ս «Պայքար», ամսագիր, 1961, էջ 77:

դորյուններ անողի դերում:

Ս. Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո, չնայած մեծ գրադավությունը նա գործուն մասնակցություն է ունենում մայրաքաղաքի հայկական կյանքին, մասնավորապես եկեղեցու ձեռնարկումներին, ընտրվում «Հայոց եկեղեցական գույքերի վարչության» խորհրդի անդամ, ապա փոխմասնագահ: Ադոնցի ջանքերով խորհուրդը սկսում է առավել մեծ ուշադրություն դարձնել ուսանողության հոգսերին, դպրոցներին, ծշակութային հուշարձաններին, մասնավորապես հայաստանյան իրականությանը*:

Նրա առաջարկով է, որ խորհրդի անօրինության ներքո գտնվող գումարներից տարեկան շուրջ 17.000 ռուբլու բռնակներ ու նպաստներ են հատկացվում 40 հայ ուսանողներին, 2000ռ. Գետրգյան ճեմարանին՝ սարքավորումներ գնելու համար**, հայտնի դրամատեր Տարասովի կամրով հայոց եկեղեցուն կապված 60.000 ռուբլու գումարից 50.000 հատկացվում է Գետրգյան, իսկ 10.000-ը՝ Լազարյան ճեմարանին:

1907թ. փետրվարին մայրաքաղաքի մի խումբ նշանավոր հայ մտավորականների ջանքերով կիմնադրվում է «Սանկտ-Պետերբուրգի հայկական խմբակ» կազմակերպությունը: Շուրջ մեկտարյա քաջբռնկներից հետո, 1907թ. դեկտեմբերի 14-ին քաղաքագլուխ գեներալ Դրաչենսկին հաստատում է խմբակի ծրագիրը***:

Խմբակն ուներ 216 անդամ, որոնց բվում էին նշանավոր շատ մտավորականներ, արդյունաբերողներ, գլխավորականներ, պետական գործիչներ: Խմբակի գործունեությանը ակտիվորեն մասնակցում էին Ա. Սպենդիարյանը, Վ. Սուրենյանցը, Ա. Թամանյանը, Սա. Գուլիչանբարովը, Ա. Սարոխանը, Ս. Տիգրանյանը, Հ. Մամանդյանը, Մ. Պապաջանյանը, Հ. Սաղաթեյանը, Մ. Աճեմյանը եւ ուրիշներ: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում նշանավոր գիտնական, պրոֆ. Վ. Ի. Վարդանյանը, իսկ փոխնախագահ՝ Ն. Ադոնցը: Անշուշտ, նրա հասարակական այս աշխատ գործունեությունը հիմք ընդունելով է, որ Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի կողմից ընտրվում է ազգային-եկեղեցական ժողովի անդամ եւ մասնակցում Գետրգյե կարողիկոսի օժան արարողությանը****: Ադոնցը չափազանց մեծ համարում ուներ հայոց եկեղեցու նկատմամբ եւ մեծ դեր էր հատկացնում նրան արդի հայ հասարակական եւ ազգային կյանքում: Երբ մոդայիկ էին դարձել հարձակումները հայոց եկեղեցու եւ հայ հոգեւորականների դեմ եւ իրենց ազատական համարող մարդիկ աշխատում էին մտեմացնել այդ արժեքների նշանակությունը հայոց անցյալ, ներկա եւ ապագա կյանքում՝ Ադոնցը «Նոր դար»-ում տպագրված հոդվածներով ու հրապարակային ելույթներով հանդես եկավ ի պաշտպանություն ոչ միայն եկեղեցուն, այլ ընդհանրապես ազգային ավանդույթներին, հայոց դավանանքին եւ ազգային մյուս արժեքներին*****:

«Ոչինչ այնքան տաղտկալի չէ, գրում է Ադոնցը, քան այն սովորական ճշմարտության քարոզը, թե կրոնն ու ազգը տարբեր բաներ են: Ներկա պայմաններում ուղղակի հանցանք է նման քարոզը: Մեր ժողովրդի գլխակցության մեջ ազգն ու կրոնը ոչ միայն տարբերիչ չեն, այլև սերտիվ կապված են: Ոչ մի բանավոր հիմ չկա կարծելու, թե հայ եկեղեցին այլևս

ազգային գործոն չէ. նա եղել է եւ մնում է անբաժան գոյի հայության մեջքին**»: Ադոնցի նման դիրքորոշումը խիստ հստակ է արտահայտվում հատկապես հայ ազատագրական շարժումներին, նրա սոված գեհաստականներում**:

Ն. Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության ասպարեզում նոր հորիզոններ են բացվում 1912 թվականին, երբ Բալկանյան պատերազմի բողած նպաստավոր տպավորությունների ներքո հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում վերստին սկսվում են փայլալավ Հայկական հարցի վերաբացման վերաբերյալ գաղափարները: Ռուսական կողմը եւս ակտիվացնում է իր գործունեությունը այս բնագավառում: Ցարական դիվանագիտությունը ցանկանում էր ավելի գործնական կապեր հաստատել պոլսահայ շրջանակների հետ: Սա հենց այս ժամանակ է, որ ռուսական արտաքին գործերի նախարարության հանձնարարությամբ Կ. Պոլիս են այցելում մի շարք հայ գործիչներ, ինչպես օրինակ Պետական Դումայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը*** եւ ուրիշներ:

Ն. Ադոնցը Ս. Տիգրանյանի ուղեկցությամբ, Կ. Պոլիս է ժամանում 1912թ. դեկտեմբերի վերջերին եւ գործնական մի շարք հանդիպումներ ունենում Գր. Չոխրապի, Գ. Նորատունկյանի, Պ. Հալաբյանի, Մ. Օրմանյանի եւ պոլսահայ այլ ազգային դեմքերի հետ: Ինչպես ժամանակի շատ առաջավոր հայ հասարակական գործիչներ, այդպես էր Ն. Ադոնցը չափազանց հավատացած էր, թե առաջիկա քաղաքացույցներն Արեւմտյան Հայաստանում, կամ հայկական ինքնավարության կերտումը հնարավոր է սույն Ռուսաստանի հովանավորությամբ: Նա համոզված ռուսաճես էր եւ հայերի ռուսական կողմնորոշումը համարում էր միակ ճիշտ ուղենիւշն այդ իրադրության պայմաններում: Տեղյն է մեջ բերել Ն. Ադոնցի կյանքի վերջին տարիների բարեկամ պրոֆ. Ա. Գրեգուարի հետևյալ դիպուկ նկատողությունը. «Նիկոլոյա Ադոնցը միևնույն ժամանակ եւ հայ հայրենասեր էր, եւ ռուս: Նա հավասարապես սիրում էր իր երկրի հայրենիքներն էլ: Նա չէր դադարում հավատալ Մեծ Ռուսաստանի լավագույն ապագային եւ իր բազմաշարք ժողովրդի, որին կապված էր կրոնապես, հանճարեղությանը ****»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ դրան հետևող Հայոց ցեղասպանությունը իրենց խոր կնիքն են բողում Ն. Ադոնցի հասարակական-քաղաքական գործունեության վրա: Նրա համար բացվում են գործելու նոր, անձանոր ասպարեզներ: Ամբողջովին ներգրավվում է Պետրոպոլիսի հայկական կոմիտեի աշխատանքներին, մասնակցում արեւմտահայ տարագիրների ու որբերի տեղափոխման, նրանց նյութական օժանդակություն ցույց տալու աշխատանքներին: Երբ 1916թ. սկզբներին ռուսական կառավարությունը միանվազ 250.000 ռուբլի ոսկի է տրամադրում Հայոց Ազգային Բյուրոյի որբանոցների բաժնի հանձնախմբին, ապա բյուրոյի նախագահ Մարուպեյ Կալիսկոպոսը անհրաժեշտ է համարում պրոֆեսորներ Ն. Ադոնցին եւ Վ. Վարդանյանին հանձնարարել այդ գումարը բաժանելու որբանոցներ պահող կազմակերպությունների միջոցը*****: Կազմակերպական կա-

* Ե. Սարգսյան, *Դեմքեր ու դեպքեր Պետրոպոլիսի կյանքից, տե՛ս «Չայրենիք», 1965, N 9, էջ 46, հիմն. Պ. Գ. Գուլիսանիսյան, Ադոնցյան մատուցներ, տե՛ս «Չայկազյան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, 1993, հատ. ԺԳ, էջ 109:*
** «Արարատ», անսագիր, Ս. էջմիածին, 1912, N 2, փետրվար, էջ 191.
*** «Коммунист», газ., 1990, 25 ноября, с.3.
**** «Արարատ», 1912, հուլիս-օգոստոս, էջ 609:
***** Ա. Խոնդկարյան, *Եկեղեցու Պոլսում, տե՛ս Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 13:*

* Տե՛ս «Ազգարար», օրաթերթ, Ստամբուլ, 1931, 24 ապրիլի, N1402, էջ 1: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է մատնանշել զարբարի դերի ու նշանակության պոլսահայ մեկնակետի ջննդատությունը Լեոյի կողմից (Տե՛ս «Մշակ», 1904, N 130-134): Առավել մանրամասն տե՛ս Ն. Ադոնց, *Կեղծիքը բարբերի եւ մտքերի աշխարհում («Մշակ», 1912, N 71, 72), տե՛ս նաեւ Լեոյի ընդդիմախոսությունը «Պատասխան պարոն Ն. Ադոնցին» («Չորիզոն», 1912, N 79, 80, 81):*
** Դրանք լայնորեն տե՛ս սույն հատորի տարբեր բաժիններում եւ մասնավորապես «Սեծ եղեւնի տարեկիցին» հոդվածում:
*** Ջ. Կիրակոսյան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը:*
**** Nikolas Adontz. (notice biographique), էջ XIX:
***** Լ. Ազատյան, *Չայ որբերը Մեծ եղեւնի, Լոս Անճելես, 1995, էջ 48:*

րեոր դեր է խաղացել 1916թ. մայիսին Պետրոգրադում գումարված հայկական խորհրդա-
ժողովի աշխատանքներին*, մասնավորապես օգնել է գեներալ Հ. Բագրատունուն հայկա-
կան բանակային կորպուսի կազմավորման ուղղությամբ ձեռնարկվելիք միջոցառումնե-
րին: Ռ. Լեոնյանի (Լ. Նազարյանց) վկայության համաձայն, Ադրնցը մասնակցություն է
ունեցել Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության բանակցությունների ժամանակ Հայկական հար-
ցի վերաբերյալ Վ. Տերյանի տրանզիորթյան տակ գտնվող թրքաժարի ստեղծման աշխա-
տանքներին**:

Բացի պրակտիկ գործունեությունից, Ն. Ադրնցը զբաղվում է նաև գիտա-սեսական
հարցերով: Այդ ժամանակ է, որ նա պետրոգրադյան ամսագրերում տպագրում է խիստ ու-
շագրավ հոդվածներ՝ նվիրված Հայկական հարցին, որոնցում մատնանշում է նրա լուծ-
ման ուղիները: Արտասահմանյան տարիներին եւս, Փարիզում, թե Բրյուսելում Ադրնցը,
անշուշտ ոչ պակաս ակտիվությամբ, շարունակում է իր հասարակական-ազգային գոր-
ծունեությունը: Հայկական հարցի թեմատիկան եւ Հայաստանի ներկա կացությունը շա-
րունակում են զբաղեցնել նրա ուշադրությունը, որոնք արտահայտվում են հիմնականում
ձեռագիր մնացած նրա նոթերում:

Մինչև վերջին շունչը հայրենասեր պատմաբանը հավատարիմ մնաց իր պատանե-
կան խնայմունքին, թե որևէ ազգ կենդանի է իր լիզվով, հավատքով ու պատմությամբ: Եւ
ամեն ինչ արեց, որպեսզի կարևոր գիտական ուսումնասիրություններով իր նպատակը թե-
րի այդ վեհ իղեպների իրականացմանը:

3.

Ն իկողայտս Ադրնցը գիտական գործունեություն է ծավալել XX դարի առաջին կեսին:
Շուրջ 50-ամյա (1895-1940) գործունեության ընթացքում նա բողել է ավելի քան 100
ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են հայագիտության համարյա բոլոր բնագա-
վառներին՝ բանասիրությանը, լեզվաբանությանը, բնագրագիտությանը, կրոնի, եկեղեցու
եւ արվեստի պատմությանը, պատմական աշխարհագրությանը եւ այլն: Նպատակ չիե-
տակադնելով մեկ առ մեկ ներկայացնելու Ն. Ադրնցի բոլոր ուսումնասիրությունները,
նշենք, որ դրանց ոչ ամբողջական մասնագիտությունը կազմել է Ն. Ալիեյանը***, իսկ
հիմնական աշխատությունների համառոտ նկարագիրը տվել է Կ. Յուզբաշյանը****,
որոնց շնորհիվ էլ կարելի է գաղափար կազմել ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ:

Ն. Ադրնցի բանասիրական բնույթի աշխատանքները հիմնական վերաբերում են հին
հայկական բնագրերին ու հայկական մասնագրության առանձին դեմքերին՝ Ասովա-
ծաշնչի հայերեն բարգձմությանը, Մենրոպ Մաշուցին, Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկ-
նիչներին, Եզնիկ Կողբացուն, Կորյունին, Մովսես Խորենացուն, Անտոն Կարդապետին,
Մովսես Կաղանկատվացուն եւ այլն:

Մյուս բնագավառը, ուր Ադրնցը հասել է շոշափելի գիտական արդյունքների, դա հին
հայկական դիցաբանության եւ հայոց եկեղեցու պատմության բնագավառն է: Այստեղ,

անշուշտ, շեշտելի են Հայոց Հայսամախորհրդին, ճաղրնտիրներին, ճաղոցներին նվիրված
նրա ուսումնասիրությունները, որոնց մի մասը ձեռագիր վիճակում գտնվում են պատմա-
բանի թելոյության բողոնում: Ձեռագիր վիճակում են գտնվում «Տոնացոյց» (600 էջ) եւ
Գրիգոր Անավարզեցու «Տոնացոյց» (100 էջ) աշխատությունները: Գիտական լուրջ ներ-
դրում են հաստակապես Գրիգոր Լուսավորչին եւ Անակ Պարթևին նվիրված հետազոտա-
կան շարքերը:

Ն. Ադրնցի գուտ պատմագիտական բնույթի առաջին աշխատանքը լույս է տեսել
1904թ., որը վերաբերում է մարզպան Վասակի խնդրին*:

Մայն փոքրածավալ ուսումնասիրությունը լայն արձագանք գտավ հայ պատմա-բա-
նասիրական մարի եւ ընթերցող հասարակայնության լայն շրջանակներում: Անկախ հոդ-
վածի թվացյալ վիճարկային միտումներին, այն ակներևորեն մատնանշում է նրա հեղի-
նակի պատմագիտական լուրջ պատրաստությունը, գիտելիքների խորությունը եւ նոր
խոսք ասելու հաստատակամությունը: Այնուհետև մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում
«Հին հայոց աշխարհայացքը», «Հին հայ շինակներունը», «Քաղաքական հոսանքնե-
րը հին Հայաստանում», «Հայաստանի ոսկեհանրը», «Բագրատունյաց փառքը», «Արտա-
վան Արշակունի», «Մամիկոնյան իշխանոսին բյուզանդական գահի վրա», «Կարդ Մա-
միկոնյան», «Վասիլ Հայկազմ», «Աշոտ Բ Նրկար», «Մամուկ Հայր բողոքարների թագա-
վոր», «Հայերը բյուզանդական գիտության մեջ» եւ մեծագրական բնույթի այլ ուսումնա-
սիրություններ:

20-30-ական թվականներին եվրոպական մասնագիտական պարբերականներում
տպագրվում են Ադրնցի բյուզանդագիտական փոքրածավալ ուսումնասիրությունները,
ինչպես օրինակ՝ Լեոն V Հայկազմին, Նեկեփորաս կայսրին, Մավրիկիանոսին, Փիլար-
տոսին, Հովհաննես Զմշկիկին, Տարոնացիներին, Թոննիկյաններին, Ռոբինյանների նա-
խահորը, Դիզնիս Արիստաս հայ-բյուզանդական Լպոսին նվիրված Լույողները: Ավելի
ուշ մամանախալ 13 ուսումնասիրություններ վերահրատարակվեցին Լիսաբոնում մեկ գր-
քով**:

Անշուշտ, հիշատակելի են նաև Բրոկհաուզ-Է. ֆրոն հանրագիտարանում (2-րդ հրատ.)
հայոց լեզվին, գրականությանը եւ պատմությանը նվիրված աղոնցյան շարքը, որտեղ
առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայոց պատմությանը վերաբերող մասը:

Ն. Ադրնցի ընդհանուր գիտական ժառանգության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նրա «Հա-
յաստանի պատմությունը» հատրյալը, որը եղավ Մեծ հայագետի կարապի երգը: Երբ
1937թ. Խորհրդային Հայաստանում անհնարին դարձավ «Մելրոնյան հրատարակչական
ֆոնդի» գործունեությունը, ՀԲԸ Միությունը որոշեց այդ գումարները հատկացնել սփյուռ-
քում մույն նյութերի մասին գրվելիք ուսումնասիրությունների տպագրությանը: Այդ ժամա-
նակ է, որ Միությունը Ն. Ադրնցին պատվիրեց գրել ֆրանսերեն լեզվով մի հայոց պատմու-
րյուն՝ սկզբից մինչև մեր օրերը: 1938թ. սկսած Ն. Ադրնցը մինչև իր կյանքի վերջին օրերը
իրեն նվիրել էր այդ աշխատանքին: Ցավոք, մահը ընդհատեց արդեն բավականին բավով
սկսված աշխատանքները: Ադրնցը հասցրեց գրել աշխատության միայն առաջին հատու-
րը (375 մեքենագիր էջ)***, մնացած հատորների նյութերը՝ հիմնականում երկրորդ եւ մա-

* Տե՛ս Ս. Վրացյան, Գայաստանի հանրագիտություն, 2-րդ տպագրություն, Բելյուր, 1958, էջ 13:

** Ռ. Լեոնյան, Բմ հուշերից, տես Ն. Գայրեմիր, տարեգիրք, Բոստոն, 1943, էջ 149-150:

*** Ն. Ալիեյան, Մահվան հունձըը հայագիտական ասպարեզի վրա, Ուսուցչապետ Նիկողայոս
Ադրնց, տես Ն. Գանդես անսորյա», 1947, էջ 311-318:

**** Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադրնցի գիտական ժառանգությունը, տես Ն. Պատմա-բանասի-
րական հանդես», 1962, N 4:

* H. Adontz. Marzban Vasak перед судом историков, отд. оттиск, СПб., 1904.

** N. Adontz. Etudes Armeno-Bizantines, Lisbonne, 1965.

*** Ն. Ադրնցի մահից հետո, Ս. Չոպանյանի հանձնարարությանը Բրյուսել է գնում հանգուցյալի
բարեկամ Գ. Շավրիյանը, որը եւ պատմաբանի արխիվից հայտնաբերելով այս գիրքը բերում է
Փարիզ, որտեղ եւ այն լույս տեսավ մի քանի տարի անց (1946):

սամբ երրորդ, ձեռագիր վիճակում գտնվում են բեյրության նրա բողոքում:

Ինչպես տեսանք հարուստ ու բազմաժամեր է Ն. Աղոնցի գիտական ժառանգությունը: Այդ ժառանգության յուրաքանչյուր կողմ, յուրաքանչյուր արտահայտություն հարստացրել է հայ միտքը մեծագույն արժեքներով: Սակայն առավելապես մեծ է Աղոնցի խաղացած բողոքամվեր դերը հայ պատմագիտության զարգացման գործում: Ն. Աղոնցը առաջինն էր, որ հայոց պատմությունը սկսեց շարադրել ոչ թե Հայաստանի քաղաքական դեպքերի նկարագրությունների կամ կրոնա-դավանարանական խնդիրների հենքի վրա, այլ ժողովրդի ներքին ու արտաքին կյանքի բոլոր կողմերի ու հարցերի կոմպլեքս ուսումնասիրության հիման վրա: Նա վճռակամորեն մերժում է ամեն մի փորձից դուրս գտնվող ուժ եւ նշում, որ նախախնամությունը չի կարող պատմության կերտող ազդակ հանդիսանալ: Պատմությունը կերտում է հասարակականորեն ապրող անհատը, նրան օժանդակում է բնությունը, մեծ դեր են խաղում շրջապատի ժողովուրդները եւ այլն*:

Խոսելով պատմության նշանակության մասին, Աղոնցը շեշտում է, թե «Պատմությունը մի գիտություն է, որը աշխատում է սովյալ ժողովրդի անցյալը այնպես լուսարանել, որ հնարավոր լինի հստակ գաղափար կազմել նրա հոգեւոր ղյուճագի եւ հասարակական կառուցվածքի մասին»:

Մեծագույն հայագետի մասին մեր խոսքն ուզում ենք ավարտել Մուշեղ Իշխանի բնութագրությամբ. «Հայաստանն իսկ էր կարծես Ն. Աղոնց: Անոր լավագույն հատկանիշներուն մարմնացումը, անոր մարդկային պատկերը: Հայ մարդն էր ան՝ բառին ավանդական, արդիական եւ ազնվական իմաստով: Երե կարելի է մարդու տիպարով մը բնորոշել ու երեւակայել ամբողջ երկիր մը, պրոֆ. Աղոնց առաջիններեն մեկին է, ապահովաբար Հայաստանը ներկայացնող մեր մտավորականներուն»:

Պեպրոս Հովհաննիսյան

* Գ. Գյուլզալյան, *Նշված աշխատությունը*, էջ 4-5:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

*(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից
նրա երկու գործուղված անդամների՝
Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղեւորության մասին)*

Ս. Պետերբուրգից մենք մեկնեցինք դեկտեմբերի 24-ին ճեպընթաց գնացքով: Ծանապարհին մենք ավելորդ չհամարեցինք տեղեկացնել Թիֆլիսի եւ Բաքվի մեր խորհրդակցությանը¹ համանման խորհրդակցության բյուրոյին² մեր առաքելության մասին, պատրաստականություն հայտնելով հարկ եղած դեպքում օգտակար լինել նրանց: Օղեսայից երկու նամակ գրեցինք Ս.Ս. Արուսթունովի³ եւ Կ.Յ. Խատիսովի⁴ անունով, այդ մասին նույն այդ ժամանակ հատուկ տեղեկացրինք մեր խորհրդակցության նախագահին⁵:

27-ին «Աֆոն» շոգենավով դուրս եկանք Օղեսայից եւ հաջորդ օրը, ուրբաթ կեսօրին, մենք արդեն թուրքական մայրաքաղաքում էինք: Շոգենավի վրա մենք ծանոթացանք եւ զրույցի բռնվեցինք մեր պատահական ուղեկցի, ոմն Յանչեվեցկու հետ, որը նոր նշանակված էր Կոստանդնուպոլսում Ս. Պետերբուրգի Հեռագրական գործակալության թղթակից: Ըստ նրա, նախկին թղթակցից մասամբ դժգոհ էին այն պատճառով, որ նա քիչ ուշադրություն էր դարձնում թուրքական գավառների, մասնավորապես Հայաստանի կյանքի վրա: Պրն. Յանչեվեցկին անբռնազբոսիկ կերպով կիսում էր մեզ հետ իր հայացքները Արեւելյան հարցում ռուսական քաղաքականության վերաբերյալ: Նա հայտնեց, որ նախկինում եղել է Սերժավոր Արեւելքի տարբեր երկրներում, ապրել է նաեւ Պարսկաստանում, որտեղ թեհրանում եւ նրա շրջակայքում տեսել եւ անձամբ զգացել է ռուսների հանդեպ հայ ազգաբնակչության ամենաջերմ, հոգեհարազատ վերաբերմունքը: Պատմեց պանիսլամիզմի վերաբերյալ իր դասախոսությունների մասին, որ վերջերս նա կարդացել էր Ս. Պետերբուրգում եւ որոնք առարկություններ էին առաջ բերել մահմեդականների շրջանում: Սրանք դժգոհ էին նրա դասախոսություններում պանիսլամիստական շարժման գոյության մատնանշումից: Մեր այն հարցին, թե արդյոք ինքը չէ՞ թեհրանից ստացված թղթակցությունների հեղինակը, որոնք տպագրվել էին «*Новое время*» օրաթերթում⁶ եւ հարձակումներ էին պարունակում հայերի վրա, մեր ուղեկիցը պատասխանեց, որ դա իր եղբայրն է, որի հայացքները շատ բաներում ինքը չի բաժանում: Մեր ուղեւորությունն էլ, թեեւ մենք նրա նպատակի մասին ոչինչ չէինք հայտնել Յանչեվեցկուին, հիմք էր ծառայել թղթակցին հունվարի 7-ին Կոստանդնուպոլսից հղված հետեւյալ գործակալական հեռագրի համար, որը տպագրվեց ռուսական լրագրերում. «Մի քանի օր շարունակ այստեղ (Կոստանդնուպոլսում) տեղի էին ունենում ականավոր հայ գործիչների, գիտնականների, գրողների խորհրդակցություններ, որոնք հավաքվել էին տարբեր վայրերից, այդ թվում եւ Ռուսաստանից»: Մինչդեռ Կոստանդնուպոլսում ոչ մի խորհրդակցություն եւ համագումար չէր եղել:

Կոստանդնուպոլիս ժամանելուց հետո ո՛չ նավահանգստում եւ ո՛չ էլ մաքսատանը թուրքական իշխանությունների կողմից որեւէ դժվարության եւ ստուգումների չհանդիպեցինք: Ազատ մուտք գործեցինք քաղաք եւ իջեւանեցինք լավագույն հյուրանոցներից մեկում՝ «Թոքաթլյան» հոթելում, մայրաքաղաքի գլխավոր մայրուղու՝ Բերա փողոցի վրա: Հյուրանոցը հայագահ Մկրտիչ Թոքաթլյանը պահում է եվրոպական ոճով, պահանջվող ճաշակի բոլոր տվյալներով, ամեն տեսակի հարմարություններով եւ հարմարանքներով: Առաջին հարկում, որը վիթխարի պատուհաններով փողոց է նայում, տեղավորված են նույնպես նրան պատկանող Կոստանդնուպոլսում լավագույն ռեստորանը եւ սրճարանը, որոնք իրենց են գրավում բոլոր ազգությունների մտավորականությանը եւ տեղական բարձր հասարակության ներկայացուցիչներից շատերին: Թոքաթլյանն ինքը, որ ծագումով Փոքր Ասիայի Թոքաթ քաղաքից է, բարեհամբույր արտաքինով եւ համեստ շարժուձեւով, դուրս եկավ հետաքրքիր անձնավորություն, ձեռներեց եւ բարեգործ: Հոթելը կառուցել եւ սարքավորել էր ինքն իր միջոցներով՝ հայոց եկեղեցուն պատկանող գետնի վրա, որին էլ բոլորը պետք է մնան որոշակի տարիներ անց:

Հյուրանոցից փողոց դուրս գալով մենք շատ տեղին հանդիպեցինք մեզ քաջածանոթ նկարիչ Թերլեմեզյանին⁷, որը սիրով հանձն առավ ուղեկցել մեզ հայկական «Բյութանիա»⁸ լրագրի խմբագրատուն, որտեղ մենք հույս ունեինք հանդիպել մեր ծանոթներից մի քանիսին, ամենից առաջ բժիշկ Հ.Ն. Ջավրիեւին⁹:

Խմբագրությունում մենք իմացանք, որ այդ օրը, այսինքն՝ ուրբաթ օրը, երբ սովորաբար տեղի են ունենում Հայոց Ազգային ժողովի նիստերը, պետք է կայանա տոներից առաջ վերջին նիստը: Մենք իսկույնեւեթ շտապեցինք այնտեղ մասնակցելու նիստին եւ ծանոթանալու երեսփոխանների, Ազգային ժողովի անդամների հետ: Բայց, ցավոք սրտի, նիստը, քվորումի բացակայության պատճառով, չէր կարող տեղի ունենալ, եւ մինչեւ մեր գալը ներկա երեսփոխանները զրեթե բոլորն արդեն հասցրել էին ցրվել: Մենք զրկվեցինք այնքան բուռն մեզ հետաքրքրող Թուրքիայի հայոց ներկայացուցչական հաստատությունը տեսնելու հնարավորությունից:

Մեզ հայտնեցին, որ հաջորդ օրը (շաբաթ)¹⁰ տեղի է ունենալու Ազգային ժողովի վարչությանն առընթեր հատուկ հանձնաժողովի նիստը: Այստեղ էլ մենք ծանոթացանք Ազգային ժողովի անդամներից մեկի, որը միաժամանակ Վանի վիլայեթի երեսփոխանն է օսմանյան պառլամենտում, Վահան Փափագյանի¹¹, հայտնի գրողի¹² եղբոր հետ: Այդ ծանոթությունը մեզ համար խիստ օգտակար էր՝ նա մեզ մեծ ծառայություններ մատուցեց եւ աջակցեց Կոստանդնուպոլսում գտնված ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Մենք դիտեցինք Ազգային ժողովի դահլիճը, ավելի քան համեստ եւ չափերով, եւ կահավորանքով: Հենց այդտեղ էլ մտանք այսպես կոչված Կեդրոնական վարժարանի՝ արեւմտյան տիպի միջնակարգ ուսումնական հաստատության շենքը: Նրա տեսուչը պ. Նալբանդյանը մեզ որոշ տվյալներ հաղորդեց

վարժարանի, աշակերտների (150) եւ ուսուցիչների (26) մասին: Այնուհետեւ դիտեցինք փոքրիկ բակի մեջտեղում գտնվող եկեղեցին, որը շուրջբոլորը կառուցված շենքերով է պատած: Մեզ համար նորություն էին կաթոլիկ եւ լյութերական եկեղեցիների նման եկեղեցուն դրված նստարանները:

Ոչ հարուստ տպավորություններով մենք դուրս եկանք մեր ազգային հիմնարկությունների այդ կենտրոնից եւ գնացինք արդեն վերը հիշված լրագրի խմբագրություն: Առկա էին ամբողջ խմբագրական կազմը եւ գլխավոր աշխատակիցները՝ պատասխանատու խմբագիր Ռ. Ջարդարյանը¹³, Փափագյանը (Վահանի եւ Վրթանեսի եղբայրը, նախկին վանական Մաշտոցը)¹⁴, Խաչատրյանը՝ Սանասարյան վարժարանի նախկին տեսուչը¹⁵, ինչպես նաեւ Ակնունին (Մալումյանը)¹⁶, Ջավարյանը¹⁷, բժիշկ Ջավրիեւը եւ ուրիշներ: Նրանց ընկերակցության մեջ անցկացրինք ամբողջ երեկոն. հետո մեզ միացավ գերմանական լրագրերի աշխատակից եւ թղթակից Թուֆչյանը¹⁸:

Հաջորդ օրը առավոտյան (դեկտեմբերի 29-ին, շաբաթ օրը) մենք նորից պատրիարքարան գնացինք: Մտահոգված մեր առաքելության կատարմամբ, մենք ուզում էինք տեղեկանալ ամենից առաջ այն մասին, թե ինչ են նախածեռնել կամ մտադիր են նախածեռնել հայ պաշտոնական շրջանները՝ պատրիարքարանը Ազգային ժողովի հետ միասին, ընթացիկ քաղաքական պահի պայմաններում:

Իր դեկտեմբերի 21-ի նիստում Ազգային ժողովը, լսելով Ազգային վարչության զեկուցումը Հայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների հարցում իր ընդունած գործողությունների մարտավարության եւ ծրագրի մասին, արտահայտել էր իր վստահությունը Ազգային վարչությանը՝ հավանություն տալով նրա տեսակետին: Այդ նույն նիստում երեսփոխան Շահրիկյանը¹⁹ հայտարարել էր Դաշնակցություն կուսակցության անունից, որ նա, մի կողմ թողնելով իր տեսական նկրտումները, միանում է օրվա պահանջներին, որպեսզի պաշտպանի հայ ժողովրդի միակամությունը հայկական մարզերի բարեփոխումների այնքան կենսական հարցում (նիստի մասին հաշվետվությունը տես «Առաջամարտ» լրագրի²⁰ դեկտեմբերի 21-ի թիվ 35-ում):

Մենք իմացանք, որ Ազգային վարչությանն առընթեր կազմվել է նրա կողմից առանձնացված հատուկ հանձնաժողով՝ Ապահովության հանձնաժողով անվամբ, թվով ութ հոգի եւ որին է հանձնարարված բոլոր գործերի վարումը, կապված Հայկական հարցի եւ նրա նոր փուլի հետ: Հանձնաժողովը նիստեր է անում պատրիարքի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի (Արշարունի)²¹ նախագահությամբ. նրա անդամների թվում են նախկին պատրիարք եղիշե եպիսկոպոսը (Պուրյան)²², Գրիգորիս վարդապետը (Պալաքյան)²³, Գնել վարդապետը (Գալենքեարյան)²⁴ եւ պարոնայք Ազգային վարչության նախագահ Ստեփան Գարայանը²⁵ եւ նրա անդամներ Ոսկան Մարտիկյանը, թուրքական ֆինանսների մինիստրությունում գլխավոր տեսուչ²⁶, իսկ այժմ Մահմադ Շեյքեֆ փաշայի երիտթուրքական կաբինետում փոստի եւ հեռագրատների նախարար, Վահան Փափագյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը²⁷: Հանձնաժողովի²⁸ աշխատանքը եւ

բուն գոյությունը պետք է խիստ գաղտնի լինեին: Այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց սրբազնագույն կաթողիկոսը²⁹ պաշտոնապես բարձրացրեց Հայկական հարցը՝ դիմելով ռուսական կառավարությանը, եւ վերջինս հանձնառու եղավ պաշտոնապես այն վարելու, Ազգային Վարչությունը հնարավորություն ստացավ ձեւականորեն հեռանալու միջազգային խորհրդատուական առջեւ այդ միջնորդության մեջ պաշտոնական մասնակցությունից: Բայց Ազգային Վարչությունը, հասկանալի պատճառներով ձեռնպահ մնալով բացահայտ ելույթից, միեւնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր գտնում իրազեկ պահել, աջակցել եւ մասամբ էլ ուղղություն տալ կաթողիկոսին տեղություններին ուղղված նրա դիմումում: Այդ նպատակով էլ նա ընտրել էր հիշյալ հանձնաժողովը ամեն ինչում հայ եկեղեցու գլխի հետ համաձայնությամբ գործելու եւ անհրաժեշտ նյութերի, տեղեկությունների եւ նկատառումների հայթայթումով նրան սատարելու պարտավորությամբ:

Ապահովության հանձնաժողովի գործունեությունը արտահայտվեց բարեփոխումների հայկական տեսանկյունից ենթադրվող եւ ընդունելի նախագծի մշակման մեջ, եվրոպական տեղությունների ներկայացուցիչների, եւ գլխավորապես Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու եւ բանակցություններ վարելու գործում: Բացի այդ, Հանձնաժողովը պրակներով հրատարակում եւ հարկ եղած ուղորտներում տարածում է նյութեր ու հաղորդագրություններ, որոնք նպատակ ունեն ներկայացնել իրերի փաստական դրությունը Հայաստանում եւ պարզաբանել թուրքիայի հայոց կյանքում դրանց բավարարման կարիքներն ու միջոցները:

Բարեփոխումների նախագիծը (հիմնական դրույթները) Հանձնաժողովը նախապատրաստեց ղեկավարների կեսերին, կից աշխարհագրական քարտեզով, որտեղ ճշտորեն նշված էր վերափոխման ենթակա տարածքը վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում: Քարտեզին հարակցված է զգված տարածքը բնակեցնող ժողովուրդների եւ հայ, եւ առանձին վերցրած մահմեդական զանգվածի բոլոր մյուս զանազան էթնիկական տարրերի միջեւ հարաբերակցության վիճակագրական աղյուսակ: Մենք ձեռք բերեցինք այդ նախագծի եւ աղյուսակի պատճենները, որոնք առաջարկում ենք խորհրդակցության ուշադրությանը: Դրա համար էլ թող մեզ թույլ տրվի կանգ չառնել դրանց վրա եւ անցնել այն բանակցությունների եւ հարաբերությունների շարադրմանը, որ վարել է Հանձնաժողովը դեսպանությունների հետ Կոստանդնուպոլսում եւ թուրքիայից դուրս:

Նոյեմբերի 13-ին պատրիարքը պ.պ. Ոսկանի³⁰ եւ Զոհրապի³¹ ուղեկցությամբ այցելեց ռուսական դեսպան, հոֆմայստեր Մ.Ն. Գիրսին³² եւ, դարձնելով նրա ուշադրությունը թուրքիայում հայերի ծանր դրության վրա, խնդրեց, որպեսզի ներկա՝ պատմական առումով կարելու պահին, երբ պատերազմ է գնում³³ հանուն քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման մահմեդական տիրապետությունից, չմոռացվեն մահմեդական միջավայրում հեծող հայերը: Դեսպանը, որի մոտ էր գտնվում առաջին թարգման պ. Ա. Մանդելշտա-

մը³⁴, հարցրել է պատրիարքին, թե ինչ է այժմ կատարվում հայկական նահանգներում եւ չի՞ բարելավվել արդյոք հայերի դրությունը համեմատությամբ նրա հետ, ինչ եղել է նախկինում:

Պատրիարքը նշել է, որ առանձին նահանգներում հայերի դրությունը նախկինի պես մնում է տագնապալի, չեն բացառվում մասնակի կոտորածները, կոդպուտները եւ իշխանությունների կողմից չսանձահարվող վայրի ցեղերի ավերիչ ասպատակությունները:

- Ռուսական կառավարությունը համակրանքով է վերաբերում հայերին, հայտարարել է պ. դեսպանը, - եւ շատ կցանկանար բարելավել նրանց դրությունը թուրքիայում, բայց թե ինչպես - դա է ժգվարին հարցը: Ի՞նչ միջոց կառաջարկեիք դուք ինքներդ, հայերդ:

- Մեզ, հայերիս համար, մեկ բան պարզ է, - պատասխանել է պատրիարքը, - որ մեր փրկությունը համեմայն դեպս թուրքերից չէ գալու: Մենք համոզված ենք, որ թուրքերը, անզամ ցանկության դեպքում, անգոր են մեզ համար ստեղծելու կենցաղի այլ եւ լավագույն պայմաններ: Մեր միակ հույսը քրիստոնեական մեծ տեղության վրա է, որը կկարողանար դասավորել մեր ճակատագիրը թեկուզ եւ այնպես, ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Չերցեզովիսան³⁵:

Պատրիարք խոսքերը, ըստ երեւոյթին, ազդել էին դեսպանի վրա եւ նա ասել էր, որ պատերազմի հետեւանքները վերացնելու համար նախատեսվում է տեղությունների ներկայացուցիչների խորհրդատուական³⁶ եւ այնտեղ, հնարավոր է, որ կքննարկվի նաեւ Հայկական հարցը:

Դեսպանը ցանկացել է իմանալ, արդյո՞ք հայկական բոլոր կուսակցությունները եւ հասարակական կազմակերպությունները համերաշխ են իրենց քաղաքական բաղձանքներում տվյալ հարցում, ինչպես նաեւ՝ որքա՞ն բարձր է կաթողիկոսի հեղինակությունը թուրքահայերի աչքում: Դրան հետեւել է պատրիարքի հաստատական պատասխանը:

Դեսպանը հայտնել է, որ ռուսական դեսպանությունը նախագոյաջացրել է թուրքական կառավարությանը, որպեսզի Ռումելիայից եկած մուհաջիրներին (զաղթականներին) չտեղավորի ռուսական սահմանին մերձակա վիլայեթներում: Հրաժեշտ տալիս դեսպանը հավանությամբ նշել է, որ հայկական մամուլը իրեն պատշաճ կերպով եւ խելամտորեն է պահում քաղաքական արդի պահի առնչությամբ:

Երկրորդ ժամադրությունը տեղի է ունեցել Ոսկան էֆենդու եւ պ. Մանդելշտամի միջեւ (ղեկավարների 28-ին): Զրույցը սկզբում պտտվել է հայկական վիլայեթների համար Բ Դռան կողմից նախագծվող բարեփոխումների հարցի շուրջ, ընդորում պ. Մանդելշտամը հետաքրքրվել է հայոց պատրիարքարանի վերաբերմունքով հանդեպ թուրքական կառավարության այդ ձեռնարկման: Այնուհետեւ Ոսկան էֆենդին ինքն է հարցրել, թե չե՞ն ստացվել արդյոք Ս. Պետերբուրգից սպասվող հրահանգները:

Առաջ քաշել Հայկական հարցը հիմա, - պատասխանել է պ. Մանդելշտամը, - եւ այն հաշվով, որպեսզի այն դրվի խորհրդատուական ընդարկմանը, մենք հա-

մարում ենք աննպատակահարմար եւ անօգուտ, եւ հենց ի շահ բուն հարցի: Բանն այն է, որ Եռյակ համաձայնությունը³⁷ հույս չի դնում Եռյակ միության³⁸ աջակցության վրա եւ կարծում է, որ վերջինս ավելի շատ կսկսի հակագործել: Սիւս թե ինչու հիմք չկա Հայկական հարցը վեց տերությունների քննարկմանը դնել մի խորհրդաժողովում, որը գումարվում է կարգավորելու համար Բալկաններում ծագած վիճելի հարցերը: Եռյակ համաձայնության տերությունները կարող են միմյանց հետ պայմանավորվել Հայկական հարցի մասին եւ լուծել այն Եռյակ միությունից անկախ:

Պ. Մանդելշտամը ցանկացել է իմանալ, թե ինչու՞մ է հայկական պատվիրակության առաքելությունը Փարիզում³⁹: Ոսկան էֆենդին բացատրել է, թե ինչ պայմաններում է ծնվել պատվիրակության մասին միտքը, որ այն կապ ունի ռուսական կառավարությանը հղված կաթողիկոսի դիմումի հետ⁴⁰ եւ բնական հետեւանքն է այն բանակցությունների, որ վարել է Ս. Պետերբուրգում Մեսրոպ եպիսկոպոսը կաթողիկոսի անունից⁴¹: Ոսկան էֆենդին մատնանշել է նաեւ այն պարագան, որ պատվիրակությունը առաջին ոչ մի գործուն քայլ չի ձեռնարկել, սոսկ հանդիպում է ունեցել Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր պ. Պուանկարեի⁴² հետ եւ ձեռք է բերել ֆրանսիական կառավարության աջակցության խոստումը:

Այնուհետեւ խոսք է գնացել հայկական բարեփոխումների էության մասին եւ թարգմանը հարցրել է պ. Ոսկանին, արդյոք պատրիարքարանը պատրաստի նախագիծ ունի՞ եւ որն է նրա էությունը:

Ոսկան էֆենդին պատասխանել է, որ նախքան սեփական նախագծի մասին մտածելը, մեզ անհրաժեշտ է իմանալ ռուսական կառավարության ծրագրերը: Նախագիծը կազմելիս մենք կուզենայինք այն խարսխել ղեսպանությունից ելած հրահանգների վրա, որպեսզի կարողանայինք մեզ հաշիվ տալ հնարավորի սահմանների մասին եւ կանգնեինք իրականացվող ձգտումների հաստատուն գետնի վրա: Այն, ինչ մենք կարող ենք եւ ունենք այժմ հայտարարելու, անկախ ձեր ցուցումներից, դա եվրոպական վերահսկողության անհրաժեշտության գիտակցումն է բարեփոխումների գործում, - ահա միակ եւ անհրաժեշտ պայմանը մեր կյանքում:

- Հետեւաբար, ցանկալի չէ, որ ընդհանուր կառավարիչը թուրք լինի, - եզրակացնում է պ. Մանդելշտամը:

- Ոչ մի դեպքում, փորձը ցույց է տալիս, որ թուրքը ըստ իր էության պիտանի չէ մեր կյանքում բարեխաղումներ մտցնելու: Մեզ պետք է այնպիսի վերահսկողություն, որը մտցվում է Մակեդոնիայում:

- Արդյո՞ք բոլոր կուսակցություններն են այդպես մտածում, - հարցրեց պ. Մանդելշտամը:

- Եթե խոսքը գնում է Ղաշնակցություն կուսակցության մասին, ապա նա Հայկական հարցում գործում է միակամ Ազգային ժողովի հետ, մեր մեջ տարածայնություն չկա:

Ի եզրակացումն պ. Մանդելշտամը խոսեց Վանում Գափանաճյանի⁴³ սպա-

նության մասին եւ հետաքրքրվեց իմանալ, թե ղաշնակցականների գործը չէ՞ արդյոք այդ սպանությունը: Եւ լսելով Ոսկան էֆենդուց, որ ղաշնակցական մամուլը հանցագործության մեղավորների մասին տարածված լուրերի կապակցությամբ հայտարարել է, որ կուսակցությունը վաղուց է հրաժարվել ահաբեկչությունից՝ պ. Մանդելշտամը նկատեց, որ դա շատ կարեւոր է, քանզի ռուսական կառավարությունը արտակարգ կերպով բացասաբար է վերաբերում ահաբեկչությանը:

Այդ հանդիպման հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 29-ին, պ. Մանդելշտամը իր մոտ է հրավիրել Ոսկան էֆենդուն եւ խնդրել ղեսպանատուն ներկայացնել այն բարեփոխումների նախագիծը, որը պատրիարքարանում ցանկալի են համարում: Ոսկան էֆենդին օգտվել է առիթից եւ հայտնել Ապահովության հանձնաժողովում որոշված նախագծի կետերը: Պ. Մանդելշտամը գտել է, որ նախագիծը պետք է բավարար չափով մշակված լինի, մոտավորապես 1895թ. մայիսյան ակտի ծավալով⁴⁴:

Հաջորդ օրը առավոտյան պ. Մանդելշտամը մեկ անգամ եւս իր մոտ էր հրավիրել Ոսկան էֆենդուն եւ զարմանք հայտնել իր ստացած այն տեղեկությունների մասին, որ Նուբար փաշան գնում է Լոնդոն՝ խորհրդաժողովում Հայկական հարցի քննարկմանը հասնելու նպատակով: Այդ պարագան, ըստ թարգմանի խոսքերի, չի համապատասխանում ռուսական կառավարության մտադրություններին, ինչպես որ հայտնվել էր նախորդ բանակցություններից մեկի ժամանակ իրեն՝ Ոսկան էֆենդուն: Պ. Մանդելշտամը այդ մասին խոսել էր հուզված, ինչպես թվացել էր պ. Ոսկանին, եւ վերջինս հարկ էր համարել հանգստացնել նրան, հայտարարելով, որ այդ լուրերը վստահության արժանի չեն եւ ամենեւին չեն հաստատվում պատրիարքարանում ունեցած ավելի հավաստի տեղեկություններով:

Ղեսպանության հետ բանակցություններ էր ունեցել, ի դեմս պ. Մանդելշտամի, նաեւ թժիշկ Գ. Խ. Զավրիելը, որը Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջաններում ռուսասիրական քաղաքականության անենավառ ներկայացուցիչն է: Իսկն ասած, նրան է պատկանում ռուսական ղեսպանության հետ հարաբերությունների նախածեռնությունը: Հանուն ընդհանուր շահերի ռուսական ղեսպանության հետ մերժեմալու եւ փոխըմբռնման առաջին քայլերը արվել են նույն Զավրիելի կողմից ղեռնել ղեսպան պ. Զարիկովի ժամանակ⁴⁵: Իր հայացքների ծմարտացիությամբ եւ հանդգնումների անկեղծությամբ Զավրիելը շահել է ղեսպանական շրջաններում մեր հարցով հետաքրքրվող անձանց վստահությունը: Պ. Մանդելշտամի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում նա քանիցս այն միտքն է զարգացրել, որ հայերը ռուսների բնական ղաշնակցներն են Թուրքիայի խավարամիտ բնակչության վայրի ու անքաղաքակիրք զանգվածի մեջ, եւ դրա համար էլ Ռուսաստանի հովանավորության հիմքը եւ հույսը ունեն, ոչ միայն ի շահ իրենց, այլեւ ի շահ ռուսների: Շատ բան, որ մեզ հաղորդել էր Ոսկան էֆենդին ղեսպանության հետ վարած իր բանակցությունների մասին, մենք լսեցինք նաեւ Զավրիելի շուրթերից, որպես արդյունք իր զրույցների պ.

Մանդելշտամի հետ:

Կանխապես ապահովելով ռուսական դեսպանության բարյացակամ վերաբերմունքը, պատրիարքարանը, ավելի ճիշտ նրան առընթեր Չանձնատնօրդով սկսեց հող նախապատրաստել եւ մյուս դեսպանություններում:

Դեկտեմբերի 31-ին տեղի ունեցավ հանդիպում ֆրանսիական դեսպանի հետ⁴⁶: Դեսպանը հայտարարեց, որ Չայկական հարցի վերաբերյալ համերաշխություն գոյություն ունի եռյակ համաձայնության տերությունների միջև եւ չթաքցրեց, որ Անգլիայի եւ Ռուսաստանի միջև հակադիր շահերի բախման դեպքում, անկասկած, կտուժի Չայկական հարցը: Ի նկատի ունենալով դա, խորհուրդ տվեց հայերին կապ եւ բարի հարաբերություններ պահպանել այդ երկու տերությունների հետ: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումներին, ապա, զխավոր գծերով, ծանոթանալով Անվտանգության հանձնախմբի կազմած նախագծին, ֆրանսիական դեսպանը գտավ այն ընդհանուր առմամբ ընդունելի եւ իրականացելի: Միայն նկատեց, որ ընդհանուր կառավարչի կամ կոմիսարի փոխարեն ավելի լավ կլիներ սահմանափակվել եվրոպական վերահսկողության պահանջով: Դեսպանը հետաքրքրվեց իմանալ, թե Ռուսաստանը չէ արդյո՞ք այն տերությունը, որին պետք է հանձնարարվի, ինչպես ասված է նախագծում, ընդունված բարեփոխումների իրագործումը: Նրան պատասխանեցին, որ կազմողները անպայման միայն Ռուսաստանին ի նկատի չունեն, այլ շահագրգիռ տերություններից ցանկացածին, որը կկամենա իր վրա վերցնել այդ խնդիրը մյուս տերությունների համաձայնությամբ: Այնուհետեւ դեսպանը հարցրեց պատվիրակության վերաբերյալ եւ ցանկացավ իմանալ, հետապնդում է՞ արդյոք այն որոշակի քաղաքական խնդիր Եվրոպայում, տերությունների վրա ճնշում գործադրելու իմաստով, թե՞ սոսկ քաղաքավարական պարտքի արտահայտություն է բարեկամական տերությունների նկատմամբ:

Էլ ավելի վաղ, այդ հանդիպումից մեկ շաբաթ առաջ՝ դեկտեմբերի 24-ին, Չանձնատնօրդի անդամ պրոֆ. Տեր-Չակոբյանը այցելել էր անգլիական դեսպան սըր Լաուտերին⁴⁷ եւ պատրիարքի անունից խնդրել ուշադրություն դարձնել Դայերի ողբալի դրության վրա: Դեսպանի ընդունելությունը բարյացակամներից չէր:

- Ի՞նչ են ուզում հայերը, -տարակուսալից ծայրերանգով դիմել էր դեսպանը այցելուին:

- Չայերի դրությունը նախկինի պես մնում է անմխիթարական, -պատասխանում է Տեր-Չակոբյանը, -սպանությունները, ավագակությունները եւ ամեն տեսակի բռնությունները կյանքի ու ունեցվածքի նկատմամբ մտայնում են խաղաղ բնակչության կյանքը, որը աջակցություն չի ստանում կառավարությունից բռնաբարիչների դեմ:

- Մեր հյուպատոսները ոչ մի նման բան մեզ չեն զեկուցում, ըստ մեր տեղեկությունների սպանություններ տեղի են ունեցել միայն Սդերդի շրջանում:

- Սպանությունները սովորական երեւոյթ են բոլոր նահանգներում եւ անխուսափելի են դառնում այն բանի հետեւանքով, որ հայերը անզեն են, իսկ քր-

դերը զինված, հայերից խլում են զենքը, իսկ քրդերին զինում են: Ահա թե ինչու հայերից ոչ ոք վստահ չէ եւ չի կարող վստահ լինել վաղվա օրվա համար:

- Քրդերը, իրականում, խաղաղ եւ հնազանդ ժողովուրդ են, այդ ինչպե՞ս են նրանք վայրագություններ թույլ տալիս, -առարկում է անգլիական դեսպանը:

- Մեր երկրի ամբողջ դժբախտությունն այն է, որ չկա օրենքի վրա հենվող արդարացի իշխանություն: Թուրքերը մշակում են օրենքներ եւ հրապարակում դրանք, բայց բացարձակապես անհոգ են կամ անզոր դրանք կենսագործելու, որով լայն դուռ է բացվում վայրի ցեղերի սանձարձակ կրքերի եւ տգետ աստիճանավորների կամայականության համար:

- Ուրեմն, ի՞նչ է հայերի պահանջը, -հարցնում է դեսպանը:

- Կյանքի, պատվի եւ ունեցվածքի ապահովություն՝ ահա մեր միակ ցանկությունը:

- Ինչպես Ա՞նգլիայում, -ընդհատում է դեսպանը:

- Օ՛, ոչ: Անգլիան դեռ հեռու է մեզ համար. մեր լավագույն ցանկությունները հանգում են այն տարրական հասկացություններին, որոնք կազմում են վերջին անգլիացու անկապտելի ստացվածքը:

- Ցավոք սրտի, անգլիական նավերը չեն կարող նավարկել մինչեւ Վան ու Մուշ, -ասաց դեսպանը, -եւ դրա համար էլ ինչ նշանակություն կարող են ունենալ բոլոր այդ խուսակցությունները, բարեփոխումների մասին, երաշխիքների մասին եւ այլն...

Այստեղ մասնակցող դեսպանական երկու անձանցից մեկը նկատում է, իբրեւ առարկություն դեսպանին, որ եթե Եվրոպան հրաժարվի հայերից եւ հոգ չտանի նրանց ճակատագիրը կարգավորելու մասին, ապա նրանց դրությունը Թուրքիայում էլ ավելի կվատթարանա եւ նրանք ստիպված կլինեն ձեռք մեկնել իրենց հարեւան Ռուսաստանին:

- Դա կնշանակեր, -խոսք է մեջ գցում դեսպանը, -սատանայի ձեռքից փախչել ծովն ընկնել (այսինքն՝ կրակից պրծնել, բոցն ընկնել):

- Ավելի լավ չէ՞, -առարկում է նույն անձնավորությունը, -ծովում խեղդվել, բան սատանայի ձեռքին տանջվել:

Այդ ժամանակ Տեր-Չակոբյանը ոտքի է կանգնում եւ հայտարարում, որ իր այցելության նպատակն է պատրիարքի խնդրանքը դեսպանի միջոցով հաղորդել անգլիական կառավարությանը՝ աջակցելու Չայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Տեր-Չակոբյանի պատմածի, այդ խոսքերը լսելով դեսպանը նկատելիորեն շփոթվեց եւ կատարելապես ուրիշ, ավելի քաղաքավարի եղանակով հայտարարեց, որ պատրիարքի խնդրանքը անպայման կհաղորդի անգլիական կառավարությանը:

Երբ Տեր-Չակոբյանը հեռանում էր, նրան մոտեցավ զրույցին մասնակցած առաջին թարգմանը, Էրզրումում նախկին հյուպատոս պ. Ֆիցմորիսը⁴⁸ եւ ջանաց հանգստացնել շփոթահար Տեր-Չակոբյանին, հավատացնելով, որ դեսպանի հայացքը չի համապատասխանում անգլիական կառավարության մտադրություններին եւ քաղաքականությանը, որը խիստ բարյացակամ է տրամա-

դրված հայերի եւ Չայկական հարցի նկատմամբ:

Հանձնաժողովը որոշեց իրազեկ դառնալ նաեւ գերմանական տեսակետին Չայկական հարցի վերաբերմամբ եւ հանձնարարեց Ձոհրապին խոսել այդ մասին Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանի հետ⁴⁹: Հանդիպումը դեռ չէր կայացել, երբ մենք այնտեղ էինք: Հայերի եւ Չայկական հարցի նկատմամբ Գերմանիայի գրաված դիրքի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ կային Կիլիկիայից, որ գերմանական հյուպատոսները սեփական նախաձեռնությամբ եւ պատրաստակամորեն այնտեղ այցելել էին հայ թեմական առաջնորդներին եւ հարցուփորձ արել հայերի կարիքների ու ցանկությունների մասին, հայտարարելով գերմանական կառավարության պատրաստակամության մասին իրենց աջակցությունը ցույց տալու բարեփոխումների գործում:

Ինչ վերաբերում է Ավստրո-Յունգարիային, ապա արտաքին գործերի մինիստր պ.Բերտոլդիի հետ բանակցելու սեփական նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ եղան Վիեննայի Միխայրայանները: Նրանց աքքահայրը⁵⁰ հայր Գալեմքեարյանի⁵¹ հետ ներկայացավ հիշյալ բարձրաստիճան անձնավորությանը եւ այն բանից հետո, երբ միամտորեն նրան պատմեց այն ամենը, ինչ իրեն հայտնի էր ռուսական կառավարության հետ կաթողիկոսի բանակցությունների մասին, իր կողմից խնդրեց ավստրիական կառավարության աջակցությունը Չայկական հարցին: Մինիստրը նրանց հայտարարեց, որ Չայկական հարցը չի մտնում դեսպանների խորհրդաժողովի աշխատանքների ծրագրի մեջ, եւ եթե, այս կամ այն կերպ, հաջողվի այն մտցնել խորհրդաժողով, ապա այնտեղ մասնակցող տեղությունների ներկայացուցիչները պարտավոր կլինեն զեկուցել այդ մասին իրենց կառավարությանը եւ ստանալ համապատասխան հրահանգներ: Դրանից հետո մինիստրը հարցուփորձ արեց Թուրքիայում հայերի իրական դրության վերաբերյալ, շարունակվում են արդյոք սպանություններն ու բռնությունները եւ որքանով է կյանքն անվտանգ: Հայերը նրան ներկայացրին մի օրինակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի կողմից ֆրանսերեն լեզվով տպագրված 1908-1912թթ. հայերի դրության մասին փաստաթղթերի ժողովածուն (Հանձնաժողովը սիրով այդ հրատարակությունից մի քանի օրինակ մեզ տվեց մեր խորհրդակցության անդամների համար. մենք դրանք հանձնեցինք նախագահին): Մինիստրը թեեւ կրկնում է, որ խորհրդաժողովը լիազորված չէ զբաղվելու Չայկական հարցով, բայց եւ այնպես խորհուրդ է տալիս դիմել տեղություններին, թերեւս նրանք կցանկանան հարուցել եւ այդ հարցը:

Հանձնաժողովն իր անդամներից մեկին՝ Գնել վարդապետին⁵², ուղարկեց հունգարական մինիստր-պրեզիդենտ պ. Լուկաչի⁵³ մոտ եւ, ուշադրության առնելով նրա հայկական ծագումը, ուզում էր ավելի շուտ ծանոթանալ նրա հայացքներին եւ օգտվել նրա խորհուրդներից, քան օգնություն խնդրել: Պ. Լուկաչը շատ սիրալիք ընդունեց վարդապետին, շոյված էր պատրիարքի ուշադրությունից, իսկ երբ հայր Գնելը նրան դիմեց հայերեն խոսքով, ապա նա ներողությունից, որ թեեւ ինքը հայ է, բայց հայերեն չգիտի: Պ. Լուկաչը, լսելով հայր Գնելի հաղորդումը, արտահայտվեց այն իմաստով, որ շատ բան կախված

է Անգլիայից եւ որ հարկավոր է միջնորդել անգլիական կառավարության առաջ:

Յունգարիայի ճանապարհին հայր Գնելը, համաձայն իրեն տրված հանձնարարության, ներկայացավ բուլղարական ցար Ֆերդինանդին⁵⁴: Ցարը համարյա մտերմիկ իրադրության մեջ նրա հետ երկար խոսեց, եւ հիշելով այն սրտալի վերաբերմունքը, որ դրսեւորել էին հայերը աքսորյալ բուլղարների նկատմամբ Փոքր Ասիայի խուլ վայրերում, իրեն եւ բուլղարներին պարտավոր համարեց որեւէ բանով վարձահատույց լինել հայերին: Բայց խոստովանեց, որ ինքն անգոր է Չայկական հարցի գործում, եւ խորհուրդ տվեց դիմել ռուսաց մեծ ցարին:

Այսպիսին են պաշտոնական բանակցություններն ու հարաբերությունները, որ վարել է Հանձնաժողովը պատրիարքի անունից եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների հետ:

Հանձնաժողովի գործունեության մեջ ուշադրության են արժանի նաեւ նրա կողմից հրատարակվող նյութերը հայերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով: Արժեքավոր են առանձնապես՝ 1) ֆրանսերեն լեզվով հրատարակվող կարելուր փաստաթղթերը, որոնք բնութագրում են հայկական նահանգների դրությունը (լույս է տեսել երկու պրակ⁵⁵), 2) Տեղեկագրեր հողային զավթումների մասին հայերեն լեզվով (չորս պրակ)⁵⁶, որոնք հարուստ փաստական տվյալներ են պարունակում հողային հարցի վերաբերյալ, որ այնքան կենսական է Հայաստանի հայ ազգաբնակչության համար եւ որը սուր, սպառնալի բնույթ է ընդունել: Տեղակագրերի անաչառ տվյալները վառ կերպով պատկերում եւ վավերագրերով վկայում են թուրքական պետականության չարաբաստիկ սնանկության, անիշխանականության եւ բռունցքի իրավունքի աղաղակող տիրապետության մասին՝ թուրքական կառավարության անվանական իշխանության ներքո, իսկ հաճախ էլ նրա ուղղակի եւ ակնհայտ թողտվությամբ: Ապահովության հանձնաժողովը սիրալիք կերպով մեզ հասցրեց այդ տեղեկագրերից մեկ օրինակ, որ այժմ առաջարկվում է հորհրդակցության ուշադրությանը: Տեղեկագրի լրացումն է կից դրված նաեւ Մուշի սանջակից օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Գեղամ Կարապետյանի «Չողային հարցը հայերով բնակեցված վիլայեթներում» գրքույկը⁵⁷: 3) Հանձնաժողովը կազմել եւ տպագրել է նաեւ վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում բնակվող ազգաբնակչության վիճակագրական աղյուսակը, որը մենք տեղադրում ենք այստեղ առ ի ուշադրություն հորհրդակցության (տե՛ս ֆրանսերեն լեզվով թերթիկը):

Գտնվելով օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, մշտական հարաբերություններ պահպանելով դեսպանությունների, հատկապես ռուսական դեսպանության հետ, գտնվելով Չայկական հարցի ճակատագիրը տնօրինող միջոցառումների, գործողությունների եւ կարելուր գործոնների կենտրոնում՝ Ապահովության հանձնաժողովը ենթադրում էր, որ կաթողիկոսը եւ նրա կազմած պատվիրակությունը Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ գործի օգտի համար պետք է նրա հետ կանոնավոր հաղորդակցություն պահպանեին, նրան

իրագրել պահեին գործողությունների եւ փաստերի մասին, ինչպես նաեւ հաշվի նստեին իրենց գործունեության մեջ նրա նկատառումների եւ պլանների հետ: Այդ առումով Հանձնաժողովը գոհ չէր պատվիրակության գործելակերպից եւ որոշ քայլերից եւ հույս էր տածում, որ կաթողիկոսը կվերակազմակերպի պատվիրակության ծրագիրը եւ գործելու եղանակը ի շահ նրա գործունեության նպատակահարմարության եւ հաջողության: Այդ իմաստով Հանձնաժողովը հանգամանի նամակով դիմեց ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսին, իսկ դրանից մի քանի օր առաջ, ի նկատի առնելով պատվիրակության Լոնդոն կատարելիք ենթադրյալ ուղեւորության լուրերի ռուսական դեսպանությունում առաջ բերած հուզումները, հեռագրով խնդրել էր կաթողիկոսին հեռագրի միջոցով ետ պահել պատվիրակությանը որեւէ քայլից ընդհուպ մինչեւ պատճառաբանված նամակի ստացումը:

Ինչ վերաբերում է պատվիրակության՝ Թուրքիայի նկատմամբ գրաված դիրքին, պետք է նշել, որ նա ջանում էր հետեւել լիակատար օրինակապետության: Ուրք չդնելով անջատողականության ուղին՝ պահանջել եւ հասնել բարեփոխությունների իրականացման, որոնք ընդունված են իր իսկ՝ Թուրքիայի կողմից - այսպիսին է պատվիրակության դիրքավորումը:

Հայ ազգաբնակչության մեջ Հայաստանում բարեփոխումների պահանջի ուժեղացման, տերությունների եւ հատկապես Ռուսաստանի կողմից Հայկական հարցի նկատմամբ արթնացած հետաքրքրության ազդեցության տակ, Քյամիլ փաշայի կաբինետը, թերեւս ի նկատի ունենալով իր ձեռքը վերցնել գործի նախաձեռնությունը եւ դեկավարությունը, վճեց անձամբ զբաղվել այդ հարցով, հանձնարարելով ներքին գործերի մինիստր Ռեշիդ փաշային պատրաստել բարեփոխումների նախագիծ հայերով բնակեցված վիլայեթների համար: Այդ նախագիծը կատարելապես զոհացուցիչ չէր իր բովանդակությամբ ու բնույթով եւ տարածքապես ենթադրում էր սահմանափակվել սոսկ կիրառմամբ չորս վիլայեթներում (Վան, Բիթլիս, Խարբերդ եւ Դիարբեքիր):

Բ Դուռը հրավիրել էր նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան)⁵⁸, թուրքական «Սարահ» թերթի խմբագիր Տ. Քելեկյանին⁵⁹, հայտնի բանկիր Գ. Գյուլբենկյանին⁶⁰ եւ դոկտոր Տաղավարյանին⁶¹ լսելու նրանց եզրակացությունը եւ կարծիքը այդ նախագծի մասին: Ի նկատի ունենալով հայ հասարակության որոշ շերտերի դժգոհությունը այդ հրավերի առթիվ, օսմանյան կառավարությունը բացատրել էր, որ հիշյալ անձնավորությունները հրավիրվել են ոչ իբրեւ հայերի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, այլ իբրեւ, իրենց կարծիքով, քննարկման ենթակա հարցերին իրազեկ անձնավորություններ: Հրավիրյալ անձինք մատնացույց էին արել շատ էական թերություններ, որոնք կանխավ նախագիծը դարձնում էին մեռելածին. առարկել էին Հայաստանի տարածքի սահմանափակումը չորս վիլայեթներով վեցի փոխարեն եւ հայտարարել էին, որ հայ ազգաբնակչությունը կորցրել է վստահությունը թուրքական կառավարության նկատմամբ, որը կարող է վերականգնվել միմիայն հայերի դրության բարելավմանն ուղղված վճռական միջոցառումներով:

Նախագծի հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ, իսկ Քյամիլ փաշայի կաբինետի անկումը նրան էլ դատապարտեց մահվան:



Ծանոթանալով գործի վիճակին հայոց պատրիարքարանում եւ թուրքական մինիստրների կաբինետում, նրա, այսպես ասած, պաշտոնական դրվածքով, մենք մեր պարտքը համարեցինք նաեւ հետեւել տվյալ հարցի վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի շարժմանը Կոստանդնուպոլսում՝ պատրիարքարանի շրջանակներից դուրս: Ճիշտ է, Հանձնաժողովի մտադրությունները եւ որոշումները ինքնըստինքյան հասարակական ծայրի արտահայտությունն էին եւ նրա մշակմանը մասնակցել էին ոչ միայն Հանձնաժողովի անդամները, բայց եւ այնպես մենք հարկ համարեցինք տարբեր հասարակական կամ կուսակցական խմբերի առավել ակնաւոր ներկայացուցիչների շրջայց կատարել, որպեսզի անձամբ համոզվենք, թե որքանով է Հանձնաժողովի գործելակերպը եւ քաղաքականությունը արտացոլում ընդհանուր ցանկությունները եւ ինչպես են հիմնավորում այն առանձին գործիչներ:

Ի Ամենից առաջ մենք այցելեցինք պատրիարք Հովհաննես եպիսկոպոսին (Վրչաբունի) եւ նախկին պատրիարքներ Եղիշե եպիսկոպոսին (Դուրյան) եւ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան): Պատրիարքը եւ Եղիշե եպիսկոպոսը մտնում էին Հանձնաժողովի կազմի մեջ, դրա համար էլ մենք ավելորդ համարեցինք անհանգստացնել նրանց նոր հարցուփորձով: Մեր այցելությունը Հովհաննես պատրիարքին նրա մասնավոր բնակարանում, համընկալ նրա անվանակոչության օրվանը եւ մենք միաժամանակ մեր շնորհավորանքները մատուցեցինք այդ առթիվ: Պատրիարքը թողնում է ավանդական տիպի բարեհոգի ծերունու տպավորություն, օժտված խոնարհ եւ դյուրահավատ վանականի բարի հատկություններով: Նրա նախորդ Եղիշե եպիսկոպոսը (Դուրյան) նույն գծերը միացնում է արտասովոր գրավչությանն ու կրթվածությանը բարեհոգի վանական տրամադրվածությամբ:

II Ինչ վերաբերում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան), ապա նա արտաքինով կտրուկ կերպով տարբերվում է հիշյալ եպիսկոպոսներից: Իր հասակի համեմատ խիստ գեր, իր տարիքին (72 տարեկան) խիստ շարժուն, նա մեծ հաճույքով է խոսում եւ ընդորում այնպիսի ուրախ տրամադրությամբ, որը, թվում է, չպետք է ներդաշնակեր շնորհագրկված մարդու դրությանը⁶²: Դա նրա բնավորությանը յուրահատուկ գիծ է, թե ժամանակավոր դրսեւորում վերջերս Ազգային ժողովի նրա մասին հանած արդարացուցիչ դատավճռով ներշնչված, դժվար է որոշել: Մաղաքիա սրբազանը խոսում է ժպիտը դեմքին, հաճախակի ընդհատելով իր խոսքը թուրքական ոճի արտահայտիչ եւ կտրուկ բացականջություններով, որոնք փոխարինում են «ճիշտ չէ՞» արտահայտությանը: Մենք նրա մոտ եղանք երկու անգամ. առաջին անգամ նրա հետ զրուցեցինք ընտանեկան իրադրության մեջ, նրա քրոջ, զարմուհիների եւ մոր ազգականների ըն-

կերակցությամբ⁶³: Դարկ է նկատել, որ Կոստանդնուպոլսում ոչ միայն վարդապետները, այլև եպիսկոպոսները, անգամ պատրիարքները ապրում են քահանաների նման իրենց տանը կամ հարազատների մոտ, հանգամանք, որը շատ անսովոր է մեզ համար եւ խորթ մեր վանական հոգեւորականության բարքերին: Երկրորդ անգամ մենք եկանք նրա մոտ մեզ հետաքրքրող հարցի մասին ասուլիսի համար: Ամենից առաջ Օրմանյանը կանգ առավ Լուբար փաշայի պատվիրակության վրա, որի հետ կապված էր նաև նրա անունը: Նա մեզ պատմեց, որ նորին սրբազնություն կաթողիկոսը 1912թ. նոյեմբերի 10-ի հատուկ կոնդակով Պողոս փաշային նշանակել էր պատվիրակ, որպեսզի նա մյուս հոգեւոր եւ աշխարհիկ անձանց հետ միասին ներկայացնի հայ դատը դեսպանների խորհրդաժողովին: Ընդորում Օրմանյանը մեզ ցույց տվեց կոնդակի պատճենը, որտեղից մենք մեր նոթատետրում արտագրեցինք հետևյալ հատվածը՝ «Կարգեմք գՁեր վսեմափայլութիւն ներկայացուցիչ մեր ընդ այլ եւ հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց եւ խնդրեմք ի Ձէնց յանձն առնուլ երթալ ի վեհաժողով (կոնֆերենցիա) եւ առաջի առնել պատգամաւորաց եւրոպական պետութեանց գխնդիր հայոց եւ զտեղեկագիր մեր, հայցելով զմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութիւնս»⁶⁴:

Պողոս Լուբար փաշան, օգտվելով պատվիրակության կազմակերպման համար կոնդակով նրան վերապահված իրավունքից, նսնակով դիմեց Օրմանյանին, հրավիրելով նրան հարել պատվիրակությանը իբրև նրա գլխավոր խորհրդական եւ աշխատակից: Պողոս փաշայի նամակի իսկական խոսքերը հռչակում են. «C'est pourquoy ma première pensée a été de vous demander votre précieux concours auquel j'a Hache personnellement une grande importance. Je dois du reste vous avouer, que votre nom ma été suggéré d'Etchmiadzin nême...»⁶⁵:

Փաշայի նամակին Օրմանյանը պատասխանել էր, որ քանի դեռ ինքը մեղադրանքի տակ է Ազգային ժողովում, չի կարող համաձայնվել, որքան էլ որ ցանկանա, այդպիսի լուրջ առաքելության, որտեղ ամենից առաջ պահանջվում է ազգի վստահությունը⁶⁶: Դրանից հետո շուտով նրա դատավճիռը Ազգային ժողովում ավարտվեց բարեհաջող: Բայց նույն այդ ժամանակ ստացվեց «Մշակի» համարը կաթողիկոսի դիվանի կառավարիչ Բագրատ վարդապետի հայտնի հաղորդագրությամբ այն մասին, որ Օրմանյան արքեպիսկոպոսին նորին սրբազնության կողմից ոչ մի հանձնարարություն չի տրված թուրքահայ հարցով: Կաթողիկոսի դիվան նման պաշտոնական հայտարարությունից հետո Օրմանյանը հնարավոր չգտավ ընդունել Պողոս փաշայի առաջարկությունը, որքան էլ որ այն մոտ լիներ իր սրտին: Օրմանյանը կարծում է, որ Բագրատ վարդապետի ելույթը ներշնչված էր պատրիարքարանին մոտ կանգնած Կոստանդնուպոլսի իրեն թշնամական շրջանների կողմից:

- Անցնելով Զայկական հարցին ըստ էության,- ասաց նախկին պատրիարքը,- այն հարցին, որը ձեզ հետաքրքրում է, ես կարծում եմ, որ այն կքննարկվի զարնանից ոչ շուտ: Առայժմ բանակցություններ են գնում հաշտության մասին,

որի կնքման համար կպահանջվի եւս մի քանի շաբաթ: Այնուհետև դաշնակիցների միջեւ, Ռուսիայի մասնակցությամբ, տեղի կունենա ավարի բաժանման համար պատերազմի հետեւանքների վերացումը: Այդ վիճելի հարցերը նույնպես ամիսներ կխլեն: Այդ ամենից հետո վրա կհասնի մեր հերթը, եթե միայն տերությունները լրջորեն մտադիր են որեւէ բան անել մեզ համար: Զայկական հարցը, կրկնում եմ, եթե միայն նրան վիճակված է դառնալ դիվանագիտական բանակցությունների առարկա, կքննարկվի, համենայն դեպս, ոչ դեսպանների խորհրդաժողովում: Որքան որ ես խորամուխ եմ լինում Փոքր Ասիայում եվրոպական տերությունների շահագրգռությունների բարդ հանգույցի մեջ, մասնավորապես Եռյակ համաձայնության շահերի ու խնդիրների մեջ, մեր հարցը կարող է լուծել միայն Եռյակ համաձայնությունը: Այդ է պահանջում, ամենից առաջ, ռուսական դիվանագիտությունը: Ռուսները չեն կարող հաշտվել այն բանի հետ, որ Սան-Ստեֆանոյում նրանց ձեռք բերած իրավունքները տերությունները բռնազավթեցին Բեռլինի վեհաժողովում: Եւ շատ բնական է, որպեսզի ռուսական դիվանագիտությունը գործի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ոգով, անտեսելով Բեռլինի վեհաժողովի դրույթները, այսինքն՝ ջանա հանել Զայկական հարցը տերությունների տնօրինությունից եւ այն ուղղի թեկուզ եւ իր եւ իր դաշնակիցների ազդեցության ոլորտը: Իսկ դա նշանակում է առաջ չքաշել Զայկական հարցը բոլոր տերությունների դեսպանների խորհրդաժողովում: Մի խոսքով, եզրափակեց Օրմանյանը, ռուսական դիվանագիտության խնդիրը եւ այսպես եմ հասկանում՝ եթե Բեռլինի վեհաժողովը կատարեց Սան-Ստեֆանոյում ստեղծված դրության renversement, ապա ռուսները պետք է ձգտեն re-renversement-ի, այսինքն՝ հակառակ շրջադարձի դեպի Սան-Ստեֆանո: Եթե դա հնարավոր է, ապա թերեւս միայն Ռուսաստանին բարեկամ տերություններ Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի աջակցությամբ, Եռյակ միությունը կարող է միայն խանգարել:

Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների տւթյանը, շարունակեց Օրմանյանը, ապա, իհարկե, լավ կլիներ հայկական վիլայեթներից ստեղծել Լիբանանի պես մի բան⁶⁷, եթե դա հաճո կլինի Եռյակ համաձայնությանը: Ի միջի այլոց, դա չէ եւականը. Եվրոպայի կամ անգամ Թուրքիայի նախագծած վերափոխումների նախագծումներից ցանկացածը մեր հարցի պատմության մեջ, մեզ կբավարարեր, եթե միայն այն իրականանար: Բայց հենց իրականացումն էլ չի կարելի սպասել Թուրքիայից, այլ անհրաժեշտ է արտաքին ճնշում, գլխավորապես Ռուսաստանի կողմից: Ռուսաստանի միջամտությունը թուրքա-ճայաստանի գործերին մեզ ցանկալի է եւ օգտավետ: Ես չեմ բաժանում որոշ հայկական շրջանների հոռետեսական հայացքները նույնիսկ Ռուսաստանի կողմից հայկական մարզերի օկուպացման կամ բռնակցման դեպքում: Ռուսահայերը, ռուսական քաղաքական կյանքի պայմաններում, հնարավորություն ունեն զարգանալու եւ մշակութային, եւ տնտեսական, եւ ազգային առումներով: Իմ համոզմունքն է, որ Թուրքիան, թողնված ինքն իրեն, ի վիճակի չէ մեզ որեւէ իրական օգնություն ցույց տալու բարեփոխումների անցկացման իմաստով, որոնք այն-

քան անհրաժեշտ են մեր կյանքի կանոնավոր զարգացման համար Թուրքիայում: Թուրքական կառավարությունների գործողությունները այդ առումով միշտ այնքան էլ հուսալի չեն եւ անարդյունավետ են: Հայերը վերջնականապես հուսախաբ են եղել ամեն մի թուրքական կառավարությունից, եւ ես այդ մասին ուղղակի հայտարարեցի մինիստրությունում, երբ 4-ի թվում⁶⁸ իրավիրվել էի խորհրդակցության հայկական վիլայեթների համար կառավարության կողմից նախագծվող բարեփոխումների կապակցությամբ: Ոչ այդ եւ ոչ էլ մյուս նախագծերից ոչինչ չի ստացվի, եթե չլինեն սպառնալիքներ եւ պահանջներ, հատկապես Ռուսաստանի կողմից:

III Իմանալով, որ Օրմանյանը մոտիկ է արտաքին գործերի մինիստր Գաբրիել էֆենդի Նորատունկյանի⁶⁹ հետ, մենք խնդրեցինք նրան մինիստրի հետ հանդիպում կազմակերպել այնպես, որպեսզի նա մեզ հետ զրուցեր ոչ թե պաշտոնապես եւ դիվանագիտորեն, այլ ավելի վստահաբար եւ բացսիրտ: Երկու օր անց Օրմանյանը մեզ տեղեկացրեց, որ հանդիպել է Նորատունկյանի հետ եւ մեզ ժամադրություն է նշանակված հունվարի 1-ին առավոտյան: Նշանակված ժամին մենք Գաբրիել էֆենդու հյուրասենյակում էինք, նրա սեփական տանը: Մի քանի րոպե անց նա ինքը ներս եկավ եւ մեզ տարավ իր առանձնասենյակը: Հենց սկզբից մինիստրը, իր ձեռքը վերցնելով մեր զրույցի թելը, ինքը ձեռնամուխ եղավ հարցուփորձի եւ հաղորդումների: Ավելի երկար, քան անհրաժեշտ էր, Նորատունկյանը հարցեր էր տալիս մեր մասին, հետո կարծես թե հիշելով, որ մի քանի տարի առաջ Սանասարյան վարժարանի⁷⁰ հոգաբարձությունը (որի անդամներից մեկն է Նորատունկյանը) առաջարկել էր մեզանից մեկին այդ դպրոցի տեսուչի պաշտոնը, նա սկսեց մանրամասն պատմել այն մասին, թե ինչպես եւ ինչու էր հոգաբարձությունը ստիպված փոխադրել վարժարանը Երզրումից Ավագ: Մեր այն նկատողությանը, թե ռուսահայերը ամենեւին հավանություն չեն տալիս դրան, Նորատունկյանը մատնանշեց, որ դեռեւս վարժարանի հիմնադիրը⁷¹ (Եզյանը⁷² եւ մյուսները) ամենեւին չէր կարծում, որ այն անպայման եւ բացառապես Երզրումում պիտի լինի, եւ սկսեց մանրամասն բացատրել վարժարանի Ավագում գտնվելու առավելությունները եւ հարմարությունները: Ամբողջ այդ ժամանակ մինիստրին մշտապես ծրարներ եւ թղթեր, այցեքարտեր էին բերում, զեկուցում էին այս կամ այն անձնավորության գալու մասին: Վերջապես մենք շրջեցինք խոսակցությունը եւ բացատրեցինք մեր Կոստանդնուպոլիս գալու եւ, մասնավորապես, նրան այցելելու նպատակը: Թերեւս անհարմար եւ անփափկանկատ է, վերապահություն արեցինք մենք, Հայկական հարցով դիմելը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ղեկավարին եւ մինիստրների կարբինետի անդամին: Բայց մեզ, հայերիս համար, էլ ավելի աններելի կլիներ, եթե մի այդպիսի պատմական պահի մենք անտեսեինք նրան, արհամարհեինք նրա խորհուրդները ամբողջ հայության համար այդքան կենսական մի հարցում, որում նա առավել իրազեկ, թերեւս միակ բանիմաց հայն է: Ահա թե ինչու ոչ միայն Պետերբուրգի հայերը, այլ ընդհանրապես հայկական շրջաններն ամենուր իրենց պարտքն են համարում իմանալ

նրա կարծիքներն ու հայացքները մեզ հուզող հարցի վերաբերյալ եւ նրա նկատառումները դրա հնարավոր ելքի մասին: Նորատունկյանը պատասխանեց, որ ուրախ եւ եւ պատրաստ լիովին բացահայտ արտահայտվել տվյալ հարցի մասին, քանզի ցանկություն չունի եւ հարկ չի համարում թաքցնել իր հայացքները: Նա լիովին ազատ արտահայտում է դրանք նաեւ մինիստրների խորհրդում, որտեղ նրա գործընկերները ըստ կարբինետի լիովին բարյացակամ են տրամադրված հայերի կարիքների հանդեպ: Կտրվե՞ն արդյոք բարեփոխումներ հայերին: Նորատունկյանի կարծիքով, դա կախված է այն բանից, թե կբարեփոխվե՞ն Թուրքիան ընդհանրապես: Եթե Թուրքիայում հաստատվեն ավելի լավ կարգեր, ապա հայերը, իբրեւ առավել կուլտուրական, աշխատանքի ընդունակ տարր, մյուսներից առավել եւ մյուսներից վաղ կօգտագործեն իրերի այդ բարելավված դրությունը: Բայց մինիստրը պատասխան չտվեց, թե կա՞ն արդյոք Թուրքիայում կարգերի բարելավման, ներկա կառավարության կայունության եւ նրա բարի ցանկությունների հաստատունության երաշխիքներ: Հայկական վիլայեթների բարեփոխումների վերաբերյալ Նորատունկյանը հաղորդեց, որ բարեփոխվելիք տարածքի մեջ այժմ մտցվում են վեց (եւ ոչ թե չորս) վիլայեթներ, որոնք բաժանվում են երկու գոտիների, որոնք տարբեր աստիճանի են ենթակա բարեփոխման (այդպիսով, թուրքական կառավարությունը ինքը իրաժարվեց իր կողմից նախապես ենթադրվող Հայաստանի տարածքի սահմանափակումից): Մանրամասները նա մեզ առաջարկեց իմանալ Օրմանյանից: Այդ ժամանակ զեկուցեցին իտալական դեսպանի գալուստի մասին: Մենք ուղի ելանք եւ իրաժեշտ տվեցինք: Մեր հանդիպումը տևեց ոչ պակաս քան 40 րոպե, բայց մենք մնացինք չբավարարված: Կարելի է արդյոք հուսալ, որ թուրքական կառավարությունը իր նախաձեռնությամբ, հասկանալով իր պետության իրական կարիքներն ու օգուտները, Հայաստանին կտա անհրաժեշտ բարեփոխումները: Ուղղակի պատասխան մենք Նորատունկյանից չստացանք, բայց անուղղակի պատասխանը ժխտական էր: Հայերի հույսերը նա կապում էր ոչ թե Հայաստանի տեղական վերակազմակերպմանը, այլ, միշտ էլ կասկածելի, ամբողջ Թուրքիայի բարեփոխմանը: Իսկ Հայաստանի բարեփոխման մասին նա մեզ առաջարկեց հարցնել Օրմանյանին, որը կտրականապես հայտարարել էր մեզ, որ այդ բարեփոխումը կարող է լինել արդյունք միայն արտաքին ճնշման եւ ոչ թե Թուրքիայի կամավոր նախաձեռնության:

IV Պետրոս Հալաճյան⁷³, նախկին մինիստր Սայիդ փաշայի երիտթուրքական կարբինետում, դեռեւս համեմատաբար երիտասարդ անձնավորություն, որի զեղեցիկ արտաքինին համապատասխանում է, ըստ երեւոյթին, նաեւ բնավորության մեղմությունը: Խոսում է նա արտակարգ կերպով հաճելի, նրբաճաշակ երանգով, որը երեւան է հանում նրա ծագումը մայրաքաղաքի հայկական արիստոկրատական շրջաններից: Պ. Հալաճյանը դեռ այժմ հաշվվում է «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության շարքերում: Բայց նա իրազեկ չէ կուսակցական գործերին, իր իսկ սեփական խոստովանությամբ, մասամբ այն պատճառով, որ հիվանդության հետեւանքով վերջին ժամանակներս

զրկված է եղել իր քաղաքական համախոհների հետ հանդիպելու հնարավորությունից, մասամբ էլ ուրիշ պատճառներով: Դրա համար էլ այն հարցերը, որոնք մեզ հետաքրքրում էին եւ որոնց մասին մենք հույս ունեինք նրանից պատասխան ստանալ, հարկ եղած չափով չլուսարանվեցին: Մեր հանդիպումը օգտակար էր այն առումով, որ նա մեզ շատ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդեց քրդական ինքնավարության մասին լրագրեր ներթափանցած լուրերի մասին, որոնք իբրեւ թե ծագում էին հայերի նկատմամբ առանձնապես թշնամաբար տրամադրված թուրքական շրջաններից: Պ. Չալաճյանը հավատացնում էր, որ թուրքերը, եւ հատկապես երիտթուրքերը, ոչ մի դեպքում չեն համաձայնվի քրդերի ինքնավարությանը: Ապակենտրոնացման սկզբունքների եւ ոչ թուրք ազգությունների ինքնակառավարման հայտնի իրավունքների ճանաչման գործում երիտթուրքերը, իբրեւ կենտրոնացման եւ թուրքիզմի հանդգնած կողմնակիցներ առանձնապես այնքան էլ զիջող չեն եւ անհաշտ են մահմեդական, բայց ոչ թուրքական ժողովուրդների նկատմամբ, օրինակ, ալբանացիների, արաբների, քրդերի: Չգտելով թվապես ուժեղ եւ համախումբ-միավորված մահմեդական կորիզի ստեղծմանը պետության մեջ՝ թուրքական ըստ տրամադրության եւ ինքնագիտակցության, երիտթուրքերը հույս ունեն բոլոր ոչ թուրք մահմեդականներին վերածել թուրքերի առանց հատուկ ջանքերի, շնորհիվ դավանական մերձավորության: Եւ դրա համար էլ նրանց կողմից որել էինք նանկախության եւ ինքնորոշման ճանաչում, որն ուղղակի հակառակ է գնում նրանց հետապնդած թուրքացման խնդրին, երիտթուրքերի կողմից մերժվում է հետեւողական եւ անշեղ համառությամբ: Դրա համար էլ, պ. Չալաճյանի կարծիքով, երիտթուրքերը ավելի շուտ հայերին կտան ինքնավարություն, քան թե քրդերին: Իսկ քրդերի մեկուսացմանը երբեք չեն համաձայնվի, թեւ իհարկե, ամեն կերպ կգրավեն եւ երես կտան, դեպի իրենց կքաշեն նրանց: Պ. Չալաճյանը չմտածված է համարում երիտթուրքերի ձգտումը վերացնելու միջազգային վերահսկողությունը թուրքական տարածքի առանձին մասերի վրա: Այդ վերահսկողությունը լավագույն միջազգային երաշխիքն է պահպանելու այդ մարզերը թուրքիայի ձեռքին: Ահա վերացրեցին այդ վերահսկողությունը Մակեդոնիայի վրայից, թուրքիային թողեցին անձամբ եւ միայն իր ուժերով պահել նրան իր ինքնիշխան տիրապետության տակ, եւ թուրքիան ուժ չունեցավ այդ անել: Ո՞վ գիտե, կլինե՞ր արդյոք Բալկանյան պատերազմը, կկարողանային Բալկանյան դաշնակից պետությունները այդպես լայնորեն խել թուրքիայից եվրոպական վիճակների տարածքը, եթե նրա վրա լինե՞ր եվրոպական վերահսկողության իշխանությունը: Կրետեի այժմյան կացությունը, Ալբանիայի պաշտպանության հարցը՝ Սերբիայի, Չեռնոգորիայի եւ Չունաստանի ենթակայության տակ ընկնելուց, այդ մտքի լավագույն ու պատկերավոր ապացույցն են: Այդ իմաստով Չալաճյանի վրա եվրոպական հովանավորության հաստատումը, թուրքիայի գերակայության պահպանմամբ, երաշխիք կլինե՞ր այդ մարզի անանջատելիության Օսմանյան կայսրությունից:

V. Գրիգոր Ջոհրապը, փաստաբան ըստ մասնագիտության, գրող, հասարա-

կական գործիչ եւ թուրքական պառլամենտի երեսփոխան՝ մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչության կողմից, իրենից ներկայացնում է խոշոր դեմք, որն իր վրա է դարձնում ոչ միայն հայկական ոլորտների ուշադրությունը: Այս բարձր կրթության տեր անձնավորությունը, մեծ եւ հստակ խելքով, խելք, որին ենթարկվում է ճկուն եւ պերճախոս լեզուն, խոսում է մեծ խանդավառությամբ, գրեթե պատանեկան ավյունով: Ի տես նրա դյուրաշարժության չի կարելի մտածել, որ նա հիսունն արդեն անց է եւ ունի հասուն ամուսնացած որդի: Նրա պերճախոսությունը փոքր-ինչ փաստաբանական է, ինչպես եւ խոսելու ձեւը, ջերմանում է անբռնազբոսիկ հունորով եւ հեշտությամբ է հրապուրում լսողին իր ետելից: Ի միջի այլոց, նրա խոսքի եղանակի համոզվածությունը հնչում է ավելի շատ իբրեւ վստահություն լսողի նրա հետ համերաշխության, քան թե սեփական հայացքների ճշմարտացիության:

Իմանալով մեր առաքելության եւ մեր այցելության նպատակի մասին, նա իսկույն եւեթ գործի ձեռնարկեց, ինքն էր դնում հարցերը եւ ինքն էլ պատասխանում:

- Կորվի՞ արդյոք Չալաճյանի հարցը դեսպանների խորհրդաժողովում եւ ցանկալի՞ է արդյոք մեր շահերի տեսանկյունից հասնել այդ բանին:

- Իմ կարծիքով, - հայտարարեց պ. Ջոհրապը, - որն արդարացվում է նաեւ իմ ունեցած պաշտոնական բնույթի տեղեկություններով, խորհրդաժողովը Չալաճյանի հարցը չի շոշափի, որի ծրագիրը խստորեն որոշված է: Ռուսաստանի համար գերադասելի է, որպեսզի Չալաճյանի հարցը դրվի եւ լուծվի ոչ թե դեսպանների խորհրդաժողովում, այլ Եռյակ համաձայնության խմբակցության մեջ: Այդ մասին վշտանալու եւ ափսոսալու մենք հազիվ թե հիմք ունենք, եթե ուշադրության առնենք, որ մեր հարցը գերազանցապես կախված է Եռյակ համաձայնության տերություններից, որոնք հավակնում են բացառիկ ազդեցության թուրքիայի արեւելյան երկրամասերում (Չալաստան, Սիրիա եւ Սիջագետք): Ցանկալի բարեփոխումների էությունը կայանում է գերագույն կոմիսարի (կամ, ինչպես ես եմ մտածում անվանել, «վախազամի») նշանակման մեջ տերությունների հովանավորության ներքո: Մնացյալ բոլորը էական նշանակություն չունի եւ կարելի է հաշտվել թուրքիայում առկա հաստատությունների հետ. կարելի է թողնել նաեւ այժմ գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ փոփոխության դեպքում պետք է անցնի օրենսդրական հիմնարկություններով, հարկ է թողնել նախկինի պես բարդացումներից խուսափելու համար: Չալաճյանի մարզերի վերափոխումը իրավաբանորեն պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի այն որքան հնարավոր է չշոշափի գործող կայսերական օրենքներն ու կանոնադրությունները եւ իրագործման մեջ կախված լինի, գլխավորապես, գերագույն իշխանությունից, սահմանելով ի վնաս կամ ի հաշիվ սուլթանի գերագահ իրավունքների, որն ինքն այս կամ այն ձեւով կամ չափով ընձեռում է կոմիսարին:

Մեր գլխավոր հենարանը Չալաճյանի հարցում՝ Ռուսաստանն է, դրացիության իրավունքով եւ շահագրգռվածության աստիճանով: Ռուսաստանին անհ-

րաժեշտ է ապահովել իր ազդեցությունը նրա սահմաններին հարող թուրքական նահանգներում: Նրան անհրաժեշտ է նույնիսկ հաստատվել այնտեղ, որպես կարելու փուլ՝ իր աստիճանական շարժման մեջ դեպի հարավային բաց ծով: Այդ ճանապարհին նրա միակ բարեկամները, առավել հուսալի հենարանը՝ հայերն են. եւ դա առավել եւս անվիճելի է, որ այդ են պահանջում, ամենից առաջ եւ՝ ամեն ինչից զատ, երկու կողմերի իրական շահերը: Հայերը, նշանակալի ուժ ներկայացնելով տեղում, իրենց աջակցությամբ կարող են ապահովել Ռուսաստանին Հայաստան խաղաղ ներթափանցման հնարավորություն: Ռուսաստանն իր կողմից պետք է նրանց համար ապահովի խաղաղ մշակութային, ազգային զարգացման հնարավորություն: Ռուսական դեսպանական անձանց հետ զրույցներում եւ մշտապես զարգացնում եւ պաշտպանում են այդ տեսակետը, առաջ են քաշում փոխադարձ ծառայությունների սկզբունքը ըստ donant, donant⁷⁴ բանաձեւի, ընդհանուր շահերի հիմքի վրա: Ռուսները շատ են հետաքրքրվում հայերի թվաքանակով թուրքահայաստանում. համեմայն դեպս առաջին թարգման պ. Մանդելշտամը հաճախ է ինձ հարց տալիս հայերի թվաքանակի եւ նրանց գրաված տարածքի չափերի մասին: Դրան վերաբերող տեղեկությունները, որ նրան հայտնեցին հայոց պատրիարքարանից, չբավարարեցին նրան⁷⁵: Դեռեւս վերջերս պ. Մանդելշտամը եկավ ինձ մոտ եւ կասկած հայտնեց, արդյոք պատրիարքարանը չի մեծացնում հայերի թվաքանակը եւ արդյոք չափից դուրս հեռու չէ հասցված հայկական տարածքի սահմանը մինչեւ Սվազ: Ես նրան հանգստացրի, մատնանշելով, որ թուրքիայի ազգաբնակչության վերաբերյալ եղած բոլոր վիճակագրական տվյալները վստահության արժանի չեն, քանզի թուրքական կառավարությանը դեռեւս խորթ է վիճակագրությունը բառիս բուն իմաստով: Բայց բանն ամենեւին էլ դրանում չէ. եթե նույնիսկ հայերը իրականում փոքրամասնություն կազմեին թվաքանակով, բայց եւ այնպես չպետք է մոռանալ, որ որակական առումով նրանք անվիճելի գերակշռություն ունեն, հանդիսանալով տնտեսական, մտավորական ուժ, եւ ներկայացնելով իրենցից համախուժ զանգված բոլոր տվյալներով, որոնք բնութագրում են ազգությունը բառիս եվրոպական իմաստով: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ հայերի նախագծով Սվազն էլ է ներառվում բարեփոխման ենթակա հայկական տարածքի սահմաններում, ապա այդ դեպքում մենք առաջնորդվում ենք նաեւ Ռուսաստանի շահերով, եւ մենք նույնիսկ կարծում ենք, որ Սվազի ներգրավումը ավելի շատ ռուսական դիտավորություններին է համապատասխանում, քան հայերի:

Երկյուղ կրել ռուսական իշխանության ճնշումից եւ նկատի առնելով այդ երկյուղները Հայաստանի համար, գերադասել ազատությունը Ռուսաստանի ազդեցությունից պ. Ջոհրապի կարծիքով հիմնավոր չէ: Ինչ էլ որ լինի, անգամ ճնշման վարչակարգի դեպքում, մենք բայց եւ այնպես չենք զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից: Բացի այդ, Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագայի պետություն, եւ այն ճնշումը, որի մասին այսքան շատ են խոսում, միշտ չէ տիրապետելու Ռու-

սաստանում: Հույս դնելով Ռուսաստանի օգնության եւ աջակցության վրա, հայերը պետք է խելամտորեն ձեռնպահ մնան պահանջներ ներկայացնելուց, որոնք չափազանց կամ անթույլատրելի կթվան Ռուսաստանի տեսակետից, որպեսի կարողանան սկզբնապես իրենց համար ապահովել թեկուզ եւ այն քչի իրագործումը, որը պարունակվում է Ռուսաստանի հավանությանն արժանացած բարեփոխումների չափավոր նախագծում. մնացյալը կլրացնի եւ կանի ապագան: Քրդական հարցի վերաբերյալ ռուսական դեսպանությունում Ջոհրապին բացատրել են, որ Ռուսաստանը դեմ չէ նախապատրաստել եւ օգտագործել քրդերին, բայց բնավ երբեք չի օգտագործի նրանց կամ աջակցի ընդդեմ հայերի:

VI Թուրքական կառավարության օրգան (պաշտոնաթերթ) «Սաբախի» խմբագիր Քելեկյանը միջազգային իրավունք է դասավանդում Կոստանդնուպոլսի թուրքական համալսարանում. ազատ մուտք ունի բարձրագույն կառավարական անձանց մոտ ընդհուպ մինչեւ սադրագամը⁷⁶: Մեր այցելության նախօրյակին ընդունվել էր սուլթանի կողմից⁷⁷ ունկնդրության, որը մանրամասն նկարագրվեց թերթում, լուրեր էին պատվում, որ ենթադրվում է նրա նշանակումը ծերակուտական⁷⁸: Նա ինքն իրեն անվանեց կիսով չափ հայ, հայտարարեց, որ ապրում է ծառայելով թուրքիային եւ թուրքական կառավարությանը, իսկ իր հայկական ծագումը եւ հայկական գործունեությունը իրեն օգուտ ու շահ բերել չեն կարող: Եիշտ է, նա հետաքրքրվում է այն ամենով, ինչ վերաբերում է հայերին, հետեւում է գրականությանն ու մամուլին, բայց միայն պարապ ժամերին եւ անձնական բավականության համար, քանզի ինքը հայ է, դաստիարակված է հայկական ոգով, նախկինում աշխատել է հայկական մամուլում եւ այդ ամենից հրաժարվել չի կարող: Թուրքական կառավարական շրջաններում Քելեկյանը, ըստ նրա խոսքերի, որը հաստատում են նաեւ ուրիշները, օգտվում է անպայման վստահությամբ եւ ընդունվում է իրրեւ յուրային. օգտվում է որոշ ազդեցությամբ եւ հնարավորություն ունի միշտ իրազեկ լինելու կառավարության մտադրություններին ու գործողություններին, քանզի ամեն օր, իբրեւ պաշտոնաթերթի խմբագիր, այցելում է մինիստրներին եւ մինիստրություններ տեղեկատվության եւ հրահանգներ ստանալու նպատակով: Ներկա պահին Հայկական հարց գոյություն չունի, հայտարարեց Քելեկյանը, այսինքն բացատրեց նա, Հայկական հարց գոյություն ունի, ինչպես որ գոյություն ունի օրինակ, լեհական, ֆինլանդական հարց, բայց գոյություն չունի այն հարցի իմաստով, որ հարուցված չէ միջազգային առյուծի առջեւ եւ դրված լուծման համար: Իմիջիայլոց դա սոսկ ժամանակի հարց է: Հայկական հարցը վաղ թե ուշ կհանգեցվի լուծման եւ, Քելեկյանի կարծիքով, Հայաստանը անխուսափելիորեն պետք է բաժին ընկնի այս կամ այն պայմանով Ռուսաստանին, որի շարժումը դեպի հարավ անկասելի է: Քելեկյանը հաստատապես համոզված է թուրքիայի եւ թուրքերի սնանկության մեջ, որոնք առհասարակ ընդունակ չեն քաղաքական ստեղծագործ գործունեության: Առանց խորտակիչ հետեւանքների չեն մնա նաեւ թուրքիայից եւ թուրքերի գործած հանցագործությունները: Հայերը

եւ Չայաստանը թուրքիայի եւ թուրքական կառավարություններից բարեփոխումների սպասելիք չպետք է ունենան՝ Թուրքիան ընդունակ չէ, ասենք հակված էլ չի իր նախաձեռնությամբ տալ այդ բարեփոխումները: Չայաստանի ինքնավարությունը կփրկեր այդ մարզի անջատումը Թուրքիայից եւ Ռուսաստանի իշխանության տակ անցնելը, բայց թուրքերը չեն կարողանում դա հասկանալ. ասենք եթե հասկանալին էլ, նրանց մոտ հայրենասիրություն չկա: Նրանց իսկական հայրենին եւ հայրենիքը Միջին Ասիայի խորքերում է: Իսկ Փոքր Ասիան, առավել եւս Բալկանյան թերակղզին, նրա համար եղել է մնացել են խորքերկիր, սոսկ շահագործման առարկա: Այդ երկրները նրանց համար սոսկ հարկատուներ են եւ ոչ հայրենիք, որի հետ նրանք կապված լինեին բարոյական կապերով, որի համար զոհաբերեին իրենց շահերը: Քելեկյանը մեզ հաղորդեց, որ ինքը ամենեւին չքաշվելով արտահայտություններում, հանդես է եկել այն խորհրդակցությունում, որին նա հրավիրվել էր մինիստրության կողմից 4 հայերի թվում՝ քննարկելու համար Չայաստանի բարեփոխումների կառավարական նախագիծը, եւ որ նույնիսկ Քյամիլ փաշան, նիստից հետո, վստահված անձի միջոցով խնդրել է նրան չվախենալ եւ շարունակել արտահայտվել նույնպիսի ուղղամտությամբ եւ բացսրտությամբ: Բարեփոխումները կարող են իրագործվել սոսկ տերությունների կողմից դրանց հարկադրական մտցման դեպքում: Իսկ ավելի շուտ կկատարվի այն, որ Ռուսաստանը միանձնաբար կմիջամտի: Ռուսաստանի իշխանությունը, Քելեկյանի կարծիքով, ունի իր դրական կողմերը, բայց ունի նաեւ բացասական, մեզ՝ հայերիս համար անօգտավետ կողմեր: Չատկապես ցանկալի կլիներ երկարածղել Չայաստանի՝ Ռուսաստանին երթարկելու ժամանակը, հնարավորություն տալ հայ ազգաբնակչությանը ավելի ամրապնդվելու եւ ուժեղանալու թվապես եւ տնտեսապես, որպեսզի կարելի լիներ ավելի հաջող կերպով դիմադարձել ռուսական կառավարության հնարավոր ճնշումը: Ցավոք սրտի, այդ հարցերում մենք՝ հայերս, չենք վճռողը, այլ ուժեղ տերությունների կամքը, եւ Չայկական հարցի լուծումը կհետեւի այն ժամանակ եւ այնպես, երբ եւ ինչպես կկամենան տերությունները: Չայկական լայն հասարակության մեջ Քելեկյանը բարի համբավ չի վայելում՝ նրան համարում են «ժուռնալչի», ի միջի այլոց այդ մակդիրը շատերին են կայցում: Նա եղել է Ազգային Վարչության քարտուղարը Իզմիրլյանի⁷⁹ օրոք, այդ ժամանակ էլ լուրեր էին պատվում, որ նա ամեն ինչ մատնում է թուրքական կառավարությանը: Քելեկյանն իր հերթին անբարեկամաբար կարծիք ունի այժմյան հայ գործիչների, Ազգային ժողովի եւ նրա մարմինների առկա կազմի մասին: «Ես նրանց բոլորին կկախեի, արտահայտվեց նա չարացած մարդու կտրուկ շեշտով, - նրանք ոչինչ չեն անում, միայն շողակրատում են, աղմկում եւ ազգին վնաս հասցնում: Ես դեմ չեմ ժողովրդական ինքնավարությանը, այլ դեմ եմ նման ձեռքի եւ նման անձանց»:

VII Բյուզանդ Քեչյան՝ «Բյուզանդիոն» լրագրի խմբագիր, խոշոր հրատարակիչ եւ հրապարակախոս⁸⁰: Աշխուժորեն հետաքրքրվում էր, հարցուփորձ անում Ռուսաստանի քաղաքական դրության, Պետական դումայի, կուսակցու-

թյունների մասին: Պատմեց, թե ինչպես Գուչկովը, ժամանելով Կոստանդնուպոլիս⁸¹, զրուցել էր հայկական ընկերությունում եւ դեմ արտահայտվել Չայաստանի ինքնավարությանը, իբրեւ Ռուսաստանի համար անշահավետ եւ թե ինչպես էին իրենք ջանացել համոզել նրան, որ հայերը ինքնավարության չեն ձգտում, բայց որ հայերի շահերը եւ պահանջները համընկնում են Ռուսաստանի շահերին: Քեչյանը կողմ էր արտահայտվում Ռուսաստանի հովանավորությանը Չայաստանի վրա, ասելով, որ Թուրքիայի վրա հույս չկա եւ չի կարելի դնել: Շիշտ է, ռուսական կառավարությունն էլ ունի թերություններ, որոնք վայել չեն խոշոր, ուժեղ եւ քաղաքակիրթ պետությանը, օրինակ, Կովկասում ազատ պետական հողերը չեն տալիս կարիքավոր հայ երկրագործներին. դա մանրություն է, որը ոչ արդարացում եւ ոչ էլ բավարար հիմքեր ունի ռուսական հողային չափերի պայմաններում: Բայց պետք է հուսալ, որ առաջընթացի հետ այդ թերությունները կվերացվեն: Թուրքական կառավարությունից կարելի կլինի բարիք սպասել, եթե նա ազնվորեն խոստովաներ ապակենտրոնացման համակարգի անցնելու անհրաժեշտությունը եւ եվրոպացիներին հանձնարարեր կառավարման եւ դատարանի բոլոր կարեւորագույն պաշտոնների տնօրինությունը: Սակայն, այդ հնարավորության վրա Քեչյանը ծայր աստիճան թերահավատորեն է նայում:

VIII Տաղավարյան առաջին գումարման օսմանյան պառլամենտի անդամ, ծագումով Սվազից, կայսրության գավառական կյանքի քաջագիտակ, դեռեւս անցյալ ամառ ճանապարհորդություն էր ձեռնարկել Չայաստանում եւ շրջել էր բոլոր հայկական վիլայեթները երկրի տնտեսական կյանքին եւ ազգաբնակչության կազմին ծանոթանալու հատուկ նպատակով: Նրա դիտարկումները ցույց են տալիս, որ կան մահմեդականացած հայերի ամբողջ շրջաններ: Նշանակալի մահմեդական գոտին էր գրումի եւ երզնկայի շուրջը, եթե ոչ համատարած, ապա էական մասով անկասկած հայկական ծագում ունի: Բասենի, Թորթումի, Բայբուրդի շատ վայրերում եւ երզնկայի շրջակայքում բնակիչները թեւ իրենց մահմեդական են անվանում եւ խոսում են թուրքերեն, բայց նրանց տիպը, կենցաղի շատ առանձնահատկություններ, որոշ սովորույթներ, ծեսեր մերկացնում են նրանց քրիստոնեական ծագումը: Մի շարք շրջաններում, օրինակ, Թորթումում նույնիսկ ավանդություն է պահպանվել քրիստոնեական բնակչության իսլամն ընդունելու ժամանակի եւ պայմանների մասին⁸²:

Ինչպես վերը թվարկված անձնավորությունները, որոնց մենք այցելեցինք նրանց կարծիքը հարցնելու հատուկ նպատակով, այնպես էլ գրական, քաղաքական, հասարակական մի շարք անձնավորություններ եւ գործիչներ, որոնց մենք հանդիպում էինք բավականին հաճախ եւ երկար զրուցում Կոստանդնուպոլսում մեր գտնված օրերին, ըստ էության ներծծված էին գրեթե միեւնույն քաղաքական ծրագրով: Լիակատար հուսահատություն թուրքական պետականության, բարեփոխվելու եւ որեւէ բան բարեփոխելու ընդունակության վերաբերմամբ, հենարանի եւ հիմքի փնտրտուք հայկական անհրաժեշտ բարեփոխումների առնչությամբ եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի

վրա հարկադրական ճնշում գործադրելու եւ, առանձնապէս, Ռուսաստանի միջանտոյքան մեջ՝ այդպիսին են հիշյալ ծրագրերի հիմնական սկզբունքները: Ռուսասիրական միտումը՝ այնպէս ավանդական կերպով ուժեղ թուրքաշայաստանի ազգաբնակչության մեջ եւ նախկին ժամանակներում Կոստանդնուպոլսում հեղինակությունից զուրկ, այժմ տիրապետող տրամադրությունն է ամբողջ հայ հասարակության մեջ:

Չայները, որոնք մատնանշում են ռուսական վարչակարգի բացասական եւ վտանգավոր կողմերը՝ վտանգավոր հայերի ազգային-ինքնանկախ զարգացման համար Չայաստանի՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ ընկնելու դեպքում, մնում են միայնության մեջ: Չավասարապէս համակրանք չեն գտնում նաեւ որոշ շրջանների հոռետեսական հայացքները, որոնք ենթադրում են, որ ռուսական ղեկավար ոլորտներում գոյություն ունեցող, թեկուզ եւ ճակատագրական թյուրիմացությամբ, անբարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, հազիվ թե կարելի է ապավինել նրանց, եւ երկյուղ են կրում, թե չլինի հանկարծ չափն անցած հրապուրանքը ռուսական անունով առանց ծանրակշիռ երաշխիքի ռուսական կառավարության կողմից տանեն նոր աղետների, նոր արյունով ներկեն լքված երկիրը... Բայց եւ այնպէս այդ ծայները, կրկնում ենք, աններդաշնակ չեն հնչում դեպի ռուսներին ձգտման ընդհանուր խմբերգում եւ ազդեցություն են թողնում հասարակական մտքի ընթացքի վրա: Ռուսասիրական քաղաքականությունը այժմ ժողովրդական քաղաքականություն է թուրքահայերի մեջ եւ հենց այդ պարագան են վկայակոչում եւ նրանում հենարան ու մխիթարանք փնտրում հայ քաղաքական գործիչները մտորումների ու կասկածների պահին: «Ներկա ժամանակներում մենք, ասում էր մեզ դողացող ծայնով Ազգային Վարչության ծերունի նախագահը,⁸³ որ վարում ենք հայ ժողովրդի քաղաքականությունը, չափից դուրս պատասխանատու պահ ենք ապրում: Արդյո՞ք ճիշտ ճանապարհ ենք ընտրում մենք, արդյո՞ք չենք գործում քաղաքական սխալ, հետեւելով այդ եւ ոչ թե ուրիշ զծի: Այդ հարցերին կպատասխանի ապագան... Իսկ մենք, պատասխանատու գործիչներս, կարող ենք միայն ասել, որ մեր ընտրած ուղին մատնացույց է արվել ոչ միայն տոսկ մեր սեփական նկատառումներով եւ իրերի դրության ըմբռնումով, այլ ամբողջ ազգային տրամադրությամբ, եւ եթե մենք սխալվել ենք, ապա սխալվել ենք ամբողջ հայ ազգի հետ միասին...»:

Հունվար, 1913 թ.
Ս. Պետերբուրգ

Չայնելված

Արեւելյան Անատոլիայի հայկական նահանգները 1912 թվականին*

N	Ժողովուրդներ եւ ցեղեր	Էրզրում (Կարին)	Վան	Քիւրքիս	Խարբերու	Դիարբեքիլի	Ավագ	Անդաններ	%	%
1.	Թուրքեր	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	25,4	25,4
2.	Չորեքներ	7.000	-	10.000	-	-	45.000	62.000	-	-
3.	Պարսիկներ	13.000	-	-	-	-	-	13.000	3,4	3,4
4.	Լազեր	10.000	-	-	-	-	-	10.000	-	-
5.	Գնչուներ	-	3.000	-	-	-	-	3.000	-	-
6.	Քրդեր (նատակյաց)	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	9,2	16,3
7.	Քրդեր (քոչվոր)	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	7,1	-
8.	Ղզլաշներ	25.000	-	8.000	80.000	27.000	-	140.000	5,3	-
9.	Չագա-Տնքիլ-Չարիկլի	30.000	-	47.000	-	-	-	77.000	2,9	9,6
10.	Եզդիներ	3.000	25.000	5.000	-	4.000	-	37.000	1,4	-
11.	Չայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	38,9	-
12.	Ննատրակաւաններ, Չարքիլյաններ, Խայրեր	-	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	4,7	45,2
13.	Չույներ եւ այլ քրիստոնյաներ	12.000	-	-	-	-	30.000	42.000	1,6	-
		630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	2.615.000	100	100

Այլ կրոններ	Քրիստոնյաներ	Անդանուր թվաքանակը
Ռուրքներ 666.000	Չայեր 1.018.000	Քրիստոնյաներ 1.183.000 = 45,2%
Քրդեր 424.000	Ննատրակաւաններ 123.000	Մահմեդականներ 1.178.000 = 45,1%
Այլ մահմեդականներ 88.000	Չույներ եւ այլ 42.000	Այլ կրոններ 254.000 = 9,6%
Անդաններ 1.178.000	Անդաններ 1.183.000	Անդաններ 2.615.000

* Կիսնականությունում տեղ չեն գտել մահմեդների տարածների այն մասերը, որտեղ հայերը կազմում են աննշան քանակություն:

Տես չեն գտել

Չարքիլյան Վանի վիլայեթից: Բիշնուկը՝ Դիարբեքիլի վիլայեթից: Խայրերի վիլայեթից հարավ՝ Խարբեքիլի վիլայեթից: Ավագի վիլայեթից հյուսիս-արեւմուտք՝ Բիւրիտի վիլայեթից հարավային շրջանները: Միակը Էրզրումի վիլայեթ է, որի տարածքն անբողոքաբար ընդգրկված է Կիսնականությունում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի վավերացմամբ¹ Հայկական հարցը կարծես թե դուրս է սպորդում Ռուսաստանի ձեռքից: Բայց սխալ կլինե՞ր կարծել, թե այն համվում է օրակարգից. այն նոր փուլ է մտնում:

Ռուսաստանը, անդամալուծված ակտիվ գործունեության համար, թեկուզ եւ ժամանակավորապես, իջնում է համաշխարհային քաղաքականության թատերաբեմից, իջնում է պատմության ամենասուր եւ պատասխանատու պահին, դրանով իսկ նա հեռանում է Առաջավոր Ասիայի հարցերով տերությունների կոնցերտից, որտեղ դեռեւս ոչ վաղ նրա ծայրը հնչում էր այնքան ազդեցիկ:

Ռուսաստանի համար Հայկական հարցն այն լծակն էր, որի վրա հենվելով նա կարող էր իր համար հարմար պահին միջամտել Թուրքիայի շուրջ շահերի ու մրցակցության մեծ տերությունների խաղին: Հետապնդելով իր նպատակները, Ռուսաստանը անընդունակ դուրս եկավ մշակելու եւ յուրացնելու որոշակի փոքրիշատե կայուն հայեցակետ պատմության կողմից նրան վստահված հարցի վերաբերյալ, ընդդրում այնպիսի հայեցակետ, որը զուգակցեր կայսրության շահերը հայ ժողովրդի բաղձանքների հետ, դրանով իսկ նախապատրաստելով հարցի լուծումը նրա զարգացման պատմական հունի մեջ: Մինչդեռ թուրքական հովերը, արտաքին քաղաքականության ղեկավարների տրամադրություններն ու անձնական հայացքները վճռական նշանակություն էին ունենում մի հարցում, որն իր նշանակությամբ պահանջում էր լայն մտափոփոխում կայուն հիմքի վրա դրվելու եւ լուծվելու համար: Նման պայմաններում Ռուսաստանից դժվար էր սպասել հայկական դատի հայցած լուծումը: Հայկական հարցի ռուսական ընթացության եւ մեկնաբանության մեջ բացակայում էր ամենաեականը, այն է՝ նրա կարեւորության գիտակցությունը. եւ դրա համար էլ հասկանալի է, որ հարկ եղած պահին նա կարող էր նաեւ հրաժարվել նրանից: Եւ այդպես էլ պատահեց, ճիշտ է, Ռուսաստանի ապրած ողբերգական ճգնաժամի կապակցությամբ, բայց, ըստ էության, դա կարող էր պատահել եւ անկախ տվյալ իրադրությունից:

Ռուսաստանը բարեփոխումներ վերապահեց Հայաստանի համար 1878թ., բայց չպնդեց դրանց անցկացման վրա²: Բեռլինյան հողվածները³ հայերի ենթադրյալ պաշտպան Ռուսաստանի անտարբերության հետեւանքով վերածվեցին նոր աղետների աղբյուրի: Թուրքերը, հիրավի ծաղրելով Եվրոպայի ձեռնարկը, յուրովի բարեփոխումներ մուծեցին՝ նրանք բարեփոխում էին ավարառություններն ու վայրագությունները. կազմեցին քրդական զնդեր⁴ ու տեղակայեցին դրանք հայկական կենտրոններում՝ հայերի կյանքի ու ունեցվածքի պահպանության համար... Ռուսները չէին բողոքում: Զինվորական գործակալները շատ հողվածներ նվիրեցին թուրքական այդ «կազակությանը» եւ հանդարտվեցին, երբ համոզվեցին, որ այն, իրեն մարտական ուժ, վտանգավոր չէ

Ռուսաստանի համար:

Բայց որ հայկական արյունը հեղվում էր անչափ ու անդադար, եւ ժամանակ առ ժամանակ բոցավառվում էին արյունալի հրդեհներ, ինչպես 1894թ., այդ մասին նույն գործակալները քիչ էին հոգ տանում:

Արաքսի այն կողմում գտնվող իրենց ազգակիցներին օգնելու ռուսահայերի փորձերը ոչ միայն համակրանք չէին գտնում ռուսական կառավարության կողմից, այլեւ ճնշվում էին անհասկանալի դաժանությամբ: Թուրքիայում տեղի ունեցող հայկական ելույթներում ռուսները տեսնում էին, ամենից առաջ, հեղափոխական գործողություններ եւ իրենց պարտքն էին համարում ճնշել դրանք: Վերջին քառասուն տարիների ընթացքում ձգվել էր հայերի անվերջ շարանը, որոնք լքում էին իրենց հայրենի օջախները, որպեսզի փրկություն գտնեն օտար երկրի տակ: Նրանց հողերը, տները եւ ամբողջ ունեցվածքը թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ, բաժին էին ընկնում քրդերին ու թուրքերին, որոնք հայերի տեղահանումը եւ արտաքսումը դիտում էին իրեն արմատական միջոց աստիճանաբար վերածելու Հայաստանը Քրդստանի եւ այդպիսով ձերբազատվելու Հայկական հարցից:

Ռուսական հյուպատոսներն ու զինվորական գործակալները, խաղաղ դիտողների դերում, լռում էին եւ իրենց գաղտնի ուղերձներում արծանագրում Հայաստանը Քրդստանի վերածման, հայերի համար այնքան ողբալի, գործընթացը՝ օրյեկտիվությամբ, որն արժանի էր ավելի լավ կիրառման: Իսկ երբ առաջ էր քաշվում հայկական բարեփոխումների հարցը, նրանք պատրաստ էին հավաստելու թուրքական իշխանությունների հայտարարությունը, որ հայկական վիլայեթներում հայերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոսը:

Պատերազմի նախօրեին ռուսական դիվանագիտությունը քավեց իր նախկին մեղքերը, առաջին անգամ հանդես գալով Հայկական հարցում աներեր, առանց ավանդական երերումների ու տատանումների եւ խոսեց մի ծայրով, որ արժանի էր մի տերության, որը պաշտպանում էր ինքնամոռաց կերպով իրեն նվիրված ժողովրդի իրավունքները⁵:

Ճայթեց համաշխարհային պատերազմը: Հայերը դառնապես վարձաատույց եղան դեպի Ռուսաստանն իրենց ձգտման ու համակրանքի համար: Պատերազմի մեջ ներքաշված Թուրքիան, ի հատուցումն Հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտության հաջողությունների, որն արտահայտվեց 1914թ. հունվարի 26-ին տերությունների համաձայնությամբ Հայաստանում տեսուչների նշանակմամբ⁶, այնպիսի հալածանք սկսեց հայերի դեմ, որ ստիպեց մոռանալ նախկինում դարերով նրանց բաժին ընկած սարսափները: Հայ ազգաբնակչությունը հայկական նահանգների սահմաններում եւ ամբողջ Փոքր Ասիայում մասամբ կոտորվեց, մասամբ էլ բռնի տեղահանվեց եւ քշվեց Արևիկի ու Միջագետքի անապատները՝ թողնված բախտի քմահաճույթին, որտեղ նա այսօր էլ տոչորվում է ֆիզիկական զրկանքներից եւ բարոյական տառապանքներից:

Ռուսական գործերը կկարողանային, անկասկած, նվազեցնել ժողովրդի

աղետները, բայց, ցավոք սրտի, զենքի հաջողությանը զուգընթաց փոխվում էր իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ: Դանդաղ առաջխաղացումով եւ արագ նահանջներով⁷ նրանք սոսկ ծայրահեղության հասցրին երկրի ավերածությունը: Իսկ երբ, վերջապես, պետք եղավ առանց մեծ ջանքերի գրավել Հայաստանի նշանակալի մասը, ապա ռուսական իշխանությունները հայերի մնացորդների նկատմամբ սկսեցին այնպիսի քաղաքականություն վարել, որը ոչ միայն չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի դարավոր բաղձանքներին, այլեւ ոչնչով չէր տարբերվում թուրքական վարչակարգից եւ թուրքական իրավաբանությունից: Հայ գյուղացիությունը ապշած էր մնացել «քրիստոնեական մեծ ցարի» մարմինների գործողություններից, որի համար դարեր շարունակ աղոթել էր⁸: Բայց չէ՞ որ դժվար չէր հասկանալ, որ մի երկիր, որը ենթարկվել է պատերազմի սարսափներին ավելի մեծ չափով, քան Աերբիան ու Բելգիան, արժանի էր այլ բախտի, այլ վերաբերմունքի:

Ռուսաստանը ուշքի եկավ, վերջապես, բայց, ավաղ, ուշ՝ ուշքի եկավ սոսկ իր մեծ տերության կյանքի երեկոյան ժամին: Հայերը լսեցին երկար սպասված ձայնը, որը պետք է հնչեր թուրքիայի սահմանի վրա թնդանոթների որոտմունքի հետ միաժամանակ:

Խորհրդային իշխանության դեկրետը հայերի ինքնորոշման մասին⁹ կարող էր հայերի մոտ միայն թեթեւացման հառաչանք առաջ բերել, քանզի նրանց կարծիքով այն բացառապես բարոյական կարգի ակտ է, զրկված ամեն մի քաղաքական նշանակությունից: Հայերի ճակատագրի դեկրետային որոշման սահմանման առթիվ նրանց սրտերում խանդավառության ոչ մի զգացում չէր էլ կարելի սպասել, քանզի հայերը ավելի լավ գիտեին, քան դեկրետների հեղինակները, որ ներկա իրադրության մեջ քաղաքական հարցերը լուծվում են ոչ թե բարի, բայց անզոր կամեցողությամբ, այլ միայն մարտադաշտում երկաթյա ձեռքի ճշմամբ: Հրատարակել դեկրետ եւ միեւնույն ժամանակ ետ կանչել զորքերը ռազմաճակատից, նշանակում է մի ձեռքով տալ, մյուսով՝ խլել ետ: Դեկրետը - դա վերջին եւ խղճուկ ողորմությունն է աղքատին, որպեսզի օձիքն ազատես նրանից:

Եւ ահա միայնակ, առանց որեւէ տեղից օգնության, իր մեծ հովանավորից ստացած թղթի պատահիկը ձեռքներին, հայերը ծանր մտածումների մեջ կանգնած են թշնամու իրենց գլխին ահեղաբար բարձրացված սրի տակ: Իսկ ո՞ր ուղղել քայլերը իրենց շրջապատող անհույս խավարում:

Չուր անցան դարավոր ճիգերը, հզոր հարեւանի վրա դրված հույսերը: Հայկական հարցը վերստին վերադառնում է նախասկզբնական վիճակին, հայերը վերստին կոտրած տաշտակի առջեւ են: Փաղիշահի կայսրությունը, որը դեռեւս երեկ դողում էր ահեղ ցարի առջեւ, իր նեխած դիակի մեջ ներշնչելով փոխառած ոգի, ծաղր ու ծանակի է ենթարկում նոր Ռուսաստանը եւ նրա ազատագրական պոռթկումները:

Այն ժամանակ, երբ համաշխարհային դեմոկրատիան պետական գործիչների ճառերում եւ սոցիալիստական կազմակերպությունների բանաձեւերում

պահանջում է թուրքիայի հրաժարումը Հայաստանից¹⁰, թուրքիան ոչ միայն մտադիր չէ հրաժարվել իր ձեռքից զենքի ուժով խլված Հայաստանից, այլեւ դեռ հավակնում է մարզերի բռնակցման, որոնք վաղուց են նրանից պոկվել՝ Կարսը, Արդանանը, Բաթումը: Մը պետություն, որը ռազմիկ շնորհ զորությունն չեմին եւ կանգուն է մնում միայն շնորհիվ տերությունների մրցակցության, այլեւ անշունչ մարմինը հանկարծ խղճուկ օբյեկտից դառնում է զավթողական քաղաքականության հավակնող սուբյեկտ:

Թուրքիայի նոր կեցվածքը չի կարող արդարացվել նրա ֆիզիկական ուժով, քանզի այն ջախջախված է բոլոր ռազմաճակատներում, ոչ էլ թուրքական մշակույթի առավելությունների մասին կշռադատումներով, որը ամբողջ աշխարհին է հայտնի: Նրան թեւավորում են բացառապես հաղթական զինակցի գեները, Գերմանիայի վրա դրված հաշվարկները: Դա երեւում է այն փաստարկումից, որով փորձում են հիմնավորել հիշյալ օկրուգների գջլումը, փաստարկումից, որն ուսանելի է տվյալ պահի համար եւ, առանձնապես, ռուսական գործիչների համար:

Մեզ ասում են, որ «Կոստանդնուպոլսից եւ այլ մարզերից Բեռլին են քափանցել տեղական մահմեդական ազգաբնակչության օգնության համար աղերսալի խնդրանքները՝ ընդդեմ ներկա գործողությունների, որին նա ենթարկվել է ռուսական կամ իրենց այդպիսին ներկայացնող զինվորական մասերի կողմից: Այդ բնակչությունը հաստատակամորեն խնդրել է թուրքական եւ Բեռլինի կառավարություններից, որպեսզի նրան հնարավորություն ընձեռվի նորից միանալու թուրքիային»¹¹: Եւ ահա, ի կատարումն բնակչության կամքի, անհրաժեշտ է համարվում, որպեսզի «հիշյալ օկրուգները մաքրվեն ռուսական զորքերից եւ բնակչությանը հնարավորություն ընձեռվի, համաձայն ռուսական կառավարության կողմից հայտարարված ինքնորոշման սկզբունքի, անձամբ արտահայտվել իր ապագա ճակատագրի կապակցությամբ», ընդորում համաձայնությանմբ հարեւան պետությունների (»), «մանավանդ թուրքիայի հետ»¹²:

Դիմումը ինքնորոշման իրավունքին խրատական է, կրկնում ենք, իբրեւ վառ օրինակ այն բանի, թե ինչպիսի չարիք կարելի է գործել ամենաազնիվ սկզբունքներից:

Բանը, իհարկե, նրանում չէ, որ հիշյալ օկրուգների մահմեդականների գանգատները ավելի շուտ հորինված են Կոստանդնուպոլսում, քանզի ո՞ւմ հայտնի չէ, որ ռուսական իշխանությանը ամեն ինչում կարելի է կասկածել, միայն թե ոչ մահմեդականների նկատմամբ վատ վերաբերմունքի մեջ, ոչ միայն ռուսապատակ, այլեւ թուրքապատակ: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուս զենքերակների վերջձրս հղած կոչերը գրավված մարզերից հեռացող թուրքերին, անմեղ հայերի ցուցադրական զնդակահարությունները ի հաճուկս թուրքերի ինքնըստիներյան բավարար են այն բանի համար, որպեսզի այդ առումով համոզվեն անգամ Կոստանդնուպոլսում եւ Բեռլինում:

Մենք մի կողմ ենք թողնում նաեւ այն հարցը, որ խլվող օկրուգներում թուրքերը ամենեւին էլ չեն կազմում քանակապես այնպիսի ուժեղ տարր, որպես-

զին ինքնորոշման արդյունքները հօգուտ Թուրքիայի համարվի նախապես լուծված, ինչպես որ ենթադրում են թուրքական դիվանագետները: Ըստ 1897թ. ընդհանուր մարդահամարի՝ միակ հուսալի վիճակագրության, Կարսի օկրուգում բնակչությունը կազմում է 134.142 մարդ, որոնցից 20.376 ռուսներ, 14.805 հույներ, 46.715 հայեր, 46.870 մահմեդականներ (մեծ մասամբ քրդեր)¹³: Նշանակում է, մահմեդականները կազմում են սոսկ բնակչության մեկ երրորդը: Բաթումի մարզում բնակչության զխավոր խավը՝ հարյուր հազար աջարացիներ են, նրանք, ճիշտ է, կրոնով մահմեդականներ են, բայց լեզվով ու ծագմամբ՝ վրացիներ: Չազիվ թե հիմք կա նրանց վզին թուրքական կողմնորոշում փաթաթելու:

Բայց այդ ամենը կարելու է: Մենք սկզբունքորեն պատրաստ ենք ողջունելու ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը նույնիսկ այդ մարզերում, կիրառում, իհարկե, ոչ «Թուրքիայի հետ համաձայնեցված», այլ առանց որեւէ արտաքին ճնշման: Բայց ինչո՞ւ նրանք, ովքեր մոտենում են Բաթումի ջրերին եւ Կարսի ամրություններին ինքնորոշման սկզբունքով, մոռանում են այդ ազնիվ գեներլ Կանի, Էրզրումի արյունոտված պատերի վերաբերմամբ, Չայաստանի այն մարզերի վերաբերմամբ, որոնք թուրքերը դիվանագիտական լեզվով անվանում են «արեւելաանատոլիական» եւ որոնց մաքրումը պահանջվում է ռուսական իշխանություններից:

Թվում է, դա պարապ հարց չէ: Եթե Բաթումի մահմեդականների աղերսանքները միայն հիմա են թափանցում Բեռլին, ապա թուրքական իրավագրությունից հայերի ողբն ու հեծեծանքը հնչել եւ հնչում են ոչ միայն Բեռլինում, այլ ամբողջ աշխարհով մեկ: Եթե խոսքը, հիրավի, սկզբունքների մասին է գնում, ապա ինչպե՞ս Բեռլինն այնքան զգայուն դուրս եկավ մի բուռ մահմեդականների թուրքական զանգատների նկատմամբ, որոնք Ռուսաստանում առավել բարեկեցիկ են, քան նրանց ազգակիցները Թուրքիայում, եւ միեւնույն ժամանակ խուլ է մնում դարավոր դատով մի ամբողջ ժողովրդի հոգեվարքի նկատմամբ, դատ, որի արդարացիությունը շատ ուրիշ երկրների թվում ճանաչվել է եւ Գերմանիայի կողմից:

— Գերմանական կանցլեր Կոնս Չերթլինգը¹⁴ փետրվարի 25-ին ուղիստագում արտասանած ճառում պնդում էր, որ Գերմանիան ընդունում է Չամաձայնության տերությունների կողմից վեհացված սկզբունքը, որ «բոլոր հստակ արտահայտված ազգային հավակնությունները պետք է ստանան հնարավորին չափ լիակատար բավարարում, առանց ստեղծելու թշնամության նոր տարրեր»:

Այդ հայտարարությունը չի համապատասխանում գերմանական քաղաքականությանը կովկասյան ռազմաճակատում: Թվում է, որ հայ ժողովրդի հավակնությունները արտահայտված են առավել քան հստակ, արտահայտված են ոչ այսօր եւ ոչ երեկ: Դարեր շարունակ հայերը կոչ են անում քաղաքակիրթ աշխարհին, դարեր շարունակ գոչում են Թուրքիայում իրենց կեցության բանտային պայմանների մասին: Բոլոր ժողովուրդները, ովքեր մինչեւ թուրքերի

տիրակալությունը ապրել էին այլ եւ սեփական մշակույթի առավել իրավական իրադրության մեջ, վաղուց դուրս են պրծել թուրքական դժոխքից: Սոսկ հայ ժողովուրդը, չնայած այն բանին, որ նա բոլորից վաղ տրտնջյուն բարձրացրեց, շարունակում է մինչեւ հիմա հալումաշ լինել անտանելի ճնշման ծանրության տակ:

Ոչ մի պատմական հիմնահարց այնքան ողբերգական ճակատագիր չի ունեցել, որքան Չայկական հարցը: Տերությունները, պատելով Թուրքիային, ինչպես ազգավների երանը քայքայվող դիակի շուրջը, ծարավի զավթումների, յուրովի էին հաշվի նստում հայկական վշտի հետ: Նրանք բոլորը՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, եւ յուրաքանչյուրը իր հերթին, հայտնվում էին հայկական երկնակամարում ինչ-որ չար ոգու տխուր ստվերի պես, որը խոստումներով հրապուրում էր հայերին համարձակ հույսերի բարձունքները նրա համար, որպեսզի հետո նրանց այնտեղից գահավիժեցնի հուսահատության ու կործանման հորձանուտը: Այդ տերություններից յուրաքանչյուրը պաշտպան էր կանգնում հայերին, երբեմն նաեւ անկեղծորեն, բայց արդյունքում յուրաքանչյուրը ակամա արցունքների հերթական բաժինն էր քանում նրանց աչքերից, բաց էր թողնում արյան հերթական շիթը...

Ֆրանսիան, նոր ժամանակների ազատության մայրը, իր հզորության դարաշրջանում իրեն այնպես էր պահում Թուրքիայում, որ հայերը երբեմն ստիպված էին պաշտպանվել նրանից: 1878թ. Չայաստանը կազատագրվեց, եթե չլինեց Անգլիայի հոգատարությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջականության մասին: 1894թ. իր քաղաքականությամբ հայկական գործը կործանեց ռուսը՝ իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին¹⁵:

Վերջապես, այժմ, երբ համաշխարհային գոտեմարտի հողմի մեջ ծնունդ են առել ճնշված ժողովուրդների ճակատագրի կառուցման նոր սկզբունքներ, ինքնորոշման սկզբունքը, որը հնարավորություն կընձեռեց հայերին դուրս գալ իր գոյության լաբիրինթոսից անկաշկանդ ձեռքերով դասավորելու սեփական ճակատագիրը, այդ ժամանակ այդ լաբիրինթոսի մուտքի մոտ մենք գտնում ենք Գերմանիային:

Մի՞թե Չայկական հարցին բախտ է վիճակվել վերստին լուվել, մնալ հերթական թրի վրա, այս անգամ՝ Գերմանիայի թրի: Իսկ ո՞ւր է արդարությունը, որի մասին գերմանական կանցլերը ասում էր որպես համաշխարհային կարգի պատշաճ հիմքի: Ինչո՞ւ են հայերին մերժում ինքնորոշման իրավունքը, որը ճանաչվում է, համենայն դեպս խոսքով, նույն կանցլերի կողմից իբրեւ ազգամիջյան հարաբերությունների նոր կարգավորիչ:

Չայերի ինքնորոշումը, որքանով որ այն վերաբերում է Թուրքիայի հետ համակեցության անհնարինությանը, վաղուց է կատարվել: Դրա վկան են արյունաշաղ Չայաստանը՝ կանանց ու երեխաների համատարած դիակներով, կենդանի մնացածների փախստականական շարանը, Միջագետքի ավազուտներում կործանվողների հառաչանքները եւ նահատակվածների ուրվականները, որոնք աղաղակում են առ երկինք, դիմում մարդկության խղճին: Եւ այդպես,

հանուն ինչի՞» է Գերմանիան սպառնում նորից քշել հայերին լաբիրինթոս, մի նոր մեխ գամելու նրանց դագաղին:

Գերմանիայի առջեւ համաբնկորույթական դիվանագիտական սեղանի վրա դրված է հայկական ազատության վաղեմությունից խունացած խարտիան: Այդ խարտիայի տակ կա նաեւ Գերմանիայի ստորագրությունը: Խարտիան իր մեջ այլ բան չի պարունակում, քան ամնվազն արթուն խղճի պատվիրաններ: Հանուն այդ պատվիրանների Գերմանիան, մեծ մշակույթի ստեղծողը, պետք է սանձահարի կապը կտրած իր դաշնակցին, պետք է պաշտպան կանգնի արդարությանը: Կռվում թուրքիայի կորցրած հայկական նահանգները՝ հարյուր հազարավոր զոհերի գնով, նրան վերադարձնելու պահանջը եւ նոր հողեր բռնի պոկելու ծարավը, որպեսզի ընդլայնի կամայականության ու իրավազրկության տարածքը, իբրեւ մարտահրավեր եւ անարգ ծաղր ամեն կողմից թափվող հայկական արցունքներին, պետք է մերժվեն:

Պատմության իսկությունը, որը պետք է երբեւէ վրա հասնի, չի կարողանա ներել գերմանական կայսրությանը, որ նա տարավ թուրքական հրոսակները անպաշտպան երկրի վրա, որը դեռեւս ծխում է նահատակների արյամբ:

Գերմանիայի բոլոր հաղթանակների վիճակը՝ անարգանք է, եթե նա կանգնի մի փոքր ժողովրդից վրիժառու լինելու ուղու վրա այն բանի համար, որ իր գոյության համար մղած պայքարում նա հայտնվեց նրա հակառակորդների ճամբարում: Համաշխարհային չափանիշի վիթխարի նվաճումների համար կռուցիքների մրցակցության մեջ պատասխանատվության եւ հաշվեհարդարի կանչելու մի փոքր ժողովրդի՝ նշանակում է կատարել մեծագույն հանցագործություն: Եւ եթե պատասխանելու համար քա՛ն լիներ: Պատերազմի հորձանուտի մեջ ներքաշված բոլոր ժողովուրդներից միմիայն հայ ժողովուրդն է մարտնչում հանուն այն բանի, ինչը որ մարդու տարրական իրավունքն է՝ բառիս տառացի իմաստով հանուն ֆիզիկական գոյության: Եւ մարտնչում է նա, ունենալով դրա համար բոլոր հիմքերը: Թուրքիայի իշխանության տակ գտնված ժողովուրդներից եւ ոչ մեկը չի ծախսել այնքան ուժ, որքան հայերը, չի տվել այնքան զոհեր, որքան հայերը՝ ձգտելով ստեղծել փոքրիշատե տանելի modus vivendi¹⁶, գտնելու թուրքիայի հետ խաղաղ համակեցության ընդունելի հիմք:

Բոլոր միջոցները սպառված են: Եւ արմատական բարեփոխումներով ամբողջ պետական մեխանիզմը առողջացնելու ուղին, եւ հայկական վիլայեթների մասնակի վերափոխումը՝ ամեն ինչ անհաջող դուրս եկավ:

Մնում է միայն հեռանալ թուրքական լճափոսից ինքնորոշման ցանկացած ձևով:

Ճիշտ հասկացված Հայկական հարցը ոչ ոքի եւ ոչնչով խոչընդոտ չէ: Հայերի իսկ տված հարցադրումով, այն զուգակցվում է մրցակցող տերություններից ցանկացածի շահերի հետ, որքանով որ այդ շահերը ամենից առաջ պահանջում են Հայաստանում ներածել իրավական կարգ՝ ամեն մի հասարակական կյանքի հիմքը:

Այս կամ այն կողմ շեղումով քաղաքական վերնաշենքը հերթական հարց չէ, որ կարող է տազնապեցնել հայերին: Նրանք իրենց հայացքը հառել էին Ռուսաստանի վրա, ոչ թե հանդեպ հյուսիսի իրենց ճակատագրական հակման կամ հոգիների միստիկական ազգակցության պատճառով: Ռուսական լույսը եղել է եւ մնում է միակ կանթեղը, որը միայնակ կայծկլտում է հայերին շրջապատող մահմեդական գիշերվա մեջ: Եթե վրա հասնի մի երջանիկ օր, երբ մի նոր լույս բացվի եվրոպական մշակույթի հաղթական երթով հարավից, Սիրիայի եւ Աիջազետքի կողմից, ի դեմս արեւմտյան պետությունների, ապա Հայաստանը, բնական է, կդադարի շուրջբոլորը նայել օգնության աղերսանքով, այլ իր ամբողջ եռանդը կկենտրոնացնի իր վրա, իր վերքերի բուժման վրա, իր ավերակների վերականգնման վրա:

Աղքատ ու խավար Հայաստանի համար մեծ պերճանք կլիներ վիճաբանությունը եվրոպական մշակույթների համեմատական առավելությունների մասին: Նրա համար, որ թիրտում է ջղածությունների մեջ, միանման փրկարար է ցանկացած մշակութային խնամք, որը կապահովի հաստատուն կարգ ու կանոն՝ ռուսական կլիմի, անգլիական, ֆրանսիական թե գերմանական:

Պատմականորեն դասավորված եւ դրա համար էլ շատ ճիշտ ռուսական կողմնորոշումը չհանգեցրեց Հայկական հարցի լուծմանը: Գերմանական հաղթանակները ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել Հայաստանից եւ սպառնում է շուռ տալ ավանդական հեռանկարները ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ ամբողջ Անդրկովկասի ճակատագրի նկատմամբ:

Հայերի համար օրվա տագնապն է՝ ի՞նչ է խոստանում Հայաստանի վրա շուրջող նոր թուրք:

Գերմանիան, ինչպես եւ թուրքիայով շահագրգռված մյուս եվրոպական տերությունները, դիտում էին Հայաստանը եւ Հայկական հարցը ինչպես մի ավելորդ կշռաքար ռուսական կշեռքի թաթի վրա: Այստեղից էլ բխում էին անտարբերությունը եւ հակագործությունը հայկական բարենորոգումների գործի նկատմամբ, թեկուզ եւ կրավորական, որը առանձնապես դրսևորվեց վերջերս 1914թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի կապակցությամբ:

Եվրոպացիների կասկածը հայերի անշեղ ռուսասիրական միտումների մասին՝ լիակատար հիմք ունի: Իբրեւ քաղաքական երեւույթ, հայերի հակումը հանդեպ Ռուսաստանի՝ փաստ է, որը կասկածի ենթակա չէ: Բայց այստեղից ամենեւին էլ չի հետևում, որ այդ հակումը կարող է դրվել Հայաստանի զարգացման հիմքում կամ որ այն կարող է ճանաչվել իբրեւ գործոն, որը կանխորոշում է Հայաստանի մշտական պտույտը ռուսական ազդեցության ուղեծրում: Հայաստանի զարգացման ուղիները ամենից ավելի քիչ կախված են հայերի կամքից, որքան էլ որ ուժեղ կաշկանդված լինի այն: Յուրաքանչյուր երկիր իր հետազա զարգացման թելերը ամենից առաջ իր մեջ է պարունակում՝ իր ի բն տրված կառուցվածքի մեջ, աշխարհագրական միջավայրի օբյեկտիվ պայմաններում:

Հայաստանն իր բնական կառուցվածքով շրջված է դեպի հարավ, լեռնագ-

րական առումով՝ դեպի հարավ թեքված լեռնային տանիք է, ուր կոհակում են նրա ջրերը՝ երկրի կենսատու նյարդերը: Որ հայկական լեռնաշխարհը հակվում է դեպի հարավ, դեպի Միջերկրական ծով՝ փաստ է, ապացուցված պատմության կողմից, որը կերտեց հայկական Կիլիկիան¹⁷:

Ինչպես էլ որ դասավորվի Հայաստանի ճակատագիրը, անկասկած է, որ վերջին հաշվով նա կդառնա այն պետական ազդեցության ստացվածքը, որը նրան կընդգրկի հարավից: Ռուս հայրենասերը, կամենալով պահպանել Հայաստանը ռուսական պետականության ոլորտում, լիովին իրավացիորեն պետք է պայքարի հանուն նրա մեկուսացման Միջերկրական ծովի ափերից, հայրենական ազդեցությունը այդքան հեռու տարածելու անհնարինության պայմաններում, առանց Ալեքսանդրեոսի¹⁸ մոտ մրցակիցների հետ բախվելու վտանգի:

Կյանքի եւ գարգացման կանոնավոր պայմանների մեջ դրված ազատ Հայաստանը կհակվի իր քաղաքական եւ այլ ձգտումներով դեպի այն կողմ, ուր կտանի նրան երկրի տնտեսական ձգտումը՝ երկրի ֆիզիկական, հայրենի կամքից կախում չունեցող, իջվածքով դեպի հարավ: Բաղդադի ճանապարհի¹⁹ ճյուղավորումով դեպի Հայկական բարձրավանդակի կողմը, երկրի ճակատագիրը բոլոր առումներով ու դրսևորումներով կկարգավորվի այդ ուղու հետ կապված ու նրանից անմիջականորեն կախված ուղի, որը պարտավոր է դառնալ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի տնտեսական կյանքի գլխավոր զարկերակը:

Թե ում բաժին կընկնի Թուրքիայի անժայռածիր հարավը Միջերկրական ծովից մինչև Պարսից ծոց՝ դրա պատասխանը կտա հավակնորդների նմանը չունեցող մրցակցության ելքը: Իսկ առայժմ Գերմանիան է հիմնավորվում թուրքական տիրույթներում, Բուսֆորքից մինչև Անդրկովկաս, տանտիրոջ լիակատար իրավունքով: Նման շահավետ դրության մեջ դեռ չի գտնվել ոչ մի տերություն նրանց թվից, որոնք ընդունում էին օսմանների պետական ապարատի արմատական վերափոխման անհրաժեշտությունը: Ի՞նչ ծրագրեր է թաքցնում իր մեջ գերմանական քաղաքականությունը իր այդքան հարուստ ավարի վերաբերմամբ: Դրանից էլ կախված Հայաստանի ճակատագիրը:

Օդեսայի գրավմամբ²⁰ եւ Ռուստովի ուղղությամբ հետագա առաջխաղացման փորձերի առումով, Բաթումի օտարման պահանջը նոր լույսի տակ է ներկայանում, որը վկայում է դրա եւ ավելի շատ գերմանական, քան թուրքական ծագման մասին: Գերմանիան առայժմ ջանում է ավարտել Ռուսաստանի մեկուսացումը ծովերից, տվյալ դեպքում, Սեւ ծովից: Գերմանիայի լայնորեն մտածված նվաճողական մտադրությունները չեն կարող կանգ առնել ստեղծելու իր տեսակի մեջ երկրորդ Բաղդադի երկաթուղի, բացել նրան զուգահեռ հաղորդակցության ուղի Բեռլինից Օդեսա, Բաթում, Բաքու եւ ավելի հեռու... Հնդկաստանի նկատմամբ սպառնալիքով: Այդ ծրագիրը առավել եւս հավանական է նրանով, որ նոր գիծը կարող կլինեն փոխարինել Բաղդադի գիծը այն դեպքում, եթե Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի հաստատվելով Թուրքիայի սիրիա-միջագետքյան հարավում փլուզվեն Բաղդադի երկաթուղու գերմանական հաշվարկները:

Շրջահայաց Գերմանիան, անկասկած ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև Հայաստանի հետ նրա ձեռքն ընկնող, նրա տնօրինության տակ անցնող բոլոր հողերի կազմակերպման պատրաստի նախագիծ:

Թե ո՞րն է այդ նախագիծի էությունը, գերմանական դիվանագիտությունը առայժմ չի հաղորդում: Նրա էության մասին որոշ պատկերացում կարելի է կազմել ըստ գրքույկի, որը լույս է տեսել Ցյուրիխում 1916թ. գերմանական պրոպագանդի, այսպես կոչված «Orient Publishing Company»-ի հրատարակությունների մատենաշարով:

Գրքույկը վերնագրված է «Վրաստանը եւ պատերազմը» (Georgia and War, by*²¹). Հեղինակը հանդես է գալիս իբրև վրացի, եթե միայն նա կեղծ դեմք չէ, ապա, հավանաբար, պատկանում է նրանց թվին, ովքեր դեռեւս չեն հասունացել մինչև բարիդրացիական հարաբերությունների հիմքերի ըմբռնման ու հարգանքի եւ քաղաքական մտքի հայտնի ազնվության:

Այդ երկասիրության մեջ կանխագործված է Կարսի բռնի անջատումը, մի պարագա, որը մատնանշում է գերմանական սադրանքը, իբրև աղբյուր: Դրա հետեւանքով գրքույկը ձեռք է բերում որոշ քաղաքական նշանակություն, որն արժանի է ուշադրության հենց հիմա, երբ քարտի վրա է դրված Կովկասի ճակատագիրը:

Հեղինակի դատողությունների ելակետ է ծառայում Վրաստանի դրությունը ռուսական տիրապետության տակ: Վրաց ժողովուրդը խաբված է եւ ճգնված ռուսական կառավարության կողմից: 1783թ. պայմանագիրը²² վրացիների հիշողության մեջ է: Իրադարձությունները, որոնք հանգեցրին Վրաստանի ազատագրությանը մահմեդական լծից, որքանով որ նրանում մեղավոր են վրացիներն իրենք, հեղինակը պատրաստ է մոռացության տալ իր նախնիների քաղաքական սխալի գիտակցումով: Վրաց ժողովուրդը մոռացել է հինը, եւ այն ոչ մի դեպքում չի կարող խոչընդոտ դառնալ պարսիկների եւ թուրքերի հետ բարեկամության կնքման հանուն ընդհանուր բարիքի ձեռքբերման: Հեղինակը ուզում է վստահ լինել նրանում, որ իր պարսիկ ու թուրք բարեկամները կհասկանան իրեն, քանզի ինքը պատրաստվում է նրանց հետ խոսել անկեղծորեն, ըստ հին վրացական ասացվածքի. «Մարդ ճշմարտությունը բարեկամների դեմքին է ասում, թշնամիների՝ ետևից»: Այսպիսի արիությանը հեղինակը ձեռնամուխ է լինում իր քաղաքական հավատամքի շարադրանքին:

Համաշխարհային պատերազմը քաղաքական ազատագրություն է խոստանում բոլոր փոքր ժողովուրդներին: Մասնավորապես, ռուս-թուրքական պատերազմը հարմար պահ է Վրաստանի համար՝ թոթափելու ռուսական իշխանությունը եւ իրեն վերադարձնելու հարյուր տարի առաջ կորցրած անկախությունը: Վրացիները հասկանում են պահի ամբողջ կարևորությունը եւ ձեռք են մեկնում Թուրքիային ու նրա հզոր դաշնակիցներին՝ Գերմանիային եւ Ավստրո-Հունգարիային, որպեսզի տապալվի Ռուսաստանը, այդ սոսկալի ուժը, որը ստրկության մեջ է պահում ոչ միայն նվաճված ժողովուրդներին, այլևս բուն ռուսներին: Հեղինակը հավատում է, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները կհա-

մախմբվեն վտարելու համար ռուսներին:

Սակայն, նրա համար, որպեսզի թուրքերը չկրկնեն ռուսների սխալները եւ, ետ նվաճելով Կովկասը, չընդգրկեն այն օսմանյան նահանգների թվի մեջ, անհրաժեշտ է նախօրոք պայմանավորվել կովկասյան հողերի ապագա կարգավիճակի մասին:

Հասկանալի է, չի կարելի մերժել ինչ-որ բան վերցնելու թուրքիայի ցանկութունը, եւ հեղինակը նրան թույլ է տալիս հարակից հողերի մասնակի բռնակցում ի հատուցումն նրա մղած պատերազմի: Բայց կովկասյան տարածաշրջանի մնացյալ եւ մեծ մասը պետք է կազմի ազատ դաշնություն՝ կովկասյան հիմնախնդրի միակ հնարավոր լուծումը:

Դաշնության մեջ մտնող ժողովուրդները հանգեցվում են չորս խմբի՝ վրացիներ, լեռնցիներ, թաթարներ եւ հայեր: Հեղինակը կանգ է առնում այդ խմբերից յուրաքանչյուրի բնութագրության վրա, ընդդրում փայլում է այնպիսի անխորախորհուրդ սանձարձակությամբ, որը յուրահատուկ է միայն անպատասխանատու անանուն հեղինակներին:

Ուրվագծելով, այնուհետեւ, Կովկասի քաղաքական դրությունը, հեղինակը համոզվածություն է հայտնում, որ թուրքերի համար շատ հեշտ է Կովկասը ետ նվաճելը, քանի որ գլխավոր ժողովուրդները՝ վրացիները եւ թաթարները, կանցնեն նրանց կողմը: Ռուսական տիրակալությունը չի կարող դիմանալ, եթե այդ ~~ծողովուրդները~~ *ասպատանություն* բարձրացնեն: Թուրքիան, քաղելով պատրաստի պտուղները, պետք չէ, որ հրապուրվի ռուսական վարչության օրինակով: Թուրքիայի տիրապետության կայունությունը կարող է համարվել ապահովված սոսկ քաղաքական դաշնության հիմքի վրա Կովկասի ինքնավարության պայմանով:

Հեղինակը ջանք է թափում ուրվագծելու Կովկասյան երկրամասի ապագա կարգի պատկերը: Պատերազմի հարթական ավարտի դեպքում.

1. Կարսի մարզի եւ Երեւանի նահանգի մասերն անցնում են Թուրքիային, իբրեւ թուրքերով բնակեցված հողեր:
2. Անդրկովկասը ստանում է պետական ինքնավարություն, Շվեյցարիայի նման, ընդդրում նրա անձեռնմխելիությունը երաշխավորվում է տերությունների կողմից մշտնջենապես:
3. Վրաստանը հարություն է առնում, իբրեւ պետություն, իր պատմական սահմաններում Աբխազիայից մինչեւ Տրապիզոն, իսկ արեւելքից՝ Չաքաթալայի օկրուգը ներառյալ: Վրաստանում մնալ ցանկացող հայերը, իբրեւ քաղաքացիներ, կապահովվեն եկեղեցու, լեզվի եւ մշակույթի վերաբերյալ իրենց իրավունքներում:
4. Թաթարներին եւ հայերին իրավունք է տրվում կազմակերպելու խառն կանտոններ՝ հարեւաններից կամ եվրոպացիներից միջնորդների աջակցությամբ:
5. Լեռնականները մույնպես ստանում են ինքնավար կարգ՝ կենտրոն ունենալով Դաղստանը:

Կովկասյան երկրամասի քաղաքական վերածնության պատկերը հեղինակը հոգատարաբար պատկերազարդել է գրքին կցված հատուկ քարտեզում:

Նման նախագծով գրքույկի երեւան գալը համաշխարհային պատերազմի ամենաեռուն շրջանում խիստ հատկանշական է, եւ հատկանշական է ոչ վրաց ժողովրդի մտայնության առումով: Ինչ էլ որ մտածեն վրացիներն իրենց ապագայի մասին, նրանք շատ հեռու են՝ Թուրքիայի ձեռքից ազատություն ստանալու մտքից: Միգուցե գրքույկում ինչ որ չափով արտացոլվել է վրացական հասարակության որոշ խավերի տրամադրությունը, համենայն դեպս, աննշան խավերի, ովքեր ծվարում են վատ համբավի թերթերի ընդհատակում, եւ ոչ թե համարձակ քաղաքական գործունեության բաց թատերաբեմում, որտեղ գործում են Վրաստանի լավագույն զավակները, ովքեր տքնում են երկրի պատվի համար, թուրքական հրոսակների ներխուժումից նրա պաշտպանության համար:

Նախագիծը ցուցանշական է ուրիշ առումով: Այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, երբ դիտվի իբրեւ գերմանական ներշնչման արդյունք: Հագիվ թե կարելի է կասկածել, որ այստեղ մենք գործ ունենք գերմանական ծրագրերի հետ: Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական իշխանությունները ամբողջ աշխարհով մեկ լայն քարոզչություն են վարում Համաձայնության տերությունների ճամբարում հնարավորին չափ ավելի շատ ընդդիմադիր ուժեր ուղքի հանելու: Ջարմանայի կլիմեր, եթե ամենախառն գերմանական ձեռքը չփորձեր իրդեհ բորբոքել կովկասյան ժողովուրդների մեջ, որտեղ այնքան դյուրավառ նյութ է կուտակվել: Հասկանալի է նաեւ, թե ինչու գերմանական միտքը արտահայտելու համար ընտրված են վրացու շուրթերը՝ իրական կամ երեւակայական, անշահախնդիր կամ վարձու: Վերջին տարիներիս վրացիների թաթարների հետ բարեկամություն անելու համբավը այնպես անլռելի էր ուռճացվում Կովկասի բարեկամների ու թշնամիների կողմից, որ գերմանացիները գերմանացի էլին լինի, եթե չօգտվեին եւ այդ հարթաթղթից: Հենց նոր շարադրված նախագծին, անկասկած, հաղորդակից է գերմանական ոգին:

Բավական է Գերմանիայի վրա փոխադրել այն ամենը, ինչ ասվում է նախագծում Թուրքիայի մասին, որպես կովկասյան ժողովուրդների ազատարարի, այնժամ նախագիծը ձեռք կբերի կարեւոր քաղաքական փաստաթղթի ուժ, որը կստիպի մտորել:

Արդյո՞ք դա նախասկզբնական ուրվագիծ չէ, գերմանական Weltpolitike-ի²³ գաղտնարաններում հասունացող վիթխարի ծրագրի կոպիտ, դեռեւս չմշակված ուրվապատկերը: Միգուցե իսկապես Գերմանիային խորթ չէ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի սահմանին մի շարք մանր պետություններ ստեղծելու գաղափարը, նման այն բանին, ինչ ենթադրվում է անել Գերմանիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ ընկած սահմանային գոտում:

Պատերազմի պատճառների եւ նպատակների բարդ ցանցում միահյուսված մի ամբողջ շարք վիճելի հիմնահարցեր կարելի կլինեն լուծել պատերազմի բուն ընթացքում, չսպասելով նրա վերջին: Այդպիսով կիաջողվեր աստիճանա-

բար նեղացնել ընդհանուր արյունահեղության տարածքային սահմանները, սահմանափակել վիճելի հարցերի ոլորտը մասնակիորեն լուծելու ուղիով եւ դրանով իսկ ոյրացնել եւ արագացնել նրա վերացումը: Եթե տերությունների համադաշնությունը կողմ է արտահայտվում Պաղեստինի, Սիրիայի, Միջագետքի, Հայաստանի ինքնավար կառուցվածքին, եւ Ռուսաստանը արդեն զիջել է Կովկասին ինքնորոշման իրավունք, ապա Գերմանիային, թվում է, հարկ էր վարվել նույն ոգով եւ տարածել ինքնավարության սկզբունքը ոչ միայն Կարսի ու Բաթումի այլեւ տերությունների կողմից վիճարկվող թուրքական ժայռամասի ամբողջ տարածքի վրա՝ Հայկական բարձրավանդակից մինչեւ Բոզդաճանվան տափաստանները: «Հարեւան պետությունների» տակ, որոնց համաձայնությունը պահանջվում է խլվող օկրուգների ինքնորոշման ժամանակ, պե՞տք է արդյոք հասկանալ, պետություններից նրանց մերձավորները, որոնք դեռեւս պետք է առաջանան Գերմանիայի օրինությամբ:

Երկրների, որոնք բնակեցված են ոչ թուրքերով, այլ ծագումով ու պատմական պատգամներով նրանց խորթ ժողովուրդներով, հին մշակութային ավանդների կրողներով, ճակատագրի այդպիսի լուծումը կհամապատասխաներ որոշ ազգությունների ձգտումներին եւ մյուսների արթնացող ինքնագիտակցությանը եւ միաժամանակ կբավարարեր շահագրգիռ տերությունների հավակնություններին, նրանց քաղաքական կամ տնտեսական ազդեցության ոլորտի սահմանագծման, վատթարագույն դեպքում նաեւ Թուրքիայի, պայմանով: Աշխարհը կողջուներ պատերազմի նման արդյունքը, իբրեւ հարկ եղած հատուցում թափված արյան: Եւ ծովից ծով լայնածավալ երկրներ, հին մշակութային կենտրոններ կվերածնվեին իրենց անցյալին արժանի կյանքի համար, եւ արեւմտյան քաղաքացիականության ճառագայթների տակ կաճեցնեին նոր պտուղներ:

Բայց արդյո՞ք այդպես են մտածում մրցակից տերությունները, թե՞ պետք է խոստովանել, որ, երբ նրանք ասում են միեւնույն բանը, ապա դա չի նշանակում միեւնույն բանը: Միգուցե խոսքը գնում է հին վեճի մասին, թե ո՞ւմ սուրը պետք է կախվի այդ երկրների վրա: Ամեն ինչ անորոշ է, ամեն ինչ ծածկված է մառախուղով: Այդ մառախուղի մեջ Հայաստանը տեսնում է միայն գերմանական Յանուսի²⁴ հստակ ուրվագծված կերպարը՝ մեկ դեմքը շշմջում է ճնշված ժողովուրդների ազատագրում, իսկ մյուսը՝ հանգիստ դիտում է թուրքական ջարդարարների իր իսկ ղեկավարած ներխուժումը որբերի ու փախստականների ճգնված ու ստորացված երկիրը: Հայ ժողովուրդը համրացել է անսպասելիություններից, ճակատագրի քնահաճույքներից: Ռուսաստանը, ուղեցույց աստղը, անհետացել է հորիզոնից, խաբելով բոլոր հույսերը, լքելով հայերին «խարույկի վրա, ինչպես խոտ կամ չոր թփուտ», իսկ Գերմանիան, արդյո՞ք սպառնում է նա «աստծո տաճարները խորտակելով, բարձրացնել լուսնի խորհրդանշանը», ինչպես որ հուսահատության մեջ տրտմում է հայ բանաստեղծը XIII դարի խորքերից²⁵:

ՀԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության հեռագիրը

4. Պոլսում դեսպանին

Բեռլին, 14 ապրիլ, 1918թ.

Սոսկվայից¹ ստացվել է հետեւյալ ռադիոհաղորդագրությունը. «Ելնելով ստեղծված դժոխային ու անտանելի վիճակից՝ Հայոց Ազգային խորհուրդը², որպես հայ ժողովրդի կամքի դրսևորման բարձրագույն մարմին, դիմում է Ձեզ:

Հայաստանը, որն արնաշաղախ հազիվ էր ազատվել դարավոր ճնշման վիճակից, դարձյալ նետվեց նոր տառապանքների գիրկը: Օգտվելով ռուսական բանակի նահանջից՝ թուրքական զորքերն անմիջապես ներխուժեցին անպաշտպան երկիրը, ընդ որում, նրանք բնաջնջեցին ոչ միայն թուրքահայերին, այլև բոլոր ռուսահայերին: Հակադրվելով խաղաղության պայմաններին, որոնցով ճանաչվում էր ամբողջ Կովկասի ինքնորոշման իրավունքը, թուրքական զորքը շարժվեց դեպի Կարս ու Արդահան՝ ամայացնելով երկիրը եւ ոչնչացնելով քրիստոնյա բնակչությանը³:

Հայերի հետագա ճակատագրի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Գերմանիայի վրա, քանզի նրա պնդելով էր, որ ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից: Այժմ էլ Գերմանիայից է կախված թուրքական զորքերին հերթական անկարգություններից հետ պահելը, որոնց հիմքում ընկած են վրեժն ու կատաղությունը:

Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի քաղաքակիրթ պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, թույլ կտա, որ Բրեստի հաշտության պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որը հակառակ իր կամքի էր ներգրավվել այս համաշխարհային կռիվ մեջ, ծառայի անթիվ տառապանքների աղբյուր: Այդ պատճառով Ազգային խորհուրդը հավատացած է, որ Պուր անհրաժեշտ եւ Ձեզ տրված հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք կառնեք թուրքական իշխանությունների վրա ազդելու, հայ ժողովրդին նոր սարսափներից պաշտպանելու համար:

Որպես Ազգային խորհրդի լիազոր
Նիկոլայ Ադոնց (Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր),
Հովհաննես Ջավրիե⁴ երվվյալ հավատարմտար»⁵.

Աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը՝ խորհրդային հանրապետությունը, հանձնեց ամենաժողովրդավարական, տառաջիորեն պրոլետարական, դարերով շահագործված, ֆիզիկապես ստրկացված ժողովրդին աշխարհում ամենաբռնապետական պետության՝ թուրքական բռնակալության նզովքին ու անարգանքին:

Տուգադրական եւ, ինչպես կարծում են, «գեղեցիկ» ժեստով ստորագրելով Բրեստի հաշտությունը, սոցիալիստական իշխանությունը հայ ժողովրդի համար ստեղծեց մղձավանջային դրամա, որն այժմ խաղացվում է թուրքական եւ ռուսական Հայաստանի լայն բեմահարթակում գործողություն գործողության ետեւից. դրամա, որի գլխավոր դերակատարներն են թուրքական զորքերը, թուրքական դիվանագետներն ու ազիտատորները եւ տեղական թաթարական հրոսակները:

Թե ինչ է կատարվում այժմ Անդրկովկասում թուրքերի ու թաթարների միաբան գրոհի ներքո, պարզ է բոլոր նրանց համար, ովքեր հետեւում են իրադարձություններին թեկուզ եւ ըստ թերթերի կցկտուր հաղորդումների:

Խորհրդային «Известия ЦИК» պաշտոնաթերթում (N97) Ազգությունների գործերի կոմիսար Ստալինը իր վրա համարձակություն է վերցնում «հայտարարել ի լուր ամենքի, որ մուսուլմաններն ընդունում են Բաքվում կազմակերպված խորհրդային իշխանությունը, որ մուսուլմանների եւ բուլշեիկների միջեւ ոչ մի պայքար չի եղել»¹:

Ընկեր Ստալինը, անվիճելիորեն, քնատ մոլորության մեջ է: Այդ մոլորությունը հասկանալի կլիներ եւ, թերեւս, ներելի, եթե նա ծնված լիներ ոչ թե Կուրի ափին, այլ Վոլգայի կամ էլ ավելի հեռու: Իբրեւ Անդրկովկասի բնիկ նա պետք է, նա պարտավոր է իմանալ, թե ինչ արժեք կարող են ունենալ թաթարական զանգվածի համար ներկա քաղաքական խնդրումների պայմաններում սոցիալիստական եւ, մասնավորապես, բուլշեիկյան կարգախոսները: Եթե Ազգությունների գործերով կոմիսարի պաշտոնական ելույթների կարիքը կա, ապա նա պետք է քաջություն ունենա ճշմարտացիորեն հայտարարել, թե իրականում ուր են սեւեռված թաթարական հայացքները, ուր են մղվում թաթարական համակրանքները, նա պետք է խոստովանի, որ Բաքվի մահմեդականների համար, հիմա անգորական այծերի հասարակ կաթը ավելի թանկ է, բուլշեիկների նրանց մատուցած բոլոր սոցիալիստական խորտիկներից...

Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդին հարկ է լիովին հստակ պատկերացում ունենալ Կովկասում գործերի դրության մասին, այնտեղ ներքուստ եւ արտաքուստ գործող ուժերի միտումների մասին: Կովկասում ռուսական պետական իշխանությունը կոչված է ծառայելու, իբրեւ կարգավորիչ, տարբեր ազգությունների խաչածեղղ շահերի, լինել անաչառ դատավոր տեղական քաղաքա-

կան նշանակություն ունեցող բացահայտ ու խուլ դատավեճերում:

Ներկայումս, լավ է, թե վատ, բայց ռուսական պետական իշխանության կողմը Կովկասում բուլշեիզմն է, որքանով որ այն տիրապետում է իրեն Ռուսաստանում: Ոչ միայն նրա կովկասյան, այլեւ կենտրոնական մարմնին անհրաժեշտ է ամենից առաջ իմացություն եւ ունակություն գլուխ հանելու մարտնչող ուժերի ըմբռնողության համար ամենեւին էլ ոչ բարդ հնարքներից, եթե ցանկալի է մնալ պետական կոչման բարձրության վրա, թեկուզ եւ Կովկասի հանդեպ: Ժողովրդական կոմիսարները պետք է իրենց հաշիվ տան, թե կովկասյան ազգային ծիծերի եռյակում կամ քառյակում ով է քեղածին² երկրի քաղաքական եւ հասարակական կյանքում, եւ ով կողածին³, որը մղվում է դեպի Ռուսաստանի թշնամական ճամբարը...

Ի միջի այլոց, իմ խոսքը կովկասյան գործերի մասին չէ, նույնիսկ ոչ ռուսական Հայաստանի:

Այժմ բարձրացել է թուրքական դիվանագետի ծեռքը, որպեսզի հասցնի վերջին եւ վերջնական հարվածը թուրքական Հայաստանին: Եհիտ է, հիմա դժվար է սահման անցկացնել թուրքական եւ ռուսական Հայաստանի միջեւ. մեզանից շրջված ճակատագրի չար խաղով ռուսական Հայաստանը չէ, որ ընդարձակվում է թուրքականի հաշվին, նա չէ, որ դեպի իրեն, իր խաղաղ աշխատանքին է ձգում թուրքական մասը, որը ծարավի է անդորրի. այլ ընդհակառակը, նրանից են մաս առ մաս բռնի կերպով խլում, որպեսզի հարակցեն թուրքական Հայաստանի ավերակներին:

Թուրքական դիվանագետը⁴ Մոսկվայում, ինչպես հաղորդում են լրագրերը, երեկ⁵ արտաքին գործերի կոմիսար Զիչերինին⁶ հանձնել է ռուսների հայտագիր, որը հռչակում է. «Հիմնվելով Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված լրացուցիչ հաշտության պայմանագրի հոդվածի վրա, ռուսահպատակ որոշ մուսուլմաններ դիմել են Մոսկվայում օսմանյան կայսերական միսիային Թուրքիա տարագրվելու իրենց իրավունքը իրագործելու նպատակով»⁷:

Թուրքական դեսպանորդի հայտարարությունն այնուհետեւ ամրապնդվում է «հույսով, որ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը, ի կատարումն վերոհիշյալ պայմանագրի որոշման, կբարեհաճի իր կողմից ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր այն իմաստով, որպեսզի վերոհիշյալ մուսուլմանները ապահովվեն արտոնություններով նրանց ունեցվածքի վերացման պահին, եւ որպեսզի նրանց իրավունքները պահպանվեն»:

Ռուսական հասարակությունը, հավանաբար, հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձնի թուրքական հայտագրին: Ես համոզված եմ, որ թուրքական հայտագրի իմաստը հասկանալի չէ ոչ միայն սովորական ընթերցողին, այլեւ Զիչերինին՝ իրեն: «Ինչ-որ մուսուլմաններ ուզում են գնալ Թուրքիա, բարի ճամփա», -կասի հասարակ ընթերցողը, որը իմաստնացած չէ հայ-թուրքական գործերում: Բայց մեր արտաքին քաղաքականության ղեկավարը, նախքան հայտագրին պատասխանելը, պետք է խորանա գործի էության մեջ, հայտագրի թաքուն միտման մեջ: Ինչո՞ւ նման շտապողականություն Թուրքիայի կողմից

հերթի դնել տարագրության բարդ հարցը, երբ նա դեռ ի վիճակի չէ կարգավորելու գերիների փոխանակության համեմատաբար հասարակ գործը:

Մարդիկ, ովքեր սովոր են օգտագործել լայն խնդիրներ, չեն կարող հասկանալ, որ թուրքիայի համար, թուրքական կարծատես քաղաքագետների համար որպես «casus belli»⁸ ծառայել է, գլխավորապես, Հայկական հարցը՝ թուրքահայաստանը կորցնելու վախը: Չնայած այն բանին, որ հաշտություն է կնքվել պայմաններով, որոնք ավելի շուտ երազ են հիշեցնում, քան թե լուրջ քաղաքական ակտ, թուրք հաղթողները բայց եւ այնպես վստահ չեն իրենց հաղթանակին: Անվստահությունը վաղվա օրվա հանդեպ, օրինական երկյուղը թեթևալիկ ճակատագրից, որը պատրաստ է խորտակելու թուրքիայի պատրանքները՝ պատերազմի վերջնական արդյունքը ոչ հօգուտ նրա երջանիկ զինակցի եւ հովանավորի⁹ լուծվելու դեպքում, դրդում է շրջահայաց թուրք դիվանագետներին միջոցներ ձեռք առնելու՝ վերացնելու Հայկական հարցը անկախ պատերազմի ելքից:

Թուրքական կառավարությունը Բրեստի պայմանագրի մեջ մտցրեց կես այն մասին, որ մահմեդական դավանանքի ռուսահպատակները իրավունք ունեն տարագրվելու Թուրքիա: Մուհաջիրների հարցին ծանոթ մարդիկ պետք է իմանան, որ այդ կետը իր սուր սայրով ուղղված է Հայաստանի դեմ: Թուրքական քաղաքագետները ցանկանում են, օգտվելով պատերազմական խռոմաշփոթությունից, իրագործել այն իրենչավոր ծրագիրը, որը ժամանակին սուր հակահարված ստացավ տերությունների եւ, ամենից առաջ, Ռուսաստանի կողմից¹⁰: Թուրքիան ձգտում է բնակեցնել հայկական մարզերը, որոնք այժմ թափուր են բնակչությունից, մահմեդականներով եւ դրանով պատերազմից հետո եվրոպան դնել քրիստոնեական Հայաստանի մահմեդական երկրի փոխակերպման կատարված փաստի առջեւ:

Թուրքական քաղաքականությունը Հայկական հարցում միշտ էլ աչքի է ընկել առավել մեծ հետեւողականությամբ, քան եվրոպական դիվանագիտությունը: Տերությունների մերթ Հայկական հարցի կողմ, մերթ դեմ անվստահ, անկայուն ելույթների փոխարեն, թուրքերը տարել եւ տանում են բուն «Հայաստանի» հարցը օրակարգից հանելու անշեղ գիծ:

Այն պահից, երբ Հայկական հարցը դրվեց Բ. Դռան առջեւ իբրեւ միջազգային պարտավորության ակտ, օսմանյան պատասխանողներն ամեն կերպ խուսափում էին «Հայաստան» բառից եւ, փակելով մտքի աչքերը, հայտարարում էին, որ այդպիսի երկիր չկա, որ այն վաղուց է անհետացել, կլանվելով քրդերի կողմից:

Այդ քաջ նվաճողներն, իբրեւ թե, հնազանդեցրել էին Հայաստանը եւ այն վերածել Քրդստանի: Թուրքերը ջանում էին այն հանել անգամ միջազգային շրջանառությունից: Եւ դա նրանց հաջողվեց: Եվրոպայի լուսավորչալ տերությունները հաճույքով տգետ էին ձեւանում այդ դեպքում, ավելի շուտ վստահելով թուրքական մամուլի կիսապաշտոնական օրգաններին, քան իրենց գիտնականներին, ովքեր զբաղվում էին Հայաստանով, իբրեւ հայերի եւ հայկական

մշակույթի երկիր: Անգլիական դիվանագիտությունը առաջինը հավանության արժանացրեց Հայաստանի թուրքերին հաճելի վերանվանումը եւ երզրումի իր հյուպատոսին այլ կերպ չէր անվանում, եթե ոչ Քրդստանի հյուպատոս:

Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Ներսեսը¹¹ ստիպված էր դեռելս 1879թ. անգլիական դեսպան Լալարդին¹² ուղղված նամակով բողոքել մեծ տերության նման վերաբերմունքի դեմ հանդեպ երկրի, որի շահերը նա կոչված էր պաշտպանել: Դրանից հետո օսմանյան կառավարողները, ինչպես հայտնի է, պատասխանատու փաստաթղթերում սկսեցին Հայաստանն անվանել Արեւելաանատոլիական մարզեր: Եւ այդ ոչ ճիշտ ու միտումնավոր տերմինաբանությունը, համոթ եվրոպայի, ընդունելություն գտավ նաեւ տերությունների միջազգային ակտերում:

Քչերին է հայտնի, թե ինչպես էին ջանում թուրքերը դուրս մղել հինավուրց աշխարհագրական անվանումները, փոխարինելով դրանք թուրքականով կամ աղավաղելով թուրքավարի, որոնք հեռավոր ժամանակների ժառանգությունն են, հաճախ միակ վկան կործանված պաշտամունքի՝ գիտական հետազոտությունների առարկայի:

Բանը, հասկանալի է, անվանակարգության մեջ չէ: Թուրքական կառավարության ձեռներեցությունը չէր սահմանափակվում միայն երկրի արտաքին, անվանակարգային կերպարի թյուրբացման մեջ: Միաժամանակ ընթանում էր եռանդուն եւ ծրագրավորված աշխատանք, որպեսզի Հայաստանի նոր անվանման տակ դրվի համապատասխան էթնիկական շերտ, կամ ուժեղացնել առկա օտար տարրը: Դրան հասնում էին փորձված միջոցառումներով՝ բնիկ հայ ազգաբնակչության կոտորածով, նրա արտաքսմամբ, հողերի բռնի գավթումով եւ նրանց հայրենի օջախներում քրդերի եւ ուրիշ ցեղերի բնակեցմամբ, որոնք հաճախ բերվում էին հեռավոր վայրերից:

Ռուս-թուրքական պատերազմները, հակառակ տարածում գտած պատկերացումների, միշտ էլ ամենածանր հետեւանքներ էին ունենում հայերի համար եւ հանգեցնում էին հայկական տարրի թուլացմանը եւ Հայաստանի մահմեդականացմանը: Այս պատերազմում Հայաստանի ավերածության իրենչավոր պատկերը տեղի է ունեցել եւ նախորդ պատերազմների ժամանակ՝ փոքր ինչ ավելի փոքր չափերով եւ փոքր տեւողությամբ: 1878թ. եւս, ինչպես եւ 1829թ., սահմանամերձ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը քշվեց երկրի խորքերը եւ դատապարտվեց կործանման սովից ու ճակատագրի քմահաճույքից: 1878թ. մի քանի ամսվա ընթացքում բանակը հինգ անգամ անցավ Ալաշկերտի, Բայազետի եւ Բաւենի մերձավոր շրջաններով: Կողոպտում եւ ամառացնում էին ոչ միայն թուրքական, այլ նաեւ ռուսական գորքերը: Չորքերի նահանջներին ու հարձակումներին հետեւում էին քրդական հրոսակախմբերը, ինչպես քաղցած ու կատաղած շնագայլեր՝ կողոպուտներով ու գողություններով կերակուր հայթայթելով իրենց: Մահմեդականների կատաղությունից ու վրիժառությունից հայ ազգաբնակչությունը հարկադրված էր փրկություն փնտրել ռուսական՝ սահմաններում, փոխելով Բաւենի եւ Ալաշկերտի հացառատ հովիտները ռուսա-

կան Հայաստանի լեռնային անպտուղ գահավանդակներով: Հայերի լքած վայրերը հանձնվում էին քրդերին ու մյուս մահմեդական ցեղերին, որոնց կանչում էր թուրքական կառավարությունը այլ վայրերից:

Տրապիզոնում բրիտանական փոխհյուպատոս Մարենգոն զեկուցում էր 1879թ., որ թուրքական նավերը Սեւ ծովի ափերի տարբեր կետերում ափ են հանում զաղթականների զանգվածի: Հաջորդ տարում նրանց հոսքն էլ ավելի ուժեղացավ:

1880թ. մայր թիվերը¹³ վանի ճանապարհին հանդիպեց նոր վերաբնակների մի երկար կարավանի: Այդ նույն թվականին լեյտենանտ Չերմսայդը հազարավոր սայլեր տեսավ Սվազից երզնկա տանող ճանապարհին, որոնք հիշեցնում էին ժողովուրդների գաղթի դարաշրջանը: Անգլիական հյուպատոսի հարցին, թե ինչու են թողել նրանք իրենց բնակավայրերը, ստացվել էր լակոնական պատասխան՝ «մեզ կանչել են կառավարական գործակալները»:

Բրիտանական հյուպատոսը նկատում է, որ այդ բոլորը արվում է մահմեդական բնակչությունը խտացնելու նպատակով, ընդ որում կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում զաղթականների ճիշտ տեղաբաշխման եւ գոյության պահպանման համար: Ընդհակառակը, նրանց այն միտքն են ներշնչում, որ նրանք պետք է իրենց կերակուր հայթայթեն սրով, որի համար էլ նրանց զինում են մինչեւ ատամները եւ նետում անզեն ազգաբնակչության վրա: Նոր ժամանածներին զանձարանից ապրուստի ոչ մի միջոց չէր տրամադրվում եւ նրանց խրախուսում էին կողոպուտներ կատարելու, որպեսզի վերջնականապես քայքայեն ու կործանեն քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Այդ թռուցիկ օրինակները, որոնք վերցված են բրիտանական գործակալների պաշտոնական զեկուցագրերից, ովքեր այն ժամանակ ամենեւին էլ թշնամական չէին թուրքական կառավարության նկատմամբ, բավական են, որպեսզի բացահայտեն թուրքական հայտագրի իսկական իմաստը ոչ վաղ անցյալի լուսի ներքո:

Պնրզ է, որ երիտթուրքերի գովարանված սահմանադրականները շարունակում են հետեւել նախորդ բացարձակապետական վարչակարգի ներգաղթի քաղաքականությանը: Նրանք ուզում են հայ նահատակների եւ փախստականների ծխացող օջախները ողողել մահմեդական եկվորների ափքով:

Հայաստանի հանդեպ Ռուսաստանի պարտքի գիտակցությամբ կոմիսար Չիչերինը պետք է հարկ եղած հակահարվածը տա թուրքական դիտավորություններին, քանզի դրանք վերաբերում են Հայաստանին: Երբ Բալկանյան պատերազմից հետո թուրքական կառավարությունը ցանկանում է արտագաղթող մահմեդականներին, այսպես կոչված մուջահիդներին, Բալկաններից ուղարկել հայկական մարզերը, այնժամ ժամանակի նախարար Սազոնովը¹⁴ պնդում էր եւ ջանում հասնել այն բանին, որպեսզի թուրքական կառավարությունը «ճիշտ ժամանակին համապատասխան միջոցներ ձեռք առնի ուղղելու զաղթականական հոսանքը քրիստոնեական բնակավայրերից հեռու վայրեր, օրինակ, Միջագետք, որտեղ շատ ազատ հողեր կան, որոնք կարող են օգտա-

գործվել այդ նպատակով»¹⁵:

Չիչերինի՝ նախարար-սոցիալիստի, պատասխան հայտագիրը չի կարող եւ չպետք է ավելի թույլ լինի ինքնակալության նախարարի պատասխանից հայերի համար այնքան կենսական հարցում:

Հայկական հարց թուրքիայում եղել է եւ առ այսօր էլ մնում է միջազգային պարտավորության առարկա: Բրեստի հաշտությունը անգոր է եւ իրավագոր չէ վերացնելու միջազգային ակտը այն հարվածուն է միայն Հայաստանի ինքնորոշման մասին խորհրդային դեկրետին:

Եթե խորհրդային դիվանագետը հարկ չհամարեց հաշտության մասին բանակցությունները վարելիս մի խոսք ասել ի պաշտպանություն սեփական դեկրետի եւ նույնքան հեշտությամբ պատռեց, ինչպես որ տվել էր, իհարկե, դա խորհրդային կառավարության գործն է: Բայց նա, խորհրդային կառավարությունը, իրավունք չունի ոչնչացնելու այն, ինչ ձեռք են բերել հայերը իրենց արյամբ՝ Հայկական հարցի միջազգային դրվածքը, հայերի միջազգային հովանավորությունը: Հայերի ճակատագրի համար պատասխանատու եվրոպական տերություններից ոչ մեկը ի վիճակի չէ օգնություն ցույց տալու, բացի Գերմանիայից: Հայերը հնարվորություն չունեն խոսելու գերմանական դիվանագետների հետ: Իսկ արտաքին գործերի կոմիսարը ամենաաշխույժ հարաբերության մեջ է բարեկամական կայսրության հետ: Նա պարտավոր է հասնել գերմանական աջակցությանը, որպեսզի, համենայն դեպս, այդ դառը թասը բաժին չընկնի Հայաստանին: Բավական չէ Պիլատոսի¹⁶ դերում լվալ ձեռքերը թանաքով: Անհրաժեշտ է ձեռնարկել իրական քայլեր:

Սոցիալիստական պետությունը իրավունք չունի այք փակել հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների տառապանքների հանդիման, որոնք փրկվել են ապաստանելով ռուսաց Հայաստան եւ բազում հարյուր հազարների, որոնք տառապում են Միջագետքի տափաստաններում: Եթե հաշտությունը իսկապես կայացել է, ապա այն պետք է վերադարձնի նրանց իրենց ավերված օջախները, եւ այդ մասին պետք է հոգ տանեն ամենից առաջ նրանք, ով պայքարել եւ իրագործել է այդ հաշտությունը: Խաղաղասեր եւ ազատ չէ նա, ով մտածում է խաղաղության եւ ազատության մասին միայն իր համար: Ոչ մի ժողովուրդ այնքան կարիք չունի խաղաղության, ինչպես հայ ժողովուրդը. նրան պետք է անդորր արյունից, անդորր տառապանքներից: Ժողովուրդ, որը, ճիշտ է, փոքր է, բայց մեծ է հերոսական սխրանքներով, որոնք նա կատարել է, բարձրանալով մարդկային ոգու անհասանելի բարձունքի, ոգի, որն արհամարհում է բռնակալությունը, տառապանքներն ու մահը...

Այդ բարձունքի վրա նա արժանի է ամբողջ մտածող մարդկության, բոլոր կառավարությունների համակրանքին ու օգնությանը, ծանր եւ դառն է մտածել, որ աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը դուրս եկավ մի մուրճ, որն անսպասելի հարվածով կռեց Հայաստանի ստրկության արդեն ընկնող շղթաները:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՅԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

Քաղաքական¹ հորիզոնում կախված վիճելի հարցերի մեջ, որոնք իրենց լուծմանն են սպասում, Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցը իր նշանակությամբ ու բարդությամբ գրավում է բացառիկ տեղ²: Առաջավոր Ասիայի մայրցամաքը մեծ պետությունների հետապնդած համաշխարհային շահերի հանգուցակետն է: Որպես այդպիսին այն, անկասկած, կենտրոնական օղակն է համաշխարհային գերիշխանության համար մղվող կռաւիցիաների մեծամարտի օբյեկտների շղթայում:

Արցախիցիների ազահ հայացքը վաղուց է բեւեռված անհույս «հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգության վրա: Մեկ ամբողջ հարյուրամյակ թուրքիան շրջապատված է, անտիկ Պենելոպեի նման³, հավակնորդներով, որոնք տենչում են նրա լքված հրապույրներին: Օժտված չլինելով վերջինիս առաքինություններով ու զսպվածությամբ, նա հաճույքով գրկից գիրկ էր նետվում, որպեսզի փրկի իր գոյությունը:

Հանրահայտ է, որ եվրոպական մրցակիցները արհեստականորեն պահպանում էին թուրքիայի կյանքը եւ ապահովում նրա ամբողջականությունը ոչ այն պատճառով, որ այդ կենդանի մեռյալը արժանի էր նման հոգատարության, այլ սոսկ նկատառումներով, որոնք բխում էին քաղաքական հավասարակշռության տխրահռչակ սկզբունքից: Հասարակ լեզվով դա նշանակում է, որ Omnibus ligantibus-ի⁴ պայմաններում վեճի առարկան հայտնվել է երրորդ կրավորական դեմքի դրության մեջ, որը թույլ է տալիս նրան երկարածգելու անփառունակ գոյությունը:

Այժմ, երբ համընդհանուր պատերազմը հարց է հարուցում վերացնելու միջազգային քաղաքականության բոլոր հին շարժառիթները, թուրքիան չի կարող խուսափել նրա համար պատմության նախապատրաստած ճակատագրից: Թող երիտթուրքերից նոր երագողները, հենվելով իրենց գինակիցների հաղթական սվինների վրա, հույսեր փայփայեն իր երբեմնի փառքում թուրքիան վերածնելու մասին. շուտով իրականությունը կհիասթափեցնի նրանց: Նրանք կհանդգնեն, որ գերմանական նավը, որին նրանք հանձնել են իրենց բեռը, եւ որը առայժմ սահուն նավարկում է քաղաքական անակնկալներով հղի փոթորկոտ ծովում, առաջին իսկ անհաջողության, առաջին իսկ ալեբախման դեպքում այդ նավը չի հապաղի ծովը նետել թուրքական բալաստը, որպեսզի հանգրվանի հաշտության խաղաղ նավահանգստում:

Հաշտություն գտնել թուրքիայի հաշվին, թերեւս նույնիսկ նրա բնական անդամատման զնով, կդառնա նույնպիսի Kriegsuberraschung⁵, ինչպիսին հանդիսանում է թուրքիայի այժմյան հաղթանակը, որն անցել է ամենահամարձակ ֆանտազիայի սահմանը: Պատմության Նեմեսիսը քմախճ է ու անողոր հատկապես նրանց հանդեպ, ովքեր ոտնակոխ են անում նրա օրենքներն ընդ-

դեմ բանականության եւ խղճի: Եւ հաճախ, նախքան իր դատավճիռն արձակելը, եւս մեկ անգամ եւ վերջին անգամ լուսողողում է իր զոհին հույսի անսպասելի ճառագայթներով, որպեսզի առավել տառապալի լինի նրա կործանումը:

Թուրքիայի ապագա ճակատագիրը, որը բացառում է լավատեսական հեռանկարների հնարավորությունը, նա ինքն է նախապատրաստել: Այն պայմանավորված է երկու զլխավոր գործոնների կործանարար ներգործությամբ, որպիսին ընդունված է համարել ներքին քայքայումը եւ արտաքին ճնշումը: Այս գործոնների ամհաջողությունների միջեւ թուրքիան գալարվում է անօգնական, անգոր կասեցնելու նրանց քայքայիչ գործունեությունը:

Այս գույգ գործոնները, ինչպես հայտնի է, կապվում են թուրքիայի քրիստոնյա հպատակների ճակատագրի հետ: Այն պահից, ինչ թուրք-քրիստոնեական բախումներից դուրս եկան Բալկանները, նշված գործոնների քայքայիչ ազդեցությունը, կարծում են, կենտրոնացել են հանդեպ թուրքիայի՝ ռուս-հայկական հարաբերություններում: Ռուսաստանը պատկերացվում է իբրեւ այն ծանրությունը, որը հայկական լծակով ճնշում է գործադրում թուրքիայի վրա:

Այդպիսին է այն շրջանների կարծիքը, որոնք արտաքին վտանգի տակ հասկանում են միայն տարածքային կորուստների հնարավորություն, իսկ ներքին քայքայման հասկացության տակ դնում են ամեն մի ազգային խնդիր: Այդպես են մտածում ամենից առաջ թուրքական ուլենաները՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ, հին թե նոր կոփվածքի: Դարեր շարունակ ռուսական վտանգը շեղել է թուրքիայի ուժերը եւ կասեցրել նրա զարգացումը. հայկական հուզումները նպաստում են այն բանին, որպեսզի ավելի լայնանա ռուսական որովայնը՝ կլանելու թուրքիայի արեւելյան մարզերը, այն մասերը, որոնց կորուստով խախտվում է Առաջավոր Ասիայում թուրքական կայսրության տարածքային բազայի աշխարհագրական ամբողջականությունը:

Այդ տեսակետը ընդունված է նաեւ եվրոպայում եւ, իսկն ասած, ձեւավորվել է եվրոպական քաղաքական աշխարհի ազդեցության տակ, որ գաղտնի կամ բացահայտ համակրում է թուրքերին: Թե որքան էր այն ժողովրդական արեւմուտքում, կարելի է դատել այն փաստից, որ նույնիսկ Ռուսաստանին բարեկամական Ֆրանսիան չի արհամարհում այն, չասած արդեն թուրքական գործերում Ռուսաստանի պատմական հակառակորդների մասին:

Պատերազմի եռուն պահին միջազգային քաղաքականության եւ համաշխարհային մշակույթի հարցերին նվիրված ֆրանսիական մի անսագիր հնարավոր գտավ իր էջերում այնպիսի մտքեր զարգացնել մեզ հետաքրքրող թուրքիայի նկատմամբ ռուսական եւ հայկական հարաբերությունների թեմայի մասին, որոնք ոգով ու ձեւով կարող են շարժել թերեւս միայն ամենավատթար տեսակի թուրքական կամ գերմանական մամուլի նախանձը:

Այդ անսագիրն է «La Revue politique internationale», որը հրատարակվում է Փարիզում 1914 թվականից: 1917թ. մարտ-ապրիլ ամիսների համարում տպագրված է «La tsarisme en Asie-Mineure. Les origines du problème armenien» խորագրով հոդվածը: Հեղինակի ստորագրությունը M. Edgar Granville⁶ ինձ

անծամբ ոչինչ չի ասում, բայց ամենեւին չի սքողում հողվածի հետաքրքրակա-
նությունը, որը շատ առումներով ուսանելի է:

Հողվածի բովանդակությունը հանգում է հետեւյալին: Մարդկության ներկա
միջոցին ապրած մեծ դրամայում ռուսական ցարիզմին է պատկանում ամե-
նատխուր դերը: Այժմ, երբ Ռուսաստանի բուն դաշնակիցների համար հնարա-
վորություն է ստեղծվել ազատ քննադատելու տապալված վարչակարգը, որը
երեք դար շարունակ թունավորում էր եվրոպայի մթնոլորտը, թույլատրելի է
կանգ առնել ցարիզմի արտաքին քաղաքականության մեկ գլխի վրա, որի հիմ-
նական զսպանակները հեռու են բավարար չափով հայտնի լինելուց, չնայած
մեծ շոփոցին, որով մեծահոգի, բայց ոչ անհրաժեշտ չափի իրազեւ մտքերը
զբաղվել են նրանով: Խոսքը Հայկական հիմնահարցի մասին է: Համաշխար-
հային դրամայի նախապատրաստական պահերի մեջ, որոնք ստիպեցին մեծ
տերություններին կովի բռնվել, Հայկական հարցը եղել է ամենակարեւորներից
մեկը, չափից դուրս բարդ մի հարց, որի հիմնական նշանակությունը թերեւս
նկատելի էր արեւելյան գործին քաջածանոթ որոշ դիտորդների: Նրանք էլ հենց
երկյուղելով էին հետեւում Հայկական հարցին Բալկանյան տագնապի եւ համ-
աշխարհային պատերազմի միջեւ ընկած կարճ ժամանակահատվածում, կան-
խազգայլով նրանում ամբողջ եվրոպայի համար հասունացող վտանգը: Նման
գիտակների թվին է դասում հեղինակը, իհարկե, բացի իրենից, նաեւ մի քանի
անգլիացի պառլամենտականների, ովքեր 1913 եւ 1914թթ. Համայնքների պա-
լատում իրենց իսկ կատարած հարցապնդման առթիվ կայացած վիճաբանու-
թյուններում ռուս-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ, մատնանշել
էին, որ ցարիզմի գաղտնի գործունեությունը Փոքր Ասիայում ամբողջ Արեւե-
լյան ձգնաժամի շարժիչն է, պատրաստ պոռթկալու համաշխարհային աղետի:

Հեղինակը վկայակոչում է այս վկայությունները, որովհետեւ «մամուլի կող-
մից մոլորության մեջ զգված հասարակական կարծիքը արեւելյան գործերի
մասին սովորաբար կազմում է խիստ գրավիչ, բայց չափից դուրս մանկամիտ
կարծիք. նա հավատ է ընծայում գայլի եւ գառան մասին առակին, մոլեռանդ եւ
վայրագ մահմեդականի, որն իր ժամանակը անցկացնում է հալածելով անմեղ
եւ հրեշտականման արեւելյան քրիստոնյաներին: Եվրոպական առասպելը այլ
մեղավոր չի ճանաչում, բացի մեկից՝ իսլամից: Ի դեմս Արեւելքի քրիստոնյանե-
րի նա տեսնում է անբիծ զոհերի, ի դեմս ուղղափառների հովանավոր Ռուսաս-
տանի՝ Արեւելքի բոլոր ճնշված ազգությունների գործազուրկ մոր: Հենց այդ
դարավոր առասպելի շնորհիվ են հայերը կարողացել ձեռք բերել քաղաքա-
կիրթ աշխարհի բարոյական հովանավորությունը եւ քչերն են հետաքրքրվել
իմանալու, թե արդյո՞ք Արեւելքի խառնակությունների տեսում չի եղել *moteur
en scène*⁷, որ աշխատել է երկարածգել անիշխանությունը այդ երկրներում, որ-
պեսզի հարմար պահին օգտագործի դրանք: Բոլոր սխալները, ամբողջ պա-
տասխանատվությունը իսլամի վրա բարդելը, թվում է, հարմար էր նրանց, ով-
քեր ամենուր բավարարվում էին ընդհանուր կարծիքներով եւ ովքեր ներու-
թյուն չէին քաշում խորանալ հիմնահարցի էության մեջ, որպեսզի ըմբռնեն

նրանց իսկական նշանակությունը: Մարդիկ հազվադեպ էին ուզում հասկանալ,
որ Արեւելքի թույնը, որը անդամալուծում է իսլամական վերածնունդին եւ թուրք-
քրիստոնեական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված ջանքերը,
նույնական էր այն թույնի հետ, որով ցարիզմը թունավորում էր Ռուսաստանը,
բարոյապես պատնեշում նրան ամբողջ Արեւմտյան Եվրոպայից: Ավելի քան
մեկ դար Օսմանյան կայսրության քաղաքական բժիշկները հավատում էին
իրենց խնամյալի անբուժելի հիվանդությանը, որին նրանք քանիցս կանխա-
գուշակում էին անխուսափելի մահ, գլխի չընկնելով, որ առավել հասարակ եւ
առավել արդյունավետ բուժման մեթոդը օրգանիզմից օտար խարդավանքի
թույնի հեռացումն է, անոսրացնելով այն ռուսական քաղաքականությանը
տարբեր ոգով»:

Այսպիսին են ֆրանսիական ամսագրի մտքերը, որոնք լիովին բնութագրում
են որոշակի դիրքավորում թուրքական եւ, ինչպես անվանում են, Արեւելյան
հարցում: Չարիքի արմատը, հետեւաբար, օտարերկրյա եւ գերազանցապես
ռուսական խարդավանքների մեջ է: Չլինեին դրանք, Թուրքիան, իբր թե, վա-
ղուց փետրավորված կլիներ, վաղուց ծածկված կլիներ եվրոպական մշակույ-
թի աղվափետուրներով: Դրա երաշխիքն են իսլամի դեմոկրատական ոգին եւ
անատոլիական հեզ թուրք գեղջուկի դյուրաթեքությունը դեպի մշակույթը. «Բո-
լոր կշիռ ունեցող արեւելագետները Անգլիայում, ինչպես եւ մյուս երկրներում,
համաձայն են այն բանում, -հայտարարում է հողվածի հեղինակը,- որ Ղուրանը
ամենեւին էլ չի արգելում իսլամի քաղաքական հաստատությունների վերա-
կազմակերպումը, որի ըստ էության դեմոկրատական ոգին գնում է ամենաա-
ռաջադիմական բարեփոխումների, եթե նրանք, այդ բարեփոխումները, զգես-
տավորվում են մահմեդական ձեւով, բխում են մահմեդական անկախ կառա-
վարությունից, որը զերծ է արտաքին ամեն մի ճնշումից: Անատոլիական գյու-
ղացին, որի զովքը երգեցին բոլոր այն անգլիացիները, ովքեր նրանց հետ շփ-
ման մեջ էին մտել այս պատերազմի ընթացքում, բացառում է կտրուկ միջոցնե-
րի անհրաժեշտությունը, որին պետք է ենթարկվեին ուրիշ ժողովուրդներ նախ-
քան բարեճորոգումների ուղին ուղք դնելը: Նրա առասպելական հնազանդու-
թյունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նա առանց դիմադրության կընդունի ամե-
նախոր փոփոխությունները, միայն թե նրան սովորեցնեն այն բանին, ինչի պա-
կասը նա ունի ամենից առաջ՝ գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ,
որոնք նրա բարեկեցության անբաժան պայմանն են»:

«Եթե ես պնդում եմ այդ կետի վրա, -շարունակում է հեղինակը,- ապա ի նկա-
տի առնելով այն, որ Հայկական հարցը եվրոպայում միշտ ներկայացվել է իբ-
րեւ դարավոր բախում «մահմեդական մոլեռանդության», որը քաղաքակրթու-
թյանը չի ենթարկվում, եւ հայկական ոգու միջեւ, որը մերժեցում է փնտրում
Արեւմուտքի հետ դեռ այն ժամանակներից, ինչ գոյություն ունեն հայերը Փոքր
Ասիայում: Հակամարտությունը այլ բան չէ, քան օտարերկրյա խարդավանքնե-
րի ոչ վաղ ժամանակների արիեստական պտուղ, քանզի մի պարզ հայացքը
անցյալի թուրք-հայկական հարաբերությունների վրա մեզ ցույց է տալիս, որ

երկու ժողովուրդներն էլ ապրել են բարի համամտությամբ առանց որեւէ բախման, որը կարող էր նրանց խորթացնել միմյանցից»:

Ես վկայակոչեցի գրեթե in extenso՝ գլխավոր դրույթները, որոնք զարգացվում են ֆրանսիական ամսագրի հոդվածում եւ կազմում են թուրքական հարցի վերաբերյալ նրա հեղինակի աշխարհայացքի հիմքը: Նրա ելակետները կանխորոշում են ռուս-հայկական եւ թուրք-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա դատողություններն ու լուսաբանումը: Ռուսաստանի ռազմատենչ քաղաքականությունը, ռուսական դիվանագիտության խարդավանքները եւ դրանցով պայմանավորված Եվրոպայի միջամտությունը թուրքական գործերին, հեղինակի պատկերացմամբ հանդիսանում են թուրքիայի բոլոր աղետների միակ պատճառը, Արեւելյան եւ նրա հոգեզավակ Հայկական հարցերի հիմնական զսպանակը:

Հողվածի հեղինակից, հողված, որն իր եղանակով շատ է դուրս գալիս նրա իմացության սահմաններից, կարելի կլիներ սպասել ավելի թարմ մտքեր: Նրա հավակնությունները չեն համապատասխանում նրա մակերեսային եւ թեթեւամիտ վերաբերմունքին հայկական վշտի հանդեպ, վերաբերմունք, որը բխում է արեւելյան գործերում նույնքան խղճուկ, որքան եւ հնացած աշխարհըմբռնման: Աղմկալի ելույթը ընդդեմ գայլի եւ գառան մասին դարավոր առակի թույլ էր տալիս հուսալ, որ մեզ ցույց կտրվի այն կանաչ արտավայրը, որտեղ գառը արածում է խաղաղորեն գայլի կողքին: Դա անհամեմատ ավելի դժվարին խնդիր է, քան հին երգը նորից ու նորից երգելը, ինչ հեղինակը գերադասել է անել հասցնելով այն ճղճղան ակորդներին:

Նրան չի հաջողվել մեկնաբանվող հարցի դիվանագիտական մակերեսային թից իջնել պատմական հիմնախնդրի խորքը, որպեսզի ըմբռնի նրա ծագումնաբանությունը այնպիսի լրջախոհությամբ, որին այն արժանի է: Եւ դա չէր կարելի սպասել մի մարդուց, որը թույլատրելի է համարում խարդավանքների վրա հիմնավորել պատմական բարդ երեւույթի հիմքն ու բարձրակետը, որը մեկ դար չէ գբադեցրել քաղաքակիրթ աշխարհը:

Պատմական կոնցեպցիայի բացակայությունը առավել եւս ուժեղ է անդրադարձել հայ-թուրքական հարաբերությունների մեկնաբանության վրա: Նրա հայացքը հազիվ է հասնում մինչեւ XIX դարի կեսերը, իսկ թափանցել ավելի հեռուն, հաղթահարել անցյալ երկարուծիզ դարերի խավարը այն ի գորու չէ: Դրա համար էլ Հայկական հարցի արմատները փնտրելիս նրա մտքերը խրվում են «ռուսական խարդավանանքի» մակարդակի վրա եւ չեն կարողանում բարձրանալ տանելի պատմական հորիզոնի վրա, որպեսզի ընդգրկեն այն կյանքի ողբերգությունը, որ ստեղծեց Հայկական հարցը թուրքիայում: Միայն այդ ժամանակ կարելի կլիներ դիվանագիտական խռիվի տակ տեսնել գերանը, որի վրա հանգչում են եւ հայկական վիշտը եւ թուրքական հիմնահարցը:

Եթե մենք կանգ առանք մեզ հետաքրքրող հարցերի մակերեսային մեկնաբանության վրա, ապա այն պատճառով, որ դա այն ստորագրող հեղինակի անհատական ստեղծագործությունը չէ: Նրա արտահայտած հայացքները, հակառակ

հեղինակի հավակնությանը, ավելի քան ծեծված են, քան այն դրույթները, որոնց դեմ զինվում է հեղինակը: Նրան պատկանում է թերեւս միայն շարադրանքի գունդությունը իր բացահայտ թուրքասիրությամբ՝ հնամաշ տեսակետները մատուցվում են իբրեւ սառած ճաշ՝ տաքացված դեպի թուրքերը տածած քնքույշ ջերմությամբ, ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքական ֆես չի զարդարում այդ ֆրանկ հեղինակի գլուխը: Դատապաշտպանի դերը ես ամենեւին էլ իբրեւ կշտամբանք չեմ ներկայացնում ֆեսին. ես ինքս եմ պատրաստվում քննարկել նրանց ընտրած հարցերը հենց օսմանաշինական պետական շահերի տեսանկյունից՝ կանգնելով պատմական ըմբռնողության հիմքի վրա եւ ոչ թե դեգերելով դիվանագիտական խորամանկությունների կիրճերում:

Արտաքին ճնշումը թուրքիայի վրա, որից տրտնջում է օսմանյան հայրենասերը, ամենեւին էլ թուրքիայի քայքայման պատճառը չէ, այլ միայն նրա վերասերման ցուցանիշը: Տերությունների միջամտությունը պայմանավորված է հենց թուրքիայի հիվանդագին դրությամբ եւ նրանց դիվանագիտությունը ջանում է կարգավորել միջամտությունը, բայց աղետների պատճառը դա չէ:

Քաղաքակիրթ երկրների արտադրողական ուժերի չտեսնված աճն իր հարվածն ուղղում է թուրքիայի վրա, հետեւելով ուժերի բաշխման բնական օրենքին: Ինչպես որ լեցուն ջրավազանի ջուրը ճնշումով թափվելու է հարեւան դատարկ փոսը, այնպես էլ հագեցած եվրոպական միջավայրը պարզվում է ցածր արտադրողականության երկրների ուղղությամբ: Այդ առումով սուլթանի կայսրությունը, փա՞ռք Ալլահին, դատարկ սակառ է: Թուրքերը պետք է անսահման երախտապարտ լինեն հենց եվրոպական դիվանագիտությանն այն բանի համար, որ այն կասեցնում էր արտաքին գրոհը եւ մի ամբողջ հարյուրամյակով հետաձգեց թուրքիայի փլուզումը. շնորհիվ նրա առաջ քաշած օսմանյան տիրույթների տարածքային անձեռնմխելիության կարգախոսի: Այդ կարգախոսը, սակայն, իբրեւ միջազգային քաղաքականության պարտադիր փաստարկ, այժմ սպառել է իր հրամայական եղանակը: Ռուսաստանի ներկա դրության պայմաններում, որի դեմ էլ այն իսկն ասած ուղղված էր իր սուր սայրով, կորցրել է իր պատմական հիմքը: Այսուհետեւ թուրքիայի status quo-ն պահպանելու մասին հոգատարությունը պետք է մի կողմ նետվի եւ հիվանդ մարդու ճակատագիրը, վերջապես, կգտնի իր լուծումը:

Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների քաղաքականությունը, որը գերազանցապես հենվում է տնտեսական շահերի վրա, իր նոր փուլում պահանջում է ամենից առաջ հայտնի պետական իրավակարգ: Քանի դեռ թուրքիայի վրա նայում էին սոսկ իբրեւ շուկայի՝ իրացնելու էժան ապրանք, կարող էին եւ չափսոսալ եւ փաստորեն քիչ էին հոգ տանում թուրքիայի ներքին կացությանը: Բայց այսուհետեւ սուլթանական տիրույթները պետք են ոչ միայն որպես շուկա, այլեւ օգտագործելու համար գուր տեղը ընկած բնական հարստությունները, ստեղծագործ աշխատանքի եւ կապիտալի ներդրման ասպարեզ. նրանց ներքին դրությունը չի կարող անտարբեր համարվել: Պետք է հայտնի իրավական կարգ հաստատվի իբրեւ անհրաժեշտ պայման ցանկացած ձեռնե-

րեցության համար:

Թուրքիան այնքան հեռու է ժամանակակից պետություն հասկացությունից, որ նրա համագոյակցությունը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ չի կարելի անոմալիա չհամարել: Նա քիչ ընդհանուր բան ունի եվրոպական պետականության հզոր կառույցի հետ: Թուրքիան եղել է եւ մնում է զինվորական վրան, որը պահվում է բռնության եւ բռնակալության ցցերով: Թուրքերն իրենք անկեղծության պահին օսմանյան կարգը բնութագրում են իբրեւ «Նիզամ ալթընդա հայդուգ»⁹, այսինքն՝ կազմակերպված կողոպուտ, սահմանում, որը հենց վերջերս սատարվում էր նաեւ նրանց գերմանացի բարեկամների կողմից*:

«Սահմանադրությունը» մազաչափ իսկ չի փոխում վարչակարգի էությունը, ինչպես որ եվրոպական գլխարկը թուրքի գլխին չի փոխի վերջինիս սոֆտայի իմաստությամբ լցված գլուխը: Եվրոպացին եւ կուլտուրական շնորհներով օժտված ամեն մի աշխատող չի կարող ապրել թուրքական ճնշման մթնոլորտում: Եթե Եվրոպան ցանկանում է օգտագործել թուրքական տիրույթները, պետք է ձգտի Թուրքիայի վերափոխմանը, այնտեղ կարգուկանոնի հաստատմանը, որոնք կերաշխավորեն լայն արտադրողականության հնարավորություն եւ ազատություն: Բարեփոխումները պետք է նախորդեն կամ նրանք պետք է ուղեկցեն եվրոպական աշխատանքի եւ կապիտալի երթը Թուրքիայում: Բայց արդյո՞ք հնարավոր է թուրքական կարգի բարեփոխումը այն ձեւով, ինչ որ մինչեւ հիմա ենթադրում էր եվրոպական դիվանագիտությունը:

Թուրքիան ճանաչողները վաղուց այն համեմատում էին կիսախարխուլ տան հետ, որը ամեն վայրկյան պատրաստ է փլուզվել եւ ճգնել ոչ միայն բնակիչներին, այլեւ անցորդներին: Փլուզումը կարելի էր կանխել, ինչպես որ սովորաբար արվում է, ժամանակին վերանորոգումով. սակայն Թուրքիայի վերանորոգման բոլոր ժամկետները բաց են թողնվել: Այժմ բարենորոգումների մուրճի փոքր իսկ հարվածից թուրքական կայսրության ամբողջ շինությունը կխորտակվի: Միակ միջոցը, որ մնում է, հիմնիվեր քանդել ամբողջ շինությունը եւ բեկորներից կառուցել նորը: Թուրքերն իրենք հիանալի հասկանում են այդ պարագան, բնազդաբար դիմադրում են բարեփոխումների փորձերին՝ բխելու լինեն դրանք ներքին թե արտաքին ուժերի ճնշումից: Ուղղափառ օսմանցու ըմբռնմամբ բարեփոխումը Թուրքիայի համար հավասարազոր է վիրաբույժի դանակին անատոմիական սրահում: Տխրահոչակ թանգիմաթներով¹⁰ բարեփոխումների պատմությունը համոզիչ կերպով ապացուցում է Թուրքիայում կառուցողական ջանքերի ամբողջ ապարդյունությունը: Լայնածավալ բարեփոխումների մեծադրող հռչակմանը, եվրոպական պետականության սկզբունքների ընդունմանը, անկախ անկեղծության աստիճանից, սկզբից եւ եթ ուղեկցում էր լիակատար անգործությունը՝ անցնելու խոսքից գործի եւ գործուն արձատրականության:

Թանգիմաթի հեղինակներ սուլթան Աբդուլ-Մեջիդը եւ Ռեշիդ փաշան կամ նշանավոր Միդհատ փաշան¹¹՝ սահմանադրական կարգի կողմնակիցը, ան-

* *Das Turkische Reich, von Molbeck, Chesney und Michelson, p.281.*

կասկած, լի էին բարի մտադրություններով՝ իրենց հայրենիքը դուրս բերելու զարգացման նոր ուղի: Բայց նրանց ջանքերը խորտակվեցին՝ բախվելով թուրքական քարացածության ժայռերին. նորամուծությունների փորձերը դիտվում էին իբրեւ հայրենի պետականության հիմքերի դեմ ուղղված ոտնձգություն:

Ինչով էլ որ բացատրելու լինեն թուրքական անշարժությունը, փաստը մնում է ակնհայտ: Անարդարացի կլիներ թուրքական կայսրության հետամնացության համար մեղքը բարդել, ինչպես որ դա հաճախ է արվում, քաղաքականապես տիրապետող թուրք ժողովրդի մտավոր պակասության վրա: Թուրքական ռասայի բնութագրությունը միշտ չէ որ կիրառելի է ժամանակակից օսմանցիների նկատմամբ: Պատմության մեջ թյուրքական ցեղերը ներկայացվում են իբրեւ անսովոր զորության ավերասփյուռ եւ խորտակիչ մի տարերք: Սոնդոլիայի տափաստաններից մինչեւ Ադրիատիկի ափերը սլանում էին պատմության այն տխրահոչակ բռնաբարիչները մորկի կաման, իրենց ահեղ ու հաղթական երթով ավերելով քաղաքակիրթ երկրների ու ժողովուրդների դարավոր նվաճումները, չթողնելով ոչինչ, բացի անծայրածիր ավերակներից՝ ծածկված մոխիրներով եւ հեղված արյամբ: Յենց նրանց մասին կարելի է ասել, որ մռայլ ամբոխով նրանք անցան երկրիս վրայով. «դարերին չնետելով ոչ բարեբեր միտք, ոչ համճարի սկսած գործ»:

Այդ իսկական վանդալիզմը յուրահատուկ էր եւ օղուզների թյուրքական այն ցեղին, որին բախտ վիճակվեց ընդունելու Բյուզանդիայի մեծ ժառանգությունը: Այժմյան օսմանները, ռասայական գծերի բոլոր կայունությամբ հանդերձ, նշանակալիորեն հեռացել են իրենց նախնիներից, առ այսօր էլ շարունակվող միաձուլման գործընթացում ամենատարբեր ծագման տեր էթնիկական զանգվածի հետ, որով այնքան հարուստ է եղել Առաջավոր Ասիան եւ որը ամենեւին էլ չի սպառվում առկա ժողովուրդներով, որոնք առ այսօր էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը: Ժամանակակից թուրքը յուրատեսակ էթնիկական բազմախառնուրդ է, որի մեջ օղուզական արյան տոկոսը նույնքան է, որքան ժամանակակից հունգարացիների մեջ՝ հարավուսական տափաստաններում երբեմն թափառող ուզբերի արյունը: Օսմանյան եւ ընդհանրապես թուրքի առաջավորասիական տիպը, որքան էլ որ այն տարբեր լինի զանազան վայրերում՝ կախված նրանց ներծածած հին կուլտուրայի արյունից, բայց շատ հեռու է իսկական թյուրքական նախատիպից: Նա բավականաչափ փոխվել է, բավականաչափ ազնվացել է ֆիզիկապես իր նախնիների համեմատությամբ, որոնց մոնղոլական անճոռնի դիմագծերը սարսափելի տպավորություն էին գործում¹²: Այդ նկատառումներով էլ Թուրքիայի ժամանակակից կացությունը բացատրելիս թուրքի բնական անընդունակությունը վկայակոչելը չի կարող լուրջ փաստարկ ծառայել:

Նույնքան անարդարացի է նրանց դավանած իսլամը վկայակոչելը իբրեւ առաջընթացին թշնամական ուսմունք: Մահդակական պետական իշխանության արատավորությունը ամբողջովին իսլամին վերագրելը նույնքան անթույլատրելի կլիներ, որքան միջնադարյան պապության մեղքերը Զրիստոսի ուսմունքի

վրա բարդելը: Ավտոկրատիան ամենուր միտում է ունեցել հենարան փնտրել կրոնի մեջ, դառնալ թեոկրատիա, նրա հաջողությունը չափվում է տվյալ միջավայրի կրոնական ինքնագիտակցության մակարդակով եւ մտավոր ընդհանուր զարգացմամբ:

Իսլամը պատասխանատու է թուրքիայի ճակատագրի համար այնքանով, որ դառնալով մի կույր գործիք պետական իշխանության ձեռքին, ծառայում է իբրեւ զարգացման արգելակ: Սուլթանական կառավարությունը կառչում էր նրանից եւ նրա անունով սքողում իր բոլոր արատները: Անսխալականության զուտ կրոնական սկզբունքը եւ սրբազնությունը կրոնի հետ միանման չափով դրվում էր նաեւ պետական ու հասարակական հաստատությունների համար: Դրա համար էլ փոփոխությունները պետական հաստատություններում, կառավարման ձեւերում դիտվում են իբրեւ հակակրոնական ակտ, որը համահավասար է ունձագության սրբության դեմ: Բարեփոխիչները եւ բարեփոխությունների կողմնակիցները դրանով իսկ իրենց նկատմամբ պետք է կասկած հարուցել տային իբրեւ հակապետական գործիչներ ուղղափառ, իսկ իրականում կրոնական տգիտության մեջ քարացած մահմեդականների աչքում:

Օսմանյան պետական իշխանությունը, հիմնվելով բոլոր տեսակի տգիտություններից վատթարագույնի՝ այն է՝ կրոնական խավարամտության վրա, որը մոլեռանդություն է ծնում, պահպանում է իր հետամնաց գոյությունը ի վնաս երկրի բնական զարգացման:

Նման մի բան եվրոպայի ապրել է կաթոլիկական միջնադարում: Իր կյանքի այդ փուլից նա դուրս պրծավ ռեֆորմացիայի հնոցի միջով, որը մաքրագործեց կրոնական միտքը նրան խորթ բոլոր շերտանստվածքներից: Արեւմուտքում ռեֆորմացիոն շարժմանը նախորդեց վերածնության դարաշրջանը, որն ազատագրեց մարդկային միտքը կաշկանդող կապանքներից եւ դրանով իսկ նախապատրաստեց կրոնական մտքի ազատագրումը դարավոր նախապաշարունակներից ու սնտիապաշտությունից: Կրոնական հայացքներն իրենց էությանը պահպանողական են եւ այդ հատկանիշը խորապես յուրահատուկ է իսլամին: Նրա ռեֆորմացիան հնարավոր է միայն եվրոպական քաղաքակրթության ազատագրական ոգու ճնշման տակ: Այդպիսով, թուրքական իրականության մեջ իսլամը հետադիմական սկզբունք է, որը կասեցնում է եվրոպականության ներթափանցումը թուրքիա: Մյուս կողմից, իսլամը կարող է դառնալ առաջընթացի լծակ միայն նրա բարեփոխման պայմանով, որը հնարավոր է բացառապես եվրոպական մշակույթի ազդեցության ներքո:

Այդ կախարդական շրջանակի մեջ անհմատ քարշ են գալիս մահմեդականությունը եւ նրա սատարած թուրքական պետությունը: Ինչպե՞ս դուրս պրծնել այդ շրջանակից:

Պատասխանը տալիս է բուն թուրքիայի պատմությունը: Թուրքական տիրակալները հնարավորություն ունեին բարեփոխումների նպատակի համար օգտագործել այն էթնիկական նյութը, որը կազմում էր թուրքերի նվաճած կայսրության մշակութային եւ տնտեսական հիմքը, եւ որը մնացել էր այդպիսին նա-

եւ նրանց տիրապետության ժամանակաշրջանում: Խոսքը գնում է թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին: Հենց նրանք պետք է ծառայեն իբրեւ եվրոպականության փոխանցողներ թուրքական իրականություն: Այստեղ մենք մոտենում ենք «հիվանդ մարդու» հիվանդ տեղին: Ներկա պահին շատ դժվար է հաղթահարել թուրքական պետականության պատմության մեջ քրիստոնյա ժողովուրդների նշանակության մասին նախապաշարյալ եւ սխալ կազմված պատկերացումը, պատկերացում, որը թուրքերի հետ միասին դժբախտաբար բաժանում է նաեւ եվրոպական դիվանագիտությունը:

Ըստ տարածում գտած կարծիքի, քրիստոնյա ժողովուրդները դիտվում են իբրեւ թշնամական ուժ, պայթուցիկ նյութ, որոնք պատրաստ են բռնկվել եւ ներսից պայթեցնել թուրքական պետությունը: Այդ կարծիքը կազմվել է վերջին ժամանակների իրադարձությունների ազդեցության ներքո, որոնք հարց բարձրացրեցին բարեփոխումների ուղիով բարելավել քրիստոնյա ժողովուրդների կենցաղը կամ ազատագրել նրանց անտանելի վարչակարգի ճնշումից: Քրիստոնեական շարժումը, որը վաղուց է սկսվել, թուրքական իշխանությունների կողմից նրա հանդեպ ճիշտ վերաբերմունքի դեպքում, պետք է խթան ծառայեր նոր շինարարության համար: Հենվելով քրիստոնեական, նոր հովերի հանդեպ ավելի զգայուն տարրերի վրա, թուրքական գործիչները կկարողանային երկիրը դուրս հանել լճացումից եւ նոր ոգի ներշնչել նրան:

Մինչդեռ, ճակատագրական թյուրընկալմամբ, թուրքական իշխանությունները գերադասեցին ընթանալ իրենց ավելի մատչելի ուղիով, ջանալով ճնշել շարժումը, նոր կյանքի բնական բաղձանքը, կորցնել քրիստոնեական ժողովուրդների վստահությունը եւ դրանով իսկ զրկել կայսրությունը իր պատմական հիմքից:

Թուրքական կառավարության գլուխ կանգնած անձինք, իրենց մտավոր ու պետական պատրաստությամբ, ընդունակ չէին հասկանալու, թե որպիսի վիթխարի նշանակություն ունեին քրիստոնյա ժողովուրդները թուրքական պետականության կազմավորման գործում: Դրանք առաջնահերթ կարեւորության գործոններ են: Ով իր համար չի պարզել թուրքական հարցի այդ կողմը, նա բնավ երբեք չի ըմբռնի սուլթանների կայսրության բարձրացման եւ անկման իսկական պատճառները:

Հայտնի է, որ ամեն մի պետական կառուցվածքի համար, առավել եւս զուտ ռազմական բնույթի պետության համար՝ չտեսնված ռազմական հզորությամբ, որպիսին թուրքիան էր, ամենից առաջ անհրաժեշտ են նյութական մեծ ռեսուրսներ: Սրանք հնարավոր են սուկ ընդհանրապես երկրի մշակութային ժաղկաման հայտնի զարգացման դեպքում: Արդյո՞ք ի վիճակի էին օսմանցի հովիվները, որոնք իրենց հոտերով դեգերում էին եւ դեռ այսօր էլ չեն խորթացել վաչկատուն կյանքին, ստեղծել պետության համար նյութական եւ հոգեւոր արժեքներ: Օսմանցիները քաղում էին ուրիշի աշխատանքով ստեղծված պտուղները, նրանք օգտվում էին այն ժողովուրդների դարերով կուտակած թանկարժեք պաշարից, որոնցից ժառանգել էին այն վեհապանծ մշակութային տաճարը,

որը Բյուզանդիա էր կոչվում: Թուրքերի ռազմական փառքը եւ տիրապետությունը անհնարին կլինեին առանց այն կապիտալի եւ արտադրողական ուժերի, որոնցով այնքան հարուստ էր երկիրը ի դեմս հենց իր բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչության:

Սելիմ Ահեղը, Սուլեյման Փառահեղը¹³ ռազմական փայլի այդ անվիճելի գագաթները, կարող էին հայտնվել, որքան էլ որ բարձր լինեք թուրքերի ռազմական քաջությունը, սոսկ դարավոր մշակութային աշխատանքով պարարտացված գետնի վրա: Ռազմական գործում թյուրքական ցեղերի կազմակերպչական ընդունակությունները չի կարելի ժխտել: Բայց ինչպես որ միայն սերմի լավորակությունը դեռես չի երաշխավորում լավ ծլարծակում, այլ պահանջվում է նաեւ հարմար հող, այդպես էլ թյուրքական ռազմական տաղանդը անպտուղ կլինեք առանց այն մշակութային եւ տնտեսական հենքի, որի վրա նա ծավալվեց տարերային ուժով:

Շատ վայրերում եւ վաղեմի ժամանակներից թյուրքական ցեղերը փորձել են հիմնել եւ հիմնել են պետություններ, բայց նրանք աչքի չէին ընկնում ո՛չ կայունությամբ, ո՛չ էլ ազդեցիկ զորությամբ: Նրանց հաջողվեց կազմավորել համաշխարհային ահարկու պետություն սոսկ բյուզանդական մշակութային աշխարհի սահմաններում, եւ ամենեւին էլ ոչ այն պատճառով, որ օսմանցիները առավել շնորհաշատ դուրս եկան իրենց ազգակից ցեղերից:

Չաջողության գաղտնիքը թաքնված էր հենց այս անսպառ հարստության դիզվածքում, տեղծագործ աշխատանքի այն ավյունի մեջ, որը նրանք գտան բյուզանդական ժողովուրդների մոտ եւ որը նրանք մսխեցին շռայլորեն ու անհոգ կերպով: «Թուրքերը ոչինչ չեն արտադրում, -ասում է Թուրքիայի պատմաբաններից մեկը, -ոչինչ չեն ստեղծում. դրա համար էլ հարստությունները, որոնք նրանք կուտակված գտան նվաճված ժողովուրդների մոտ, այժմ բոլորն արդեն մսխված է, եւ նրանք աղքատության գիրկն են ընկել, որը, ըստ երեւութին, դեռես իր վերջնակետին չի հասել»:

Թուրքական տարրը եղել է եւ մնացել է զինվորական կաստա եւ պետության ռազմական հզորության հիմք: Իսկ քրիստոնյա ժողովուրդները եւ ընդհանրապես բնակչության ոչ մահմեդական խավերը կազմել են աշխատավոր զանգված, կայսրության տնտեսական բարեկեցության եւ ֆինանսական ուժերի գլխավոր աղբյուրը:

Իմիջիայլոց, ռազմական գործի վերաբերյալ պետք է լուրջ վերապահություն անել: Ճիշտ է, օրենքով քրիստոնյաներն հեռացված էին զինվորական ծառայությունից, բայց նրանք փաստորեն այն կտարում էին շատ ավելի ծանր ծեւով, քան իսլամի հետեւորդները: Հայտնի է, որ թուրքերի նվաճողական բանակի ուժը հիմնված էր ենիչերիների գնդերի վրա: Բայց ինչը որ հասարակությանը թերեւս հայտնի չէ, դա այն է, որ այդ գնդերը հավաքագրվում էին քրիստոնյա երեխաներից, որոնց բռնի եւ անմարդկային ծեւով խլում էին ծնողներից եւ դաստիարակում մահմեդական ոգով: Ձորահավաքը, որ հատուկ տերմինով անվանվում էր դեւչիլմե¹⁴, անցկացվում էր հույների, հայերի, բուլղարների, բոս-

նիացիների եւ առնաուտների մեջ: «Բոլոր ծնվողները ծնվում են իլամի համար», - հռչակում է թուրքական ասացվածքը: Եւ խլելով դժբախտ քրիստոնյա տղաներին, նրանց այնպիսի կարգապահական բովով էին անցկացնում, որ «նրանք վերահալված արծաթի նման էին դառնում», ինչպես արտահայտվել է XVII դարի թուրք գրող Խոջաբեյլը¹⁵, թուրքական կայսրության անկման պատճառների մասին աշխատության հեղինակը: Ենիչերական գնդերի կազմակերպումը հառնում է սուլթան Ուրխանի՝ հարստության հիմնադիր Օսմանի¹⁶ հաջորդի, ժամանակներից: Կետեւաբար, ենիչերիները գոյություն ունեն օսմանյան պետականության հենց սկզբից: Նրանք նոր ժամանակների առաջին կանոնավոր հետեւազորն էին, որին էլ պարտական էր օսմանյան նվաճողական բանակը իր աննախընթաց հաջողություններով: Ակնհայտ է, որ ռազմական գործում էլ քրիստոնեական նյութը «ռազմատենչ» թուրքերի ուժի գլխավոր աղբյուրն էր:

Եթե քրիստոնյա ժողովուրդները ռազմական առումով «վերահալված արծաթ» էին, ապա պետական տնտեսության ասպարեզում նրանք զուտ ոսկի էին: Այդ դրույթը ապացուցվում է ոչ միայն ընդհանուր պատմական բնույթի նկատառումներով, այլեւ լիովին օբյեկտիվ տվյալներով, ինչպես կտեսնենք հիմա: Թվում է, թե դա պետք է ընկներ որոշակի պետական քաղաքականության հիմքում: Քրիստոնյաների հովանավորությունը՝ հավասարազոր պետական գանձարանի պահպանությանը, պետք է դառնար ներքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքը: Մինչդեռ օսմանյան կառավարությունը, չհասկանալով այդ հասարակ աքսիոման, դարեր շարունակ հետապնդում էր մի քաղաքականություն, որն այնքան կործանարար էր քրիստոնյաների եւ հավասարապես սեփական պետության համար: Այդ քաղաքականությունը եւ նրա հետեւանքները լավագույնս լուսաբանվում են ըստ հետեւյալ պատմական տեղեկանքի:

Թուրքական տիրույթները Առաջավոր Ասիայում կազմված են Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Քրդստան եւ Արաբական Իրաք նահանգներից: Քրիստոնյա ազգաբնակչությունն այդ երկրներում թուրքերից առաջ եւ հետո հանգում էր երեք հիմնական խմբերի՝ հույն, հայ եւ ասորի ազգությունների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրը, ճիշտ է, ուներ իր մայր երկիրը, իր հայրենիքը, սակայն նրանք սփռված էին ամբողջ Առաջավոր Ասիայում՝ Բաղդադից մինչեւ Կոստանդնուպոլիս: Անիրագել անձինք հաճախ պնդում են, որ քրիստոնյա ժողովուրդները Փոքր Ասիայում եկվոր տարրեր են թուրքերի համեմատությամբ: Վիտալ Քինեն¹⁷, Ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ ծավալուն, բայց, ցավոք սրտի, շատ պակասավոր աշխատության հեղինակը, զովասանքի արժանի եռանդով, հաճախ կատարում է պատմական բնույթի էքսկուրսներ: Անատոլիական գավառների հայերի առնչությամբ պնդում է, որ նրանք այստեղ են գաղթել առաջին Սեֆյանների, առավելապես Շահ Աբբասի օրոք, XVII դարի սկզբին: Նույն տեսակետն է նա պաշտպանում Բուրսայի եւ Իզմիրի հայերի առնչությամբ:

Մինչդեռ հայտնի է, որ դեռես XV դարում Կոստանդնուպոլսի գրավման ժա-

մանակ Բրուսայում հայ եպիսկոպոս էր նստում եւ նա հայտարարվեց Փոքր Ասիայում բնակվող բոլոր հայերի հովվապետ¹⁸: Ծայրագույն կետ Ադրանդայում¹⁹ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ շուրջ 30.000 հայեր հարեցին խաչակիրներին: Մենք կարող ենք հավատացնել Քինեին եւ նրա նման մտածողներին, որ ամբողջ փոքրասիական թերակղզու տարածքում չկա մի կետ, որտեղ հայերը չլինեին բնիկ բնակիչներ, հաստատված այնտեղ թուրքերի հայտնվելուց շատ առաջ:

Քինեի խոսքերը կարող են ընդունելի լինել միայն այն իմաստով, որ հայ բնակչությունը Փոքր Ասիայում մշտապես թարմանում էր Հայաստանի բուն նահանգներից ելածների նոր մակընթացությամբ, ընդ որում մեծի մասամբ թուրքական սուլթաններն իրենք էին բռնի արմատախիլ անում իրենց օջախներից եւ վերաբնակեցնում Անատոլիայի խորքերում՝ ի շահ տնտեսական կյանքի բարգավաճման:

Քրիստոնեական, ավելի ճիշտ, ոչ մահմեդական ժողովուրդների տարաբնակեցումը Անատոլիայում հառնում է մինչեւ բյուզանդական ժամանակները: Նշված երեք խմբերը կազմում էին Բյուզանդիական կայսրության գերակշռող էթնիկական հիմքը: Բյուզանդիայի պատմական վաստակներից մեկն էլ այն է, որ նա առաջինը օրինակ ծառայեց ամենատարբեր ծագման տեր ժողովուրդների բարեկամական համագործակցության՝ բարձրացնելու միասնական պետական կառույցը: Սուտք գործելով այս վեհապանծ կառույցը, թուրքերը ոչ միայն անընդունակ դուրս եկան շարունակելու իրենց նախորդների մշակութային-պետական աշխատանքը, այլեւ, ընդհակառակը, նմանվելով առակի իմաստուն կենդանուն, սկսեցին կտրատել այն ծառաբները, որոնց վրա հանգչում էր նրանց գոյությունը եւ բարեկեցությունը: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականության հետեւնքով ամբողջ երկիրը բաժանվեց միմյանց խորթ երկու ճամբարի՝ մահմեդականների եւ ոչ մահմեդականների, արհեստականորեն բորբոքվեց թշնամանքը նրանց միջեւ: Գիշտ է, եկվոր քոչվորների եւ հին մշակույթի նստակյաց խավերի միջեւ առանձնապես բարյացակամություն չէր կարող լինել: Բայց վարչության խնդիրն այն է, որ ընդհակառակը, հաշտեցնեւ բնական տարընթացության պայմանները, մեղմացնեւ հակասությունների սուր եզրերը երկու տարբեր արժեքներ ունեցող ուժերի միջեւ: Թուրքական տիրակալները ենթադրում էին հիմնել իրենց բարեկեցությունը հենց բնակչության երկու մասերի երկպառակության վրա: Նրանց խորթ էր այն տարրական ըմբռնումը, որը երբեմն մատնանշում էին առավել լուսավորյալ թուրքերը: «Մեր պետական իմաստուններին,-ասում է Ահմեդ Ռամսի էֆենդին²⁰,-Ալլահը ոչ խելք է տվել, ոչ էլ փորձառություն՝ պատմության ընթերցումը նրանց զբաղմունքը չէ», դրա համար էլ նրանք «համոզված են, որ մահմեդական ժողովրդի առաջին եւ սրբազնագույն պարտքն է աշխարհի երեսից բնաջինջ անել բոլոր անհավատներին»*:

Քրիստոնյաների՝ սեփական հպատակների, հալածանքը նրանց շնորհագր-

կված դուրթունից բխող բոլոր հետեւանքներով անցնում են Թուրքիայի ամբողջ պատմության միջով իբրեւ պետական իշխանության բացահայտ կամ գաղտնի խնդիր, այն իշխանության, որի տարրական բնորոշ հատկանիշը համարվում է միատեսակ վերաբերմունքը բոլոր հպատակների նկատմամբ:

Քրիստոնեական երկրները գտնվում էին հարեւան մահմեդական ժողովուրդների մշտական սպառնալիքի տակ: Սիրիայի քրիստոնյաների դեմ կանգնած էր մահմեդական Իրաքը, քրիստոնեական Հայաստանի դեմ՝ մահմեդական Քրդստանը եւ, վերջապես, Անատոլիայում թուրքերն իրենք, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ճնշում էին հույն, հայ քրիստոնյաներին եւ նախաթուրքական ժամանակաշրջանի մյուս «հոռոմներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը եւ այն դիտում էր իբրեւ միջոց վախի եւ հնազանդության մեջ պահելու այն տարրը, որը տեղի չէր տալիս հավատության գայթակղությանը եւ իր դիմադրությամբ իսլամին հավասարապես համարվում էր պետական կյանքի աստվածպետական կարգի թշնամի: Կրոնական աշխարհների հակամարտության մեջ կառավարությանը պատկանում էր ոչ թե հաշտարարի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Դրա հետեւնքով երկու ճամբարները դարեր շարունակ կանգնած էին միմյանց դեմ իբրեւ հակամարտներ՝ ուղղափառներ եւ գյավուրներ, կառավարողներ եւ կառավարվողներ, զինվածներ եւ անզեններ, տերեր եւ ռայա, շահագործողներ եւ շահագործվողներ, առանց աշխատելու վայելողներ եւ աշխատողներ առանց վայելելու, ավերողներ եւ կերտողներ: Առաջինները համարվում էին հայրենիքի հարազատ զավակներ, վերջինները՝ խորթ զավակներ: Մահմեդականները կոչված են զենք շաչեցնելու հանուն իսլամի, իսկ քրիստոնյաները սուկ աշխատավոր խավ են ի փառս իսլամի, փաղիշահի ոտքի տակի «փափուկ կարպետ»:

Թե քաղաքական ստորացման եւ տնտեսական շահագործման ինչպիսի ծանր պայմաններում էր անցնում քրիստոնեական զանգվածների կյանքը Թուրքիայում, կարելի է դատել ֆեոդալական զինվորականության հաստատությամբ, որը բացահայտում է խիստ տխուր տեսարան հատկապես քրիստոնյա ազգաբնակչության համար:

Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթները բաժանված էին մի երկու տասնյակ լայնածավալ մարզերի, որոնց գլուխ կանգնած էին ավատատերերը, որոնք կոչվում էին բեյլերբեյներ, այսինքն՝ բեյերի բեյեր: Յուրաքանչյուր մարզ կամ բեյլերբեյություն ենթաբաժանվում էր սանջակների, որոնք կառավարում էին սանջակբեյերը: Սանջակներն իրենց հերթին կոտորակվում էին հարյուրավոր եւ հազարավոր մանր ավատական վիճակների, այսպես կոչված քըլըչի («սուր»), որոնք կոչվում էին զեամեթ կամ թիմար, նայած վիճակ-քըլըչի մեծությամբ կամ եկամտաբերությամբ: Թիմարը վիճակ էր, որը տալիս էր մինչեւ 20.000 դուրուշի (ասպրի) եկամուտ²¹, իսկ զեամեթը՝ ավելին: Մանր վիճակների տերերը ենթարկվում էին սանջակբեյին, իսկ սրանք՝ բեյլերբեյին²²:

Սուլթանները հողեր էին բաշխում իրենց մերձավորներին ի լիակատար տն-

* В.Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский, С. Петербург, 1873, стр. 31.

օրինություն՝ զինվորական ծառայություն կատարելու եւ ըստ սահմանված պաշտոնական ցուցակի որպէս օգնություն՝ հեծյալ զինվորներ տրամադրելու պարտավորութեամբ: Հիմա մեզ այդ հաստատությունը հետաքրքրում է ոչ ըստ էութեան, այլ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ նրա առնչութեամբ: Խիստ ցուցանշական է երկրի էթնիկական եւ քաղաքական ուժերի բաշխումը տվյալ կարգի շրջանակներում: Ամենից առաջ բննարկենք ավատական տիրութեան բանակական հարաբերակցությունը կայսրության մեջ հետաքրքրող մասի տարբեր մարզերում:

1. Անատոլիա բեյլերբեյությունը, որն ընդգրկում էր այժմյան չորս վիլայեթներ՝ Բուրսան կամ Խուղավենդիզյարը, Կաստամունին, Այդինը եւ Անգորան, բաժանված էր 14 սանջակների եւ 7311 քըլըչների, զեամեթների եւ թիմարների:
2. Կարաման բեյլերբեյությունը՝ այժմյան Իկոնիա վիլայեթի, Անգորայի վիլայեթի Կեսարիա սանջակի եւ Ադանայի վիլայեթի Իչիլ սանջակի սահմաններում: Փոքր Ասիայի այդ մասը այդպէս կոչվել է Նուրի-Սոֆիի որդի Կարամանի անունով, ծագումով հայ, որն ընդունել էր իսլամը եւ ինքնուրույն իշխանություն հիմնել 1220 թվականին: Այն նվաճվել էր օսմանցիների կողմից սոսկ 1472թ. եւ վերածվել բեյլերբեյության: Կարամանը հաշվում էր 7 սանջակ եւ 1620 քըլըչ:
3. Տրապիզոնի բեյլերբեյությունը՝ մոտավորապէս այժմյան վիլայեթը Բաթում քաղաքով, ուներ 554 քըլըչ:
4. Ռում կամ Սվազ, համարյա այժմյան վիլայեթը: Այստեղ նույնպէս հայ իշխաններից մեկը, որը իսլամ էր ընդունել, 1097թ. Դանիշմանյանների հարստության²³ հիմքը դրեց, որ 1165թ. տեղի էր տվել սելջուկյանների մի ճյուղին: Այդ բեյլերբեյությունը հաշվում էր 7 սանջակ եւ 3130 քըլըչ:
5. Էրզրում, այժմյան վիլայեթը Բիթլիսի վիլայեթի Մելազկերտի հետ, կազմված էր 12 սանջակից եւ 5279 քըլըչից:
6. Կարս, այժմյան Կարսի մարզի Կարսի եւ Կաղզվանի օկրուգները, ներառյալ Էրզրումի վիլայեթից Բասենը՝ 6 սանջակ եւ 1206 քըլըչ:
7. Չըլդըր, Կարսի մարզի Օլթիի եւ Արդահանի օկրուգները, ինչպէս նաեւ Ախալցխայի եւ Ալեքսանդրապոլի գավառների մի մասը՝ 13 սանջակ եւ 656 քըլըչ:
8. Վան, այժմյան Վան եւ Մուշ սանջակները՝ 13 սանջակ եւ 1115 քըլըչ:
9. Դիարբեքիր, այժմյան վիլայեթը, Խարբերդի (Մամուրեթ-ու-Ազիզ) վիլայեթի Խարբերդ եւ Դերսիմ սանջակներով, ինչպէս նաեւ Բիթլիսի վիլայեթից Սղերդը (Սեբրտ), 19 սանջակ եւ 730 քըլըչ: այստեղ էին մտնում նաեւ 5 ինքնավար իշխանությունները:
10. Մարաշ կամ Ջուլքադրիա, այժմյան Մարաշ (Հալեպի վիլայեթից), Կոզան (Ադանայից) եւ Մալաթիա (Խարբերդից) սանջակները՝ 5 սանջակ եւ 2169 քըլըչ:
11. Հալեպ, այժմյան Հալեպ (Հալեպի վիլայեթից), Ադանա եւ Ջեբել-բերեքեթ

(Ադանայի վիլայեթից) սանջակները՝ 9 սանջակ եւ 903 քըլըչ:

12. Շամ, այժմ Սիրիան, Երուսաղեմը եւ Լիբանանը՝ 10 սանջակ, 996 քըլըչ:
 13. Ռաքքա, այժմ Ուրֆա սանջակը (Հալեպ վիլայեթից) եւ Ջոր մութեսարիֆությունը՝ 7 սանջակ եւ 274 քըլըչ:
 14. Մոսուլ, այժմյան Մոսուլ սանջակը՝ 6 սանջակ եւ 274 քըլըչ:
 15. Շահրիզոր, ներկայիս Մոսուլի վիլայեթի նույնանուն սանջակը, նաեւ Վանի վիլայեթի Հաքքարի սանջակը. մոտավորապէս 400 քուրդ ցեղապետեր:
 16. Բաղդադ, ներկա Բաղդադ եւ Բասրա վիլայեթները՝ 18 սանջակ, որոնցից 7-ը ունեին մի քանի քըլըչներ:
- Մարզերի առաջին խումբը՝ Անատոլիան եւ Կարամանիան, որը գրավում է համարյա ամբողջ փոքրասիական թերակղզին, զերազանցապէս մահմեդական բնակչութեամբ, հաշվում էր 21 սանջակ եւ 8931 քըլըչ:
- Հողերի երկրորդ խումբը, զերազանցապէս հայկական, ուներ 80 սանջակ (ներառյալ նաեւ հինգ իշխանությունները) եւ 14285 քըլըչ:
- Երրորդ խումբը, զերազանցապէս սիրիական ու քրիստոնեական, ուներ 26 սանջակ եւ 2552 քըլըչ:
- Ի վերջո, չորրորդ խումբը, քրդական եւ արաբական ցեղերով բնակեցված Միջագետքի տափաստանները, հազիվ էր ճանաչում օսմանյան իշխանությանը. սովորական տիպի բեյլերբեյություններ կային միայն մի քանի խոշոր կենտրոններում, մյուս վայրերը մեծ մասամբ գտնվում էին որեւէ վարչակարգի չենթարկվող ցեղապետերի տնօրինության ներքո:
- Հազիվ թէ հարկ կա հիշեցնելու, որ քըլըչների բոլոր տները, բոլոր թիմարատները, զաիմները, սանջակբեկերը եւ բեյլերբեյները, թուրքական տարբերակի բոլոր այդ մանր ու խոշոր ավատատերերը բացառապէս, իհարկե, մահմեդականներ էին: Այդ յուրատեսակ մանր արքայիկները լիիշխան տնօրինում էին ռայաթի ճակատագիրը: Որքան շատ էին նման տները, բնականաբար, այնքան ավելի ծանր էր նրանց տնօրինության ներքո ճնշվող երկրի դրությունը: Որպէսզի հասկանալի լինի քըլըչային կալվածների այդքան անհավասար բաշխման նշանակությունն ու հետեւանքները, օգտակար կլինի կանգ առնել բերված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրի եկամուտների պահանջված ցուցակների վրա, որը մեծապէս ապացուցական է մեր հիմնական դրույթի համար:
- Հօգուտ ավատատերերի Անատոլիայի եկամուտները ամբողջապէս կամ մասամբ կազմում էին մինչեւ 37318730 դուրուշ, իսկ Կարամանիայինը՝ 10800175 հետեւաբար, երկու մարզերը տալիս էին 48110905 դուրուշ:
- Մարզերի հայկական խումբը տալիս էր ընդհանուր առմամբ 83683676 դուրուշի գումարը: Ուշադրության արժանի է, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 դուրուշ Սվազը՝ 13187327, Դիարբեքիրը՝ 11.400.000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Չըլդըրը՝ 9.686.000, Մարաշը՝ 9420310:
- Հողերի սիրիական խումբը մուծում էր մինչեւ 14271721 դուրուշ, ընդորում

Շամը՝ 6558000, Հայեպը՝ 7713121:

Մարզերի չորրորդ կամ Միջագետքյան արաբա-քրդական խմբից Մոսուլը վճարում էր 2.240.000 դուրուշ, իսկ Շահրիզորի, Բաղդադի եկամուտները գտնվում էին պետական վերահսկողությունից դուրս և գնում էին նստակյաց ու վաչկատուն ցեղերի անհնազանդ պարագլուխների օգտին:

Իսկ ի՞նչ են ցույց տալիս այդ թվերը: Նրանք աղաղակում են մարզերի անհավասար ծանրաբեռնման դեմ, ամբողջ ծանրությունը քրիստոնեական հողերի վրա բարդելու դեմ: Իսկապես, հայկական և սիրիական մարզերը միասին վերցրած իրենց տարածքով հազիվ էին կազմում թուրքական առաջավորասիական տիրույթների մեկ երրորդը. նրանց տարածքը հավասար է հարեւան մահմեդական խմբերից յուրաքանչյուրին, մի կողմից Անատոլիային և Կարամանիային, իսկ մյուս կողմից՝ Միջագետքի հողերին: Իսկ հարկման չափով հայկական-սիրիական հողերը նշանակալիորեն գերազանցում են մահմեդականներին. առաջիններից գանձվող եկամուտները հասնում էին մինչև 100 միլիոն դուրուշի, իսկ վերջիններից՝ հազիվ էր հասնում այդ գումարի կեսին: Միայն հայկական մարզերը վճարում էին մինչև 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը ընկած էր Վանի և Մուշի, այսինքն՝ զուտ հայկական շրջանների վրա: Մի խոսքով, քրիստոնեական հողերը գրավում էին եռակի փոքր տարածք, քան մահմեդականներինը, բայց վճարում էին կրկնակի ավելի:

Այս պարագան ամենեւին չի կարող բացատրվել և արդարացվել հողերի մեկը մյուսի նկատմամբ ունեցած առավել բերրիությամբ կամ հողի գերազանցությամբ: Հայկական լեռնաշխարհը, բացառությամբ մի քանի հովիտների, ընդհանուր առմամբ պիտանի չէ բարձրարժեք ցանքսերի համար և այդ առումով գիջում է ոչ միայն Միջագետքի հարստագույն տարածքներին, այլ նույնիսկ Անատոլիական սարահարթի շատ շրջանների: Ծանր հարկազանձումը բացատրություն գտնում է միայն հողերի էթնիկական առանձնահատկություններով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյա ժողովուրդներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են շահագործման ավելի մեծ չափով, քան վերջինները:

Հատկապես ծանր էր հայկական հողերի շահագործումը: Մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14.000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրձվել էին հայկական մարմնի մեջ, ընդ որում խրախուսված պետական իշխանության կողմից: Երկրի համար ուժերից վեր այդ բեռը պետք է տաներ նրան աղքատացման, հյուծման և դարերի տքնաջան աշխատանքով կարգի բերված տնտեսության վերջնական քայքայման:

Այդ առավել ևս անխուսափելի էր, քանզի ավատատերերի դերում առաջ էին քաշվում այնպիսի տարրեր, որոնք շատ և շատ ավելի ցածր էին կանգնած երկրի մշակութային-տնտեսական մակարդակից և ունակ չէին ոչ միայն բարձրացնելու տնտեսական կյանքը, այլ նույնիսկ պահպանելու այն առկա դրության մեջ:

Օսմանյան սուլթանները Հայաստանում կալվածներ բաշխում էին գրեթե

բացառապես քուրդ ցեղապետերին, հաճախ ժառանգական տիրակալման իրավունքով: Տեղապետերի ետևից ձգվում էին քոչվոր ցեղերը իրենց հոտերով: Սուլթանների կամքով երկրագործական երկիրը կանգնում էր հետընթացի և նախնադարյան կացության՝ քոչվորական հովվական կյանքի վերադարձի, ուղու վրա, որն անխուսափելիորեն իր հետ բերելու էր երկրի մշակութային և տնտեսական կյանքի քայքայում:

Բարբեախտաբար, քրդերը Հայաստանում ապրում են ամենեւին էլ ոչ անհիշելի ժամանակներից, ինչպես որ սովորաբար պնդում են քիչ իրազեկ անձիք, երկրամասի պատահական այցելուները, մեծ մասամբ զանազան տերությունների քաղաքական գործակալները: Հայ-քրդական հարաբերություններին մենք կանդորադառնանք ստորեւ²⁴: Այստեղ բավարարվենք մատնանշելով, որ քրդերի Հայաստան գաղթելու սկիզբը, իսկն ասած, հառնում է Սելիմ 1-ի ժամանակները, երբ Չալդրանի ճակատամարտից հետո (1514թ.) սուլթանը տիրացավ Հայաստանի մեծ մասին և կառավարիչ նշանակեց քուրդ Իդրիսիմ²⁵: Այդ քրդի ազդեցության ներքո հիմք դրվեց քրդերի հովանավորության քաղաքականությանը՝ նրանց տրամադրելով ավատատիրական իրավունքներ մասամբ նրանց կողմից զավթված, մասամբ էլ սուլթանների կողմից զիջված հողերի վրա: XVI դարի սկզբից ուժեղանում է քրդական ցեղերի շարժումը Հայաստան թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ:

Առաջ մղելով քրդական տարրը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայի մարզերում, օսմանյան կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ էր մահմեդականների տիրապետության հաստատմանը քրիստոնյա ռայաների վրա: Եթե ոչ բուն սկզբունքում, ապա անվիճելիորեն նրա կիրառման մեջ էլ արմատացած է այն չարիքը, որից կործանվում է Թուրքիան: Ճիշտ հասկացված պետական շահերը չեն կարող հաշտվել այն անհեթեթ դրության հետ, որի դեպքում անքաղաքակիրթ ցեղերը, որոնք լճացել են հովվական կենցաղի փուլում, գրավեն պետական շինության վերին հարկերը, իսկ քաղաքակիրթ երկրագործական և արդյունաբերական ազգաբնակչությունը քշվի նկուղները:

Այդպիսի կարգը դատապարտված է տապալման: Եւ կամ էլ կարող է դիմանալ՝ քաղաքակիրթ խավերի աստիճանական վայրենացման և մինչև վայրագ վերելների մակարդակը իջնելու դեպքում: Օսմանյան քաղաքականությունը գերադասում էր այս վերջին հնարավորությունը և իր առջեւ խնդիր էր դնում հետեւողականորեն թուլացնել և անգորացնել քրիստոնյա բնակչությանը: Այդ քաղաքականության ոգեշնչողները, պետական մտածողությունից զուրկ մարդիկ իրենց հաշիվ չէին տալիս, որ հետապնդելով քրիստոնյաներին քաղաքականապես և տնտեսապես, իրենք խարխուլում են պետական կեցության տնտեսական հիմքերը, բնաջնջելով նրանց՝ ոչնչացնում են ժողովրդի հարստության աղբյուրը: Ոչ թե քրիստոնեական ժողովուրդները, ինչպես պնդում են թուրքերը և նրանց նմանները, այլ իրենց՝ թուրքերի հակաքրիստոնեական գաղափարախոսությունը Թուրքիան տարել է և տանում է դեպի կործանում:

Քրիստոնյաների նշանակությունը Թուրքիայում հաշվի չի առնված դեռ էլի մեկ ուրիշ առումով, այն է՝ իբրեւ եվրոպական քաղաքակրթությունը Թուրքիա փոխադրելու լավագույն հիմնակետի: Որքան էլ որ երկար շարունակվելու լինի «հիվանդ մարդու» հոգեւարքը, հայտնի է, որ նրա հետագա գոյության հարցը շատ սուր է դրված՝ պատմական պահը հրամայականորեն պահանջում է կամ կանգնել քաղաքակիրթ պետությունների շարքը արմատական վերափոխումների միջոցով, կամ իջնել տերությունների թատերաբեմից: Թուրքիայի բոլոր փորձերը՝ դեռ նետելու իր կեցության հնամաշ ձեւերը, մինչեւ հիմա անհաջող ավարտ են ունենել: Թուրքիայի վերակառուցումը հնարավոր եւ արդյունավետ է թվում միայն այն դեպքում, եթե այդ գործի մեջ ներգրավվեն քրիստոնյա ժողովուրդների կուլտուրական տարրերը, որոնք մինչեւ հիմա հեռու են վանվել: Նրանց միջոցով էլ հնարավոր է Թուրքիայի եվրոպականացումը: Չէ՞ որ Թուրքիայի քրիստոնյաները նախկին բյուզանդացիներ են, մեծագույն մշակութի, ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքի կերտողներ: Եվրոպական քաղաքացիականությունը նրանց հարազատ է նույնքան, որքան այն խորթ է թուրքերին: Կյանքի նոր ձեւերի ընկալման աստիճանը յուրաքանչյուր ժողովրդի համար կանխորոշվում է նրա պատմական ուղեբեռով: Թյուրք-թաթարները, որոնց պատմական բեռը կազմված է յաթաղանից եւ հովվի փոկավոր տոպրակից, չեն կարող հարազատանալ արեւմտյան քաղաքացիականությանը այնպիսի հեշտությամբ, ինչպես որ այն յուրահատուկ է նրանց հարեւան քրիստոնյաներին: Քրիստոնեական աշխարհներից յուրաքանչյուրը՝ հունականը, հայկականը, ասորա-արաբականն ունի իր մշակութային հնությունը հոգեւոր արժեքներով, որոնց մնացուկները նրանք դուրս են բերել թյուրք-թաթարական տիրակալության հրի ու արյան ծովից եւ նրանով դաստիարակել ու պահպանել իրենց ոգու մշակութային տարողունակությունը: Շնորհիվ այդ առանձնահատկությունների, քրիստոնեական ժողովուրդները պատրաստի մարմիններ էին ներընկալելու համար այն եվրոպական էլիքսիրը, որով պետք էր առողջացնել թուրքական զառանյալ պետականությունը: Հիրավի, պետք է զարմանալ Թուրքիայում քրիստոնյա ազգությունների կենսունակության վրա, որոնք, չնայած թուրքական վարչակարգի դժնիությանը, ամեն տեսակի հալածանքներին, բոլոր մշակութային նախաձեռնումներում եւ նվաճումներում մահմեդական զանգվածի առջեւից էին ընթանում:

Երկրի վերածնությունը կատարվում է ո՛չ սոսկական կարգախոսների հռչակումով, ո՛չ աղմկալի ճռուձաբանություններով: Բարենորոգիչների ջանասիրությունը, եթե այն անկեղծ էր, պետք է ուղեկցվեր թեկուզ եւ քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ սկսված բնական շարժմանը նպաստելու պատրաստակամությամբ: Թվում է թե վերանորոգիչի խնդիրը պետք է այն լիներ, որպեսզի խրախուսեր քրիստոնյաների եռանդը, դուրս բերեր նրանց ազգային կյանքի շրջանակներից պետական թափի գործունեության ասպարեզ:

Օսմանյան իմաստունները, սակայն, հակառակ քաղաքականություն էին վարում. քրիստոնյաների զարգացման մեջ նրանք վտանգ էին տեսնում պե-

տության համար, եւ նրանց դեմ ուղղված միջոցառումները դառնում էին կառավարության ծրագրային խնդիրը: Որ քրիստոնեական ժողովուրդները Թուրքիայում նոր հովերի առաջամարտիկներ էին, դրանում դժվար չէ համոզվել թեկուզ եւ հայերի մեջ մտավոր շարժման պատմությամբ: Ժամանակակից առաջընթացի մեծագույն լծակները՝ գրատպությունը, մամուլը, նոր դպրոցը եւ կրթությունը թուրքական քրիստոնյաների սեփականությունը դարձան շատ ավելի վաղ, քան դրանց կարեւորությունը հասավ բուն թուրքերի գիտակցությանը:

Ինչպես հայտնի է, մահմեդական տպարան ստեղծելու առաջին փորձերը վերաբերում են XVIII դարի սկզբին եւ այդտեղ էլ նախաձեռնողը թուրք չէր: 1727թ. մի հունգարացի հավատափոխ, ընդունելով իսլամ եւ զարդարելով իրեն Իբրահիմ անունով, համոզեց թուրքական կառավարությանը տպագրական արվեստի օգտակարության մեջ եւ Ստամբուլում առաջին տպարանի հիմքը դրեց: Ուլեմաներն, իհարկե, ընդվզեցին դիվային նորամուծության դեմ, եւ կառավարությունը մեծ ջանքեր թափեց զսպելու իսլամի տգետ սպասավորների ընթոստությունը եւ պահանջվեց շեյխ-ուլ-իսլամի էլույթը հատուկ ֆեթվայով, որպեսզի ուղղափառ մահմեդականները հաշտվեին նոր ժամանակների մեծագույն գյուտերից մեկի անվանատյան հետ:

Իբրահիմի մահվամբ տպարանը փակվեց՝ լույս ընծայելով ընդամենը 18 գիրք: Կեսդարյան ընդմիջումից հետո այն նորից բացվեց 1783թ. եւ մինչեւ XIX դարի կեսերը նրա աշխատանքը սահմանափակվեց ոչ ավելի 90 հրատարակություններով²⁶:

Եթե այժմ անցնենք քրիստոնյաներին, ապա մեր առջեւ այլ պատկեր կբացվի: Մի կողմ թողնենք հույներին եւ մյուս քրիստոնյաներին եւ կանգ առնենք հայերի վրա: Տպագրական դազգահը հայերի մոտ բուն Կոստանդնուպոլսում աշխատում էր դեռեւս 1567 թվականից²⁷, Չմյուռնիայում՝ 1759 թվականից, իսկ Թուրքիայի սահմաններից դուրս հայկական տպարանները բազմաթիվ էին եւ կային համարյա բոլոր եվրոպական մշակութային կենտրոններում:

1512թ., այսինքն՝ գրատպության գյուտից մի քանի տասնամյակ անց, վենետիկում լույս աշխարհ եկավ առաջին հայկական տպագիր գիրքը: Այդ պահից սկսած սկսեցին տպարաններ հիմնադրվել նաեւ մյուս կենտրոններում, որի հետեւանքով խիստ հագեցած հոգեւոր կյանքը ստացավ վիթխարի զարգացման հեռանկարներ: XVII դարում հայկական տպագրությունը գործում էր Լվովում՝ 1616թ., Չոռում՝ 1623թ.²⁸, Միլանում՝ 1624թ., Լիվոռնոյում՝ 1643թ., Պադուայում՝ 1690թ., Ամստերդամում՝ 1660թ., Մարսելում՝ 1673թ., վերջապես Պարսկաստանում՝ Սպահանի մոտ ստեղծված հայկական Ջուղա կենտրոնում 1640թ.: Հաջորդ XVIII դարում տպարաններ հայտնվեցին Լոնդոնում՝ 1736թ., Մադրասում՝ 1772թ., Տրիեստում՝ 1778թ., Պետերբուրգում՝ 1783թ., Դոնի Նախիջեւանում՝ 1791թ., Աստրախանում՝ 1796թ.²⁹:

Հայկական պարբերական մամուլը եւս ավելի հին է, քան թուրքականը: Սկսած 1795թ.³⁰ այն գոյություն ուներ տասնյակ տարիներ, երբ 1832թ. Կոստանդնուպոլսում սկսեց լույս տեսնել առաջին թուրքական լրագիրը՝ «Թագվիմը

վաքայի»-ն, հայերեն լեզվով զուգահեռ հրատարակությամբ³¹: Ներկայումս, չնայած գրաքննչական ծանր պայմաններին, հայկական մամուլը ե՛լ քանակապես, ե՛լ որակապես հաջողությամբ մրցակցում է թուրքականի հետ, թեև վերջինս մեծ մասամբ նպաստավորվում է կառավարական վարկերով:

Ժողովրդական կրթությունը երբեք չի եղել կառավարության հոգատարության առարկան. այն թողնված է տգետ հոգեւորականությանը: Միայն 1845թ. կառավարությունը փորձեց վերափոխել դպրոցական գործը սեկուլյարիզացիայի ոգով եւ եվրոպական մանկավարժության հիմունքներով: Սուլթանի ֆիրմանով կազմվեց հանձնախումբ՝ նոր դպրոցի կանոններ մշակելու համար: Որքան էլ տարօրինակ է, հանձնախմբի գլուխ դրվեց շեյխ-ուլ-խլամը: Պարզ է, որ նման պայմաններում խելքը գլխին ոչինչ չէր կարելի սպասել հանձնախմբից: Փաստ է, որ առ այսօր էլ թուրքերը չեն կարող պարծենալ եվրոպական տիպի դպրոցներով:

Մինչդեռ 1845թ. էլ շատ առաջ հայերն ունեին օրինակելի ուսումնական հաստատություններ ոչ միայն Թուրքիայից դուրս՝ Վենետիկում, Փարիզում, Մոսկվայում, Կալկաթայում, Մադրասում, այլև հենց Կոստանդնուպոլսում եւ Զմյուռնիայում: Արտասահմանյան հայկական դպրոցներում մեծի մասամբ ուսանում էին թուրքահայեր, որոնք, տարիներ անց, հարուստ գիտելիքներով վերադառնում էին հայրենիք՝ պատրաստ գործելու հասարակական եւ պետական կյանքի ցանկացած ասպարեզում: Հասկանալի է թե ինչու բժշկական, փաստաբանական, գրական, հրապարակախոսական ազատ պրոֆեսիաները գտնվում էին հայերի եւ հույների ձեռքին: Զարմանալի չէ նաեւ, որ գիտելիքներ պահանջող աստիճանավորական պաշտոնները հարկադրաբար տրամադրվում էին եւ հայերին: Չենք ասում թուրքական թատրոնի մասին, որը հիմա էլ պահպանվում է հայերի եւ ընդհանրապես քրիստոնյա ուժերի շնորհիվ³²:

Թուրքական եւ հայկական հաջողությունների նման հարաբերակցություն նկատելի է նաեւ մյուս բնագավառներում: Առեւտրի եւ արդյունաբերության մեջ, բանկային գործառնություններում, արհեստներում գլխավոր դերերը քրիստոնյաներն էին ընդհանրապես եւ հայերը մասնավորապես ինչպես անցյալում, այնպես էլ նոր ժամանակներում: Հաղորդակցությունը եվրոպայի հետ նրանց հնարավորություն էր ընձեռում արագորեն հարմարեցնել հին ապարատները նոր պայմաններին: Այսպես կոչված սառաֆները՝ լուծալուծիչները, ովքեր ունեին կորպորատիվ կազմակերպություն, ինչպես հայտնի է, ժամանակին սպասարկում էին դրամական շուկայի բոլոր կարիքները եւ նոր իրադրության մեջ վերածվեցին բանկիրական հաստատությունների: Մինչեւ օսմանյան պետական բանկի («Բանկ Օտոման») հիմնումը անցյալ դարի կեսերին³³, թուրքիան այլ բանկային հիմնարկություններ չգիտեր, բացի հայ եւ հույն սառաֆներից. հենց նրանք էին շրջանառու միջոցներով մատակարարում առեւտրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունները, նրանք էին վարկ տրամադրում կառավարությանը եւ նրա գերտեսչություններին, հաճախ տարբեր նահանգների պետական եկամուտների գրավականի դիմաց, իսկ քանի որ վերջիններս սովորաբար

վճարվում էին բնամթերքով, ապա նրանք ստիպված էին լինում զբաղվել նաեւ ապրանքափոխանակությամբ, ներմուծումով եւ արտահանումով:

Արդյունաբերության շատ ճյուղեր, ինչպես օրինակ մահուդի, մետաղագործական, բոժոժից թել քաշելու, իրենց զարգացմամբ պարտական էին բացառապես հայերին, նրանց նախաձեռնող ոգուն: Այսպես կոչված Բուրսայի մետաքսե ասեղնագործվածքները, որոնք մեծ հաջողություն ունեին եվրոպական շուկաներում, արտադրվում էին հայկական ֆաբրիկաներում: Զարմանալի չէ, որ նույնիսկ դրամահատարանը, ինչպես եւ վառողի գործարանները գտնվում էին երկու հայկական ընտանիքների ժառանգական տնօրինության ներքո³⁴: Նրանցից մեկը, Տատյանները, ովքեր առաջին հիմնեցին վառողի գործարան Կոստանդնուպոլսում սուլթան Սելիմի օրոք³⁵, հետագայում սեւ երախտամոռության զոհ դարձան պալատական խարդավանքների հետեւանքով³⁶:

Առավել եւս նկատելի էր հայկական ձեռքը արհեստագործության մեջ: Սառաֆների կողքին Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեին էսնաֆներ՝ արհեստավորական համքարություններ: Նրանց մեջ հայկական կազմակերպությունները նկատելի էին եւ իրենց անդամների թվով, եւ մասնագիտությունների որակով: Անցյալ դարի կեսերին հաշվվում էր մինչեւ 70 արհեստավորական մասնագիտություն, որոնցով զբաղվում էին հայկական կորպորացիաները եւ նրանցից շատերը կազմում էին բացառապես հայերի մասնագիտությունը: Հայերի տեխնիկական ուժերը ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հայտնի են եւ վկայված են շատ ճանապարհորդների կողմից:

Ինչ վերաբերում է արվեստներին, ապա այդ ասպարեզում ստեղծագործում էին դարձյալ գերազանցապես քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Հայերի ներդրումը շատ էական է: Բավական է մատնանշել, որ շինարարական արվեստի լավագույն հուշարձանները Ստամբուլում՝ Բեյլերբեյի, Չրաղանի, Դոլմաբախչեի պալատները, Բոսֆորի այդ գեղակերտները կառուցել են հայ ճարտարապետները³⁷: Նրանց են պատկանում նաեւ շատ պալատների նրբազեղ զարդանկարները: Անգամ Թոփհանե մզկիթը գյաուր հայի ստեղծագործություն է³⁸...

Թուրքիայի մտավոր շարժման մեջ իրենց առաջատար երթով հայերը պարտական էին գերազանցապես իրենց գաղութային ուժերին: Այդ դրսից գործող ուժերը, դույզն իսկ ասած, այն հայկական պոտենցիալն էր, որը անբարենպաստ ժամանակներում, անտանելի ճնշման սուր պահերին դուրս էր թափվել Թուրքիայի սահմաններից: Այն պահից ի վեր, ինչ Հայաստանը դարձավ թյուրք-թաթարական հորդանների սանձարձակության թատերաբեմ, կյանքի պայմանները առավել նպաստում էին ավազակային կրքերի ծաղկմանը, քան խանանները առավել նպաստում էին ավազակային կրքերի ծաղկմանը, քան խաղաղ աշխատանքին: Ունեւոր դասակարգերը, քաղաքային բնակչությունը, ովքեր առավել էին ենթակա բռնության ու կողոպուտի, հարկադրված էին փրկել իրենց եւ իրենց խնայողությունները օտար երկնքի տակ: Բնական է, որ նրանք ամենից առաջ գաղթեցին այն վայրերը, որոնք նրանց հայտնի էին նախկին եւ ժամանակակից առեւտրական հարաբերություններից: Կիլիկյան թագավորու-

թյան անկումից հետո հայկական կապիտալը ուղղվում է Ջենովա, Վենետիկ, Ղրիմ, իսկ հաջորդ դարերում այն հաղորդակցվում է առևտրաարդյունաբերական աշխարհի բոլոր խոշոր շուկաներին, առաջ են գալիս մի շարք ոչ մեծ, բայց ծաղկուն գաղութներ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջազգային հաղորդակցության կենտրոններում:

Հայկական գործունեության այս կողմը սերտորեն կապված է համաշխարհային ընդգրկում եւ նշանակություն ունեցող խնդիրների հետ: Հայերի հանդես գալը համաշխարհային շուկաներում՝ նոր ոգու այդ հալոցներում, որոնք ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքը դրեցին, ամրապնդում է հայերի նշանակությունը որպես գործոնի, որը մասնակցել է նոր աշխարհի ծննդյան երկունքին, որքանով որ նրա վրա արտացոլվել է Արեւմուտքի եւ Արեւելքի փոխհարաբերությունը:

Եվրոպայի հետ ասիական առևտրի պատմության մեջ անաչառ հետազոտողը պարտավոր կլինի խիստ պատվավոր տեղ հատկացնելու հայերին եւ գնահատելու նրանց կուլտուրաբեր նշանակությունը նրանց առևտրական հանձարի հարկ եղած ըմբռնումով, առանց որեւէ նախապաշարմունքի, որը յուրահատուկ է մարդկային առաքինության այն փարիսեցիներին, ովքեր շինծու ծամածռությամբ շրջվում են «վաճառական» հայերից, հաճախ իրենք լինելով նրանց անցանկալի մրցակիցները նույն ասպարեզում: Հարեւանցիորեն նշենք, որ XVI-XVII դարերում հայկական գաղութները եւ նրանց առևտրական գրասենյակները ցանցի պես սփռված էին բոլոր կարեւորագույն շուկաներում, սկսած ճավայից եւ Սումատրայից եւ անգամ Ֆիլիպինյան կղզիներից մինչեւ Մարսել, Ամստերդամ եւ Մանչեսթր: Այդ ցանցի թելերը միանում էին Հայաստանում, մասնավորապես Արաքսի ափին գտնվող Ջուղա փոքրիկ քաղաքում: Այդ վայրի այժմյան անմխիթար տեսքը (Երեւանի երկաթուղու ամենավերջին կայարանը) կարծել չի տալիս, որ ժամանակին այն եղել է համաշխարհային առևտրի հանգուցակետ³⁹: Նրա երբեմնի վեհության մասին վկայում է սոսկ լայնածավալ ու լուռումուռ գերեզմանատունը: Ծաղկուն քաղաքը, պարսից շահերի նախանձի առարկան, XVII դարի սկզբին, ինչպես արժատախիլ արված ծառ, փոխադրվեց Պարսկաստան: Նոր Ջուղան, շահերի մայրաքաղաք Սպահանի մոտ, ծաղկեց նոր եւ առավել փարթամ ծաղկի պես, վայելելով Շահ Աբբասի հովանավորությունը, որը, ասես կամենալով քավել իր անլուր չարագործությունը հայերի եւ Հայաստանի նկատմամբ, ուշադրություն էր դարձնում եւ սատարում էր նրանց ձեռնարկումներին: Ավելի ճիշտ, ազահամոլ շահին առաջնորդում էին սեփական պետության շահերը, որում նա կարող էր համոզվել շուտով տեսնելով ոսկու առատ հոսքը դեպի շահական գանձարանը. «Մեկ հայը ինձ ավելի շատ հարկ է վճարում, քան տասը մահմեդականը»*:

Ասիական առևտրի շուկաներին տիրանալու իրենց ձգտման մեջ հուլանդացի եւ անգլիացի գործարար վաճառականները դիմում էին հայերի աջակցությանը եւ ամեն կերպ հրապարակում էին նրանց իրենց նոր տիրույթները: Արտա-

* I. Th. Krusinski, *Prodromus ad Tragicam vertentis belli Persici historiam, deopoli, 1740, p. 80.*

կարգ բնութագրական է Արեւելահնդկական ընկերության տնօրենի 1691թ. պատվերը, որով հանձնարարում է Հնդկաստանում ընկերության կառավարիչներին «ներգրավել հայերին, փորձված վաճառականներին, ովքեր այնքան շատ են նպաստել առևտրի զարգացմանը Հնդկաստանում, Պարսկաստանում եւ ամբողջ Ասիայում: Նրանց հատուկ թաղամաս տրամադրել Մադրասում, որտեղ նրանք կկարողանային ապրել ըստ իրենց սովորույթների եւ կառուցել եկեղեցի: Այդ արվարձանը կարելի կլիներ անվանել Ջուղա Շահ Աբբասի օրինակով, որը նրանց գաղթեցրել էր իրենց հայրենիքից Սպահան: Այդ հայերը հարուստ ժողովուրդ են եւ ամենափորձված վաճառականները աշխարհում: Նրանց վստահությունը ներշնչելու համար անհրաժեշտության դեպքում կարելի է նրանց իրեավունք տրամադրել մասնակցելու քաղաքի կառավարմանը: Այսուհետեւ միայն անգլիացիներին չէ, որ իրավունք է տրվում ընտրյալ լինելու քաղաքային գործերի քննարկման ժամանակ, այլ նաեւ հայերին եւ մյուս օտարերկրացիներին: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը վաղուց եւ մեծապես իր վրա է հրավիրել Լոնդոնի հասարակության ուշադրությունը: Հայտնի է, որ նրանք առևտուր անում են սեփական միջոցներով, գործում են Հնդկաստանի բոլոր գլխավոր շուկաներում, որտեղից արտահանում են ամենաթանկ արտադրանքները»*:

Այդ խոսքերը լավագույն գնահատանքն են հայերի առևտրական գործունեության: Նրանց անբասիր ազնվությունը եւ բարձր վարկը ընդգծված է XVII-XVIII դարերի շատ ճանապարհորդների կողմից: Նրանցից մեկը, ծագումով անգլիացի, հայ վաճառականին տված փայլուն գնահատականի մեջ⁴⁰ նրան անվանում է «ջենթլմեն բոլոր առումներով»**:

Ահա այդ «առևտրական ջենթլմենները»՝ նետված օտար երկրներ, ստիպված էին այնտեղ ստեղծել մշակութային արժեքներ: Նրանք էլ, դարձան հայերի վերածննդի նախակարապետները: Օտարության մեջ նրանք չէին կորցնում հոգեւոր կապերը իրենց հայրենիքի հետ: Նրանց հիմնադրած գաղութները իրենցից ներկայացնում էին յուրատեսակ լուսարձակ փարոսներ, որոնք հեռվից լուսավորեցին իրենց մայր-երկիրը՝ խավարի մեջ թաղված Հայաստանը: Առևտրական կարավանների բացած ուղիներով երկիր էին ներթափանցում նոր հովեր եւ նոր գաղափարներ: Արթնանում էր ազգային ինքնագիտակցությունը, որը եւ մղում էր համապատասխան մշակութային ձեռնարկումների: Պրա հետեւանցով հայերը ոչ միայն թուրքիայից դուրս, այլեւ այնտեղ ընթանում էին թուրքերի առջելից՝ առաջընթացի եւ ժամանակակից քաղաքակրթության պտուղները յուրացնելու ուղիով: Այդ նույն ժամանակ, երբ ուղղափառ մահմեդականը անհոգ մնջում էր միմարեթից եկող դայլալների հնչյունների տակ, հայերի տազնապալից ձայնը հեռավոր երկրներից շաչում էր իբրեւ կոչնակ կոչելով հայրենակիցներին դեպի նոր լույս, նոր կառուցումներ...

* John Bruse. *Annals of the honourable East-India Company. III, 111, and II, 617, London, 1810.*
** R. Ker Porter. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817 to 1820, London, v. 1, 1821, s. 424.*

Փոքրիկ ժողովրդի հերոսական մաքառումը չբերեց նրա նվիրական նպատակների իրականացմանը՝ թուրքական բանտը զրկում էր նրան աստծո լույսից, նրա գլխին կախված թուրքական յաթաղանը նրան ընդարմացման մեջ էր պահում: Այժմ Հայաստանը ամբողջովին արյունաշաղախ իր զավակների արյունով, դատ ու դատաստան է պահանջում հանդեպ իր դարավոր դահիճների, իրավունք է պահանջում իր երջանկության դարբինը լինելու համար...

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՐԱՏՈՒՄԸ

Կարգախոսներից¹ մեկը, որի ներքո ընթանում է համաշխարհային պատերազմը, փոքր ժողովուրդների ազատագրումն է ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա: Հայտնի է, որ ոչ մի պետության մեջ չկան այնքան ճնշված ժողովուրդներ, որքան Թուրքիայում եւ ոչ մի տեղ նրանց ճնշումը չի հասցված այնպիսի ստրկացման, որքան սուլթանի իշխանության տակ: Հասկանալի է նաեւ, որ պատերազմի արդյունքները ամենից առաջ իրենց պետք է զգացնել տան Թուրքիայում. նրա նկատմամբ պետք է կիրառվի ինքնորոշման ազատագրական իրավունքը:

Ականավոր պետական գործիչները, հենց նրանք, ում ձեռքին է այժմ գտնվում պատերազմական աշխարհի ճակատագիրը, արդեն հռչակել են իրենց դատավճիռը սուլթանի տիրույթների նկատմամբ: Անցյալ 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին իր կառավարության անունից Լլոյդ Ջորջը կարելուր հայտարարություն արեց պատերազմի նպատակների մասին: Թուրքիայի առնչությամբ այդ հաղորդագրության մեջ ասված է. «Մենք չենք վիճարկում թուրքական կայսրության պահպանումը թուրքերով բնակեցված երկրներում Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով. «Նեղուցները պետք է չեզոքացվեն եւ միջազգայնացվեն», բայց եւ այնպես մենք գտնում ենք, որ պետք է ճանաչվի Արաբիայի, Հայաստանի եւ Միջագետքի ազգային անկախությունը»²:

Դրանից հետո շուտով, ընթացիկ 1918թ. հունվարի 8-ին կոնգրեսում հանդես եկավ նախագահ Վիլսոնը պատերազմի նպատակների մասին իր հիշարժան ճառով, ընդորում իր ծրագիրը բանաձեւելով 14 կետերում: 12-րդ կետը վերաբերում է Թուրքիային եւ հռչակում է. «Այժմյան Օսմանյան կայսրության թուրքական մասերին պետք է տրվի լիակատար ինքնիշխանություն, իսկ ներկայումս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող **մնացյալ ժողովուրդների համար** պետք է երաշխավորվի կյանքի անպայման ապահովություն եւ բացարձակ խաղաղ **ինքնավար ինքնազարգացում**: Դարդանելը պետք է ընդմիշտ բաց լինի բոլոր ժողովուրդների նավերի ազատ նավարկման եւ առետորի համար՝ միջազգային երաշխիքով»³: Եւ այդպես, հարյուրամյա տատանումներից հետո քաղաքակիրթ աշխարհը ի վերջո բացել է թուրքական բանտի դռները եւ ազատել տառապած ու տանջված ժողովրդական զանգվածներին: Օ՝, որքան ժողովրդական կենդանի օրգանիզմներ են թարշանում գերեզմանային խավարում՝ լույսի կենսաբեր ճառագայթների սպասումով, որոնց արժանի են նրանք իրենց կենսական տոկոսությանը: Նրանց համբերատարությունը կարող է փոխհատուցվել թերեւս միայն այնպես, որ նրանց ճակատագրերի գորդյան հանգույցը չկտրվի բռնության կոպիտ սրով, այլ լուծվի ինքնորոշման արդարացի սկզբունքի, *cuique suum*⁴ հիման վրա:

Ինքնորոշման իրավունքի իրականացման արդյունքները դժվար չէ կռահել: Եթե այդ դեպքում Թուրքիայի ամբողջականությունը փլուզվի եւ սուլթանների

կայսրությունը տրոհվի առանձին էթնիկական մասերի, որոնք չեն կամենա որեւէ ընդհանուր բան ունենալ Ստամբուլի հետ, դա կլինի միանգամայն հասկանալի:

Թուրքերն անընդունակ եղան պետական կառավարման դեկը շրջելու ժամանակակից քաղաքակրթության հունը: Անգամ մակերեսային, զուտ երեւութական փոփոխությունները տրտուեց էին առաջացնում: Սուլթան Մահմուդը⁵ դժվարությամբ չալման ու խալաթը փոխարինեց ֆետվա ու վերարկուով եւ այդ «նորամուծության» համար սուլթանը վաստակեց «գյավուր սուլթան» մականունը: Թուրքերը չէին կարող ներել Աբդուլ Մեջիդին⁶, որ հանդգնել էր պատվիրել իր դիմանկարը իբր թե հակառակ Ղուրանի պատվերների:

Բոլոր բարենորոգչական նախագծերից հաջողվեց անցկացնել միայն բանակի վերակազմակերպումը եվրոպական եղանակով: Եւ այստեղ էլ արտացոլվեց ժողովրդի ոգին, որը «պետություն էր ստեղծել սրով եւ կամենում էր այն պահպանել սրով»:

Այսու առումներով որեւէ լուրջ շեղում եվրոպականության կողմը դիտվում էր իբրեւ մահիկի նվաստացում խաչի առաջ: Հասկանալի է, թե ինչու դարավոր շփումը եվրոպայի հետ Թուրքիային էական օգուտ չբերեց:

Մինչդեռ կայսրության առանձին մասեր, հենց որ ազատվում էին թուրքական վարչակարգից, իսկույն եւեթ կանգնում էին եվրոպական զարգացման ուղու վրա եւ կարճ ժամանակ անց քաղաքակիրթ երկրի կերպարանք էին ընդունում: Բալկանյան պետությունները կամ եգիպտոսը պերճախոս վկաներ են: Բավական էր մի քանի տասնյակ տարվա ինքնուրույն կյանք, որպեսզի Բուլղարիան քաղաքակրթությամբ վեր բարձրանար իր նախկին գերագահից:

Այս երկու նախապայմանները կանխորոշում են Թուրքիայի հետագա ճակատագիրը եւ արդարացնում նրա անդամահատումը: Պետական անձանց վերը բերված հայտարարություններում մատնանշված են Թուրքական կայսրության այն բաղկացուցիչ մասերը, որոնք պետք է հայտարարվեն անկախ քաղաքական միավորներ: Թուրքական իրավունքները ճանաչվում են միայն թուրքերով բնակեցված սահմաններում, մնացյալ հողերը, որոնք բնակեցված են այլ ժողովուրդներով, դուրս են բերվում թուրքական իշխանության տակից:

Թուրքիայի անդամահատումը ըստ ազգային հատկանիշի համընկնում է պատմական բաժանմանը Փոքր Ասիայի կամ թուրքական Անատոլիայի (հայկական հողեր, սիրիական հողեր), Միջագետքի (կամ Քրդստան եւ Արաբստան) պատմական բաժանմանը: Չնայած մշտական տեղափոխումներին եւ տեղաշարժերին, հակառակ թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին դիմադրելու էթնիկական այլազանությունը եւ ստեղծելու միատարր մահմեդական զանգված, այն թուրքացնելու վերջնապատակով, հիշյալ երկրները առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց ազգային դիմագիծը: Համաձուլման քաղաքականության այդ նույն պատճառներով, ճիշտ է, այժմ դժվար է սահմանազատել ճշգրտորեն ազգային տարածքները, բայց անկասկած է մի բան, որ նոր պայմաններում հարազատ գոտուց դուրս հանված էթնիկական ալիքները ետ կդառնան

հայրենի ափերը եւ տարագրվածները ավելի հեշտ եւ ավելի կարճ ժամկետներում կվերադառնան իրենց օջախները, քան երբ նրանք հարկադրված լքում էին իրենց հայրենի տները: Հիշյալ երկրներից իր էթնիկական բնույթով առավել վիճարկելին, համեմայն դեպս թուրքական դիվանագիտության մեջ, Հայաստանն է: Մենք կանգ ենք առնում նրա վրա ոչ միայն այն պատճառով, որ նա մեր անմիջական հետաքրքրության առարկան է, այլ նաեւ այն նկատառումներով, որ հայկական տարածքի սահմանների գծումով որոշվում են նաեւ մնացյալ ազգային երկրների սահմանները, քանզի Հայաստանն ընկած է Անատոլիայի, Սիրիայի եւ Միջագետքի հանդիպման անկյունում:



Հայաստանը, թվում է թե լիովին որոշակի հասկացություն է: Դա հնագույն ժամանակներից հայտնի երկիր է, որի սահմաններում ծավալվել է հայերի բազմադարյան պատմությունը եւ այժմ խաղացվում է նրանց կյանքի եղերեղությունը սեփական մշակութային արժեքների ավերակների մեջ: Ամենեւին էլ ոչ անհայտ երկիրը, տարօրինակ ճակատագրով, դարձել է անորոշ չափման հասկացություն, հենց որ նրան մոտենում էին թուրքական դպրոցի քաղաքագետները եւ դիվանագետները, որոնք կոչված են լուծելու նրա արյունալի դատը, որոշելու նրա հետագա կացության պայմանները: Կա՞ արդյոք հայկական հող, Թուրքիայում գոյություն ունե՞ն «հայերով բնակեցված մարզեր», -տրվում էր այս տարակուսական հարցը ամեն անգամ, երբ հերթական արյունոտ հրդեհն էր բռնկվում այս դժբախտ երկրում՝ նրա վրա ուղղելով քաղաքակիրթ աշխարհի հայացքը: Զարմանալին, իհարկե, այն չէ, որ օսմանյան իշխանությունները ջանում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ այն, որ նրանց խրախուսում էին մեծ տերությունների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն բանից հետո, երբ նրանք պարտավորություններ էին ստորագրել «հայերով բնակեցված մարզերի» նկատմամբ⁷:

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի հարցը եւ ընդհանրապես տարածքների վիճարկումը թուրքական իշխանությունների կողմից, բարձրացվում էր մշտապես, երբ հարուցվում էր հերթական ազգային հարցը, երբ խոսք էր գնում տվյալ ժողովրդին Թուրքիայի ճնշումից ազատագրելու մասին: Այդ հարցից չեն խուսափել ո՛չ Հունաստանը, ո՛չ Սերբիան, ո՛չ Բուլղարիան, ո՛չ Ռումելիան: այն այժմ կանգնած է Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի առջեւ, որպես թուրքական մտածողության եւ մարտավարության մեջ անխուսափելի քայլ ձգձգումների, դիվանագիտական առեւտրի համար:

Հայտնի է, որ աղետաբեր հեղաշրջումները Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ճակատագրում, որոնք ուղեկցվել են էթնիկական խոշոր տեղաշարժերով, մեկ անգամ չէ, որ փոխել են նրա ազգագրական քարտեզը: Հայտնի է նաեւ, որ Հայաստանը, գտնվելով այդ շարժերի հորձանուտում, կրել է ամեն կողմից հորդացող ժողովուրդների հոսանքների ավերիչ գործողությունների բոլոր

հարվածները: Նրանց ճնշման ներքո հայերը քշվում էին բնական կերպով, բայց էլ ավելի հաճախ բռնի, իրենց օջախներից մերթ դեպի արեւելք մինչեւ Ապահան, մերթ հարավ մինչեւ Բաղդադ, մերթ արեւմուտք մինչեւ Կոստանդնուպոլիս եւ ավելի հեռուն, եւ վերջապես, վերջին դարերում հյուսիս՝ Ռուսաստան: Չնայած այս բոլոր ճակատագրական փորձություններին, կոտորածներին, հալածանքներին, տեղահանումներին, Հայաստանը պահպանեց իր բնական էթնիկական բնույթը համեմատաբար ավելի լավ, քան հարեւան, նրա դժբախտություններին բախտակից երկրները: Այն նույնպիսի իրավունքով եւ նույն չափով կարող է համարվել հայկական հող, որքան Քրդստանը՝ քրդական, կամ Սիրիան՝ սիրիական, եւ անգամ Անատոլիան ավելի իրավունք չունի անվանվելու օսմանյան երկիր:

Բարձր լեռնաշխարհը, որը հառնում է Միջագետքի հարթավայրի վրա եւ սահմանագծովում է հյուսիսից եւ արեւմուտքից Եփրատ գետի հովտով, հնուց ի վեր կազմում է հայերի տարածքը, հայտնի Մեծ Հայք անունով: Երզրումը (հին Կարինը), Ելիզավետպոլը (հին Գանձակը, Գյանջա), Մուֆարկինը (հին Մարտիրոսպոլիսը) եւ Խարբերդը, այժմ Խարպուտ թուրքի բերանով ասած, Մեծ Հայքի եզրային գոտիների գլխավոր կետերն են: Եփրատից արեւմուտք ընկած հողերը Մալաթիայի, հին Մեղլիտիսի, եւ Սվազի, հին Սեբաստիայի, սահմաններում գրավում էր Փոքր Հայքը: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքի հողերը ընդլայնվեցին սկզբում հյուսիս-արեւմտյան, իսկ հետո հարավային ուղղությամբ, որպես բնական ծգտման արդյունք դուրս գալու Հայկական լեռնաշխարհի անձուկ կիրճերից դեպի Սեւ կամ Միջերկրական ծով: Առաջին ուղղությամբ հայերի գրոհը հանգեցրեց ընդարձակածավալ մի մարզի, այսպես կոչված Արմենիակոն թեմի⁸ կազմավորմանը, իսկ երկրորդ ուղղությամբ՝ նրանց հերոսական մաքառումը պսակվեց Կիլիկիայի բարձունքներում դրոշի հաղթական բարձրացմամբ: Հայկական Ռուբինյան հարստության ստեղծած ամբողջ այդ երկիրը միջնադարյան եվրոպական ճանապարհորդները եւ նրանցից հետո էլ թուրքական աշխարհագրագետները հաճախ անվանել են նաեւ Փոքր Հայաստան:

Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես հայտնի է, երկար հակաճառություններից հետո, եվրոպայի ճնշման տակ ստիպված եղավ մատնանշել «հայերով բնակեցված մարզեր»: Սկզբում որպես այդպիսին այն ճանաչեց միայն Մեծ Հայքի սահմաններում ընկած մարզը, այն է՝ Երզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ եւ Դիարբեքիր վիլայեթները, ապա նրանց թվին ավելացրեց նաեւ Փոքր Հայքը Սվազի վիլայեթով: Աղանայի եւ Հալեպի վիլայեթների միջեւ բաժանված Հայկական Կիլիկիայի մասին ապարդյուն կերպով հիշեցնում էր հայոց պատրիարքարանը: Թուրքերը անտեսում էին Կիլիկիան, վրա, իսկ եվրոպական տերությունները չէին հակադրվում: Ընդլայնել հայկական տարածքը, նշանակում էր ընդլայնել այն պետության ազդեցության գոտին, որն այն ժամանակ առկա պայմաններում առավել մեծ հնարավորությունը ուներ հաստատվելու Հայաստանում, իսկ Կիլիկյան ծովեզերքին Ռուսաստանի համար հենակետ նախա-

պատրաստելը շահագրգիռ տերությունների հաշիվների մեջ չէր մտնում: Բայց օսմանցիներն, իհարկե, քաջ գիտեին, որ վաղ թե ուշ Ձեյթունի հայերի արծվաբույնը պետք է մտցվի հայկական մարզերի թվի մեջ, գիտեին, որ պահանջվող բարենորոգումները պետք է տարածվեին նաեւ այդ շրջանի վրա: Աղանայի կոտորածը, երիտթուրքերի տխուր սխրագործություններից մեկը, ցույց տվեց, որ օսմանյան կառավարությունը զուր էր անհանգստանում Հայկական հարցի Կիլիկյան կողմով: Հանցավոր միջոցը, որին դիմեց նա, խայտառակելով սահմանադրական Թուրքիան, աշխարհին ցույց տվեց, որ կա եւս մեկ հայկական մարզ, որը պաշտոնապես չի մտցված Հայկական հարցի վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերում: Հայերով բնակեցված մարզերի սահմանման առավել ճշգրիտ նշանակը կոտորածներն են, որոնք սադրում էր օսմանյան կառավարությունը իրեն արժանի ձեւով, նշանակ, որն ավելի պերճախոս է, քան թե նույն այդ կառավարության բոլոր վիճակագրական տվյալները: Եթե եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչները ավելի լուրջ վերաբերվեին հայերի ճակատագրին, նրանք Կոստանդնուպոլսում նստած այդքան ժամանակ չէին ծախսի հայկական հողերի սահմանների վերաբերյալ թուրքերի հետ վիճաբանությունների վրա: Նրանք կարող կլինեին ճիշտ որոշել հայկական հողերը այն արյունալի հրդեհների հրացուլով, որոնք Հայկական հարցի ծագման ժամանակներից բռնկում էին նրանց աչքերի առաջ հայերով տարաբնակեցված շրջաններում: Բայց եվրոպական դեսպանները համառորեն հետամուտ էին թուրքական կառավարությունից ստանալու թվական տվյալներ, ճշգրիտ վիճակագրություն. իսկ թուրքական բացահայտորեն անբարեխիղճ թվերի առջեւ նրանք նույնքան անօգնական էին դառնում, որքան եւ անտարբեր հայերի բախտի նկատմամբ: Նրանց հայտնի էր, որ թուրքական կառավարությունը ամենից առաջ չուներ վիճակագրություն վարելու համար անհրաժեշտ աշխատակազմ: Եթե անգամ թուրքերը հնարավորություն ունենային խոսելու թվերի օբյեկտիվ լեզվով, ապա ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այդ դեպքում էլ թուրքական քաղաքագետները կօգտագործեին այդ լեզուն հակառակ նպատակով, սքողելու ճշմարտությունը թվային տվյալները աղավաղելու միջոցով:

Թուրքական վիճակագրությունը գլխավին մատնում է ինքն իրեն. դրանում դժվար չէ հանդգնել, եթե որոշ քննադատական վերաբերմունք դրսեւորվի այն միտումնավոր հաշվարկների նկատմամբ, որոնք Հայկական հարցի սուր պահերին թուրքական կառավարությունը դնում էր միջազգային դիվանագիտության սեղանին: Բայց նախապես կցանկանայինք կանգ առնել վիճակագրության հետ կապված հարցերի վրա սկզբունքային տեսակետից:

Հիրավի անհրաժեշտ էին թվային հաշվարկումները լուծելու Հայկական հարցը այն պարզ դրվածքով, որով հուղվվում էր իր ծագման ժամանակից, այն է՝ հայերի կյանքի բարելավում պահանջվող բարենորոգումների ճանապարհով: Ենթադրենք, թե այն վիլայեթներում, որտեղ բնակվում էր հայերի գլխավոր զանգվածը, նրանք մեծամասնություն չէին կազմում: Մի՞թե այդ պարագան կխախտի իրենց կյանքի պայմանները բարելավելու պահանջի իրավուն-

քը: Եթե թուրքական իշխանությունները անընդունակ են համապետական ծավալներով բարենորոգումներ անցկացնել, որում հայերը շահագրգռված են թուրքերից ոչ պակաս, թվում է թե նրանք չպետք է դեմ լինեին, եթե հնարավորություն էր ընծեռվում եվրոպական տերությունների համագործակցությամբ վերափոխել թեկուզ եւ առանձին մարզեր, տվյալ դեպքում հայկական վիլայեթները ոչ միայն հայերի, այլեւ բնակչության մյուս խավերի բարօրության համար:

Թուրքերն, իրենց կասկածամտությամբ, առանձին մարզերի վերափոխումները համարում էին իբրեւ ինքնավարության նախաշեմ: Հայկական բարենորոգումներին նրանք այնպես էին վերաբերվում, ասես խոսքը գնում էր Հայաստանից ինքնավար միավոր ստեղծելու մասին: Նրանց վիճակագրական փաստարկումները նպատակ ունեին ապացուցել, որ հայկական ինքնավարության գաղափարը համապատասխան էթնիկական հիմք չունի, քանի որ հայերն անեմուրեք փոքրամասնություն են կազմում: Ընդունելով երբեմն նրանց արհեստական հաշվարկումները, կարելի է առաջ քաշել մի խիստ եական առարկություն ad hoc⁹ թուրքական կառավարողների այն հիմնական դրույթի դեմ, ըստ որի ժողովուրդների թվական հարաբերակցությանը վճռական նշանակություն է տրվում ինքնավարության եւ քաղաքական տիրապետության հարցերում: Այդ պահանջով թուրքերը կտրում են այն ճյուղը, որից կախված է թուրքական պետական իշխանությունը: Եթե քանակական գերակշռությունը համարվում է ինքնավար գոյության համար անհրաժեշտ նախապայման, ապա ինչպե՞ս են մի քանի միլիոն թուրքեր իշխում բազմամիլիոն ժողովուրդների վրա Ստամբուլից մինչեւ Մեքքա: Ոչ միայն Արաբիայում, այլեւ Միջագետքի լայնածավալ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում եւ Անատոլիայի որոշ շրջաններում թուրքերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոս: Ինչ իրավունքով են օսմանցիները շղթաների մեջ պահում այդ երկրները, ինչի վրա է հիմնված նրանց տիրապետությունը, որը էթնիկապես կարող է արդարացվել, ինչպես կտեսնենք, միայն Անատոլիայի վիլայեթներում: Ավելին, Թուրքիայի բուն մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, թուրքերը մեծամասնություն չեն կազմում: Ըստ 1885թ. պաշտոնական մարդահամարի, սուլթանի մայրաքաղաքն 873.565 բնակիչ ուներ, որոնցից օսմանցիներ, ավելի ճիշտ մահմեդականներ էին միայն 384.910 հոգի, իսկ 488.655-ը պատկանում էին ուրիշ ազգությունների (հայեր՝ 156.851 հոգի, հույներ՝ 152.741, հրեաներ՝ 44.361, բուլղարներ՝ 4.377 եւ օտարերկրացիներ՝ 129.243)*: Եթե Հայկական հարցում թուրքերի որդեգրած տեսակետը՝ որպես փաստարկ հայերի պահանջի դեմ մատնացույց անելն էր, նրանց փոքրամասնություն կազմելը, կիրառենք հենց թուրքերի նկատմամբ, ապա նրանք ստիպված կլինեն հրաժարվել ոչ միայն վերը թվարկված երկրներից, այլեւ սեփական մայրաքաղաքից:

* Չմտ. 1844 թ. մարդահամարը. մայրաքաղաքի ամբողջ բնակչությունը՝ 891.000 էր, որից մահմեդականներ 475.000, հայեր 222.000, հույներ 132.000, հրեաներ 37.000, օտարերկրացիներ 25.000:

Թուրքերի դիրքավորումը Հայկական հարցում անտրամաբանական, անհետևողական եւ նույնիսկ անբարոյական է, քանզի նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ իրենք չունեին, նրանք պահանջում էին հայերից թվական գերակշռություն՝ բարենորոգումների իրավունքի համար, մինչդեռ իրենք, լինելով անվիճելի փոքրամասնություն, դարեր շարունակ տիրակալել էին լայնածավալ կայսրությունում:

Եվրոպական տերությունները չէին բարձրացնում այդ նրբանկատ հարցերը. նրանք ավելի ներողամիտ գտնվեցին թուրքերի հանդեպ թուրքական հարցում, քան թուրքերը հայերի նկատմամբ Հայկական հարցում: Համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով, որն առաջ քաշեց ժողովուրդների ճակատագրերի կերտման նոր սկզբունքներ, թուրքական եւ Հայկական հարցերը կքննարկվեն նույն տեսանկյունից. նրանք կզտնեն իրենց արդարացի լուծումը ինքնորոշման հիման վրա՝ համապատասխան էթնիկական տեղաբաշխման եւ համապատասխան պատմանշակութային արժեքների սահմաններում:

Դժվար չէ նշել այն հիմնական մասնաբաժինները, որոնք կգոյանան Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթներից: Թուրքական հավակնությունները չեն կարող անցնել Տրապիզոն-Ադանա գծից այն կողմ, այլ կերպ ասած, Թուրքիային, բառիս նեղ իմաստով, կանցնի համարյա ամբողջ Անատոլիան, այսինքն՝ երկու մութեսարիֆլիքներ՝ Իզմիրը եւ Բիզան, հինգ վիլայեթներ՝ Բուրսան, Չմյուռնիան, Կաստամունին, Անգորան եւ Կոնիան, բացի այդ, Թուրքիային է զիջվելու Տրապիզոնի վիլայեթից Սամսունի սանջակը, Սվազի վիլայեթից երկու սանջակ՝ Թոքաթը եւ Ամասիան, իսկ Ադանայի վիլայեթից Իչիլ սանջակը:

Տրապիզոն-Սվազ-Ադանա գծից այն կողմ տարածվում են հայկական հողերը՝ Փոքր Հայքը Հայկական Կիլիկիայով եւ Մեծ Հայքը: Հարավային սահմանը, որը բաժանում է նրանց Միջագետքից եւ Սիրիայից, գծված է Հայկական լեռնաշխարհի վրա իջնող գծով եւ անցնում է Տիգրիսի երկու գետաբազուկներով՝ Բոհտանով եւ Արեւմտյան Տիգրիսով եւ Դիարբեքիի կողքով, Սեւերեկի վրայով իջնում է մինչեւ Եփրատ եւ նրա հոսանքով Այնթափի կողքով հասնում Ալեքսանդրետի ծովածոց: Այդ սահմաններում Հայաստանը կընդգրկի Տրապիզոնի սանջակի արեւելյան կեսը, սկսած Կերասունից, Գյումուշխանեի սանջակը, Սվազ եւ Գարահիսար սանջակները, Ադանա, Կոզան եւ Չեքել-Բերեքեթ սանջակները, Մարաշի սանջակը. Երզրում, Բիթլիս, Խարբերդ վիլայեթները, Վանի սանջակը Ադրակով եւ Դիարբեքիի վիլայեթից Արդանա սանջակը եւ Դիարբեքիի սանջակի մի մասը: Հետեւաբար, դիվանագիտության նախատեսած վեց վիլայեթներից դուրս են մնում Սվազ վիլայեթի երկու սանջակները, Վանից՝ Հաքյարի սանջակը եւ Դիարբեքիից՝ Մարդինի սանջակը, իսկ միացվում են Հայկական Կիլիկիան եւ Տրապիզոնի ծովափը:

Եթե Արեւելյան եւ Արեւմտյան Տիգրիսների բազուկների միախառնման վայրից, մոտավորապես Իբն-Չեզաիրից ուղիղ գիծ անցկացվի մինչեւ Դամասկոս, ապա այդ գծից արեւմուտք կմնան Սիրիական հողերը՝ գերազանցապես քրիստոնեական, իսկ արեւելք՝ Միջագետքի հարթավայրերից եւ Չազրոսի լեռնային

մասից կազմված ընդարձակ տարածքը, բնակեցված քրդական եւ արաբական ցեղերով, ընդորում հարթավայրերը գերազանցապես զբաղեցնում են արաբները, իսկ լեռները՝ քրդերը:

Այդպիսով, **Սիրիային** կանցնեն Հալեպի վիլայեթը առանց Մարաշի սանջալի, Դիարբեքիի սանջալի մի մասը, Մարդինի սանջալը, Դամասկոս կամ Շամ, Բեյրութի եւ Լիբանանի վիլայեթները, Ջոր մյուսեսարիֆլիքի մի մասը: Եփրատի եւ Տիգրիսի միջև ընկած տարածքը, այսինքն՝ Ջոր մյուսեսարիֆլիքի մի մասը: Մոսուլի վիլայեթը եւ Բաղդադ ու Բասրա վիլայեթները կկազմեն **Արաբստանը**, իսկ Տիգրիսից արեւելք ընկած ամբողջ բարձրավանդակը, այսինքն Հաքյարի սանջալը, Մոսուլի վիլայեթը (առանց Մոսուլի սանջալի մի մասի) պարսկական հողերով հանդերձ, որոնք Ուրմիա լճից մինչեւ Լուրիստան բնակեցված են քրդական ցեղերով, կկազմեն **Քրդստանը**: Սրա մեջ կմտնեն Սոուբուլաղի մարզը, Արդեւանը եւ Դիզֆուլ գետի ավազանը մինչեւ պարսկական Արաբստան:

Նշված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրը պահանջում է հատուկ մեկնաբանություն: Մեր անցկացրած սահմանազատող գծերը, իհարկե, մանրամասնացման կարիք ունեն, բայց մեր գծած ընդհանուր ուղղությունները չեն կարող վիճարկվել: Թուրքերի դարավոր տիրապետությունը այնպիսի ավերիչ ներգործություն է ունեցել ազգային խմբերի վրա, որ այժմ դժվար է մտածել էթնիկապես միատարր տարածքային միավորներ ստեղծելու հնարավորության մասին. ասենք դրա կարիքն էլ չկա: Առայժմ բավական կլինի նշել ազգային կենտրոնները, որոնց շուրջը կհամախմբվեին համապատասխան ազգային տարրերը: Այդ կենտրոնները մենք մատնանշեցինք, ինչպես եւ մոտավորապես նրանց սահմանազատման տարածքային ոլորտները, ընդորում մենք առաջնորդվեցինք ոչ միայն տվյալ տարածքային միավորում տիրապետող էթնիկական բնույթով, այլեւ նրա պատմամշակութային էությանը եւ տնտեսական ամբողջականությամբ: Այս երեք սկզբունքները պետք է իբրեւ առաջնորդող դրույթ ծառայեն Թուրքիայի ժառանգությունը նրա տառապյալ հպատակների միջեւ բաժանելիս: Նրանք պետք է դրվեն Առաջավոր Ասիայում նոր կյանքի կերտման հիմքում, որը ամենից առաջ պահանջում է ազգային հիմնահարցի լուծում: Առանց բավարարելու ազգային բաղձանքները, զոնե այն բաղձանքները, որոնք դրսեւորվել են բավականին ցցուն ձեւով, անհնարին է կարգադրել ժողովուրդների ճակատագիրը նրանց խաղաղ համակեցության գետնի վրա: Այդ խնդիրը այնքան դժվար չէ, որքան թարդ է եւ, անկասկած, չի կարելի այն իսկույնեւեթ լուծել բոլոր ժողովուրդների համար ընդունելի ձեւով: Նշել կամ նախագծել խնդրի լուծման ուղին, ահա թե որն է պահի անհետաձգելի պահանջը:

Ազգամիջյան հարաբերությունների հարթեցման միակ եւ ընդորում ամենաճիշտ միջոցը, որը թելադրվում է խնդրի բուն բնույթով, այն է, որպեսզի **ազգային շարժումները տեղայնացվեն թեկուզ եւ en gras գծված տարածքային միավորների սահմաններում, որն օժտված է տվյալ ժողովրդի կամ ժողովուրդների խմբի համար հարազատ օջախների հրապուրիչ ուժով:** Դրա-

նով սկիզբ կդրվի անսովոր կերպով խառնակված էթնիկական զանգվածի բնական տարբերակմանը, եւ պատմական փոթորկից ժողովուրդների հողմացրիվ եղած բեկորները նորից կծգվեն դեպի հայրենի օջախները եւ ինքնաբավ ամբողջություն կկազմեն սեփական հողում:

Թուրքական Անատոլիայի կամ Թուրքիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քրդստանի եւ Արաբստանի անդամահատման վերն առաջարկված նախագիծը կլուծի ազգային հիմնահարցը մեր դրվածքով: Այդ երկրներից յուրաքանչյուրը լիովին բավարարում է էթնիկական, պատմամշակութային եւ տնտեսական բնույթի առաջադրված պահանջները:

Մեր նշած սահմաններում Անատոլիան կազմում է 400000-450000 քառ. կմ. 7 մլն. բնակչությամբ, որից մոտավորապես 2 մլն. քրիստոնյաներ են, գերազանցապես հույներ եւ հայեր, իսկ 5 մլն. թուրքեր կամ արտաքուստ թուրքացած կամ բուլղոսլիկ այլ ժողովուրդներ: Այդ երկիրը իրավացիորեն կարող է անվանվել Թուրքիա, քանզի էթնիկապես այն գլխավորապես թուրքական հող է, պատմամշակութային առումով դա այն տարածքն է, որտեղ ձեւավորվել եւ զարգացել է թուրքական պետականությունը, եւ վերջապես, երեք կողմերից շրջապատված լինելով ծովերով՝ իրենից ներկայացնում է աշխարհագրական ամբողջություն, որն ապահովում է նրա տնտեսական զարգացումը:

Սիրիան, նշված հողերի կազմով, ունի շուրջ 200-250 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, մինչեւ 2,5 մլն. բնակչությամբ, որի շուրջ մեկ միլիոնը քրիստոնյաներ են, մնացյալները մահմեդականներ, չհաշված մանր աղանդավորական խմբերը: Բայց քրիստոնյաների գերակշռող մասը մահմեդական բնակչության հետ նույն ծագումն ունեն, այնպես որ էթնիկական առումով երկիրը գերազանցապես սեմական է եւ կազմված է ասորիներից ու արաբներից: Երկիրը առավելապես ծովեզրյա է: Սիրիան բոլոր տվյալներն ունի տնտեսական լայն զարգացման համար:

Նույնպիսի շահավետ դրության մեջ է Արաբստանը, որը զրավում է Եփրատ եւ Տիգրիս նավարկելի գետերի ավազանը եւ ելք ունի դեպի օվկիանոս:

Ինչ վերաբերում է Քրդստանին, ապա այն ընդգրկում է, ինչպես նշվեց վերելում, Ջագրոսի երկար լեռնաշղթայի լայնածավալ բարձրավանդակը՝ Ուրմիա լճից եւ Բոհոտան գետից համարյա մինչեւ Լուրիստանի տափարակները եւ երկու կողմից նրան հարող արեւմուտքից Տիգրիսի եւ արեւելքից Դիզֆուլի գետահովիտները: Այդ սահմաններում են պարփակվում քրդերով, նրանց ազգակից լեռնական ցեղերով, որոնք գերազանցապես իրանական ծագում ունեն, բնակեցված հողերը: Աշխարհագրական առումով ամբողջական այդ տարածքը լիովին համապատասխանում է նրա բնակիչների հովվական-քոչվորական կենսածեւին: Ջագրոսի Ալպերը իրենց գեղատեսիլ գահավանդակներով, որոնք ցածրանում են դեպի հիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից իրանական հովվական ցեղերի բնակավայր էին: Սրանցից այն ցեղերը, որոնք նստակեցության են անցել եւ զբաղվում են երկրագործությամբ, իրենց աշխատանքի կիրառումը գտնում են մի կողմից Մոսուլի եւ Շահիբգորի, մյուս կողմից

Արդելանի եւ հարակից մարզերի հացառատ դաշտերում: Երկրի հետագա զարգացման եւ արդյունաբերության ու առևտրի հաջողությունների պայմաններում Արաբստանին համահավասար այն կարող է հենվել Պարսից ծոցի վրա:

Սակայն շատերին հաճելի է փոխադրել քրդական հարցը հայկական սահմաններից եւ այստեղ փնտրել նրա լուծումը: Որոշ շրջանակներում կարծիք գոյություն ունի՝ այժմ շատ տարածված, ըստ որի քրդական հարցը համարվում է անխզելիորեն կապված հայկական դատին. ավելին, ոմանք հակված են նրան գերակշիռ նշանակություն տալ հայոց հայրենիքում: Հայաստանը Քրդստանի վերածելու տխուր ջանքերում մտերմացել են հայության թշնամիներն ու բարեկամները: Եթե թուրքական քաղաքագետները դարեր շարունակ ջանում էին, ինչպես կտեսնեք այժմ, լցնել Հայաստանը քրդերով եւ վերածել Էրմենիստանը Քրդստանի, ապա դա դեռ հասկանալի է. բայց որ հայկական հողերի նման փոխակերպմանը զաղտնի կամ բացահայտ համակիր լինեին եվրոպական տերություններից նրանք, որոնք կոչված էին պաշտպանել հայերին թուրքական բռնության դեմ, դա պետք է սրտախառնուք առաջացնի իր անբարոյականությանը: Իսկստ¹⁰ ցավալի փաստ է, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը, այդ երկու մրցակիցները Հայկական բարձրավանդակում ներողամտություն են ցուցաբերում թուրքական քրդասիրական քաղաքականության հանդեպ, մեկը թյուրքմբռնումից, իսկ մյուսը՝ անխելամտությունից: Հայտնի է, որ հայերը ծգտում էին դեպի Ռուսաստան եւ փրկություն որոնում թուրքական շղթաներից: Հայերի այս ռուսասիրական միտումը, որ կազմավորվել էր դարերի ընթացքում եւ ոչ առանց արեւմտյան տերությունների ուղղակի ներշնչման, Անգլիային անհամատեղելի էր թվում Առաջավոր Ասիայում ունեցած իր շահախնդրությունների տեսանկյունից: Այն պահից ի վեր, ինչ Անգլիան համոզում կազմեց հայերի ռուսական կողմնորոշման անդամալիության մասին, նա սկսեց առաջ մղել քրդերին ի հակակշիռ հայերի, որպես ռուսական ազդեցության տարածողների եւ Անդրկովկասի կողմից Ռուսաստանի առաջխաղացման սատարողների: Ռուսաստանի դեմ պատմեշ ստեղծելու նպատակով Քրդստանը քաղաքական միավոր դարձնելու գաղափարը պատկանում է հյուպատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, նրա հաջորդ հյուպատոս Թեյլորը¹¹ իր 1869 թ. մարտի 18-ի զեկուցագրում Փալգրեյվի առաջարկությունը համարում է անիրագործելի նկատի առնելով նաեւ քրդերի համակրանքը առ Ռուսաստան: Բայց, թվում է, անգլիական գործակալները դեռ էլի շարունակում էին քրդասիրական քաղաքականություն վարել: Բավական է նշել, որ Էրզրումի հյուպատոսին տիտղոսավորում էին ոչ այլ կերպ, քան Քրդստանի հյուպատոս: Թուրքերը վաղուց էին ջանում աշխարհագրական քարտեզի վրայից ջնջել Էրմենիստան անվանումը եւ փոխարինել այն Քրդստանով: Հայերը ապշած մնացին, տեսնելով, որ թուրքական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն է գտել անգլիացիների կողմից եւ ստիպված էին ի դեմս իրենց պատրիարքի¹² վրդովմունքի ծայն բարձրացնել, բողոքելով համաշխարհային տերության կողմից նման անխոհեմ քայլի դեմ, տերություն, որը ոչ մի առնչություն չէր կարող

ունենալ փոքր ժողովուրդների եւ ճնշված երկրների ճակատագրերի թուրքական ըմբռնման հետ:

Բայց առավել եւս զարմանալի է այն, որ Ռուսաստանը, որի պատճառով էլ Անգլիան մեջքով էր շրջվում դեպի հայերը, փոխանակ ամրապնդելու իր հայկական դիրքավորումը, ընդհակառակը, արհամարհելով այն, սկսեց նմանվել իր մրցակցին եւ նույնպես քրդասիրական քաղաքականություն զարգացնել: Ակնհայտորեն ռուսական քաղաքագետները հույս ունեին քրդական ցեղերի համակրանքը վաստակելով, Անգլիայից խլել այդ հենարանը: Հայրենի քաղաքականության հանձնարարությանը համապատասխան, ռուսական գործակալները, ռազմական թեմաներով գրողները, ճանապարհորդները¹³ իրենց առջեւ խնդիր էին դնում նվազեցնել հայերի նշանակությունը՝ քրդական ցեղերի թվական եւ որակական գերազանցության մասին ազգագրային ճշգրտով: Նրանց գրչի տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանը, իբրեւ հայերի երկիր, այսուհետեւ այն փոխարինում էին Քրդստանով, ընդ որում Էրզրումի գոտին անվանում էին Հյուսիսային Քրդստան, իսկ Բիթլիս-Վանը՝ Հարավային: Ոմանք, խելքից դուրս ջանալով, այնքան հեռուն գնացին, որ չէին քաշվում պնդել, որ քրդերը Հայաստանում բնիկներ են եւ որ այսպես կոչված Հայաստանը հնուց ի վեր քրդերի բնակեցման երկիր է եղել: Այդ առումով իմիջիայլոց, տգիտությամբ գերազանցեց Վանում ֆրանսիական նախկին հյուպատոս ոմն Ս. Ջարգեցկին, որը, չգիտես ինչու, կամեցավ ցուցադրել իր պատմական աղբատիկ գիտելիքները հայ-քրդական հարցի վերաբերյալ ֆրանսիական «Revue de Paris» ամսագրի 1914 թ. ապրիլի 15-ի համարում¹⁴: Մի քանի տարի ապրելով Վանում Ս. Ջարգեցկին երեւակայում է, որ ըմբռնել է շրջապատող միջավայրի ազգագրական եւ լեզվագրական հարաբերակցության գաղտնիքը եւ այդ բարդ հիմնահարցը լուծում է անսովոր թեթեւամտությամբ: Նրա կարծիքով, հայ ժողովուրդը կազմավորվել է երկու տարրերի միաձուլումից՝ Միջագետքից բարձրացած սեմական ցեղերի եւ արիացիների, որոնք եկել են Պամիրից: Հայերի արիական շերտը նրանց կապում է քրդերի հետ. այդ իմաստով քրդերի եղբայրներն են նրանց թվից, որոնք մնացել են լեռներում եւ չեն կարողացել զարգանալ: Ֆրանսիական հյուպատոսը գտնում է, որ հայերեն եւ քրդերեն լեզուները շատ մոտ են եւ իր անիրազեկությունը փաթաթում է լեզվաբանների վզին, որոնք իբր թե քրդերեն լեզուն վերագրում են արիական լեզուների հայկական խմբին: Եթե ֆրանսիական հյուպատոսը նեղություն կրեր աչքի անցկացնել հայրենի մասնագետների աշխատությունները իր մեկնաբանած հարցի վերաբերյալ, ապա նա ձեռնպահ կմնար այդքան համարձակ ելույթներից իրեն խորթ բնագավառում: Երբ մտածում ես, որ այդ բոլորը արվում է միայն այն բանի համար, որպեսզի հիմնավորի քրդերի իրավունքը Հայկական լեռնաշխարհի վրա հայերի հետ համահավասար, նման դատողությունները պարսավելի են դառնում: Հայտնի է, որ Անգլիայի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ Առաջավոր Ասիայի հարցերում, հետեւաբար եւ հայերի նկատմամբ, բաժանում է նաեւ Ֆրանսիան, ինչպես որ դա երեւում է թեկուզ եւ Լյուդովիկոս Կոնտանտ-

նի երկերից*, մի անձնավորություն, որը լիովին իրազեկ է արելեյան հարցին¹⁵:
Հայաստանը որոշակի մշակույթի երկիր է, ամենեւին էլ ոչ աղքատիկ համապատասխան պատմական գրականությամբ: Միգուցե պահպանված աղբյուրները բավարար չեն նրա անցյալի հարկ եղած լուսաբանության համար, ցանկալի լրիվությամբ վերականգնելու նրա տարաբախտ ապրումների ամբողջ, բարդ պատկերը, բայց, համենայն դեպս, այնպիսի հարցերի վերաբերյալ, ինչպիսին է հայ-քրդականը, մենք ունենք բավարար պատմական նյութ, որպեսզի չվիճաբանենք հյուպատոսական աստիճանավորների հետ գործի տւթյան վերաբերյալ:

Քրդական ցեղերի առնչությանը Հայաստանին այնպիսին չէ պատմության լույսի տակ, ինչպես որ կուզենային նրանք, ովքեր հարցին մոտենում են քաղաքական միտումնավորությամբ: Քրդերն Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից չեն ապրում. պատմությունը լավ է հիշում Հայկական Լեռնաշխարհում նրանց հայտնվելու ժամանակը՝ այն թվագրվում է վերջին երեք հարյուրամյակներով, եւ ինչպես հիմա, այնպես էլ հնում նրանց այնտեղ էին քշում թուրքական իշխանությունները եւ նրանց կարգերը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, թուրքերը տիրացան Հայաստանին 1514թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, որտեղ նրանք պարտության մատնեցին Պարսից շահ Իսմայիլի¹⁶ զորքերին. առաջին անգամ օգտվելով հրետանուց: Դրանից հետո շատ անգամներ մաքառեցին երկու կողմերը Հայաստանի համար, բայց արդյունքում սահմանները մնացին նույնը, որոնք գոյություն ունեն առ այսօր: Սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին գործում մասնակցություն ունեցավ Մուլլա Իդրիսը, բիթլիսցի մի քուրդ¹⁷, որը տեղաբնիկ լինելով քաջածանոթ էր տեղական պայմաններին: Սուլթանը նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը նորանվաճ հողերում: Դրանից առաջ նա ծառայել էր Ակ-կոյունլու թուրքմենների գլխավորի մոտ, որը տիրում էր Հայաստանի արեւմտյան մասին Եփրատի երկայնքով եւ Տիգրիսի անկունքներում¹⁸, հենց այն մասին, որը ենթակա էր վերակազմակերպման: Նա կատարում էր պետական քարտուղարի պարտականությունը եւ, հետեւաբար, երկրամասը կառավարելու փորձ ուներ եւ կարող էր գլուխ հանել նրա վրա դրված առաքելությունը: Իր քաղաքականության հիմքում, ինչպես եւ պետք էր սպասել, Մուլլա Իդրիսը դրեց քրդական մանր ցեղապետերի շահերի պաշտպանությունը, որոնք ձգտում էին ավատատիրական իրավունքներ ձեռք բերել հիշյալ մարզերում:

Հայկական հողերի համար մղվող պայքարում պարսից շահերը, հաջողության դեպքում քշում էին քրդական բեյերին նրանց գրաված հողերից եւ նշանակում էին իրենց պաշտոնյաներին: Իսկ թուրքական սուլթանները հակառակ քաղաքականություն էին վարում եւ հողային զիջումներ կատարելով քրդական պարագլուխներին, ջանում էին նրանցից պարսիկների համար թշնամի ուժ ստեղծել: Այս քաղաքականության ոգեշնչողը, անվիճելիորեն, նույն Իդրիսն էր

* Ludoviq de Contenson. *Chrétiens et musulmans, Paris, 1901.*

եւ այն անցկացնում էր հիմնավորապես: Սժբնից մինչեւ Դերսիմ ընկած ամբողջ լայնածավալ երկրամասը Իդրիսը միավորեց Դիարբեքիի նահանգ անվան տակ եւ դրանք բաժանեց 19 սամջակների (= դրոշների), այսինքն՝ ռազմաավատատիրական միավորների: Դրանցից 8 սամջակ նա տվեց քրդական բեյերին ի ժառանգական տիրույթ: Բացի այդ, նա քուրդ ցեղապետներին տրամադրեց 5 ոչ մեծ շրջաններ Տիգրիսի ակունքներում մասնավոր սեփականության իրավունքով, ինչպես «hakymat» (հաքյումաթ): Նա սուլթանից խնդրանքով ստացավ 25.000 դուկատ, 400 պատվավոր կապա (= խալաթ) 70 դրոշ եւ բաժանեց քրդական պարագլուխներին: Չբավարարվելով դրանով, նա որոշ քրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Երզրումի շրջան եւ դրանով հիմք դրեց քրդական էթնոսին հայկական հողերում: Այդ միջոցառումների մասին մենք իմանում ենք Իդրիսի՝ եւ նրա որդի Աբուլֆազիլի բերանից. այդ երկուսն էլ գրիչ բռնել գիտեին եւ պատմական աշխատություններ են թողել:

Նույն XVI դարի վերջին, այն է՝ 1597թ. Բիթլիսի քուրդ իշխողներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը կազմեց քրդական հարստությունների պատմությունը: Նրա աշխատությունը «Շարաֆ-Նամե» խորագրով, հրատարակվել է Պետերբուրգում 1860թ. ակադեմիկոս Վեյսամիսով-Չեռնովի կողմից, իսկ 1868թ. այն լույս տեսավ ֆրանսերեն Շարմուլայի թարգմանությամբ: Քուրդ պատմիչի աշխատությունը տառապում է բոլոր այն թերություններով, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության բոլոր առաջին փորձերին: Եթե նա սահմանափակվեր իրեն պատմագրության բոլոր առաջին փորձերին: Եթե նա սահմանափակվեր իրեն ժամանակակից քրդական ծագում ունեցող իշխող տների տեսությամբ, նրա աշխատությունը տեղեկատուի նշանակություն կունենար, որը օգտակար կլիներ պատմաբանին: Բայց Շարաֆեդդինը ձեռնարկել էր իր ուժերից վեր խնդրի՝ շարադրել այդ հարստությունների պատմությունը, ավելի ճիշտ, ծագումը: Պատմական նյութի պակասը նա լրացնում է ծագումնաբանական կապերի անհետք մոզոնվածքով: Որպեսզի փնտրի եւ գտնի այս կամ այն հարստության սկիզբը, քուրդ պատմիչը երեւակայության թելերով թռչում է ետ, հեռավոր դարերի խորքը եւ մեկ անգամ չէ, որ խղճուկ քրդական ցեղերի ցեղապետերին արյունով կապում հայտնի պատմական դեմքերի հետ, չնայելով դարաշրջանին: Որոշ ցեղեր հասցնում է մինչեւ առաջին խալիֆների ժամանակները եւ ազգակցական կապերի մեջ դնում նրանց հետ: Որպես ապացույց իր ենթադրությունների, Շարաֆեդդինը հաճախակի վկայակոչում է իբր թե պահպանված ավանդությունները: Բայց մերժավոր ծանոթությունը դրանց հետ պարզված ավանդությունները: Բայց մերժավոր ծանոթությունը հիմնված են ցեղերի անվանումների ժողովրդական-ստուգաբանական մեկնությունների վրա, գուցե եւ հեղինակի երեւակայությանը պատկանող: Չափից դուրս միամիտ կլինեի արժեք ընծայել նման պատմվածքներին եւ առավել եւս միամտություն՝ ուշադրություն դարձնելու այն արհեստական ծագումնաբանական աղյուսակներին, որոնցով այնպես չարաշահում է հեղինակը, ցանկանալով ավելի իրազեկ թվալ, քան այդ պահանջվում էր գլխովին անգրագետ, կիսաքոչվոր եւ ավագակային, ամեն մի գրական պաշարից զուրկ ցեղերի պատմիչից: Հենց որ պատ-

միջը անցնում է կեղծ ծագումնաբանությունից եւ նրանց հետ կապված դատարկ դատողություններից փաստական տվյալների, իսկույն իջնում է անցյալ դարերի բարձունքից Սելիմի եւ Իդրիսի ժամանակները եւ միայն այդտեղ է, որ մենք ինչ-որ նյութ ենք գտնում քրդական բեյերի ճակատագրի մասին: Բացառությամբ Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տների, որոնք գալիս են Թեմուրի ժամանակներից, մնացյալ քրդական տիրույթները Հայաստանի նշված շրջաններում եփրատի երկայնքով եւ Տիգրիսի ակունքներում, առաջացել են թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ՝ XV եւ XVI դարերի սահմանագծին: Վանի եւ Բիթլիսի իշխանական հարստությունների քրդական ծագումը, նկատենք հպանցիկորեն, կարող է վիճարկվել եւ պատմիչ Շարաֆեդդինը ավելի իրավացի կլիներ, եթե իր նախնիների փնտրտուքի մեջ որոներ հայկական, այլ ոչ թե արաբական կամ քրդական արյուն: դա հատուկ հարց է եւ այստեղ չենք կարող կանգ չառնել դրա վրա: Դերսիմի քրդերի, այսպես կոչված դուժիկների ծագումը նույնպես խիստ վիճելի է, համեմայն դեպս, անգամ այն անծինք, ովքեր ամենուր թուրք են տեսնում, չեն համարձակվում դասել նրանց գտարյուն քրդերի շարքը:

Դերսիմից մինչեւ Դիարբեքի նոր ստեղծված սանջակները Իդրիսը հանձնեց քրդական բեյերին իբրեւ ժառանգական տիրույթ եւ դրանով իսկ նրանց համար ստեղծեց իշխանական տների դրություն: Թվարկելով այդ տները, քրդական պատմիչները, սակայն, ոչինչ չեն ասում նրանց ենթակա սանջակների բնակչության կազմի մասին: Սխալ կլիներ կարծել, թե քանի որ տերերը թուրք բեկեր էին, ապա բնակչությունն էլ կազմված էր քրդերից, ինչպես որ դա կարող էր թվալ քրդական պատմիչի նկատմամբ ոչ քննադատական վերաբերմունքի դեպքում: Քրդական սանջակ բեկերի նախորդները նրանց գրաված մարզերում, ինչպես եւ Հայաստանի մյուս վայրերում նախորդ դարում թուրքմենական իշխաններն էին, մեծ մասամբ այն ժամանակ տիրապետող սպիտակ ոչխարի եւ սեւ ոչխարի (Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու) թուրքմենական շահերի մերձավոր ազգականները: Դրանք իրենց հերթին հայ ավատական իշխանների հաջորդներն էին, որոնք գրավում էին այդ վայրերը մինչեւ մոնղոլների դարաշրջանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դիմացան մինչեւ Թեմուրի արշավանքը:

Սելջուկյան հորդանների հայտնվելու ժամանակներից բյուզանդական պետական իմաստությունը այլ միջոց չգտավ իր սահմանները անհղ թշնամուց պաշտպանելու, քան Հայաստանի թագավորական եւ իշխանական հարստությունները իրենց դիրքերից հանելը եւ եփրատից այն կողմ, Փոքր Հայք փոխադրելը, որպեսզի այստեղ եփրատի երկայնքով նոր ճակատ ստեղծի: Սվազից մինչեւ Ադանա մի կողմից էլ Դերսիմից մինչեւ Եդեսիա մյուս կողմից երկու շարքով անցնում էր հայկական ավատական տիրույթներից կազմված պատմեշը: Վանի Արծրունիները որպես վիճակ ստացան Սվազը մինչեւ Եփրատ: Անիի Բագրատունիները հաստատվեցին Լիկանդայում, ներկայիս Մարաշի սանջակի սահմաններում: Կարսի Բագրատունիները գրավեցին Շամնդավի հովիտը Կիլիկիայում, Կոզան սանջակում, իսկ Արծրունիների Թոռնավանյան ճյուղը հիմ-

նվեց Տարսունում, ներկայիս Տարսուսում, Ադանայի եւ Մերսինայի միջեւ: Պաղատունիների մի ճյուղը հաստատվեց Քեսունում, Մալաթիայի սանջակի հարավային մասում: մյուս ճյուղը տիրակալում էր Միջագետքում: Եդեսիան գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին: Մամիկոնյան տոհմը, ապաստանելով Սասունի լեռներում, իր ձեռքին էր պահում Մուշը եւ Խարբերդը: Ավելի հեռու, Դերսիմի ուղղությամբ, տնօրինում էին այն հայկական պավլիկյան իշխանների սերունդները, որոնց դեմ IX դարում պատերազմում էին բյուզանդական կայսրերը:

Բոլոր այդ մանր հարստությունները հողմացրիվ եղան մոնղոլական արշավանքի մրրիկում: Նրանց բերդերն ու ամրոցները անցան մոնղոլական ռազմական իշխանությունների ձեռքը: Թեմուրի կայծակնային ռազմարշավը, վերջ տալով մոնղոլական ժառանգությանը, հող նախապատրաստեց թուրքմենական ռազմաշունչ ցեղերի համար: Սպիտակ ոչխարի եւ սեւ ոչխարի թուրքմենների առաջնորդները XV դարի ընթացքում տեղ ու տնօրինություն էին անում Հայաստանում իրենց ռասային հատուկ սանձարձակությամբ: Կարեւորագույն կետերը, ամրոցներն ու քաղաքները գրավված էին նրանց ազգականների կողմից: Պարսից Սեֆյանների երեւան գալով¹⁹ եւ թուրքական սուլթանների դեմ սկսված պայքարով Հայաստանին տիրանալու համար, թուրքմենական ավատատերերի տիրապետությանը վերջ տրվեց: Հայաստանի այն մասում, որն ընկավ Թուրքիայի ձեռքը, Իդրիսի նախածեռնությամբ թուրքմեն իշխողները փոխարինվեցին քրդական բեյերով: Քուրդ կառավարողի ծրագիրը ընդունելի էր Թուրքիայի համար այն իմաստով, որ քրդական տիրույթները կարող էին նրա համար ծառայել այնպիսի պաշտպանություն, ինչպես երբեմնի ծառայում էին հայկական տիրույթները Բյուզանդիայի համար:

Հայոց աշխարհի մակերեսույթի ավատատիրական այդ զարդանկարի փոփոխությունները արդյո՞ք փոփոխում էին համապատասխան ձեւով նաեւ նրա էթնիկական հիմնաները: Վերնաշերտերի փոփոխությունը արտացոլվո՞ւմ էր արդյոք նաեւ ստորին խավերի կազմի վրա: Ինչպես որ մոնղոլների տեղ ու տնօրինության օրոք երկիրը չմոնղոլացավ, ինչպես թուրքմենների օրոք այն չթուրքմենացավ, այնպես էլ իշխանությունը քրդական ցեղապետերի ձեռքն անցնելով հայկական երկիրը քրդական չդարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը ինչպես որ եղել էր, այնպես էլ մնաց հայկական: Իհարկե, յուրաքանչյուր տիրապետություն ժառանգություն թողնում էր առանձին էթնիկական խմբերի ձեւով, որոնք անցնում էին նստակյաց երկրագործական կյանքի: Իսկ քոչվոր տարրերը, իրենց պարագլուխների անկումից հետո, հեռանում էին տվյալ վայրից եւ երջանկություն էին փնտրում այնտեղ, ուր քշում էր նրանց ճակատագիրը: Փաստ է, որ թուրքմենական հզոր ցեղերից, որոնք մի ամբողջ ցանցի պես սփռվեցին Հայաստանով մեկ Դիարբեքից մինչեւ Երզրում եւ մինչեւ Արաքսի հովիտը, ներկայումս մնացել են մի քանի տասնյակ հազար Կարսի մարզում:

Նույն բախտը կվիճակվե՞ր Հայաստանում բնակեցված քրդական ցեղերին, եւ Թուրքիայում ավատատիրական վարչակարգի ոչնչացմամբ քրդական աշի-

րեթմերը իրենց բեյերի հետ միասին, զրկված պետական առանձնաշնորհումներից, ետ կհորդեին Հայկական լեռնաշխարհից:

Ավատատիրական կարգի վերացումը եւ նոր վարչական բաժանումների՝ էյալեթների ստեղծումը հետեւեց 1836թ. սուլթան Մահմուդի հռչակած բարեփոխումներին, իհարկե ոչ առանց եվրոպական տերությունների ճնշման: Ցավոք սրտի, թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չօգտագործեց այդ բարենպաստ ակտը կենսագործելու քաղաքացիական իրավահավասարության եւ հպատակների նկատմամբ միատեսակ վերաբերմունքի սկզբունքը, այլեւ դրա հռչակման պայմաններում նորանոր առիթներ էր փնտրում ուժեղացնելու թշնամական վերաբերմունքը քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ:

Իմիջիայլոց, հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտվեց նաեւ այն բանում, որ խիստ արհեստական միջոցներով թուրքական իշխանությունները աջակցում էին քրդական տարրի տիրապետությանը, ամրապնդելով եւ ուժեղացնելով նրանց դիրքերը նոր ցեղերի բնակեցմամբ: XIX դարի ռուս-թուրքական պատերազմները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում Հայաստանում թուրքական ծրագրերի համար: Հարկ է խոստովանել, որ այդ պատերազմները, ինչ էլ որ լինեին դրանց շարժառիթները, ինչ հույսեր էլ որ չծնեին, արդյունքում դրանք անչափ կործանարար էին լինում ամենից առաջ հայ ժողովրդի համար: Բացի երկրի տնտեսական քայքայումից, բացի բոլոր աղետներից, որոնք անբաժան են ռազմական գործողությունների թատերաբեմից, հայությունը տառապում էր նաեւ այն բանից, որ պատերազմը սկսվելուց առաջ թուրքական իշխանությունները բռնի տեղահան էին անում հայերին սահմանամերձ մարզերից եւ քշում էին երկրի խորքերը թողնելով ճակատագրի քնահաճույքին, իսկ պատերազմից հետո ամբողջ շրջանների բնակչությունը, խորտակված հույսերով, ստիպված էին լինում լքել հայրենի օջախները եւ ապաստան փնտրել Ռուսաստանի սահմաններում: Գազանությունները, որ կատարում էին այս վերջին պատերազմի²⁰ ժամանակ թուրքական իշխանությունները հայերի նկատմամբ, այնքան անմարդկային չափերով, տեղի էին ունեցել նաեւ նախորդ պատերազմների ընթացքում ավելի փոքր չափերով:

Հայերից ազատված վայրերը թուրքական կառավարությունը բնակեցնում էր քրդերով եւ այլ մահմեդական գաղթականներով: Հայահալած քաղաքականությունը, որը մղելով եւ վերջին կես դարի ընթացքում, Հայաստանն ավելի շատ ավերեց, քան նույնիսկ ավազակային ցեղերի դարավոր տիրապետությունը: Այդ քաղաքականությունը իր էությանբ եւ չափերով, որով իրագործվում էր, բացահայտ հանցագործ բնույթ էր կրում: Այն կրկնակի հանցագործ կլինի, եթե նրանք, ումից կախված է Հայաստանի ապագան, հաշտվեն թուրքական չարագործությունների արդյունքների հետ, եւ ինքնորոշման իրավունքը իրագործելիս ելնեին ավերված երկրի, արյունաքամ ժողովրդի ներկա կացությունից: Հայաստանի ճակտագիրը լուծելիս ծայրահեղ դեպքում պետք է ելնել միջազգային դիվանագիտության առջեւ Հայկական հարցի պաշտոնական բարձրացումից առաջ երկրում գոյություն ունեցած դրությունից: Հայերի պարբերա-

բար, պետականորեն կազմակերպված հալածանքները՝ բացահայտ ու զաղտնի միջոցներով, տեղահանությամբ, կոտորածներով սկիզբ առավ այն ժամանակից՝ բարձրացվելով պետական քաղաքականության սկզբունքի:

Բռնությունները, որ գործում էին ոչ քաղաքակիրթ տարրերը, աղետները, որ պատճառվում էին խաղաղ բնակչությանը վայրի ցեղերի կողմից, ավերիչ գործողությունների բնույթ չէին ընդունի, եթե դրանց չմասնակցեին պետական իշխանությունները: Նրանք ոչ միայն չէին զսպում սանձարձակ կրքերի խրախուսմանը, այլեւ ընդհակառակը, կազմակերպում եւ ուղղություն էին տալիս դրանց: Բավական է հիշատակել տխրահռչակ համիդիե գնդերը՝ ձեւավորված քրդական ցեղերից եւ տեղակայված հայկական կենտրոններում:

Երբ թուրքիայի հետ հաշիվները մաքրելու պահը գա եւ դրվի Հայաստանի ազատագրման հարցը, ապա արդարության պարտքն է՝ վերապահել հայերին տնօրինել իրենց իրենց եւ իրենց երկիրը, շրջանցելով թուրքական չարամիտ քաղաքականության բոլոր նվաճումները երկիր տքնիկական հենքը փոփոխելու գործում:

Ինչի՞ հասավ թուրքական քաղաքականությունը: Ինչո՞ւն է երկրի տքնիկական փոփոխությունը: Հայաստանի արեւմտյան մարզերը, ոչ միայն Ավազի եւ Մալաթիայի շրջանները, այլեւ Եփրատի հովտով Էրզրումից մինչեւ Խարբերդ եւ Դիարբեքի ավելի ապագայնացված դուրս եկան, քան մյուս շրջանները: Ապագայնացում ավելի շուտ կրոնական, քան տքնիկական հիմքի վրա: Բանն այն է, որ Հայաստանի նշված մասը տարբերվում է նրանով, որ նրա նշանակալի շրջաններ դավանաբանական առումով ազգային եկեղեցական կազմակերպությանը չէին պատկանում: Եփրատի աջ ափը հարում էր կայսերական եկեղեցուն. դրանք հայ քաղկեդոնականներն էին, որոնք հասարակ ժողովրդին հայտնի էին հայ-հոռոմ կամ հոռոմական=բյուզանդական հայեր անունով: Նրանց մնացուկները պահպանվել են Ակն (Եգին) եւ Արաբկիր քաղաքների շրջանում: Թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունը այս հայ-հոռոմների մասին լռում է կամ մատուցում է նրանց իբրեւ հույների:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի ձախ ափին, ապա այստեղ Մամախաթունից մինչեւ Բալու գերագանցապետ ապրում էին հայ աղանդավորներ: Լայն հասարակությունը, ասենք նաեւ շատ մասնագետների հայտնի չէ, որ ոչ մի տեղ աղանդավորական շարժումը այնքան ուժեղ չի եղել, որքան Հայաստանում: Հայկական եկեղեցու ծոցում են ծնունդ առել կրոնական մտքի այն հզոր հոսանքները, որոնք դուրս հորդեցին Հայաստանի սահմաններից եւ ժամանակ առ ժամանակ ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ կյանքը: Պավլիկյանությունը, թոնդրակյան, թուլախլյան հեղձվածները սոսկ տարբեր անվանումներ են ազգակից մտահայեցությունների, որոնք իրենց բանականական հիմքով սպառնում էին պայթեցնել ոչ միայն հայկական եկեղեցական կարգը, այլեւ քայքայել կայսերական եկեղեցական աշխարհի միասնությունը: Դերսիմի բարձրունքները հարակից վայրերով աղանդավորների հեճակետ էին: Հայտնի է կայսերի, հատկապես Բարսեղ I-ի պայքարը պավլիկյանների դեմ Դիվրիգում²¹:

Չնայած բոլոր խիստ միջոցառումներին՝ արմատախիլ անելու այդ շարժումը, այն չմարեց եւ դիմացավ մինչեւ ամենաուշ ժամանակներս: Չրկված հայկական եկեղեցու հովանուց, որը հետագայում դարձավ հայության միակ ապաստանը, աղանդավորական զանգվածը եւ նրա հավատալիքները ապագայնացան մահմեդական թուրատական միջավայրում: Ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում բոլոր այդ ժողովրդական ու կրոնական խմբերը, որոնք տարբեր անուններ են կրում՝ դուժիկներ, ղզբաշներ, ալի-իլլահիներ, Չըրագ-Սունդրան (այսինքն՝ լույս մարողներ), ավաթախթաջիներ եւ այլն: Ինչո՞ւ է Հայաստանում քուրդ բնակչության ամենահին շերտը անվանվում զազա: Հարցը տերմինների մեջ չէ, որոնք կարող են հեշտությամբ բացատրվել, այլ նրանց ինքնապարփակվածության: Թուրքական իշխանությունները նրանց մահմեդական են համարում: Իրականում բոլոր այդ հավատալիքները երեւան են հանում մահմեդական եւ քրիստոնեական տարրերի մի արտասովոր խառնուրդ: Հատկանշական չէ՝ որոյք, որ բոլոր այդ խորհրդավոր հավատալիքները տարածված են հատկապես հարբերդի եւ Սվազի վիլայեթներում, այսինքն՝ հայ աղանդավորների նախկին տարածքի սահմաններում: Շատ հատկանշական է, որ այդ տարածքի ծայրամասերում, Մալաթիայի սանջակի հարավում եւ Սվազի սանջակի շրջանում դեռ այժմ էլ հանդիպում են քրիստոնեական-մահմեդական հավատքի հասարակական խմբեր: Հարավում նրանք կրում են բնորոշ կեսկես տերմինը, որը հայերեն է, քանզի պահպանելով մայրենի լեզուն, զաղտնի դավանում են քրիստոնեություն եւ ցուցադրաբար կատարում մահմեդական ծեսեր: Դյուսիսում նման համայնքները կրում են **հեմիստավրիստե** հունարեն անվանումը, այսինքն կես-խաչ, որը իմաստով համընկնում է հայկական **կեսկեսին**: Լեզվի հնարավոր կորստի դեպքում, իհարկե, թուրքական վիճակագրությունը այդ համայնքներն էլ կդասի թուրքերի շարքը: Որքան նման համայնքներ, երբեմն հայկական բնակչությամբ ամբողջ շրջաններ, որոնք ստիպողաբար իսլամ են ընդունել: Որպեսզի փրկվեն սրից, այժմ հաշվվում են թուրքերի թվում: Վերջին դարերի պատմությունը արձանագրել է կրոնական բռնության առանձին դեպքեր ամբողջ շրջանների նկատմամբ:

Այդ ամենը ցույց է տալիս, թե որքան համաձուլյ են ազգագրական հարցերը Հայաստանում, հարցեր, որոնց լուծումը պահանջում է նախնական եւ ավելի լուրջ հետազոտություններ, քան կարծում են երկրամասի թուուցիկ այցելուները: Բնակչության թուրքական բաժանումը մահմեդականների եւ քրիստոնյաների ազգագրական արժեք չունի: Շատ դեպքերում ո՛չ հավատը, ո՛չ լեզուն ազգագրական չափման վճռական չափանիշ չեն: Կասկածի ենթակա չէ, որ կրոնական հավատալիքները, որոնք խոտորվում են իսլամից, հավասարապես եւ քրիստոնեությունից, ինչ ծագում էլ որ նրանք ունենան, եթե անզամ օտարերկրյա ծաղիկներ են, բայց աճեցվել են պատմական աղանդավորության տեղական գետնի վրա: Նստակյաց երկրագործ մահմեդական գյուղացիության նշանակալի մասը, որը բնավորությամբ ու կերպարով տարբերում են զտարյուն թուրքերից, զտարյուն քրդերից, երակներում հոսում է կրոնական մուլեռանդու-

թյան զոհ դարձած տեղաբնիկների արյունը:

Հայաստանի արեւելյան մասում քուրդ պատմիչ Շարաֆեդդինի ժամանակներում ապրում էր Պազուկի եզդիական ցեղը: Հետագայում այն դուրս մղվեց Դիարբեքի կողմից Հայաստան շարժվող քրդական ցեղերի կողմից: Նրանք ընդհանուր անունով կոչվում էին սիլվանցիներ: Երբեմն եւ վայրերը, որ նրանք գրավում էին Պատնոցից մինչեւ Ալաշկերտ անվանվում էր Սիլվան: Ինչպես հայտնի է, Սիլվանը Դիարբեքի սանջակի կազմաներից մեկի անունն է, նույն անունը կրող մի փոքրիկ քաղաքով Դիարբեքի քաղաքից հյուսիս: Հայկական սիլվանները՝ գաղթածներ էին այդ շրջանից եւ պահպանել էին իրենց նախկին նստավայրի անունը: Դեռեւս XIX դարի սկզբին սիլվան տերմինը կենդանի էր ցեղային եւ աշխարհագրական նշանակությամբ: Այժմ այն դուրս է եկել օգտագործումից, քանզի բուն սիլվանցիների ցեղն անհետացել է թատերաբեմից: Որոշակի մասը անցավ աշխատանքային նստակյաց կյանքի, իսկ գլխավոր զանգվածը դուրս մղվեց Հայդերանցի եւ Մուքրի առավել ռազմաշունչ ցեղերի կողմից: Հայդերանցիները պատկանում են Հաքքյարիի քրդերի խմբին, իսկ Մուքրին՝ պարսկական: Քրդերը Հայաստան էին շարժվում երեք կետերից, Դիարբեքի կողմից, Մոսուլից Հաքքյարիի վրայով եւ Պարսկաստանից՝ Սուլեյբուլաղի շրջակայքից: Դեռ ներկա ժամանակներում էլ քոչվոր քրդերը, այսպես կոչված քոչերները, ամառները այդ վայրերից բարձրանում են հայկական լեռները, իսկ ծմռան գալով իջնում են Միջագետքի ցածրավայրերը:

Անպատիժ տեր ու տնօրինության թատերաբեմի վրա մեկ ցեղի մյուսով տխուր հերթափոխությունը երկրում երբեմն թեթեւանում էր առավել խաղաղ տրամադրված տարրերի կողմից, որոնք նստակեցության անցնելով յուրացնում էին տեղական բնակչության ապրելակերպը: Իսկ ավազակային զանգվածները գալիս ու զնում էին, ժամանակավորապես մնալով կյանքի մակերեսային, նման ալիքների կողմից քվոդ տաշեղների: Եւ այժմ էլ, երկրի կերտման ընթացքում պետք է հաշվի նստել միայն նստակյաց աշխատավոր գյուղացիության հետ, իսկ սանձարձակ ցեղերը իրենց ցեղապետների հետ պետք է սրբվեն երկաթյա ձեռքով:

Եթե հարց տրվի, թե արդյո՞ք ժողովրդական զանգվածների այս անդադար մակընթացությունն ու տեղատվությունը, թյուրքական, թուրքմենական, քրդական հորդանների այս տարօրինակ կարավանները որեւէ էական փոփոխություն մտցրել են երկրի պատմամշակութային կերպարի մեջ, պատասխանը միայն բացասական կարող է լինել: Քաղաքական աշխարհում կշիռ ունեցող երկիրը չի կազմված միայն լեռներից, հովիտներից եւ հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, իր ֆիզիկական մակերեսային գատ, ունի նաեւ հոգեւոր կերպար, որն առանձնացնում է նրան մյուս երկրներից: Ինչը իսկապես նշանակություն ունի՝ կույր բնության մեռյալ նստվածքները չեն, այլ մարդկային՝ հանճարի հավերժ կենդանի ստեղծագործությունները, որոնցով ծածկված է երկիրը: Բանական աշխատանքի այդ կերտվածքներն էլ ստեղծում են երկրի մշակութային ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ դադարո՞ւմ է նա երբեւէ պատկանել

նրան, ով ստեղծել է այն, ում ստացվածքն է այն: Հայաստանն իբրև մարդկային աշխատանքի փորձակայան, եղել է եւ մնացել է հայկական: Այն վերածվել է մարդու կացարանի հայկական ձեռքերով: Մնացյալ բոլորի համար այն եղել է հյուրատուն: Բոլորն օգտվել են նրա օթեւանից, մխիթել շռայլորեն նրա մշակութային գանձերը, ոմանք իբրև ժամանակավոր հյուրեր, ուրիշները իբրև բախտից հալածված ճանփորդներ, մինչդեռ ոմանք էլ անսամձ կերպով տնօրինել են այն, ավերել ու քանդել: Նրանցից ոչ ոք հոգեւոր ժառանգություն, մշակույթի որեւէ հիշողություն չի թողել. թուրքմենի կամ քրդի ձեռքը ոչ մի աղյուս չի դրել երկրի շինարարական արվեստի գանձարանում: Ծարտարապետության վաղեմի կոթողները՝ պալատները, ամրոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը վեհապանծորեն բազմած լեռնագահերին մշակութային զգեստավորմամբ, այժմ փոշուն հավասարեցված, բայց նրանց մեջ դեռ ապրում է ոգին, նրա ավերակների մեջ դեռ դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու նոր կյանքի համար: Ձուր չէ հայկական ժողովրդական երեւակայությունը Հայաստանը պատկերացնում երիտասարդ կույսի կերպարով՝ շրջապատված ավերակներով: Նույնիսկ ոգու շինարարության ավերակներ՝ մի՞թե դրանք ավելի արժեքավոր չեն երկրի համար, քան քուրդ հովիվների խաշները: Եւ եթե լավագույն հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում, լինի դա Հայաստանում թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, մի՞թե դրանով նրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ամեն մի պատմամշակութային երկիր, յուրատեսակ մարմին է. նրանում ավելի ուժեղ բարախում է հայկական զարկերակը, նրանում ավելի խորը հայկական շունչն է: Իբրև կենդանի մարմին, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել ո՛չ իր անցյալից, ո՛չ իր ապագայից: Թող նա վիրավոր է, արյունաքամ է լինում, բայց նա մեռած չէ: Քաղաքական բժիշկների պարտքը այն է, որ բուժեն նրա վերքերը, բուժեն նրա ցավերը եւ նրան հնարավորություն տան հառնելու նոր կյանքի համար: Նրանք հանցագործություն կկատարեին, եթե Հայաստանի ազատության դարավոր բաղձանքների առջեւ պատմե՜լ դնեին այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա նրան խորթ ինչ-որ էքնիկական պալարներ են հայտնվել: Դրանում ամենից ավելի մեղավոր են այն դիվանագետները, ովքեր ձգձգելով Հայկական հարցի լուծումը կես դար շարունակ, հնարավորություն տվեցին արյունոտ վարչակարգին ուժեղացնելու հայկական մարմնի մեջ թշնամական տարրերի ներածումը այնքան ավելի եռանդով, որքան անտարբեր էր Եվրոպան հայերի ճակատագրի նկամամբ:

Իմիջիայլոց, հայերի տեսակետով այդ չարիքը այնքան մեծ չէ, որ խանգարի Հայաստանին դեն նետելու դարավոր շղթաները: Հայ ժողովուրդը աչքի է ընկնում անսովոր համբերատարությամբ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ, քիչ գնահատված մի հատկանիշ, որը զարգացել է նրա մեջ աշխարհաքաղաքացիության մտայնությանը զուգահեռ: Հայաստանի դարավոր տերերը չկարողացան ուղի հարթել նրա տարածքում հանդիպած բոլոր ժողովուրդների բարեկամական համակեցության համար: Երկրի քաղաքական ճակատագրի համար

պատասխանատվությունը հայերին անցնելու հետ միասին գաղափարական համագործակցության փնտրվող ուղին կգտնվի: Դրա երաշխիքն է ոչ միայն հայ գյուղացիության անսովոր անհիշաչարությունը, այլև այն բարձր մշակութային նվաճումները, որոնք կուտակվել են հայերի մոտ քաղաքակիրթ երկրներում եւ որոնք կլինեն նրանց թանկարժեք ուղեբեռը հայրենիք վերադառնալիս, որն ունակ կլինի բարձրացնելու եւ առաջնորդելու երկիրը դեպի այսօրվա հասարակական եւ քաղաքական պահանջների մակարդակ:

Հայկական բնավորության լայնախոհությունը եւ բազմակողմանիությունը, որոնք վկայված են պատմությամբ, լավագույն երաշխիքն են նման ստեղծագործ գործունեության: Էքնիկական առումով խայտաբղետ միջավայրը գործի ճիշտ ըմբռնման եւ համապատասխան դրվածքի դեպքում ունի իր առավելությունները: Վտանգը ոչ թե էքնիկական տարրերի բազմազանության մեջ է, այլ իրականացնող հարաբերությունների տարատեսակության. այնտեղ, որտեղ կապահովվեն աշխատանքի եւ տաղանդի իրավունքները, ճակատի քրտինքի իրավունքը, կլինեն հավասարության եւ արդարության միասնական չափանիշներ, այնտեղ էլ էքնիկական տարրերությունները կծառայեն սոսկ ընդհանուր խնդիրների եւ նվաճումների ծաղկեփնջի հարստացմանը միասնական մշակութային կյանքի անդատանում:

Հայաստանը, ինչպես ամեն մի պատմամշակութային երկիր, յուրատեսակ մարմին է. նրանում ավելի ուժեղ բարախում է հայկական զարկերակը, նրանում ավելի խորը հայկական շունչն է: Իբրև կենդանի մարմին, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել ո՛չ իր անցյալից, ո՛չ իր ապագայից: Թող նա վիրավոր է, արյունաքամ է լինում, բայց նա մեռած չէ: Քաղաքական բժիշկների պարտքը այն է, որ բուժեն նրա վերքերը, բուժեն նրա ցավերը եւ նրան հնարավորություն տան հառնելու նոր կյանքի համար: Նրանք հանցագործություն կկատարեին, եթե Հայաստանի ազատության դարավոր բաղձանքների առջեւ պատմե՜լ դնեին այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա նրան խորթ ինչ-որ էքնիկական պալարներ են հայտնվել: Դրանում ամենից ավելի մեղավոր են այն դիվանագետները, ովքեր ձգձգելով Հայկական հարցի լուծումը կես դար շարունակ, հնարավորություն տվեցին արյունոտ վարչակարգին ուժեղացնելու հայկական մարմնի մեջ թշնամական տարրերի ներածումը այնքան ավելի եռանդով, որքան անտարբեր էր Եվրոպան հայերի ճակատագրի նկամամբ:

Ազնվաշնորհի խմբագիր.

Ձեր լրագրի¹ քաղաքական վերաբերմունքը հանդեպ հայ ժողովրդի եւ նրա քաղաքական դատի, ինձ հիմք է տալիս կարծելու, որ չեք մերժի մի համեստ անկյուն հատկացնել իմ նոթին²:

Ձեր երկիրն այժմ տոնում է խաղաղության տոնը³, իսկ իմ հայրենիքը շնչահեղձ է լինում արյան մեջ: Ձեր իսկ թղթակցի հաղորդագրության համաձայն թուրքերը, թաթարները, բուլշեիկները, քրդերը՝ այդ նոր մարգարեները, զառամյալ աշխարհի վերանորոգիչները, գաղափարական միասնությամբ բոլոր կողմերից վրա են տալիս Հայկական հանրապետությանը:

Պատասխանատու տերությունները անտարբեր դիտում են այդ արյունալի տեսարանը: Նրանց դիվանագետները զբաղված են պատերազմի դադարի, խաղաղության հաստատման տարելիցի առթիվ հանդիսություններով:

Այո, թնդանոթները լռեցին Եվրոպայում, բայց նրանք դեռ թնդում են հայկական բարձունքներում, այնտեղ հեղվում է եւ մարտիկների, եւ անզեն մարդկանց, կանանց ու երեխաների արյունը: Գլխավոր գազանը⁴ սանձված է, բայց նրա ձագուկները դեռ շարունակում են գազանությունները, անատան զայրույթը թափելով մի փոքրիկ ժողովրդի վրա, որի մեղքն այն է համարվում, որ նա այնքան նվիրված է դաշնակիցներին: Բայց դաշնակիցները ընդունում են արդյոք, որ հայերն այժմ, հիրավի, տառապում են նրանց համար: Հարստագույն Թիֆլիս քաղաքը, ամբողջ երկրամասի բուրժուազիայի կենտրոնը, որ համեղ պատառ է բուլշեիկյան ախորժակի համար, դուրս է մնում կոմունիստների գայրույթի սահմաններից⁵: Հենց միայն այդ պարագան բավական է, որպեսզի կույրերը տեսնեն, թե ում անտեսանելի ձեռքն է կուլիսների ետեւում ուղղություն տալիս թուրք-թաթարական եւ բուլշեիկյան հրոսակների շարժմանը:

Հայ ժողովուրդը վստահել է իր ճակատագիրը դաշնակիցներին, նա հանգուցել է իր նավակը նրանց հզոր նավերին: Հավատալով նրանց խոսքերին, նա զոհաբերեց մարդկային բյուրավոր կյանքեր: Եւ առ այսօր էլ զուր սպասում է փոխհատուցման:

Դաշնակիցների խոսքերը, խոստումները հավասարազոր են դաշնագրի այն ակտին, որի սրբության մասին անդադրում պնդում էին դաշնակիցները եւ հավատացնում, որ նրանք զենք են վերցրել հանուն այդ սրբության, եւ որ իբր նրա խախտումն է առաջ բերել մեծ արյունահեղությունը:

Քաղաքակիրթ աշխարհը իրավունք ունի սպասելու, որպեսզի դաշնակիցները կատարեն իրենց խոսքը հայ ժողովրդի հանդեպ: Տխուր է գիտակցել, որ երկամյա զինադադարի ընթացքում նրանք չեն կատարել ոչ մի հաստատուն քայլ այդ ոգով: Այն, ինչ այժմ վերապրում է Հայաստանը, տրամաբանական արդյունքն է այն քաղաքականության, որին հետապնդում էին դաշնակիցները զի-

նադադարը կնքելիս եւ նրանից հետո: Հայաստանը պարզապես մոռացվեց եւ թողնվեց ճակատագրի քմահաճույքին: Դաշնակիցները Միջագետքում եւ Սիրիայում թողեցին իրենց զորաբանակները, իսկ Հայաստանում՝ թուրքական: Նրանք ծպտում իսկ չհանեցին նրանց դուրս բերելու կամ զինաթափելու մասին, որպեսզի դրանով հնարավորություն ընձեռեն դժբախտ փախստականներին վերադառնալու իրենց հայրենի օջախները: Սա արդեն յոթերորդ տարին է, ինչ վտարված իրենց օջախներից, նրանք թափառում են եւ մի հանգիստ անկյուն չեն գտնում այս ստոր աշխարհում:

Դաշնակցային նախարարների սպառնալիքները հայկական կոտորածների եւ տեղահանության մեղավորների հասցեին, որոնք այնպես իշխանաբար հնչում էին պատերազմի ժամանակ, մնացին դատարկ խոսքեր: Մեծագույն եղեռնագործները եւ հանցագործները ման են գալիս ազատության մեջ, եւ խրախուսված անպատժելիությունից հանդգնում են ոգեշնչել եւ կազմակերպել նոր ելույթներ ընդդեմ հայերի⁶: Վերջապես, երկու տարվա հոգնեցուցիչ սպասումներից հետո դաշնակցային դիվանագիտությունը Սեւրում հայերին մատուցեց ինչ-որ անորոշ մի բան, կարծես թե ճիշտ այն բանի համար, որպեսզի առաջ բերի թուրքերի կատաղությունը: Մի խոսքով, հաշտության սկզբից իսկ դաշնակիցները այնպիսի վարքագիծ էին որդեգրել, որ միայն մեկ բան կարող էր ներշնչել թուրքերին՝ վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ լուրջ չէ եւ անկախ Հայաստան ստեղծելու միտքը մտացածին բան է:

Անոթ է նշել, որ որոշ ...* անտարբերությունը տվեց բացահայտ անբարյացակամություն:

Դեռեւս երեկ Ֆրանսիան, հեղձախեղ լինելով թնդանոթների ծխի մեջ, դիմում էր մարդկության լավագույն զգացմունքներին, իսկ այժմ նրա խրոխտ գեներալները տպտում են, սեթեւեթում թուրքական ավազակների հետ Կիլիկիայում ապաստանած մի բուռ հայերի դիակների վրա⁷:

Իտալիան, բանակաւորությանը հակառակ, մարդկային ընճողողությանը անհասկանալի դրդապատճառներով, այդ նույն ավազակներին զենք է մատակարարում:

Անգլիան, առավել պատասխանատուն, լուռ ու մունջ դիրքով, ինչպես միշտ, սպասում է իրադարձություններին:

Հայաստանը իրենց պաշտպանության տակ վերցրած դաշնակից տերությունների հոգը չէ, թե պատերազմի ժամանակի ամայացումից փրկված նրա տարածքի մի պատահող այժմ կջախջախվի, բնակչության մնացուկը կկործանվի միմյանց արժանի զինակիցների՝ թուրք-թաթարների եւ բուլշեիկների գազանությունից:

Մի քանի հարյուր գերիների պատճառով Անգլիան հնարավոր գտավ իջնել իր բարձրությունից անարժան բանակցությունների մարդկանց հետ, որոնց մասին նա որոշակի կարծիք ուներ: Մեծ տերությունը, մեծ ժողովուրդը դադարում է այդպիսին լինելուց, երբ նա թանկ գնահատելով իր մարդկանց կյանքը,

* Ուսերեն բնագրում մեկ բառ անընթեռնելի է (Պ. Գ.)

անտարբեր դիտում է օտարների անմեղ թափվող արյունը:

Հայկական արյունը իրավունք ունի Անգլիայի ուշադրությանը, առավել եւս որ Հայաստանն էլ հնարավորութեամբ ունէր դեռ երկու տարի առաջ ընդունել Ռուսաստանի տիրակալների խաղաղ առաջարկությունը եւ ապահովագրել իրեն ներկայիս դժբախտություններից: Բայց նա արհաբար դիմադրեց գայթակղությանը, ցանկանալով հավատարիմ մնալ իր դաշնակցային պարտավորություններին, եւ այդ բուռն ձգտման մեջ խրախուսվեց դաշնակիցներից:

Հայկական հարցը ծանր քարի պես ընկած է տերությունների խղճի վրա: Կես դար է հայերը պարտասուտ են կեղծիքի ու դավաճանության ճնշման տակ: Այժմ, երբ կատարվել է գրեթե անհնարինը եւ նրանց մեջքին է իջել ռուսական կոմունիզմը, անգամ թուրքական բարբարոսության հետ, այդ ամենը դաշնակիցների պատճառով է: Այս ճակատագրական պահին հայերը դաշնակիցներից սպասում են բաց սիրտ եւ վճռական խոսք, որպեսզի, վերջապես, դուրս գան մոլորությունների լաբիրինթոսից: Գուցե այն ժամ նրանք մեկընդմիջտ շուռ կգան Եվրոպայից տառապալից հանդամամբ, որ մարդկային արժանիքներից լավագույնը՝ խիղճը, այնտեղ անհույս խլացել է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՍ ԵՄԵՐՈՒՄ

Դաշնակիցների վերաբերմունքը դեպի հայերը զինադադարից հետո:

Հայկական հարցի կիսատ-պռատ լուծումը:

Հայաստանի ենթադրվող սահմանների բննարկումը:

Հայաստանի իրական սահմանները:

Սահմանները հաստատելու դրույթները իբրեւ բուն Հայաստանի գոյության պայման:

Մասնակի փոփոխություններ:

Տարածքը եւ բնակվածությունը:

Իրավարարության նշանակությունը:

Թուրքիայի ճակատագիրը վճռված է: Սեւրի պայմանագրի ստորագրման լուրը քաղաքակիրթ աշխարհն ընդունեց թեթևության հոգոցով, լուր, որին նա սպասել էր դարեր շարունակ:

Հիվանդ պետականության համար այլ միջոց չգտնվեց, քան նրա առողջ մասերն անդամահատելը: Թուրքիան անդամահատված է՝ բոլոր ազգային տարածքները առանձնացված են ինքնուրույն միավորների: Նրան թողել են միայն թուրքական Անատոլիան եւ այն էլ բաժանված օտարերկրյա ազդեցության գոտիների, ընդորում այդ տիրապետությունը կաշկանդված է տնտեսական, ֆինանսական եւ քաղաքական բնույթի այնպիսի շղթաներով, որ Թուրքիան այսուհետեւ, թուրքերի իսկ արտահայտությամբ, իրենից ներկայացնում է «մի կույր, խուլ, համր մարմին, առանց ոտքերի ու ձեռքերի»...

Օսմանների կապտությունը հիրաակի ջախջախված է: Այն կրեց պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Եվրոպան վերջապես քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջովին ճզմելու, ապա քաշելու թունավոր օժի ատամը, որին նա ինքն էր տաքացրել սեփական քաղաքակրթության կրծքին դարեր շարունակ:

Դաշնակից տերությունները, անշուշտ, չեն կարող այս անգամ կասկածվել Թուրքիայի հանդեպ սովորական կողմնապահության մեջ: Նրանից վրեժխնդիր եղան ե՛ւ ապերախտության, ե՛ւ դարավոր հովանավորների նկատմամբ դավաճանության ե՛ւ եղեռնագործությունների համար:

Ես կցանկանայի անդրադառնալ այն հարցին, թե ինչպես արտացոլվեց տերությունների այդ ահեղ ու անողոք տրամադրությունը հայկական գործերում, որ մեր հատուկ հետաքրքրության առարկան է: Չի կարելի ժխտել, որ այն ամենը, ինչ ծառայում է եւ կարող է ծառայել իբրեւ բարոյական հիմք Թուրքիայի նկատմամբ նման դաժան հաշվեհարդարի համար, նշանակալի չափով վերցված է հայկական կյանքի տխուր տարեգրությունից: Ինչպե՞ս վերաբերվեցին դաշնակիցները հայերին՝ իրենց կրտսեր եղբոր նկատմամբ: Արդո՞ք վճռակա՞նություն ցուցաբերեցին պատժելու թուրքերին նրանց անլուր հանցանքների համար, որ գործել էին հայերի նկատմամբ թեկուզեւ պատերազմի ընթացքում:

Այդ հարցը թախծալի մտորումների տեղիք է տալիս: Երկու տարի է անցել

այն պահից, ինչ ամբարտավան թշնամին, գեները վայր դնելով, զինադադար աղերսեց դաշնակիցներից¹: Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում, հայտնի է, որ տերությունները ոչինչ չարեցին, ոչ մի միջոց ձեռք չառան, որպեսզի հրից ու սրից ցանուցիր եղած հայերը կարողանային վերադառնալ իրենց դեռ մինչև այժմ էլ ծխացող տների մոխրակույտերը: Ամայացած ու պատերազմի սարսափներից քայքայված Հայաստանը դեռ հիմա էլ ներկայացնում է մի իսկական անապատ, որտեղ խլացել է աշխատանքային կյանքը եւ ավերակներում ավազակների հրոսակներ են թափառում:

Թուրքական բնաջնջումից Անդրկովկաս՝ իր ազգակիցների մոտ փախուստ տված ողջ մնացած հայ ազգաբնակչությունը այնտեղ էլ հանգիստ չգտավ: Ռուսական հեղափոխության հետեւանքով սեփական ուժերին ապավինած, հայերը պետք է նախ դիմագրավեին թուրքերի արշավանքին, այնուհետեւ էլ դաշնակիցների աջակցության շնորհիվ կյանքի կոչված տխրահռչակ Ադրբեջանական հանրապետության թաթարների գրոհներին: Եւ այժմ նրանք արյուն են թափում բոլոր կողմերից նրանց պաշարած թուրք-թաթարական հրոսակների դեմ մղվող հերոսական պայքարում:

Արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ թուրքական մարզերի հայ ազգաբնակչությունը, կտրված իր օջախներից, թափառում է օտար երկինքների տակ: Դրա կործանարար հետեւանքները անչափելի են: Ազգաբնակչության համար հայրենիքը սոսկական հողային տարածություն չէ: Ժողովրդի գիտակցության մեջ երկիրը բարձրանում է հայրենիքի հասկացության շնորհիվ այն ամենի, ինչ կապում է, հոգեպես հարազատացնում է ժողովրդին նրա հետ: Որոշակի տեղավայրի պայմաններում եւ նրա բնության հետ հաղորդակցությամբ կազմավորվում են ժողովրդական ասքերը, հեքիաթները, սովորույթները, բարքերը, լեզվական առանձնահատկությունները, ներաշխարհի բոլոր դրսևորումները: Օտարության մեջ այդ ամենը մոռացվում է, աղավաղվում է եւ կործանվում: Աղոտանում են երկրի հետ կապված պատմական հիշողությունները: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ կազմում է երկրի ու ժողովրդի հոգեւոր կերպարը, ինչ նրանց դարձնում է մշակութային մեծություն, օտար իրադրության մեջ ենթարկվում է վտանգի: Դա ժողովրդի հոգեւոր ջախջախումն է, առավել ծանր մի կորուստ, քան բոլոր նյութական ավերածությունները:

Ոչ ոք նրանց օգնության ձեռք չնեկնեց այդ սարսափի գիտակցման մեջ, ոչ ոք հոգ չտարավ ժամանակին նրանց հայրենիք վերադարձնելու մասին:

Թուրքական տեղահանության զոհերի չարաբախտ մնացորդներին հնարավորություն չի ընձեռած իրենց տները վերադառնալու: Փրկվելով հրաշքով, անմարդկային ջանքերով, նրանք իրենց ապաստան չեն գտնում. նրանց բեռների մասն նետում են մի վայրից մի ուրիշ վայր, հաճախ աննկատ: Ամեն օր լսվում են նրանց՝ որբաց՝ սոճների, աղաղակները, որոնք զուր փնտրում են իրենց հարազատներին...

Բայց չէ՞ որ զինադադարը կնքելիս մեկ զորեղ խոսքը, մեկ ազդեցիկ պահանջը բավական կլինե՞ր բոլոր այդ ավազակային տարրերին վտարելու Հա-

յաստանից եւ փախստականներին տունդարձի ճամփա բռնելու:

Դաշնակցային զորաբանակները դեռ այժմ էլ տեղակայված են Միջագետքում եւ Սիրիայում: Ֆրանսիական զենեղալները Կիլիկիայում հայ բնակչության թիկունքին թեթևուիկ կերպով մարտավարում են թուրք ազգայնականների հետ... Բայց եւ այնպես շարունակում են պնդել, թե իբր դաշնակիցները հնարավորություն չունեն մաքրելու Հայաստանը այնտեղ թափառող սովալուկ արկածախնդիրների հրոսակախմբերից:

Բարեբախտաբար հայ ժողովրդի համբերությունը վերջ չունի: Նա հեզորեն տարավ զինադադարի այս երկու տարին էլ², բոլոր չարակրությունները, բոլոր փորձությունները, իր հույսը դնելով հաշտության կնքման պահի վրա, երբ, վերջապես, ենթադրվում էր, թե ամեն ինչ կստանա ըստ արժանյաց:

Սպասեցին մինչեւ Սեւրի պայմանագիրը: 88-րդ հոդվածով Հայաստանը ճանաչվում էր ազատ եւ անկախ պետություն³: Այդ հայտարարությունը միայն, որը նշանավորում է հայկական բաղձանքների հաղթանակը, բավարար կլինե՞ր հանդարտեցնելու մտքերը, հատկապես եթե այն ազուցված լինե՞ր առավել իրական, առավել հոգատար պայմաններով, որոնք թույլ կտային նրա անհապաղ իրականացումը ամբողջությամբ վերցրած: Արդեն այն պարագան, որ Հայաստանի սահմանների արմատական հարցը համարյա թե բաց մնաց, նշանակալիորեն նվազեցնում է հռչակված անվիճելիորեն մեծ կարեւորություն ունեցող ակտի տպավորությունը: Ռուսական սահմանը պետք է որոշվի Հայաստանի եւ նրան հարեւան վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ, պետությունների, որոնք իրավական առումով դեռ ճանաչված չեն: Ի միջի այլոց վերապահված է եւ շատ ճիշտ, որ համաձայնություն չկայանալու դեպքում վեճը կլուծվի գլխավոր դաշնակցային տերությունների կողմից: Որոշված չէ նաեւ Հայաստանի սահմանը Թուրքիայի կողմից՝ այդ խնդիրը դրված է Միացյալ Նահանգների նախագահի վրա, սահմանափակելով նրա լիազորությունները չորս վիլայեթների սահմաններում:

Իհարկե, գերադասելի կլինե՞ր փոքր ինչ այլ խմբագրում, որտեղ պարզորոշ տեսնելի կլինե՞ր, որ Թուրքիային կոչ է արվում ճանաչել, ամենից առաջ, նրանից տվյալ հայկական վիլայեթների անջատումը: Այնժամ օսմանյան կառավարությունը ձեռնպահ կմնար այն անհարկի դիտողությունից, որը նա թույլ տվեց իրեն Սեւրի պայմանագրի դեմ իրենց առարկության մեջ, թե կարիք չկա Հայաստանը տարածել նախկին ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Նա միամիտ չէր ձեւանա մտածելու, որ կարծես թե իրենից պահանջվում է ճանաչել ռուսական հեղափոխության թոհուրեհում ծնված Հայկական հանրապետությունը, մի հարց, որը ամենեւին էլ նրան չի վերաբերում: Եթե պայմանագրի 89-րդ հոդվածը⁴ ընդունում է չորս վիլայեթների՝ ամբողջությամբ Հայաստանին անցնելու հնարավորությունը, ապա ցանկալի կլինե՞ր ավելի դրական խմբագրություն, հենց այդ ոգով, նախագահին թողնելով ճշգրտումներ կատարելու իրավունք:

Ի միջի այլոց, այդ ամենը այնքան էլ կարեւոր չէ. ավելի կարեւոր է այն, որ Հայկական հարցի լուծումը Թուրքիայում փաստորեն հետաձգված է: Իսկ Հայ-

կական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի ձգձգում կործանարար անդրադարձ է ունենում հայերի ճակատագրի վրա:

Սերի դիվանագիտությունը խիստ վճռական գտնվեց թուրքիայի ուրիշ, շատ ավելի ընդարձակածավալ մասեր անջատելիս: Նա համարձակորեն թոթափել տվեց թուրքերի լուծը Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից, Հունական Անատոլիայից եւ ժամանակ ու ցանկություն գտավ գծելու նրանց սահմանները: Վճռականությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ գործը հասավ փոքրիկ Հայաստանին: Ազատագրված են երկրներ եւ ժողովուրդներ, որոնց համար թուրքական տիրակալության ճնշումը այնքան էլ զգալի չէր: Իսկ Հայաստանը, մի երկիր, որը կաթսայի պես եռում էր թուրքական կրակի վրա, զոհաբերելով բոլոր կենդանի ուժերը, դատապարտված է նոր սպասումների: Հայերի հուսահատական ճիչերը պատել են ամբողջ աշխարհը: Նրանց արյամբ բոսորված են սիրիական տափաստանները, նրանց դիակները սփռված են Միջագետքի ավազուտներում:

Սիրիան եւ Միջագետքը կյանքի են կոչվում մեծ մշակույթի տեր տերությունների հովանու ներքո, իսկ Հայաստանը դեռ շվարած սպասում է իր ճակատագրին:

Իսկ ի՞նչը ստիպեց Սերի բարձր արեոպագոսին կնճռոտվել Հայաստանի տարածքի չափերի հարցի առջեւ: Ի՞նչը դժվարացրեց նրան Հայաստանին վերապահել անզամ երեք-չորս վիլայեթ, ինչի՞ համար պետք եղավ դիմել Վիլսոնի միջնորդությանը:

Եթե հարցը համարվում է վիճելի, ապա վիճելի հարցերի լուծման լավագույն բանալին տալիս է նրանց իսկ պատմությունը: Հայոց դատը դաշնակիցներին նվազ հայտնի չէ, քան Վիլսոնին: Կես դար է, որ այն քաջշվում է միջազգային դիվանագիտության մեջ: Հայկական վիլայեթները մեկ անգամ չէ, որ նշվել են հակահե-հանվանե եւ դրոշմվել միջազգային ակտերում սկսած 1878 թվականից: Դեռեւս պատերազմի նախօրեին բարեփոխումներ անցկացնելիս նրանք բաժանվեցին երկու սեկտորի: Այդ ամենը աշխարհը հիշում է:

Թվում է թե հարկ էր այդ վիլայեթների սահմաններում էլ փնտրել իսկական Հայաստանը եւ նման դրվածքով դատը հանձնել Վիլսոնի իրավարարությանը, եթե դա համարվում էր անհրաժեշտ: Չկային արտաքին ուժեր, որոնք խանգարեին դաշնակիցներին դրսևորելու բարի կամք: Թուրքիան ընկած է դիտապաստ, հավասարապես նաեւ Գերմանիան ու Ավստրիան. Ռուսաստանը, համարացած, դեն է նետված դիվանագիտական սեղանից: Բոլոր թշնամական կամ այդպիսին համարվող ազդեցությունները ջլատված են: Լիակատար հնարավորություն կա թուրքիային թելադրելու ցանկացած պայմանները: Բայց եւ այնպես դաշնակիցները միայն կիսով չափ բավարարեցին հայերին: Վեց վիլայեթներից երեքը ճանաչվեցին Հայաստանին, իսկ երեքը դուրս նետվեցին նրա տարածքից⁴: Սերժված վիլայեթների մի մասը մնաց թուրքիային, իսկ մյուս մասը՝ Եփրատից արեւելք, ամրակցվեց Քրդստանին:

Վերջին ակտը արդեն բացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական

շահերի դեմ: Իհարկե, հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Քրդստանի ստեղծմամբ: Այդ ուղիով անգիտակից քուրդ ցեղապետերը կղաղարեն, վերջապես թուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց: Բայց բանն այն է, որ Քրդստանը այնտեղ չեն ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Օտար հողում նման արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելեր ծեր Մուլլա Իդրիսին կամ թուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, ովքեր երազում են հայկական շրջանների քրդացման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետները ընկալեին եւ սրբագործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքականությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր:

Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երեւույթին, այլ է եւ կարելի է հասկանալ, եթե հիշենք 1916թ. Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ եւ ճիշտ խարբերոյի գծով⁵:

Քրդստանին հատկացվող Դերսիմի եւ Խարբերոյի սանջակները էթնիկական եւ աշխարհագրական առումով կազմում են Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Մինչեւ պատերազմը այստեղ հաշվվում էր կլոր թվով մինչեւ 100 հազար հայ (ըստ Լինչի՝ 85 հազար, ըստ Cuinet-ի՝ 70 հազ.) եւ նույնքան կամ փոքր-ինչ ավելի մի այլ ազգություն, որին սխալմամբ քրդական են համարում: Թուրքերը նրանց ղզլբաշներ են անվանում, իսկ հայերը՝ դուժիկներ: Վերջին անվանումը նրանք ավելի հաճախ տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արեւելքում, մահմեդական վարչակարգի երկրներում, լեզուն համարյա դադարել է ազգության նշան լինելուց, գլխավոր գործոնի նշանակությունը զիջելով կրոնին: Ղզլբաշները եւ դերսիմցիները դավանում են մի կրոն, որ առանձնացնում է նրանց մահմեդականներից եւ քրիստոնյաներից: Նրանց հավատալիքները իրենց հիմքում կազմում են քրիստոնեական եւ մանիքեական ըմբռումների մի խառնուրդ, սքողված շիիզմի արտաքին ձեւերով: Պատմական լեզվով դա նշանակում է, որ նրանք աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետեւորդների թվից: Շիիզմի նշանների պատճառով, սուննիները նրանց անվանում են ղզլբաշներ, այսինքն՝ նույնացնում են պարսիկների հետ: Իսկ հետո հայկական դուժիկ անվանումը նշանակում է աղանդավոր. ամենից ավելի հավանական է, որ այդ բառին է հառնում է նաեւ Դերսիմ անվանումը, եւ նշանակում է աղանդավորների երկիր (Դուժ՝ հին Դուրժից, այստեղից Դուրյժանեա, արաբականացված ձեւով Դուրսիմ կամ Դերսիմ):

Պավլիկյան աղանդավորները գրավում էին հենց այդ վայրերը, Դերսիմի բարձունքներից մինչեւ Խարբերոյ, ինչպես որ բացատրում ենք մենք հաջորդ հոդվածում⁷: X դարում նրանց գլուխ կանգնած էր մի անձնավուրություն, որը կրում էր հայկական Տիրան անունը: Բյուզանդիայի ճնշման ներքո նրանց մի մասը հարեց կայսերական եկեղեցուն, որոնց մնացորդները մինչեւ հիմա էլ պահպանվել են Ալմի (Էգիմ) շրջանում հայ-հոռոմներ անվանումով, այսինքն՝ քաղկեդոնական հայեր:

Մյուս մասը տեղի տվեց իսլամի ազդեցությանը եւ ընդունեց այն առեղծվածային տեսք, որը առ այսօր էլ շփոթեցնում է բոլոր անիրագրելի մարդկանց: Իրենց մոլեռանդության մեջ պավլիկյանները այնպես էին ատոււմ բյուզանդական եկեղեցին, որ գերադասում էին նույնիսկ իսլամը, ինչպես երեւում է արաբների հետ նրանց հարաբերություններից:

Չնայած թուրքերի ողջ ներդրամտությանը, ղզլբաշները եւ դերսիմցիները այժմ էլ շարունակում են նրանց վերաբերել ավելի թշնամաբար, քան թե քրիստոնյաներին⁸: Կենցաղային առանձնահատկությունները եւ ավանդույթները նրանց ավելի շատ կապում են վերջիններիս: Ղզլբաշները զբաղվում են երկրագործությամբ, գերազանց այգեգործների եւ ունակ առետրականների համբավ ունեն: Էթնիկական առանձնահատկություններով եւ, ամենից առաջ, իրենց խաղաղասեր բնավորությամբ նրանք տարբերվում են թուրքերից: Ոչ մի հիմք չկա այդ կիսաքրիստոնյա տարրերին դասել քրդերի շարքը. ոչ նվազ իրավունքով նրանք կարող են վերագրվել երկրի գլխավոր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Նույն կշռադատումներով էլ անարդարացիորեն քրդական են համարում Դիարբեքիի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արղանա սանջակը եւ Դիարբեքիի սանջակի հյուսիսային անկյունը:

Պատմական Դիարբեքիը գերազանցապես ասորի-քաղղեացիների երկրամաս էր, ավելի ճիշտ, երբեմնի հզոր նեստորական եկեղեցու եւ հակոբիկականության հետեւորդների երկրամաս: Այդ եկեղեցու հետեւորդները այսօր էլ ապրում են այնտեղ: Քրիստոնեական դոգմաների մահմեդական ըմբռնումների հետ խառնակումից նրանց միջավայրում էլ առաջ եկան հավատալիքներ՝ ստեղծելով անորոշ կամ չտարբերակվող ազգության կրոնական համայնքներ: Եւ սրանց էլ թյուրիմացաբար քուրդ են համարում:

Իրենց բնական սահմաններում Դերսիմ, Խարբերդ, Արղանա սանջակները մտնում են Հայկական լեռնաշխարհի մեջ: Պետության աշխարհագրական ամբողջականությունը անհրաժեշտ է թեկուզ եւ ռազմավարական բնույթի նկատառումներով, երկրի պաշտպանության տեսանկյունից:

Հայկական բարձրավանդակը որոշակի մեծություն է, որը ոչ մի տարածայնություն թույլ չի տալիս: Ըստ Լինչի պատկերավոր արտահայտության, դա լեռնային տանիք է, որը հյուսիսում թեքվում է դեպի Սեւ ծովի ափերը, հարավում՝ Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները, իսկ արեւմուտքում հատվում է Եփրատի ջրերով:

Այդ սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է մի ինչ-որ ամբողջություն աշխարհագրական, մշակութա-պատմական, հավասարապես եւ տնտեսական եւ ընդհանուր առմամբ ազգագրական առումով:

Այստեղ կազմավորվող պետությունը չի կարող համարվել կայուն, եթե այն չի գրավում այդ լեռնային տանիքը ամբողջությամբ իր բնական թեքվածներով:

Հնում Հայաստանի պաշտպանության ռազմավարական գիծն անցնում էր Սղերդից Դիարբեքիի վերելով մինչեւ Մալաթիա՝ ամրությունների կառույցնե-

րի մի ամբողջ շարքով: Արծնը (այժմ ավերակ, Սղերդից արեւմուտք), Մարտիրոսաղիսը (այժմյան Մուֆարկիհնը), Անգղը (հայտնի ամրոց, որտեղ պահվում էին հայ Արշակունիների գանձերը, այժմ Դիարբեքիից հյուսիս գտնվող Էգիլ գյուղը) գլխավոր ամրացված կետերն էին այդ գծի վրա: Այստեղ էր գտնվում նաեւ նշանավոր Տիգրանակերտ քաղաքը:

Մալաթիայից մինչեւ Սատաղ (այժմ Սաղաղ)՝ Կելկիտ գետի ակունքները, Եփրատի աջ ափի երկայնքով անցնում էր ամրոցների արեւմտյան գիծը, որի վրա դեռ այսօր էլ կանգուն են Արաբկիրը, Արգովան, Էգիհը, Դիվրիզը, Չիմարը եւ Կամախը: Այս գիծը եզերում էր Հայաստանի ռազմավարական ամբողջականությունը, որը համընկնում էր բնականին:

Հայկական պետության սահմանների հարցը վիճաբանություն չէ հողերի մեծ կամ փոքր տարածության մասին, ինչպես որ կարող է թվալ շատերին: Դա պետության գոյության բուն պայմանների եւ նրա մշակութային ու քաղաքական կայունության հարցն է:

Պատմությունն ընդհանուր առմամբ մերժել է հայերին իրենց սեփական լեռնաշխարհին ամբողջությամբ քաղաքականապես տիրապետելու առավելությունը: Բայց դրանում նա հավասարապես մերժել է եւ այն արտաքին ուժերին, որոնք, թուլացնելով հայերին, իրենք են ձգտել հաստատվել նրա բարձունքներին: Մեծ հակառակորդները՝ Հռոմը եւ Պարսկաստանը, Բյուզանդիան եւ Արաբական խալիֆաթը, Թուրքիան եւ Իրանը հաջորդաբար մրցակցեցին նրան տիրանալու համար եւ, չցանկանալով միմյանց զիջել այդ բնական միջնաբերդը, վերջիվերջո համաձայնության էին գալիս կիսելու այն: Մասնատված ազգային օրգանիզմը կիսով չափ կորցնում է կենսունակությունը:

Դրանում է Հայաստանի պատմության տխուր կողմերից մեկը:

Այժմ Հայաստանի վրա կախված է նրան երկատող եւ դրանով իսկ ժողովրդի ուժերը կոտորակող նույն պատմական սուրը: Հայաստանի քաղաքական վերածնության անհրաժեշտ նախապայմանն է՝ միասնական իշխանություն, մեկ տեր նրա ամբողջ տարածքի վրա:

Եղել են ժամանակներ, երբ Հայկական բարձրավանդակում կողք-կողքի գոյակցել են, թեւ ոչ երկար ժամանակ, հայկական, իսկ ավելի ուշ մահմեդական ծագում ունեցող մանր քաղաքական օրգանիզմներ: Իրերի նման դրություն հնարավոր էր եւ հանդուրժելի այն ժամանակների պայմաններում, երբ Հայաստանում, ինչպես եւ ամենուր, տիրապետում էր ժողովրդական տնտեսության փոխանակային ձեւը, պարփակված լեռնային կապաններում: Յուրաքանչյուր հովիտ բավարարվում է իր բարիքով, յուրաքանչյուր լեռ՝ սեփական հոտերով ու նախիրներով:

Իսկ մեր ժամանակներում, ինչպես հայտնի է, ոչ մի տերություն չի կարող մեկուսացված գոյություն ունենալ: Պետության ունեւորությունը այժմ որոշվում է նրա տնօրինության տակ եղած հարմարություններով՝ հաղորդակցվելու արտաքին աշխարհի հետ, ավելին, համաշխարհային տնտեսության հորձանուտի մեջ ներգրավվելու հնարավորությամբ: Դրանից է կախված պետությունների

կենսունակությունը, դրանով է պայմանավորված նրանց քաղաքական եւ մշակութային արժեքը:

Դրա համար էլ, եթե ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը հպանցիկ հրավառություն չէ ազգային ինքնասիրության ժամանակավոր բավարարման համար, ապա այն պետք է այնպիսի ձեւերով մարմնավորվի, որոնք հնարավոր կդարձնեն ինքնուրույն պետական գոյությունը:

Այն պահից, ինչ ծագեց Հայկական հարցը, Հայաստանը Եվրոպայի աչքին պատկերվեց իբրեւ մուրացկան, որը աղերսում է իր ֆիզիկական գոյության փրկության համար: Թերեւս այդ պատճառով էլ Եվրոպական դիվանագետները մտածում են, որ մուրացկան ժողովրդին ամեն մի նվիրատվություն, թեկուզ երկու-երեք վիլայեթ, բարիք է:

Ընդ որում մոռանում են, որ բռնի կերպով իրենց հայրենիքից վտարված հայերը, իրենց տաղանդն ու աշխատասիրությունը տարան ամենուր, որտեղ միայն կարող էին գտնել աշխատանքի անվտանգություն եւ ծավալվեցին գործունեության Եվրոպական չափանիշներով: Ոչ բոլորն են հստակորեն հաշվի առնում, թե հոգեւոր ու նյութական գանձերի ինչպիսի պաշար են կուտակել նրանք ոչ միայն իրենց երկրի ծայրամասերում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում այլեւ հեռու Ռուսաստանում, Ամերիկայում եւ Եվրոպական կենտրոններում:

Այն բանի համար, որպեսզի ամենուր սփռված հայերի ստեղծագործական ուժերը ուղղվեն Հայաստան, կենտրոնացվեն այնտեղ, անհրաժեշտ է հայկական պետությունը ապահովել այնպիսի պայմաններով, որպեսզի երաշխավորվի այդ ուժերի ազատ ներհոսքը, որպեսզի նրանք այնտեղ իրենց թափին համապատասխան կիրառում գտնեն: Հայկական մավի համար պետք է ապահովել, այսպես ասած, համապատասխան նավարկում:

Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն կլորացված սահմանների. նրան հարկավոր է նաեւ **մշակութային դրացիություն**: Նրա համար առավել կարեւոր է այն սահմանը, որը նրան լեռնային կիրճերից կհաներ լճակութային աշխարհ:

Այս հարցը մեկ անգամ արդեն դրվել է հայերի պատմության առջեւ եւ լուծվել փայլուն կերպով: Հայերը միջանցք բացեցին դեպի Միջերկրական ծով եւ այնտեղ հաստատեցին իրենց տիրապետությունը⁹:

Օգտվելով իրենց անցյալի դասից, նրանք ձգտում էին հասնել Հայկական Կիլիկիայի միացմանը Հայաստանին:

Հայերի ցանկությունը, սակայն, հակահարվածի հանդիպեց մեծ տերություններից մեկի կողմից¹⁰: Նա իր ակնկալիքներն ուներ Կիլիկիայից: Հեշտ կլիմեր հաշտվել Կիլիկիայի կորստի հետ, եթե միայն Ֆրանսիան տիրանալով նրան, կամ ներքաշելով իր ազդեցության ոլորտը, ընդհուպ մոտենար հայկական սահմաններին: Կորուստը կարելի կլիներ համարել փոխհատուցված քաղաքակիրթ պետության հետ արժեքավոր հարեւանության առավելություններով:

Բայց դժբախտությունն այն է, որ մեծ պետությունը գործում էր ասես ոչ բանականությամբ, այլ ջղագրգռության եռուն պահին՝ ուղղված ընդդեմ փոքր,

անօգնական մրցակցի: Նա Կիլիկիայից իր համար պոկեց այնքան, որքան ուզում էր, եւ հենց նաեւ այն մասը, որ պետք էր Հայաստանին միջանցքի համար: Ավելին, նա պատնեշեց իրեն Հայաստանից կամ ավելի ճիշտ, որպեսզի պատնեշվի նրանից, հնարավոր համարեց բարձրացնել մի արհեստական արգելափակոց Քրդստանի տեսքով, ընդ որում ձեւելով այն Հայաստանից խլված հողերի հաշվին:

Երիտասարդ Հայաստանի ծնունդը ուղեկցվում էր այնպիսի մղձավանջային տառապանքներով, որ մենք կորցրեցինք նորածնի քաղցրությունը զգալու ունակությունը: Ծանր վշտի մեջ հայերը կարող էին անշուշտ մխիթարանք գտնել նրանում, որ վերջապես հարավից Հայաստանին մոտեցավ վաղուց ի վեր սպասված Եվրոպական քաղաքակրթությունը ի դեմ Ֆրանսիայի Սիրիայում եւ Անգլիայի՝ Միջագետքում:

Ինչպիսի սահմաններ էլ որ թելադրեին Հայաստանին հարավից, ամեն ինչ ընդունելի կլիներ միայն մեկ պայմանով, որպեսզի նրա սահմանային գիծը հարեւր անմիջականորեն Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի նոր տիրույթներին: Դա կլիներ լավագույն օգնությունը, որ դաշնակիցները կկարողանային ցույց տալ Հայաստանին՝ նեցուկ հանդիսանալով նրան հարավից իրենց մշակութային հզորությամբ: Ավելի լավը, քան Հայաստանի այն մանդատը, որի, երկրի համար չափազանց, ստորացուցիչ փնտրտուքին նրանք ձեռնամուխ եղան:

Սակայն, դաշնակիցների դիվանագիտությունը այլ կերպ վարվեց եւ Հայաստանի համար սոսկալի իրադրություն ստեղծեց:

Հայաստանը հայտնվեց անկուլտուրական մահմեդական պետությունների օղակում: Քիչ էր թուրքիայի հարեւանությունը արեւմուտքից եւ Պարսկաստանին՝ արեւելքից, ստեղծեցին թաթարական Ադրբեջանը հյուսիսում եւ Քրդստանը՝ հարավում:

Բոլորին հայտնի է, որ Քրդստանը ընկած է ոչ թե Եփրատից արեւելք, այլ Տիգրիսից եւ տարածվում է մինչեւ Զագրոսի լեռները եւ այնտեղից էլ մինչեւ պարսկական Արդեւանահանգը: Եփրատից արեւելք ֆրանսիական սահմանագծով, որն անցնում է Ուրֆայով եւ Մարդինով, Քրդստանը չէ: Դա հին Օսրոենեն է. Արգարյան թագավորների¹¹ երկիրը Ուրֆա կամ Եղեսիա մայրաքաղաքով: Նրան պատվավոր տեղ է պատկանում վաղ քրիստոնեության պատմության մեջ: Եւ անգամ հիմա էլ իր խայտաբղետ ազգաբնակչությամբ այն չի կարող դրվել Քրդստան հասկացության տակ:

Թուրքիայի անդամահատման իր նախագծում ֆրանսիական լրագրող Լյուդովիկոս դը Կոնտանտոնը¹² մերձեփրատյան այս մասը հանձնում էր Հայաստանին: Հավանաբար, նա հստակ չէր պատկերացնում իր հայրենակիցների ախորժակը հաջողության պայմաններում:

Հայերն իրենց կողմից նրանով էլ կզոհանային, եթե ֆրանսիական սահմանագիծը Սիրիայում բարձրացվեր մինչեւ Հայաստանի սահմաններին հանդիպելը, որտեղ էլ որ այն լիներ: Այդ դեպքում Սիրիայի եւ Հայաստանի համար երաշխավորված կլինեին եւ աշխարհագրական, եւ մշակութային սահմաններ:

Հայաստանի արեւմտյան սահմանում, Սեւրի պայմանագիրը (89-րդ հոդ.)¹³ Թուրքիայի կողմից նախատեսում է ապառազմականացված գոտի Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Քանի որ Քրդստանը խցկված է մինչեւ Դերսիմ, ապա դրանով իսկ հիշյալ միջոցառումը պետք է սահմանափակվի ոչ մեծ սահմանային շերտով Հայաստանի հյուսիս-արեւմուտքում:

Հայկական պետության տարածքը ճիշտ սահմանագատելու դեպքում նրա սահմանը արեւմուտքից պետք է անցնի, ինչպես բացատրեցինք վերը, Եփրատի աջ ափով Մալաթիայից Արաբկիրի, Դիվրիզի, Գարահիսարի վրայով մինչեւ Սեւ ծով՝ մոտավորապես Կերասունի մոտ:

Այդ կետերով է անցնում հյուսիսի եւ հարավի միջեւ գրեթե միակ հաղորդակցության գիծը: Եփրատի ձախ ափը ըստ բնական պայմանների հարմար չէ հաղորդակցության ուղիների համար: Ռազմավարական նշանակությունից զատ, հիշյալ գիծը խաղաղել է եւ այժմ էլ կարելի էր դեր է խաղում երկրի տնտեսական կյանքում իբրեւ միակ գլխավոր ճանապարհը, որը միացնում է Հայաստանի վերին մարզերը հարավայինի հետ: Այդ նույն գծով է անցնելու, հավանաբար, նաեւ ապագա երկաթուղին Սեւ ծովի ափերից եւ հավասարապես երգրումից դեպի հարավ՝ Ներքին Հայաստան եւ Միջերկրական ծով: Այն դառնալու է Հայաստանի տնտեսական եւ առեւտրական կյանքի գլխավոր զարկերակը, որը լայն հորիզոններ կբացի նրա համար դեպի Սեւ եւ Միջերկրական ծովերը:

Այդ գիծը պետք է ապահովվի Հայաստանի համար: Նման դեպքում ապառազմականացման են ենթակա նաեւ Փոքր Հայքի հողերը Եփրատի աջ ափին՝ Սվազի սանջակի սահմաններում, որը խարբերողի եւ Դիարբեքիի հետ միասին մերժել են հանձնել Հայաստանին:

Դրված հարցերի լուծումը կախված է մեծ իրավարարից՝ Միացյալ Նահանգների նախագահից: Ինչպե՞ս է նա ընկալում իր խնդիրը, կարո՞ղ է նա շրջանցել Սեւրի պայմանագրով նրան տրամադրված լիազորությունները եւ ի՞նչ չափով՝ միայն նրան է հայտնի: Վստահությունը, որ տրված է իրեն նա պետք է օգտագործի ոչ թե ձեւականորեն, այլ վեճի իսկական եւ արդարացի լուծման համար:

Համենայն դեպս, ոչ ոք չի մերժի նրան սահմաններն ուղղելու իրավունքի մեջ, թեկուզ եւ տարածքների փոխանակության ուղիով: Ըստ պայմանագրի 90-րդ հոդվածի, նախագահը լիիշխան է չորս վիլայեթներն ամբողջությամբ Հայաստանին վերապահելու: Կարծում ենք, նա իրավունք ունի պահանջելու Հայաստանին միացնել նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի նշված մասերը ծայրամասյին Սամսուն եւ Հաքքյարի սանջակների հաշվին:

Խարբերողի սանջակը ընդգրկում է 10 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ՝ Դերսիմի սանջակը: Արդանայի սանջակը հաշվվում է 8 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ Դիարբեքիի սանջակի Իյուսիսային անկյունը: Հետեւաբար, Հայաստանի հավակնած հողակտորները կազմում են ընդամենը 30 մինչեւ 36 հազ. քառ. կմ: Տրապիզոնի վիլայեթի արեւմտյան կեսը ընդգրկում է 15000 քառ. կմ ոչ պակաս, իսկ Հաքքյարիի հարավային մասը 17 հազ. ոչ պակաս (ամբողջ սանջակը 25700 քառ. կմ է:

Այսպիսով, փոխանակության համար առաջարկվող տարածքները հավասար չափերի են: Հետեւաբար, չեն կարող կասկածներ լինել, որ Հայաստանը տարածքային ընդարձակման է ձգտում:

Հայաստանի սեփական բնական եւ պատմական սահմանների պահանջը հաճախ ծանածանք է առաջ բերում որոշ քաղաքական ու հասարակական շրջաններում, կասկած հայտնելով, որ հայ ժողովուրդը ի վիճակի չէ գլուխ հանել այդքան մեծ տարածքից:

Հայկական բարձրավանդակը մեր կողմից առաջարկված սահմաններում գրավում է շուրջ 200 հազ. քառ. կմ տարածք, ներառյալ ոչ միայն թուրքական, այլեւ ռուսական Հայաստանը:

Ներկայումս Անդրկովկասում հաշվվում է, ներառյալ փախստականներից Թուրքիայից եւ Հյուսիսային Կովկասից, ոչ պակաս քան 2,5 մլն հայ: Եթե ոչ հայ ազգաբնակչությանը հաշվենք մոտ մեկ միլիոն, ապա հայկական պետության բնակչությունը կհաշվվի 3,5 միլիոն:

Կոստանդնուպոլսում եւ նրա շրջակայքում այժմ կուտակված է ավելի քան 200 հազ. հայ: Հարյուր հազարից ոչ պակաս կան Կիլիկիայում եւ Սիրիայում: Հայ տարագիրների թիվն Ամերիկայում վաղուց անցել է հարյուր հազարը: Մի կողմ թողնենք Բուլղարիայի, Եգիպտոսի եւ աշխարհի մյուս մասերի գաղութները: Գաղութահայերի նշանակալի մասը, դուրս նետված հայրենիքի սահմաններից, դեռեւս չի կորցրել կապը նրա հետ եւ անկասկած ետ կվերադառնա:

Եթե նույնիսկ սահմանափակվենք 3,5 միլիոնով, ապա բնակչությունը հավասարաչափ բաշխվելու դեպքում, մեկ քառակուսի կիլոմետրին կընկնի ոչ պակաս քան 17 հոգի: Երկրի բնակչության ճիշտ տեղաբաշխումը պետք է լինի նոր պետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Վաղուց ի վեր Անդրկովկասի հայ գյուղացիությունը տառապում է սակավահողությունից եւ հարկադրաբար գաղթում է Թուրքեստան, Սիրիա, անգամ Ամերիկա կամ տարազնաց աշխատանք է փնտրում խոշոր քաղաքներում, ամենից առաջ Բաքվում:

Այսուհետեւ նրա շարժումը պետք է ուղղվի հարավ՝ Հայաստան, առավել եւս, որ հայ գյուղացիության ոչ փոքր մասը դուրս է եկել թուրքահայաստանից 1828 եւ 1878 թթ.: Ախալցխայի, Ախալքալակի գավառների եւ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը բնակեցված են այն գաղթականներով, որոնք թողել են Էրզրումի վիլայեթը 1828 թվականին:

Նոր Բայազետի գավառն իր անունը պարտական է հին Բայազետին, որովհետեւ նրա բնակչությունը ծագում է Բայազետի ու Ալաշկերտի շրջաններից: Բնակչության ավելցուկը պետք է կրկին վերաբնակեցվի թուրքաց Հայաստանի իր բնօրրանում:

Ճիշտ տարաբնակեցումը, կրկնում ենք, կապահովի մեկ քառակուսի կիլոմետրին 17 մարդ: Որպեսզի հասկանանք այդ թվի իմաստը, պետք է պատկերացում ունենանք ընդհանրապես Թուրքիայում բնակչության խտության մասին: Այստեղ-մեկ քառակուսի կմ սովորաբար ընկնում է 10-15 մարդ: Այսպես, կենտ-

րոնական Անգորա վիլայեթում հաշվվում է 892.901 բնակիչ 83.000 քառ. կմ վրա, այսինքն՝ շուրջ 10 մարդ մեկ քառ. կմ-ին: Իկոնիայում՝ 91.600 քառ. կմ 1.086.000 բնակչությամբ, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին նույնպես զրեթե 10 մարդ: Առավել խիստ բնակեցված Ձմյուռնիայի վիլայեթը 53.000 քառ. կմ տարածությամբ, ունի 1.300.000 բնակչություն, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին հազիվ 20 մարդ է եւ այլն:

Եվ չպետք է մոռանալ, որ Չայաստանը Սիրիա կամ Միջագետք չէ, որտեղ յուրաքանչյուր թիզ հողը պիտանի է ամենաբանկարժեք կուլտուրաների համար: Չայաստանի ճիշտ կեսը լեռներ են, որոնք պիտանի չեն նույնիսկ անասնապահության համար: Անքաղաքակիրթ ժողովուրդների դարավոր տեր ու տնօրինությունը հանգեցրել է այն բանին, որ երբեմնի բուսականությամբ ծածկված լեռները այժմ լեռկացած են հեղեղներից եւ անասունների կծղակներից: Երկրիս ներկա կացության մեջ մեկ քառ. կմ-ին 10-12 մարդը պետք է ավելի քան սովորական համարվի: Նա չի կարող ավելի շատ ժողովուրդ կերակրել, մինչեւ որ չկամզնի արդյունաբերական զարգացման ուղու վրա:

Ինչպիսին են նրա հեռանկարները, ինչի վրա կարելի է հույս դնել այդ առումով, դեռեւս պարզ չէ: Երկրաբանների կարծիքները Չայաստանի ընդերքի մասին չեն համընկնում: Ստորգետնյա հարստություններ առայժմ հայտնաբերվել են Չայկական բարձրավանդակի ծայրամասերում, որտեղ հողաշերտերը, բարակելով դեպի շրջակա ցածրավայրերը իջնելիս, բացել են հանքային երակներ: Արդանայի հանքերը Չայկական լեռնաշխարհի հարավային լանջերին, Գյումաշխանեի՝ հյուսիսայինում, Կապանի հանքավայրերը արեւելքում Բազարչայ կամ հայկական Որոտան գետի հովտում եւ, վերջապես, Ալավերդու հանքերը Դեբեդ գետի հովտում: Մետաղների այդ չորս հանքավայրերը Չայաստանի չորս լեռնարդյունաբերական բազաներն են: Առանց սրանց երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումն անհնարին է:

Այսպիսին են Սելիի պայմանագրի առաջ բերած խոհերն ու առարկությունները: Կան կասկածամիտներ եւ թերահավատներ, ովքեր կասկածի տակ են առնում ծնունդ առած մանր պետությունների հարատեւությունը: Չայաստանը չի կարող դասվել նրանց շարքը. դրանք ծնվել են օտար արյան մեջ, Չայաստանը՝ սեփական:

Դաշնակցային դիվանագիտությունը պետք է ազնիվ լինի հանդեպ մի ժողովրդի, որը վաղուց է որդեգրել այն սկզբունքը, որ քաղաքականություններից լավագույնը՝ ազնիվ քաղաքականությունն է: Նա բացորոշ վստահել է իր ճակատագիրը դաշնակիցներին: Դարկ չկա թաքցնելու, որ կնքված պայմանագրի անբավարար լինելը, տարածքային սահմանագծումների պակասավորությունը վերջին հաշվով բացատրվում են այն անվստահությամբ կամ կասկածատությամբ, որով տերությունները վերաբերվում են հայերին, իբրեւ ռուսական կողմնորոշման տեր ժողովրդի: Թվում է, թե ռուսական պետականության հանդեպ հայերի թուլությունը նախախնամության կողմից չէ դրոշմված հայոց ճակատին: Ժողովրդի տրամադրությունը ստեղծվում է կյանքի իրական պայման-

ներից եւ ոչ ընդհակառակը: Այդ թուլությունը կարելի է հաղթահարել, եթե փոխվեն ժողովրդի քաղաքական պայմանները: Շրջել հայերին եւ Չայաստանը դեմքով դեպի հարավ՝ դա ամբողջովին կախված է դաշնակցային դիվանագիտությունից: Մինչդեռ Անդրկովկասում դաշնակիցների ներկայացուցիչների կասկածելի քաղաքականությունը վերջին երկու տարում ամեն ինչ արեց, որպեսզի հանոզի հայերին ճիշտ հակառակ՝ ռուսական ազդեցության անխուսափելիությունը:

Սելիի սրահներում էլ դաշնակիցները հնարավորություն ունեին մեկընդմիջտ վերջ տալու հայի ձգտմանը դեպի հյուսիս, խարխուլելով դրա պատմական հիմքերը: Բայց նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան Չայաստանը խցկելը մահմեդական պետությունների շղթայի մեջ, վանելով նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում: Չայերը ջանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լույսից կտրված բանտ, որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը եւ նրանց նմանները...¹⁴

Ստորեւ¹⁵ տպագրվող հոդվածները գրված են Պետրոգրադում դեռեւս 1918թ., դաշնակցային գեներալ հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ: Ինձամից անկախ պատճառներով նրանք հայտնվում են մամուլում միայն հիմա¹⁶, երբ, միգուցե, նրանք հնացել են գործնական հետաքրքրության առումով: Դրանից հետո տեղի ունեցավ մեծ կարեւորություն ունեցող իրադարձություն՝ իմ կողմից քննարկված հարցերը իրենց քաղաքական լուծումը ստացան Սելում:

Բայցեւայնպես, ես վճռեցի տպագրել այդ հոդվածները առանց փոփոխության, այն տեսքով, ինչպես որ նրանք գրվել էին այնքան մոտ անցյալի պայմաններում: Համարձակվում եմ մտածել, որ նրանց եթե ոչ գործնական, ապա հաննեայն դեպս տեսական հետաքրքրությունը ուժի մեջ է մնում:

Դրանք էքսկուրսներ են, հիմնված պատմական ըմբռնողության անաչառության վրա: Այստեղ առաջարկվող հարցերի լուսաբանումը, այդ իսկ պատճառով, միայն ինձ չէ պատկանում: Վաղուց այն պետք է դառնար սեփականությունը նաեւ նրանց, ովքեր կոչված են քակելու արեւելյան հարցի հանգույցը:

Եւ այժմ, կատարված փաստից ոետո, իմ կողմից զարգացվող դրույթները կարող են իբրեւ հիմք ծառայել Սելիի պայմանագրին հարկ եղած գնահատականը տալու համար: Նկատառումները, որոնք առաջ են գալիս Սելում Չայկական հարցի դրվածքով, շարադրված են հատուկ հոդվածում, որը նախակցված է հիշյալ էքսկուրսներին:

Լոնդոն, սույն թվականի 20 հոկտեմբերի

ՔՐԴԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ցավալի փաստ է, որ Անգլիան եւ Ռուսաստանը՝ այդ երկու մրցակիցները Հայկական լեռնաշխարհում, բարյաքակամությամբ են վերաբերվել թուրքերի քրդամետ քաղաքականությանը: Հայերը միշտ ձգտում են ունեցել դեպի Ռուսաստանը, հույս ունենալով, որ այն կօգնի իրենց՝ թոթափելու թուրքերի բռնակալ լուծը: Հայերի այս ռուսասիրությունը, որն աճել ու զարգացել է դարերի ընթացքում, Անգլիային թվում էր անհամատեղելի՝ Ասիայում ունեցած իր շահերի հետ: Հենց որ նա վերջնականապես համոզվեց, որ հայերի ռուսական կողմորոշումն անխուսափելի է, իր օգնությունն ու համակրանքն ուղղեց դեպի քրդերը՝ ի հակադրություն հայերի, որոնց դիտում էր որպես Ռուսաստանի դաշնակիցներ եւ համախոհներ¹:

Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով Քրդստանը քաղաքական օրգանիզմ դարձնելու գաղափարը պատկանում է անգլիական հյուպատոս Փալգրեյվին: Ենթադրելով, որ հետմտորդը՝ հյուպատոս Թեյլորը, 1869թ. մարտի 18-ի իր զեկուցագրում անընդունելի եւ անիրականաճալի է համարում Փալգրայվի առաջարկը, քանի որ քրդերն իրենք էլ համակրում էին Ռուսաստանին²: Այնուհանդերձ, անգլիական գործակալները Հայաստանում շարունակում էին իրենց քրդասեր քաղաքականությունը: Բավական է, որ Երզրումի հյուպատոսին նրանք կոչում էին «Քրդստանի հյուպատոս»: Թուրքերն էլ իրենց հերթին ջանում էին ջնջել քարտեզներից Արմանիստան անունը՝ փոխարինելով այն **Քրդստանով**: Հայերի համար զարմանալի էր տեսնել, թե ինչպես թուրքական հայեցակետը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն էր գտնում անգլիացիների շրջանում³: Նրանք ստիպված եղան իրենց պատրիարքի միջոցով բարձրաձայն բողոքել այդպիսի անբարյաքական քայլի դեմ:

Ռուսաստանի դիրքորոշումը, որն ինքն էր Հայաստանի նկատմամբ Անգլիայի կասկածամտության պատճառը, առավել անհասկանալի է: Հայաստանում իր դիրքերն ամրապնդելու փոխարեն նա հանդես էր գալիս որպես Անգլիայի մրցակից՝ քրդասեր քաղաքականության մեջ: Ռուս քաղաքական գործիչները ակնհայտորեն հույսը դրել էին Անգլիային քրդերի աջակցությունից զրկելու վրա: Ռուս գործակալները, զինվորական գրողներ եւ ճանապարհորդները ձգտում էին արհամարհել հայերի նշանակությունը՝ խոսելով քրդերի թվական գերակշռության մասին: Նրանց գրքերում եւ հոդվածներում Հայաստանը դադարել էր հայերի երկիր կոչվելուց. այն անվանվում էր **Քրդստան**: Երզրումի շրջանը կոչվում էր Հյուսիսասիան, իսկ Բիթլիսը (Վանը)՝ Հարավային Քրդստան⁴: Նրանցից մի քանիսն այնքան հեռու էին գնացել, որ անգամ պնդում էին, թե քրդերն են Հայաստանի իսկական բնիկները, եւ որ Հայաստանը միշտ էլ եղել է քրդերի երկիրը:

Քրդերը չեն ապրել Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից, այլ տեղափոխվել են այստեղ թուրքական կառավարող շրջանների կողմից⁵: Թուրքերը

գրավեցին Հայաստանը 1514թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, երբ նրանք պարտության մատնեցին Պարսկաստանի տիրակալ շահ Իսմայիլի զորքերին՝ շնորհիվ իրենց հրետանու, որն այդ ժամանակ առաջին անգամ էին կիրառվում նրանց կողմից: Պարսիկների եւ թուրքերի միջեւ վեճերը Հայաստանի համար դրանից հետո էլ շարունակվեցին, սակայն մինչեւ օրս էլ սահմանները նույնն են մնացել: Մոլլա Իդրիսը՝ բիթլիսցի մի քուրդ⁶, որը տեղի բնակիչ էր եւ լավ ծանոթ էր տեղական պայմաններին, գործուն մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին: Ինչպես կարելի էր սպասել, մոլլա Իդրիսը պաշտպանում էր քրդական մանր ցեղապետերի շահերը:

Պարսիկները Հայաստանի համար իրենց պայքարում հաջողության հասնելով, հենացնում էին քուրդ բեյերին: Թուրք սուլթանները, սակայն, վարում էին հակառակ քաղաքականություն. նրանք հողեր էին տրամադրում քուրդ առաջնորդներին՝ պարսիկների դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով: Մոլլա Իդրիսն իր իշխանության տակ միավորեց մի մեծ նահանգ՝ Մծբինից մինչեւ Դերսիմ, անվանեց այն Դիարբեքիր եւ բաժանեց 19 սանջակների («դրոշների») կամ ռազմաֆեոդալական միավորների: Այս սանջակներից ութը ժառանգելու իրավունքով տրվեցին քուրդ բեյերին: Այս քուրդ առաջնորդները որոշ հողատարածություններ ստացան նաեւ Տիգրիսի ակունքներում՝ որպես մասնավոր սեփականություն կամ **հյուքյունեթ**: Մոլլա Իդրիսը ցեղապետերին որպես սուլթանի նվեր բաժանեց 25000 դուկատ, 70 պատվո «կաֆտան» (խալաթ) եւ 70 դրոշ: Նա նաեւ որոշ քրդական ցեղեր տեղափոխեց Երզրումի նահանգ՝ դրանով հիմք դնելով Հայաստանի այդ մասում քրդական էթնիկական տարրի հաստատմանը⁷: Ինչպես Իդրիսը, այնպես էլ նրա որդի Աբուլֆազիլը ընդունակ էին գրիչ բռնելու, եւ հենց նրանց սեփական գրվածքներից է, որ մենք իմանում ենք այդ միջոցառումների մասին⁸:

1597թ. Բիթլիսի կառավարիչներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը⁹, գրեց քրդական հարստությունների պատմությունը¹⁰: Նրա գիրքը հրատարակեց ակադեմիկոս Վելիամինով-Չերնովը 1860-1862թթ. Ս. Պետերբուրգում, «Շարաֆ-Նամե» վեճնագրով: 1873-1875թթ. հայտնվեց սույն գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը¹¹: Քուրդ պատմիչի այս երկն ունի բոլոր այն թերությունները, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության առաջին փորձերին: Պատմական նյութի պակասն ազատորեն լրացվում է երեւակայական ծագումնաբանությամբ: Այս կամ այն տոհմի ծագումը բացահայտելու նպատակով Շարաֆեդդինը ճախրում է երեւակայության թելերով դեպի անենահեռավոր անցյալը՝ առանց ժամանակը կամ գոնե դարաշրջանը նշելու. մտացածին արյունակցական կապեր է հայտնաբերում խեղճ ու կրակ քրդական ցեղերի նախնիների եւ հայտնի պատմական դեմքերի միջեւ: Ցեղերից մի քանիսը համարվում են առաջին խալիֆների հետնորդներ¹²: Իր պնդումների ճշմարտացիությունը հաստատելու համար Շարաֆեդդինը հաճախ դիմում է հին տոհմական լեգենդներին: Բայց այդ լեգենդների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնված են որոշ ցեղանունների ժողովրդական ստուգաբանության վրա, եւ մեծ

հաջողությամբ կարող էին հորինվել հենց հեղինակի կողմից: Երբ մերօրյա պատմաբանը փորձում է կեղծ ծագումնաբանությունից եւ դատարկ ենթադրություններից անցնել քուրդ բեյերին վերաբերող կոնկրետ փաստերին, նա անմիջապես ստիպված է լինում անցյալ դարերի բարձունքներից իջնել մինչեւ Սելիմի եւ Իդրիսի դարաշրջանը:

Բացառությամբ Թեմուրից սերող Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տների, մնացած բոլոր քրդական ցեղերը, որոնք գտնվում են Եփրատի վերոհիշյալ շրջանում եւ Տիգրիսի ակունքներում, իրենց ծագումը կապում են XY դարի վերջի XYI դարի սկզբի թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանի հետ: Ինչ վերաբերում է Վանի եւ Բիթլիսի իշխող տոհմերին, պետք է նշել, որ նրանց քրդական ծագումը վիճելի է, եւ Շարաֆեդդին-պատմիչն ավելի շատ հիմքեր ուներ հայկական, քան արաբական կամ քրդական արյուն փնտրելու իր նախնիների երակներում: Դերսիմի քրդերի՝ այսպես կոչված դուժիկների ծագման խնդիրը մույնպես ենթակա է քննարկման: Նույնիսկ նրանք, ովքեր ամենուր քրդեր են տեսնում, չեն համարում նրանց մաքուր քրդեր¹³:

Տալով այս բոլոր իշխող տների անունները, քրդերի պատմիչը մի խոսք անգամ չի ասում Դերսիմից մինչեւ Դիարբեքիր ընկած նորակազմ սանջակների բնակչության մասին: Սխալ կլիներ կարծել, որ եթե նրանց ղեկավարները քուրդ բեյեր էին, սանջակների բնակչությունը պետք է նույնպես քուրդ դարձած լիներ:

Սանջակների բեյերի նախորդները գրավված նահանգներում, ինչպես եւ Հայաստանի մյուս մասերում, XY դարում թուրքական իշխաններ էին՝ մեծ մասամբ «Սպիտակ ոչխար» եւ «Սեւ ոչխար» (Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու) թուրքմեն շահերի մերձավոր ազգականները: Սրանք իրենց հերթին հայ այն իշխանների հետնորդներն էին, որոնք կառավարել էին այս նահանգները մոնղոլների գալուց առաջ, եւ որոնց մի մասը պահպանվել էր մինչեւ Թեմուրի ներխուժելը:

Երբ սելջուկ հորդաները ներխուժեցին այս երկիրը, բյուզանդական կայսրությունն իր սահմանը ահարկու թշնամուց պաշտպանելու ավելի հարմար ձեւ չգտավ, քան Հայաստանի թագավորական եւ իշխանական տոհմերի տեղահանությունը եւ նրանց՝ Եփրատի մյուս կողմ՝ դեպի Փոքր Հայք տեղափոխելը՝ Եփրատի երկայնքով մի նոր ճակատ ստեղծելու նպատակով: Մի կողմից Սվազից մինչեւ Ադանա, իսկ մյուս կողմից, Դերսիմից մինչեւ Եղեսիա էին ձգվում հայկական իշխանական կալվածքներից բաղկացած պատնեշների զույգ գծերը: Վանի Արծրունիները ստացան որպես վիճակ Սվազից մինչեւ Եփրատ ընկած տարածքը: Անիի Բագրատունիները հիմնավորվեցին Լիկանդայում՝ ներկայիս Մարաշ սանջակի սահմաններում: Կարսի Բագրատունիները զբաղեցրին Կիլիկիայի Շամնդավի հովիտը՝ Կոզան սանջակում: Արծրունիների Թոռնավան ճյուղը հայտնվեց Տարսոնում՝ Ադանայի եւ Մերսինայի միջեւ: Պահլավունիների մի թեւը տեղավորվեց Քեսունում՝ Մալաթիա սանջակի հարավային մասում. մի այլ ճյուղ իշխում էր Միջագետքում: Եղեսիան հայ իշխանների ձեռքում էր¹⁴:

Մամիկոնյանների հռչակավոր տոհմը, օթեւանելով Սասունի լեռներում, զբաղեցրել էր Մուշը եւ Խարբերդը: Այնուհետեւ, Դերսիմի ուղղությամբ, իշխում էին այն պավլիկյանների ժառանգները, որոնց դեմ IX դարում պայքար էին մղել բյուզանդական կայսրերը:

Այս բոլոր փոքր տոհմերը անհետացան մոնղոլների հարձակումների հողմապտույտում: Թեմուրի կայծակնային արշավը, որը վերջ տվեց մոնղոլական ժառանգությանը, ճանապարհը բացեց թուրքմեն ռազմատենչ ցեղերի համար: Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու թուրքմեն ցեղապետերը XY դարի ընթացքում իշխում էին Հայաստանում՝ իրենց ազգին բնորոշ կամայականությամբ եւ անօրինակականությամբ:

Արդյո՞ք հայկական տարածքներում տեղի ունեցող ավատատիրական կադապարի այս փոփոխությունը համապատասխան որեւէ ազդեցություն թողեց էթնիկական հիմքերի վրա: Արդյո՞ք վերին շերտի այս տեղաշարժերը ներգործություն ունեցան ներքեւի շերտի վրա: Այն մոնղոլական չէր դարձել մոնղոլների տիրապետության ընթացքում, եւ ոչ էլ թուրքմենական՝ թուրքմեն տիրակալների օրոք: Արդ, երբ իշխանությունն անցավ քրդերի ձեռքը, Հայաստանը քրդական էլ չդարձավ: Նստակյաց աշխատող ժողովրդի հիմնական կորիզը կազմում էին, ինչպես միշտ, հայերը:

Քաղաքական աշխարհում որեւիցե կշիռ ունեցող ոչ մի երկիր բաղկացած չէ միայն լեռներից, հովիտներից եւ հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, բացի տարածքից, ունի նաեւ հոգեւոր հատկանիշներ, որոնք տարբերում են այն մյուսներից: Իրականում դրանք կույր բնության մեռած թափոնները չեն, այլ երկրով մեկ սփռված մարդկային համճարի հավերժական ստեղծագործությունները: Հենց այս մտավոր աշխատանքի կերտվածքներն են, որ հանդիսանում են նրա մշակույթի ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ երբեւիցե դադարե՞լ է պատկանել նրանց, ովքեր ստեղծել են այն, եւ որոնց ժառանգությունն է ինքը:

Հայաստանը որպես մարդկային աշխատանքի փորձակայան միշտ էլ եղել եւ մնում է հայկական: Այն մարդու համար բնակարաններ է ստեղծել հայի ձեռքերով: Մյուս բոլոր անցնող-դարձողների համար նա լոկ հյուրանոց է եղել: Նրանք բոլորը լոկ օթեւան են փնտրել այդ երկրում, քամուն են տվել նրա մշակույթի գանձերը՝ ո՞ւմանք որպես անցորդ հյուրեր, մյուսները՝ որպես ճակատագրի բերումով հայտնված ռազմիկ տարրեր, որոշներն էլ՝ տիրանալով նրան, առանց որեւէ ձեւականության կողոպտել ու ավերել են այն: Նրանցից ոչ մեկը չթողեց որեւէ հոգեւոր ժառանգություն, որեւէ մշակութային հիշողություն: Ոչ մի թուրքմենի կամ քրդի ձեռք թելուզ մի աղյուս չավելացրեց այս երկրի շինարարական արվեստի գանձերին:

Ճարտարապետության հիասքանչ հուշարձանները՝ պալատներ, ամրոցներ, տաճարներ եւ վանքեր, որոնք վեհաշուք բազմած են իրենց լեռնային գահերին ամբողջ իրենց մշակութային շրջապատով, այսօր թաղված են փոշու մեջ: Սակայն նրանցում ապրում է ոգին, ավերակների մեջ դեռեւս դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու մի նոր

կյանքի մեջ: Ձուր չէ հայկական ժողովրդական երեւակայությունը պատկերացնում Հայաստանը որպես մի երիտասարդ կին՝ շրջապատված ավերակներով: Ոգու աշխատանքի թեկուզ եւ ավերակներ... մի՞թե նրանք ավելի վայել չեն այս երկրին, քան քուրդ հովիվների նախիրները: Հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում՝ լինի դա Հայաստանում, թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, սակայն մի՞թե դրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ցանկացած քաղաքակիրթ երկիր, մի միասնական օրգանիզմ է: Նրա սրտի ամենաուժգին տրոփյունները եւ ամենալսելի շնչառությունը հայկական են: Որպես կենդանի մի օրգանիզմ Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ իր ապագայից: Նա կարող է վիրավորվել եւ արյունաքամ լինել, սակայն նա սպանված չէ: Նրա քաղաքական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վերքերը, ամոքել նրա ցավերը եւ ուժ տալ նրան՝ մոխրից հառնելու դեպի նոր կյանք:

Նրանց կողմից հանցագործություն կլինե՞ր պատնեշ դնել ազատության նրա դարավոր ձգտման առջեւ լոկ այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա կա ինչ-որ էթնիկական մակաբույծ ուռուցք: Դրա համար պետք է մեղադրել այն դիվանագետներին, որոնք ձգձգեցին Հայկական հարցի լուծումը կես դար եւ թույլ տվեցին, որպեսզի արյունարբու մի վարչակարգ սաստկացնի օտար եւ թշնամական տարրերի թափանցումը հայկական մարմնի մեջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հայաստանի սահմանների խնդիրը միջոտոր դատի հանձնելուց հետո սպառնալ է համարելու եւ միջոտոր իրավախորհի վճիռն ընդունելու անվերապահորեն: Ինչ էլ լինեն այն քաղաքական հանգամանքներն, որ ստիպում են վերանայել Սեվրի դաշնագիրը¹, նրանք բնավ ազդեցություն ունենալու չեն Հայաստանի սահմանների խնդրի վրա, իբրեւ մի վեճի, որ լուծված է ուրույն ճանապարհով, arbitrag-ի² անբռնաբարելի ինստիտուտի միջոցով:

Նախագահ Վիլսոնի գծած սահմաններով տրվում է Հայաստանի հողային եւ հողի լծորդ աշխարհագրական, հաղորդակցական եւ տնտեսական պայմանների այն minimum-ը, որն անհրաժեշտ է ամեն մի պետության, մանավանդ նոր եւ ավերակների վրա կանգնելի հայ պետության, անհրաժեշտ՝ նրա գոյությունը եւ բարգավաճումը բարվոք հիմքերի վրա դնելու:

Հակադաշնակից թուրքերը³ հայկական լուծված խնդիրը նորեն բարդացնելու աղազավ, գրավեցին Արեւելյան Հայքի մի մասը⁴, նեցուկ ունենալով ռուս բոլշեիկներին, որոնք ամեն դյուրություն ընծեռեցին թուրքերին միմիայն նրա համար, որպեսզի նաեւ Հայաստանի նկատմամբ վարկաբեկ անեն դաշնակիցների քաղաքականությունը արեւելյան ժողովուրդների աչքում: Քեմելիստների այս քաղաքական խաղը, ինչպես նրանց կատարած սովորական բարբարոսությունները Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի⁵ շրջաններում⁶, ընդհակառակն, միանգամայն եւս պիտի համոզեն դաշնակից պետությանց, որ հայ ժողովուրդն ու հայ երկիրը թրքական արյունոտ արկածներից ազատելն հրամայական պահանջ է: Հայ դատը միայն հայ եւ թուրք հարց չէ, այլ թուրք-եվրոպական եւ ուրեմն թուրքիան, իբր մեծ պատերազմում⁷ պարտված կողմն, իր հետնյալ զինվորական շահատակություններով, անգոր եւ անիրավ պիտի համարվի հայ հարցի վրա նոր կնճիռ ավելցնելու:

Նմանապես անարդար պիտի դատվին մոլոր այն կարծիքներն, որոնք անգետ շրջաններից թե անձերից կզան պղտորելու հազիվ պարզած մթնոլորտը, կարծիքներ այն մասին, թե վիլսոնյան սահմաններն իբրեւ թե խիստ ընդարձակ են հայերիս համար: Այս հանգամանքը կթվի թե ազդում է նաեւ բարյացակամ մտքերի վրա եւ պետք ունի բացատրության:

Սեվրի դաշնագիրը կես դար դիվանագիտության առարկա եղած հայ վիլայեթներից միմիայն երեքի վրա կանգ առավ, կցելով եւս Տրապիզոնը եւ այս չորսի ամբողջովին եւ թե մասամբ Հայաստանին անցնելը թողեց նախագահ Վիլսոնի հայեցողության: Չորս վիլայեթները՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում եւ Տրապիզոն միասին կազմում են մոտ 170 (թրքական հաշվով 185) հազար քառակուսի կիլոմետր: Այս տարածությունից Վիլսոն ձգած է Հայաստանին գրեթե կեսը՝ Վան, Բիթլիս եւ Տրապիզոն կիսած է, կեսը տված թուրքերին եւ կեսը՝ հայերին, իսկ Էրզրումի նահանգից եւս թուրքերին տված է մի զգալի հատված: Այսպիսով հայերին հատկացած հողամասերի ընդհանուր ծավալը հասնում է մոտ 90-95 հա-

գար կմ² եւ ոչ ավելի:

Արդ այս տարածությունը պետություն կազմելու համար (ուրույն թէ նույնիսկ Ռուսահայքի քանի մի տասնյակ հազար կմ² հետ) ինքնըստինքյան մեծ բան չէ. եւ վեճի նյութն էլ այս չէ, այլ այն, թե արդյո՞ք հայերը համապատասխան քանակով ժողովուրդ ունեն երկիր շենցնելու:

Պատասխանը դյուրին է եւ դրական, եթե միայն հարցը դատենք եւ կշռենք ինչ որ արդարությունը կպահանջե-այն չափերով, ինչ որ տալիս է Թուրքիայի իրականությունը, նրա մյուս վիլայեթները հողի եւ մարդու փոխադարձ հարաբերության խնդրում:

Թուրքիո վիլայեթները բնակչության խտության եւ նոսրության տեսակետից բաժանվում են երկու կարգի: Ծովափնյա վիլայեթները ավելի խտաբնակ են եւ ունեն մի քառակուսի կիլոմետրի վրա միջին թվով 20-25 մարդ: Այսպես՝

Ձմյուռնիայի վիլ. 53000 կմ² ունի 1 395 000 հոգի, այն է՝ մի կմ² 25 մարդ:

Կաստամունի վիլ. 60 000 -,-,-1 019 000-,-,-մի կմ² 19 մարդ:

Բուրսա վիլ. 68 400 կմ² ունի 1 626 000 հոգի, այն է մի կմ² 24 մարդ:

Երկրորդ կարգի են ներքին եւ լեռնային վիլայեթները, որ ավելի նոսրաբնակ են, ունենալով մի կմ² վրա միջին թվով 10-11 մարդ: Այսպես՝

Անկյուրե, թուրքերի նոր home-ը⁸, ունի 83 000 կմ² 893 000 բնակչով, ասել է թէ մի կմ² մոտ 10 մարդ:

Կոնիա՝ 91 000 կմ² եւ 1088 000 հոգի, գրեթե դարձեալ 10 մարդ մի կմ²

Սիվաս՝ 83 700 կմ² եւ 1 086 000-,-մոտ 11 մարդ մի կմ²

Այս համեմատությունը ստույգ է նաեւ Սիրիայի նկատմամբ. այսպես Բեյրութի վիլ. ունի 30 500 կմ² 515000 մարդով, այն ինչ Դամասկոսը՝ 62 200 կմ² եւ միայն 604 000 մարդ:

Մի կողմ են թողնում Սիջազետի նահանգներն, որոնք երրորդ կարգի են եւ ունեն մի կմ² հազիվ 5-6 հոգի:

Երկրորդ կարգին են պատկանում թրքական վիճակագրությամբ եւ հայ վիլայեթները: Այսպես՝

Էրզրում, 76 720 կմ² (°) 645 000 մարդ, ուրեմն մոտ 8 հոգի

Վան 47 700-,-430 000-,-,-10

Դիարբեքիր 46 800-,-471 000-,-,-10

Բիթլիս 29 850-,-398 000 (°)-,-,-13 (°)

Խարբերդ 37 800-,-575 000 (°)-,-,-14 (°)

Մարդահամարի թվերը ստուգությունից հետո են⁹: Հայտնի է թրքական վիճակագրության տխուր հռչակը մանավանդ Հայաստանի վերաբերյալ: Թուրք կառավարությունը սովորություն է արել Հայկական հարցի սուր րոպաներին նոր վիճակագրական տախտակներ հրատարակել կամ հանձնել եվրոպական պետությանց: Հարկավոր է միայն համեմատել միմյանց հետ տախտակները, որպեսզի ակնհայտնի երեւի նրանց կեղծ եւ անարժեք լինելը: Հայ հինգ վիլայեթներում 1879թ. մարդահամարով կար 1 030 028 հոգի

1880թ.-,-,-2 054 200-,-,-1890թ.-,-,-1 934 447-,-,-1895թ.-,-,-2 505 904-

-,-,-1914թ.-,-,-2 670 104-,-,-¹⁰ :

Թվերի այսօրինակ հետառաջ թռիչքները հայտնի չեն ոչ մի վիճակագրության: Հայաստանի բնությունն իսկ բողոքում է այս թվերի դեմ: Սա մի լեռնային երկիր է, Փոքր Ասիայի ամենաբարձր սարահարթը, ուր վիթխարի նիստով եւ բարձրությամբ լեռնաշղթաների ամեհի կուտակները այստեղ այնտեղ դիպվելով եւ կամ ցանցի պես կտրտվելով կկազմեն խորխոր ծորեր եւ հովիտներ: Դաշտերը 3000-5000 ոտնաչափ բարձրության վրա են, իսկ լեռների խոշոր մասը կանաչագուրկ ապառաժուտներ են, անհարմար նույնիսկ խաշնարածության: Այս երկիրը, բնական է, որ թրքական ներկա տնտեսական եւ քաղաքական կարգերի տակ, իր տնտեսության հիմնավորը ծեւերով եւ արդյունաբերության գրեթե լիովին բացակայությամբ, անկարող է նույնչափ մարդ կերակրել, որքան խորին Անատոլիայի ավելի հանգիստ եւ ավելի պարարտ նահանգները, մանավանդ որ բնակչության քրդական մասը, որ անճան չէ, պարապում է միայն խաշնարածությամբ, որ ավելի հողային տարածություն է պահանջում քան երկրագործությունը: Հետեւապես, եթե արեւմտյան ներքին վիլայեթներում քառակուսի կիլոմետրին ընկնում է, ինչպես տեսանք, 10-11 մարդ, հայ վիլայեթներում հաշվելու է ոչ ավելի քան 8-9: Սակայն հարցը բարդացնել չուզելով, ենթադրենք, որ Հայաստանում եւս մի քառակուսու վրա ընդունելու է 10 մարդ, նման արեւմտյան վիլայեթների: Այս հաշվով վիլայեթյան սահմաններում, մոտ 90 հազար կմ² տարածության վրա, ունենալու է 900 հազարի չափ բնակչություն:

Արդ ո՞րտեղից է առնելու այսքանակ ժողովուրդ, եւ թուրքերն ե՞ն թե հայերը, որ պիտի տան այս բազմությունը:

Վիլսոնի Հայաստանը ճիշտ այն հողամասերն են, որ մեծ պատերազմի ժամանակ կռիվների թեատր էր եւ կրեց պատերազմական ընդհարումներին կապ բոլոր սարսափները եւ ավերածությունը: Տեղական ժողովուրդը թուրք եւ հայ մեծամեծ կորուստներ ունեցան. հայերի մի խոշոր մասը ապաստանեց Ռուսահայք, իսկ թուրք եւ քուրդ բնակչությունը գլխովին ոչնչացավ ռուսական զորքի առաջխաղացումով առաջինը Էրզրումի եւ երգնկայի շրջանում եւ երկրորդ՝ Մուշի եւ Վանի ճակատներում: Երկիրն այժմ գրեթե ամայի է եւ ավերակների մէջ աստանդական կյանք են վարում հազիվ քանի մի տասնյակ հազար շրջիկ ցեղեր:

Անցյալ հուլիս 24 համարում թուրք ազգայնական օրգան «Իլերի» թերթը հայտարարել էր, որ Էրզրումի վիլայեթում ապրում է ներկայումս 215 266 հոգի, Բիթլիս՝ 108 484 եւ Վան՝ 100 000: Մինչդեռ թրքական պաշտոնական հրատարակության համաձայն, որ լույս տեսավ պատերազմի նախօրեին, 1914թ. մայիսի 1-ին Էրզրում վիլայեթն ուներ 673 297 միմիայն մուսուլմանական բնակիչ, Բիթլիսը՝ 309999 եւ Վանը՝ 179380 առանց հաշվելու քրիստոնյաներին եւ քրդական վաչկատուն ցեղերին¹¹, ինչպես թրքական վիճակագիրն է հաղորդում: Երկու դեպքում էլ, թե այժմյան եւ թե նախապատերազմյան թվերը, իհարկե, հեռու են ստուգությունից, բայց նրանք շատ բնորոշ են, իբր ապացույց, որ մուսուլման ժողովուրդը երեք վիլայեթներում կորցրել է երկու երրորդ մասը, այս

հարաբերական կորուստը, անկախ քվերի քանակից, իրականության շատ մոտ է: Ի նկատի առնելու է, որ Վան եւ Բիթլիս մնացած ժողովուրդի բազմությունը ընկնում են գլխավորապես Յաքքայի եւ Սղերդի, այն է պատերազմական ճակատից դուրս վայրերի վրա, ուրեմն եւ դուրս վիլսոնյան սահմաններից: Եթե աչքաթող անենք այս եւ ընդունենք իսկ, որ թուրք թերթի ցույց տված 200 հազար բնակչությունը հավասարապես է բաշխված Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում, ապա Յայաստանին բաժին է ընկնում այս քվի միայն կեսը, որն է 100 հազար, որովհետեւ նույն վիլայեթների կեսն է մտնում վիլսոնյան սահմանների մեջ: Ասել է թե, Էրզրումի նահանգի 200 հազար բնակչության հետ կունենանք 300 հազար մարդ: Իրական թիվը, մեր գիտությամբ, շատ ավելի ստոր է, բայց ընդունենք, որ ստույգ է: Այստեղից հետեւում է, որ զինադադարից հետո երեք տարվա ընթացքում¹² թուրք կառավարությունը հազիվ կարողացել է երեք հարյուր հազար մարդ բնակեցնել հայկական վիլայեթներում: Կարծել, որ նոր գաղթականություն կարող է հանել ներքին նահանգներից, անհիմն է: Յայտնի է, որ Թուրքիան մարդկային ահագին զոհեր է ունեցել: ահա 14 տարի է անընդհատ պատերազմական դրության մեջ լինելով¹³, եւ Անատոլիայի վիլայեթներից Սոր մարդ հանել Յայաստան բնակեցնելու, նշանակում է նոսրացնել տեղական բնակչության հայ վիլայեթների չափ: Այնհայտնի է, հետեւապես, որ Յայաստանը, թուրքերի ձեռքին մնա, հայերը հետ դառնալու ո՛չ հնարավորություն եւ ո՛չ ցանկություն պիտի ունենան եւ ուրեմն երկիրը պիտի մնա կիսաբնակ: Թուրքերը Յայաստանի համար ավելորդ ժողովուրդ չունին:

Մինչդեռ հակառակ դեպքում է, որ երկիր պիտի շենանա բնակչությամբ, այսինքն՝ երբ Յայաստանը ազատագրվի թրքական լծից: Այս պարագային, դառնալու են երկիր անմիջապես տեղացի բնիկ հայ բնակչությունը, որ պատերազմի հետեւանքով ապաստանած է ռուսահայ արեւակիցների մոտ եւ ակնկառույց սպասում է ազատության կոչին, որ վերաբնակի եւ վերականգնի հայրենի ավերակները: Այդ փախստականների թիվը հասնում է մինչեւ 300 հազար համաձայն ստույգ ցուցակագրության, որով անհատական պարեն էր բաշխվում ռուսական զանձարանից: Նախորդ ռուս-թուրք պատերազմների եւ մեծ կոտորածների ժամանակ Ռուսահայք գաղթած ժողովրդյան մի մասը¹⁴ եւս դառնալու էր նախկին վայրերը: Էրզրումի, Բասենի եւ Շորոխի հովտից 80 հազար հայեր բնակեցրած են Ախալքալաքի եւ Ախալքսայի շուրջը, որի պատճառով մեր դարավոր հաշտ հարեւանությունը դրացի Կրաստանի հետ մշտապես վտանգված է: Գիսուն-վաթսուն տարվա ընթացքում այդ գաղթականությունն ավելի քան քառապատկվել է եւ հողի պակասության հետեւանքով հեռանում են օտար երկիրներ. իրավացի չէ, որ նրա որոշ մասը դառնալու է իր նախկին տեղը Էրզրումի վիլայեթում: Իսկ որքա՞ն հայություն է խմբված զանազան երկրներում, հալածական թրքական ռեժիմի վերջին տասնյակ տարիների սարսափներից. խոշոր գաղութներ են կազմված Ամերիկա (մոտ 150 հազար հոգի), Եգիպտոս՝ 30 հազար, Բալկաններ՝ 50 հազար, Պոլիս իր շրջակայքով 150 000, Չմյունհիս եւ շրջակայքը 50 000, եւ հազարներով եւ հարյուրներով ցիրուցան

են եղած երկրագնդի ամենահեռավոր վայրերը: Թրքական բռնությունից փախած այս հոծ բազմությունը մեծ մասամբ դեռ չէ կտրած կապը իր մայրենի հողի հետ եւ ի դեպ նրա քաղաքական ազատության՝ տալու հայրենիքին 2-3 հազար թարմ եւ կիրթ բնակչություն: Վերջին տեղահանության բեկորներն, որոնց մի մասը վերաբնակված է Անատոլիա իր տները, իսկ մյուս մասը հաժում է առանց կարենալու հանգրվան գտնել՝ նրանք եւս մասամբ գերադասելու են հաստատվել ազատ հայրենիքում: Այսպիսով հայ ազգը իր ազատյալ հայրենիքը շենցնելու համար հարկավոր մարդահամարի պակասություն չի զգում եւ անհամեմատ չափն առած, տալու է նրան 600 հազար ոչ նվազ բնակչություն, որ տեղում մնացած արդի մուսուլմանների, այլեւ մյուս տարրերի՝ ասորիների, եգիպտերի, կլբաշների եւ հույների հետ կազմվելու հիշածս 900 հազար բնակչությունը, առանց հաշվելու նույնիսկ Տրապիզոնի ժողովուրդը: Այս հնարավոր է միայն, կրկնում ենք, Յայաստանի անկախության դեպքում, այլապես երկիրը մնալու է կիսամայի եւ կիսավեր: Եւ վերջապես մոռանալու չէ եւս այն, որ ժողովրդյան սակավությունը արգելք պիտի չենկատվի նրա քաղաքական դատի լուծման: Յայրենիքը մի սերունդի համար չէ: Ու մի գաղափար է, որ ամփոփում է անցյալ սերունդների հիշատակը եւ ապագայի հույսերը: Այսօր քիչ ենք, որովհետեւ անթիվ անհամար զոհեր ենք տվել մեր դատի համար եւ նրա անունով, եւ ոչ միայն հալածանքի եւ դառնության սպանդանոցում, այլեւ կովի դաշտում: Վաղը ազատության շինարար եւ անվորդվ պայմաններում կլինենք բազմաթիվ: Ապացույց Արեւելյան Յայաստանը, ուր ռուսների տիրապետությունից առաջ քառակուսի կիլոմետրին գալիս էր հազիվ 4-5 մարդ, այժմ 50-60 մարդ է հաշվվում:

Այն էլ ասենք, որ Անատոլիայի ամբողջ տարածության վրա մեկ միլիոն հայ ժողովուրդը՝ տարագրության ատեն խողխողած, թողել է թուրքերին տասնյակ հազար կմ հողային ժառանգություն եւ արդարություն չէ՞, որ ի տրիտուր այդ կորուստների մի քանի թիզ հող ավելի ստանա իր հայրենի երկրից:

Թվում է թե, որ Վիլսոնի սահմաններն ընդարձակ կարծողները ավելի կակնարկեն Տրապիզոնի վիլայեթի վրա, մեծ կզտնեն այստեղից Յայաստանին հանած բաժինը, որ գրեթե վիլայեթի կեսն է: Ամբողջ վիլայեթը 31300 կմ² եւ Յայաստանի ձգած մասը մերձ 15-16 կմ² իբր հողամաս, մեծ հարստություն չէ, ոչ միայն Թուրքիո համար, որ 600 հազար քառակուսի կիլոմետր երկրներ ունի, այլ եւ նույնիսկ փոքր Յայաստանի համար: Եւ մենք հողային ինչք ձեռք բերելու ազահությունից չէ, որ ուզում ենք տիրանալ ծովափին: Յայաստանի լեռնային կղզուց իջնելու, նրա ձորերից ելնելու եւ արտաքին աշխարհի հետ կապ ունենալու միակ դուռն է սույն ծովեզր. եւ սրանից է կախված հայ երկրի տնտեսական կյանքը, որ հիմն է պետության գոյության եւ բարգավաճման: Սահմանագծի ընդլայնումը արեւմտից եւ մինչեւ Կերասուն տանելը ընդառաջում է այն կարեւոր հանգամանքին, որ ապագա երկաթուղիի գծի միակ հարմար եւ արժան ուղին անցնելու է Խարշուտ գետի հովտով: Եթե մասնագետ տեքնիկները ցույց տալ կարենային մի այլ նույն հարմարություն ունեցող ուղղություն, սահ-

մանի սեղմումը դժվար թե առարկության հանդիպեր: Սույն վիլայեթի արեւելյան մասը, որ թողված է Հայաստանին, ազգագրական տեսակետից եւ ոչ մի կապ ունի թուրքերի հետ. այստեղ ապրում են լազեր, հայեր (համաձայնի մուսուլման, բայց հայախոս), հույներ եւ հայտնի է Լազիստան անվամբ: Տրապիզոնի նշանակություն, իբր ելեւմտի դուռն, Հայաստանի համար հայտնի էր եւ հին բյուզանդացիներին, որոնք երբեմն այն կցել էին Հայաստանին¹⁵:

Հայ ժողովուրդը, ծարավ հաշտության եւ խաղաղության, ութերորդ տարին է¹⁶, որ դեգերում է օտարության մեջ գրկանքների եւ այլատերման մահացու ճանապարհների վրա, ակնակառույց իր բաղդի վճռին: Եւ այս կամ այն հողակտորի գիջումը չէ, որ պիտի կասեցներ նրան: Սակայն նա փափագում է ստեղծել մի հայրենիք ազատ դռներով եւ ոչ պարփակ մի բանտ:

Հյուսիսից հրաժարել որեւէ հողակտորից, նշանակում է խափանել հաղորդակցության միջոցները եւ հարվածել երկրի տնտեսությունը: Հարավից գիջելը նշանակում է կորցնել հնուց ի վեր հայաշատ գավառներ եւ վնասել Արեւելյան Հայաստանի (Ռուսահայքի) հետ մի ամբողջություն կազմելու գործին¹⁷: Այսպիսով, վիլսոնյան սահմաններեն որեւէ կողմն սեղմելը հնարավոր չենք տեսնում եւ այն առարկությունները, որ կարվի մույն սահմանների մեծության նկատմամբ, հերքված կհամարենք սույն բացատրություններով, որոնց ամփոփումը հանգում է հետեւյալ կետերի.

1. Վիլսոնյան սահմաններով Հայաստանին տրվում է այն չորս վիլայեթները, որ Սելիկ տրամադրությամբ կարող էին եւ ամբողջովին անցնել հայերին, միմիայն կեսը եւ կամ քիչ ավելի. ընդամենը 90 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն:
 2. Այդ հողամասերը պատերազմի թեատր լինելու հետեւանքով, բնակչությունը մեծապես վնասված եւ երկիրը այժմ գրեթե ամայի լինելով. վերստին շենացնելու համար հարկավոր է մոտ 900 հազար ժողովուրդ, հաշվելով առ առավել 10 մարդ մի քառակուսի կիլոմետրի վրա, ինչ որ սովորական խտության չափն է Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում:
 3. Թուրքերը զինադադարից հետո երեք տարվա ընթացքում հազիվ կարողացել են հավաքել այնտեղ, իրենց վկայությամբ, մոտ 300 հազար ժողովուրդ, ավելին տալ անկարող են եւ թե քաղաքական միտումներով նոր ժողովուրդ բերեն, ստիպված պիտի լինեն դատարկել կամ մույն չափով նորացնել ներքին նահանգները: Ուրեմն թուրքերի տիրապետության տակ երկիրը մնում է կիսավեր եւ կիսաբնակ:
 4. Այդ հողերի ազատության դեպքում հայերն ավելի մարդ ունեն երկիրը շենացնելու. այսպես
- ա) 300 հազար փախստականներ, որ պատերազմի ժամանակ ապաստանել են Արեւելյան Հայաստան եւ մեծ մասամբ Ալաշկերտի, Մուշի, Բիթլիսի եւ Վանի շրջաններից են.
- բ) Առաջին պատերազմների ժամանակ գաղթած 80000 ժողովրդյան քառապատկված սերնդի մի մասը Ախալցխայի եւ Ախալբալաքի շրջաններից

- դառնալու են իրենց վայրերը, Էրզրում, Բասեն, ճորոխի հովիտ:
- գ) Այլուրեք գաղութները՝ Ամերիկա, Եգիպտոս, Բալկանները եւ մյուս ցիրուցան գաղութներ կան ոչ պակաս քան 300 հազար:
- դ) Հաշվե տեղահանության բեկորները այս եւ այնտեղ կառչած ժամանակավորապես: Ամենահամեստ չափով 5-6 հարյուր հազար հայ դառնալու էին հայրենիք, որ երկրում մնացած այլեւայլ տարրերի հետ պիտի տան ցանկալի քանակը:
- ե) Սեւ ծովի ափերն կենսական նշանակություն ունեն Հայաստան տնտեսության համար, իբր միակ դուռն դեպի արտաքին աշխարհ:
- զ) Վիլսոնյան սահմանները աշխարհագրական, տնտեսական հաղորդակցության եւ ազգային տեսակետներով կազմում են մի ամբողջություն, որից այս կամ այն մասը հանել հյուսիսից եւ կամ հարավից նշանակում է հարվածել տնտեսական եւ ազգային շահերը եւ կտրել հաղորդակցության միջոցները Արեւելյան Հայաստանի հետ եւ այդու վնասել ամբողջացյալ հայրենիքի գործը:

Ահա այս նկատումներով է, որ հայ ժողովուրդը ցանկանում է տիրանալ իրեն բաժին հանած հողերի ամբողջության: Այդ հողերը նրա հայրենիքն են, նրա 3 հազարամյա փոթորկալից կյանքի օրրանը, լի նախնիքների շինարարության հիշատակներով: Քաղաքական ազատությունը նրա համար երեւակայության խաղ չէ, այլ իրական ծգտում, բխած նրա գիտակից հասուն եւթյունից: Դրա իրավունքը ձեռք է բերված հերոսական մաքառումներով եւ միլիոնավոր զավակների մարտիրոսական արյունով:

Հայ արյունոտ դատը միայն քաղաքական հարց չէ, նա ժամանակակից մարդկության խղճի հարց է:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ

Ինչ բնույթ պիտի ունենա հողային զիջումը, կպարզվի միմիայն կոնֆերանսում¹: Վիլսոնյան սահմաններն² ընդարձակ համարողներն, անշուշտ, ազդված են թուրք ազգայնական շրջանակներից³, եւ ի նկատի ունեն հակառակ առաջարկներն, որ ծանր լինելու կերպարանք ունեն: Զիջումն արվելու է միայն մի պայմանով, որ թուրքերը անմիջապես պարպեն մեզ մնալու հողերը:

Ո՞ր կողմերից են սեղմվելու սահմանները: Ի դեպ հարկ է, այս է խնդրի կարեւոր մասը, պատրաստ պատասխան ունենանք առաջուց: Ընտրությունը պիտի լինի երկու խոշոր հատվածների միջեւ՝ հյուսիսային - Էրզրում եւ Տրապիզոն, եւ հարավային - Վան եւ Բիթլիս: Ո՞ր հատվածն է մեզ համար ավելի կարեւոր ամենայն նկատառումներով, հետեւաբար այն խնայելու է կրճատել որեւէ չափով, եթե պահանջվի:

Երկու հատվածները տարբեր արժեքներ ունեն եւ միեւնույն չափով կշռել դժվարին է: **Տնտեսական** տեսակետից հյուսիսը այն գերազանցությունն ունի, որ հենվում է արծակ ծովին: Իսկ հարավում ազգայնական նկատումներն են, որ վճռական նշանակություն են ունենալու: Նախ բնակչության տեսակետից՝ պատերազմից առաջ միակ հայաշատ շրջանները Վանն ու Բիթլիսն էին⁴ եւ այժմ էլ նույնը պիտի լինի, քանի որ ժողովուրդը Ռուսահայք ապաստանելով՝ փրկված է եւ պատեհ օրին հոժարությամբ դառնալու է իր տեղը: Այնուհետեւ ազգային ոգին, այն որ ժողովրդական ամբոխից կերտում է ազգություն, կենդանի է դարձյալ հարավում ավելի մեծ չափերով քան հյուսիսում: Պատմական հիշատակարաններն ու հիշողությունները, անգիր բանահյուսությունը՝ աշխարհագրական նկարագրի հետ կապված, մնացած են դարձյալ հարավում: Էրզրումի նահանգի, ինչպես եւ Տրապիզոնի, հայությունը բնաջինջ է եղած գրեթե եւ այնտեղ նորեն նոր հայ բնակչություն ստեղծել դյուրին գործ չէ: Կարծել, որ Բիթլիսի եւ Վանի ժողովուրդը կարելի է տեղափոխել Էրզրումի եւ ծովափնյա հողամասերը, հեշտ չէ: Մարդիկ իրենց ծննդավայրերը դառնում են հոժար սրտով եւ ամենայն սիրով, որովհետեւ նրա հետ կապված են տեսակ-տեսակ հիշողություններով: Իսկ բռնի տեղահան անել դեպի անձանոթ վայրերը, դժվար է առանց կազմակերպչական մեծ գործունեության եւ խոշոր նյութական միջոցների: Ո՞ր հատվածն ավելի ապահովություն կտա հայ ժողովրդին: Այս հարցը շատերին է հետաքրքրում եւ զանազան հայացքներ կան այս մասին: Ինձ թվում է, որ բոլոր հեռանկարներն ունայն եւ անհիմն են: **Հայոց պատմությունն ինքն արդեն լուծել է այս պրոբլեմը:** Որտեղ ավելի հայություն է մնացել, պարզ է, որ այդ շրջաններն էլ նկատվել են ավելի ապահով հայրենիք: Ժամանակին Էրզրումի շրջանը նույնպես հայաշատ էր, ինչպես եւ հարավը: Բայց այժմ եւ նույնիսկ պատերազմից առաջ, հայ բնակչությունն այնտեղ քիչ էր⁵: Հայտնի է, որ Հայաստանում եւ Հայաստանի համար մղված կռիվների մեծագույն մասը տեղի են ունեցել Էրզրումի (հիմնավորը Կարինի, միջին դարերի Թեոդուսպոլիսի ու

մուսուլման Էրզրումի) շուրջը: Նույնն էլ լինելու է ապագայում: Ապահովության տեսակետից հյուսիսը ոչ մի առավելություն չունի: Միակ դրական կողմը ծովն է, որը տնտեսականի համար ահագին նշանակություն ունի: Եթե սրա համար հրաժարվելու լինենք հարավից, այսու պիտի կորցնենք նաեւ Ռուսահայքի արեւելյան գավառները՝ Ղարաբաղը, թերեւս եւ Նախիջեւանը: Երզնկայից մինչեւ Շուշի մոտ 600 կմ է, այսպիսի երկարաձիգ պետություն, որը համապատասխան լայնություն չունի՝ դժվար է պաշտպանել եւ հայրենիք դարձնել:

Երկար խորհելուց հետո կարելի է հանգել ավելի շուտով զիջումներ անելու հյուսիսից: Զիջման առաջին զոհը պիտի լինի.

1. Խարշուղ գետի⁶ հովիտը՝ Կերասունցի մինչեւ Տրապիզոն ծովափով, թերեւս մինչեւ Սյուրմինն:
2. Երկրորդ հերթին թողնվելու է Երզնկան. սահմանն անցնելու է Բաղեր լեռներից՝ կտրելով Եփրատը, դեմ հանդիման Մալբերտ լեռնաշղթայի⁷ եւ նրա վրայով վիլայեթի սահմանագծով իջնելու է ծովափ՝ Սյուրմինեի մոտերքը:
3. Ի դեպ, հարավից կարելի է զոհել նաեւ Մոկաց աշխարհի մի մասը, սահմանագիծը հարավից մոտեցնելով Վանի ջրաբաշխը զատող լեռներից⁸: Եթե թուրքերը պնդեն նաեւ Էրզրումի զիջման վրա, այն ատեն առարկելու է եւ պարզելու, որ այդու ոչ միայն Հայաստանը կտրվում է ծովափից, ուրեմն եւ արտաքին աշխարհից. այլեւ հենց այդ հետեւանքով Հայաստանը դրվում է Ռուսաստանից⁹ տնտեսապես կախյալ վիճակի մեջ, որի արդյունքը հասկանալի կլինի եւ ոչ ցանկալի դաշնակից պետություններին¹⁰:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

Կան աղետներ, որ չեն մոռացվում եւ որքան հնանում, այնքան դառնանում են: Հրեշավոր ոճիրը, որին ճարակ եղանք ազգովին, անօրինակ է մարդկության տարեգրության մեջ եւ տեսակով, եւ ծավալով:

Ապրել դարեր լավագույն օրերի հույսով, ապրել սոսկալի զոհողությամբ՝ հիւրյան շղթաները կրծելով, բախտի ոտերի տակ քարշ գալով, ելնել ժամանակի խորխորատներից, գալ հասնել քսաներորդ դարը եւ նրա գրկում, նրա լուսի տակ, մորթվել, բնաջինջ լինել, ի տես համայն աշխարհի - մի երեւոյթ, որի հետ չի կարելի հաշտվել, առանց ատելու մարդկությունը իր բոլոր քաղաքակրթությամբ:

Մեր անմոռնջ նահատակների ոսկորները մնացին անապատներում անթաղ, երկնքից լույս չիջավ նրանց վրա, երկնքի սուրը, արդարության սուրը, չչողչողաց սուրբ արյան հատուցման պահանջով...

Սեւ գիշերը փռվեց մեր իղձերի եւ հայրենիքի վրա, անլույս, անհույս գիշեր: Երազների բոցավառ խարույկից մնաց միայն մի աղոտ ճրագ¹, որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, ավաղ, այնքան թույլ, որ նրա շողերը հազիվ են հասնում մինչեւ Արաքսի ջրերը եւ անգոր են լուսավորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, անուժ ճեղքելու այն կողմը տիրող որբ եւ ամառի մթությունը...

Եհիտ այն պահին, երբ ակնիվեր սպասում էինք թափած արյան գնին, մեր մարտիրոսության եւ մարդկային իրավունքների հաղթանակին, շրջմոլիկ բախտը մի անգամ եւս երեսը շրջեց մեզնից:

Եւ ահա հալածական թափառում ենք անհայտության մեջ, անտուն, անտեր: Իսկ այնտեղ մեր տունն ու տեղը, քրտնաթոր աշխատանքը՝ «լքյալ գույքերը»² լավում են գերփիչները (=կողոպտիչները - Պ.Գ.): Այնտեղ մեր սրբազան հայրենիքը, շինարարության վկայարանը³, ընկած է որպես դիակ գիշակերների առաջ ավեր եւ խոպան: Նորեն հին վերքերը, նորեն հին մրմունջը՝

Եւ թուխ ալիք մշտափրփուր

Վանայ ծովուն ծիածալալ

Հառաչանօք լի են տխուր...⁴

Մոռացությունը չէ, որ հանգիստ պիտի բերե մեր բեկված եւ կողոպտված հոգուն:

Ինչ էլ լինեն մեզ վիճակված դառնությանց բազմիցս բարդ պատճառները, անուրանալի է գործուն սերնդի պատասխանատվությունը:

Առաջին անգամ չէ, որ արյունը ողողում է մեր երկիրը, ոչ հին, այլ նոր ժամանակները: Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքից⁵, որոնց ռազմադաշտը մեր հայրենիքն է եղել, մեզ վիճակվել են նույն սարսափները՝ տեղահանություն, կոտորած եւ փախուստ հարեւան երկիրները:

Երբ դժբախտության ալիքը բախում է մեր ճակատին, մի վայրկյան կարծես սթափվում ենք անցած եւ դեռ հնարավոր արհավիրքների գիտակցությամբ:

Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվում է, եւ մնում ենք նորեն մերկապարանոց գալոց օրերի հորձանուտ խաղերի հանդեպ:

Պատճառն այն է, որ ավանդություն չենք սիրում. հայրերի խրատը հարզ չունի որդիների աչքում: Ամեն սերունդ իջնում է գործունեության ասպարեզ առաքելական հավակնությամբ, վստահ, որ մութ երկնակամարում նոր աստղեր է գտնելու եւ ամանց հորիզոններում նոր դմներ բանալու:

Ապրած սարսուռները մնում են անկշիռ եւ հին սայթաքումները կրկնվում են ավելի ծանր հետեւանքներով: Որով հայ կյանքը նմանում է սահանուտ գետի՝ անակնկալ ջրվեժներով: Եւ ահա այսօր մեր դրությունը՝ կանգնած ենք մտամոլոր սեփական դիակների առաջ, «տեսանեմք կենդանեալ զդիակունս անձանց մերոց», ինչպես ասում է հեռավոր նախնիքներից մինը⁶:

Ահավոր թշվառության առջեւ կծկված է ինքը՝ հայ միտքը, անթեւ, անճարակ: Ո՞ւր է մեր լուսաստղը, ո՞ւր միահամուռ գործունեության ուղեցույցը:

Կան ինքնակոծներ, որոնց կարծիքով հայի ճակատագրական հատկանիշն է սայթաքել մշտապես քաղաքական ուղիների վրա:

Կան պիղատոսներ, որ հայտարարում են, թե իրենք անպարտ են բոլոր փլուզումների հանդիման եւ զոհ են, որ մեղավորներն ուրիշներն են: Այսօրինակ վերաբերումով չենք կարող ամոքել մեր ցավը: Քննադատությունը հասարակական առաջադիմության հիմն է եւ մեր սուրբ իրավունքը, բայց ոչ թե դատական վճիռներ արծակելու համար, այլ որպեսզի ըմբռնենք անցյալի խտորումներն իրենց ծագումով եւ նորապես դարձանել աշխատենք:



Ասում են, որ պատճառը բոլոր այն չարիքների, որ անցան-դարձան մեր գլխից, որեւէ մասնավոր երեւոյթ չէ, այլ մի քաղաքական գիծ, որ հիմնովին սխալ է եւ կորստաբեր: Արեւելցի լինելով, փարում ենք Եվրոպային, փոխանակ խորհելու բարի հարեւանության, խաղաղ կենակցության մասին մեր պատմական եւ աշխարհագրական միջավայրում, աչք ենք ածում հեռուները եւ օրօրվում խարուսիկի հույսերով: Օտարի ցանկությունը, ասում են, մեզ օգնելու՝ շատ կասկածելի է: Նա իր քաղաքական եւ տնտեսական շահերն ունի, որոնց համար մեր չարատանջ հարցը լոկ բարոյական վարագույր է: Խրոխտ սպառնալիքից հետո, ճայթած իրբեւ թե մեր լուծը դյուրացնելու նպատակով, ահա երկու կողմերը ողջագուրվում են հաշտության ժպիտով, հետ են կանգնում եւ մեզ ձգում մեր չար բախտին: Լավ կլիներ, եզրակացնում են, որ հանդարտ կենալիք, համակերպման ճանապարհը բռնեինք, եւ ոչ թե սին աղմուկով եւ գանգատներով դրսի աշխարհը թնդացնեինք եւ ակամա պատճառ դառնայինք զորացնելու այն ճիրանները, որ սեղմում են մեզ անգթաբար:

Այս մի հայացք է, որ սակայն որոշ չափի մեջ է պահելու, որպեսզի չկորցնի իր արժեքը: Հասարակական խնդիրներում հայացքները նման են թելի, որ շատ ձգելու չէ:

Նախ նկատենք անցողակի, որ առավելապես մեր դրացիներն են, որ սիրում են կրկնել այս միտքը, անխոհեմ համարելով հայերիս բողոքը Եվրոպա՝ ընդդեմ տաճկական բռնության:

Սակայն, զարմանալի է, որ նույն վրացի եւ թուրք հարեւանները խոհեմության դասերը ավելորդ համարեցին իրենց համար Ռուսիայի նկատմամբ եւ առաջին առիթով չվարանեցին Եվրոպա վազելու եւ իրենց հարցը օտար անիվների կապելու:

Թուրքիային եւս վայել չէ նախատելու հայի արեւմտասիրությունը, ինքն իր գոյությունը պարտական լինելով Եվրոպայի գորավորներին: Կարլովիցի դաշնագրից հետո⁷ ահա երկու դար է, որ Օսմանյան պետությունը գլորվում է անկման սանդուղով եւ եթե ցայժմ չէ ջախջախվել եւ կործանվել, միմիայն շնորհիվ եվրոպական հովանավոր բազկի: Ներելի չէ «հիվանդ մարդ»-ուն արգելել ուրիշներին դիմել այն բժիշկներին, որոնցից օգտվում է ինքը:

Պակաս չեն նաեւ մեզանում այսպես մտածողները: Սրանց թվին ավելացան վերջերս հայ համայնականները (բուլշեւիկները), որ խստիվ քարկոծում են այն գործիչներին եւ դատաւիետում, որոնք դիմում են եվրոպական պետություններին: Հարկավ սրանց տեսակետը իր երանգն ունի, որով խորշելի են համարվում ոչ եվրոպան ընդհանրապես, այլ իշխող դասակարգը եւ օգնություն են սպասում Եվրոպայի համայնական աշխատավորությունից:

Այս էլ մի ուրիշ ինքնախաբեություն է, որ տանում է դեպի հուսախաբություն: Հայությունը հիմք չունի վարդեր սպասելու եւ այս կողմից, մանավանդ այն օրից, երբ տեսավ, որ կարմիր Ռուսիան ուրիշ արժանավոր դաշնակից չգտավ քան կարմիր սուլթանի գահի ժառանգները, որ ոտից ցզուխ շաղախված են հայ ժողովրդյան արյունով եւ շատ հեռու են համայնավար մտայնությունից⁸:

Անցնենք սակայն բուն խնդրին, հայի արեւմտասիրության առարկությունները կարող են երբեմն արդար լինել, եթե անգամ արտահայտված լինեն անարդար բերաններով:



Հայության արեւմտահայաց հակումները քաղաքակրթական երեւոյթ են ամենից առաջ եւ նրանից ծնած է քաղաքականը: Նա հայ պատմության խթան է, որի դեմ դժվար է աքացել:

Հայաստանը երեսը դարձրեց դեպի արեւմուտք այն օրից, երբ քրիստոնեացավ: Պարսիկ ազգայնությունը նոր թափ առավ Սասանյան հարստության համբարձումով. նա տապալեց պարթեւ տիրապետությունը⁹, կենդանացրեց եւ պետական կրոն հռչակեց զրվանականությունը եւ նրա շնչով սրբագործեց մեծ աշխարհակալ ձգտումներ¹⁰:

Չուլման եւ կորստյան վտանգը կախված էր Հայաստանի վրա: Ուրիշ հնար չկար փրկության, քան ապավինել քրիստոնեության: Ահա մի մեծ խրամատ, որ գալիս էր խզելու հայերի դարավոր կապը արեւելյան ցեղակիցների հետ եւ թե-

քելու նրանց դեպի Արեւմուտք: Սիրո խնդիր չէր բնավ այս թեքումը, այլ սեփական գոյությունը պահպանելու հրամայական պահանջ: Այս է հայոց դարձի պատմական խորհուրդը, այստեղ է երկու ամուլների՝ Տրդատի եւ Գրիգորի պատմական լուսապսակը:

Կրոնը թեքեց եւ մեր քաղաքականության սլաքը: Եթե գաղափարները իրոք դեր ունեն պատմության մեջ, ամենագորեղ դերը զիջանելու է կրոնական ըմբռումներին զոնե պատմության հին շրջաններում: Եկեղեցու նշանակությունը զուցե քիչ չափազանցրած է նախարարական շրջանի նկատմամբ, բայց արեւմտասիրության խնդրում նրա կշիռը անուրանալի է:

Դեռ կենդանի էին վերջին Արշակունիները, երբ երկրի առաջնորդ ուժերը զգալով մոտալուտ վտանգը մտահոգ էին ապագա քաղաքական վարվելակերպի մասին, խորհուրդ արին եւ եկան այն եզրակացության, թե «**արժան է զթզմի ոք թիկունս առնել եւ խորհեցան խորհուրդ եւ կամեցան թիկունս առնել զարքայն յունաց**»¹¹:

Այնուհետեւ հաճախ տեղի ունեցան նման խորհուրդներ. ընդհանուր տրամադրությունը քրիստոնյա Արեւմուտքի կողմն էր:

Մի բան կարող էր փոխել հայ քաղաքական կողմնացույցը՝ քրիստոնեության տարածումը Պարսկաստանում: Արդարեւ, Ջրադաշտի¹² ուսմունքը ի վիճակի չէր մրցելու Ավետարանի հետ եւ կամաց-կամաց տեղի էր տալիս նրա ծայնին: Տիգրանի եկեղեցին արդեն գրավել էր գրեթե բոլոր կարեւոր կենտրոնները իրանական Արեւելքում¹³: Խոսրովների արքունիքն¹⁴ անգամ ազատ չէր մնացել նրա ազդեցությունից: Քրիստոնեությունը հավանորեն պիտի հաղթանակեր, եթե մի նոր հանգամանք՝ արաբական արշավանքը¹⁵, չհեղափոխեր, տակն ու վրա անելով ամբողջ Արեւելքը:

Իսլամը շեղեց պատմության դեկը: Նա հնձեց Իրանում այն սերմերը, որ ցանել էր քրիստոնեությունը եւ մի զորեղ խտրոց (=անջրպետ - Պ.Հ) եղավ արեւելքի եւ արեւմուտքի մեջ: Հայերը իրենց թույլ դրացիներով մնացին կղզիացած մահմեդականության մեջ, երեսները հառած դարձյալ արեւմուտքին:

Արեւմուտքն էր տվել հայերին գիր եւ գրականություն, եւ ստեղծել հոծ մտավորություն ազգային ինքնագիտակցությամբ: Նրա համակրությունը փարում էր քրիստոնեական լուսավորության կենտրոնին, հրաշափառ Բյուզանդիոնին: Եկեղեցականությունն էր այս հոսանքի ոգին իր երբեմնական տատանումներով հանդերձ:

Հայ նախարարական դասը, կապված Արեւելքին արտոնություններով, սովորություններով եւ ընդհանրապես հասարակական հիմներով, տարված չէր Արեւմուտքով եւ մի տեսակ հակակշիռ էր եկեղեցական տրամադրության: Սակայն նոր տիրապետները ոչնչացնելով հայ ազատանին, թուլացրին նրա կազմը եւ ազդեցությունը, նպաստելով այդ կերպ հակաարաբական հոսանքի գորացման: Եկեղեցական մտավորությունը որքան եւ խրտշեր (=խրտներ - Պ.Հ.) Արեւմուտքի դավանաբանական բռնություններից, չէր կարող վարանել քրիստոնյա եւ մուսուլման հովանավորության ընտրության մեջ: «խարդախ» Բյու-

զանդիոնը գերադասելի էր «անօրեն» արարից:

Երբ Արեւմտյան կայսրությունն ընկավ¹⁶ եւ Ս. Սովիայի խաչը տեղի տվավ մահիկին, հայի համար Արեւմուտքը հեռացավ Վուսփորից Դեմոսի ափերը, որպեսզի վերջը այնտեղից անցնէ Նեւայի սառն ջրերը (17):

Այսպէս, որքան մոտեցավ մեզ մոնղոլ-թաթար-թյուրք թափառաշրջիկների Արեւելքը, այնքան հեռացավ մեզնից Արեւմուտքը, քարշելով իր հետ մեր բաղձանքն ու ակնկալությունները:

Ծանր մթնոլորտ: Դայ երկիրն իր զավակների համար բանտ եւ գերեզման: Ավերիչ հրոսակների անվերջ կարավաններ: «**Սմբակք երկվարաց մաշեցին զբլուրս եւ զլերինս մեր**» (18),- աղաղակում է հայի հուսահատ ծայրը հեռավոր դարերի խորքից: «**Յանտառաբոյծ խոզից եւ յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաց իբրեւ զկաւ գռեհաց եւ ի գլուխս մեր կուտեցան քարինք**», - հառաչում է մյուսը՝ տասներորդ դարից, ալեվոր Դովհաննես կաթողիկոսը եւ պատմագիրը¹⁹, առանց երագելու, որ պիտի գան ժամանակներ, երբ իր զավակները՝ իսկական խոզերի եւ ավազակների ճիրաններում, երջանկության դար պիտի համարեն՝ նրա կրած տառապանքի օրերը:

Արեւելքն այն օրեն, երբ մուսուլմանացավ, կորցրեց իր պատմական եւ քաղաքական հրապույրն ու հռչակը: Դային վիճակվեց ստրկության շղթան, խաչն ուսին եւ տրտուներ բերանին: Ելնել խավարամած արգելանոցից լույս աշխարհի, թոթափել խեղդող անուրը (= լուծ - Պ.Յ.)²⁰ մարդու բնական ձգտումն է եւ առաջադիմության խթանը: Քաղաքական ասպարեզում եւս տեճանքը, երբ հագուրդ չի ստանում, ավելի սաստկանում է: Արդար պահանջը բախելով ծախողանքի չի թուլանում բնավ, այլ լարվում է եւ ստանում կրոնական հավատի հաստատություն: Բաղձանքն ու երագները՝ կռթնած արդարության, դառնում են անդրդվելի հավատ:

Դայ դատը հայի համար հավատ է, անընկճելի հավատ: Ողբի եւ հեծեծանքի մեջ եւ նրանց հետ պահվել է եւ մեզ ավանդվել մի անշեջ հույս, որ վերջապես արդարության դռները պիտի բացվեն եւ հայ հայրենիքի վրա:

Դույսը վատաբախտի համար կրկնակի ուժ է, մեզ համար այն հսկայական կանթեղը, որ տեսնում էին երագուն հայրերը՝ երկնքից կախ հայրենի բարձունքների վրա:

Այդ կանթեղից հրաժարվել չենք կարող: Ազգերը մեռնում-անհետանում են այն օրից, երբ կորցնում են զգացումը արդարի եւ հավատը նրա հաղթանակի: Մարդկությունը ընթանում է դեպի մարդկայնություն: Եվրոպական մարդկայնությունը շփոթելու չէ անցավոր քաղաքագետների բարոյական կամ մտավոր շեշտվածքի հետ: Դայի դատը ծանրանում է ընդհանրության խղճի վրա որպես չթափված պատվամուրհակ:

Ժամանակով կար մի սուրբ ծերունի, որ ուզում էր բարձրանալ Արարատի գլուխը, կարոտելով Նոյյան տապանին: Դժվար էր ծերունուն կտրել անցնել այդ անհի կոթողի մեջքը, հասնել ամպերի մեջ թաղված գագաթին: Չկարողացավ: Բայց երկինքը գնահատեց նրա կարոտակեզ վերելքը, եւ հրեշտակը բե-

րեց անձկալի նշխարը²¹:

Դայությունը նման է այս երագագետ ծերունուն եւ հույս ունի, որ անվկանդ (= անվեհեր - Պ.Յ.) մի օր պիտի հասնի իր ձգտած նշխարին՝ իր սրբազան իրավունքների վերականգնման: Ո՞վ կարող է նախատել մեզ այս հույսի համար:

Դայությունը իրավունք ունի հավատալու նաեւ հրեշտակային միջամտության եւ օգնության: Ո՞վ կարող է քամահրել այս հավատը:

Դավատ առ մարդկություն մի գաղափարական լար է գործունեության, ձգված անցյալի եւ ապագայի վրա: Նրանից հրաժարվելու պետք չկա եւ ոչ կարելիություն: Նա չէ մեր դժբախտության պատճառը:



Արտաքին ակնկալությունները կազմում են կշռի մի թաթը եւ արժեք ունեն միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան ծանրություն կա մյուս թաթում՝ պատշաճավոր ներքին գործունեություն, սեփական ճիգերի դաշնակավոր լարում:

Երկու ուղի կա գործունեության, երկու սիստեմ: Մեկ, երբ նպատակը դառնում է մի տեսակ փարոս, մի աստղ հեռու հորիզոնում: Մարդ տեսնում է լույսը եւ գլխիվայր վազում է դեպի նա, առանց նայելու ոտքերի տակ, ուշ չղնելով, որ կարող են անհաղթելի լեռներ, անանց ծորեր, անգամ ծովեր լինել ճանապարհին եւ չթողնել մոտենալ փարոսին:

Մյուս ուղին: Զգույշ եւ զգաստ՝ մարդ առնում է իր հետ մի ճրագ, մի լամպար եւ ուղղում է իր քայլերը նրա լուսով, ճանապարհ է հարթում, փշերը քաղելով, քարերը հեռացնելով, եթե անանց արգելք կա, պատ է տալիս, եթե ծով է հանդիպում, նավակ է նստում եւ այսպէս գուցե համրաքայլ, գուցե խեցբեկ (= անհարթ - Պ.Յ.) պտույտներով, բայց անվրեպ մոտենում է նպատակակետ փարոսին: Դայ գործիչները հետեւեցին առաջին ուղիին, նետվեցին առաջ, որպէս փութկոտ այծյամ, միտ չղնելով, որ ճանապարհը ողողաթալիր է եւ բռնված չար որսկաններով:

Եղել են երջանիկ ազգեր, որ նույն ճանապարհը ընտրելով, հասել են իրենց նպատակին, կարելի է ասել, բախտի թելերի վրա: Մեզ համար նա օրհասական եղավ: Ի՞նչ էր պատճառը, որ ալեւոր ժողովուրդը, ինչպէս հայը, կյանքի բոլոր դառնությունները ճաշակած, ընտրեց օրհասական ուղին:



Դայությունը որպէս ազգ միաձույլ զանգված չէ, եւ հասարակական տեսակետից միօրինակ չենք չէ: Դարկեր ունի՝ ռուսահայ, թրքահայ, գաղթահայ, տարբեր երանգներով: Թրքահայ ասածը եւս ցրիվ հասկացողություն է. այլ է Վան եւ Մուշ, այլ՝ Պոլիս եւ Զմյուռնիա: Ողբերգությունը սկսվում է այն օրեն, երբ հայ վիլայեթների համար քաղաքական ծրագիրներ են մշակում այսպէս ասած

դրսեցի հայերը²²:

Ազատագրական կոչը դրսեցի էր հղացումով եւ գործադրությամբ²³: Ճշմարիտ դարձան էր, եթե կուզեք, որոշ հիվանդության դեմ ընդհանրապես, բայց ոչ նկատառույալ հիվանդի համար: Գաղափարը նման է բույսի եւ ծաղկում է իրեն հողում: Եթե ազատագրության ծառը ներածո չլինեք, այլ տեղական տունկ, տեղի սերմերից ծլած, Հայաստանը սպանդանոց չէր դառնա այնպիսի տկարությամբ:

Պատերազմի ժամանակ բացվեցին մեր երկրի դռները եւ տեսան, ով չէր տեսել, հողը ու ժողովուրդը: Հուսահատական տեսարան էր: Ծանր էր հաշտվել իրականության հետ, ծանր էր մտածել, որ սերունդների երազը փարած է եղել այս ուրվականներին, որ շատ հեռու էին քաղաքական ատաղծ լինելու ունակությունից: Ահա՛ խեղճ քահանան, վարժապետը, գյուղի ռեսը եւ համայն ժողովուրդը ցնցոտիների մեջ մարմնով եւ մտքով: Ոչ, այս փշաստամում վարդեր չէին կարող բուսնել:

Քաղաքական շարժումը բնական ծագումով ենթադրում է նյութական եւ հոգեկան հայտնի մակարդակ: Անտարակույս շարժման ծրագրողները ունեին պահանջած մակարդակը, բայց նույնչափ անտարակույս է, որ այն ժողովուրդը եւ հողը, որի համար ծրագրված էր, չունեին նույն պատրաստակամությունը:

Այսպիսի պայմաններում մարտական բողոքը կարող էր տալ լավագույն դեպքում առանձնակի եւ դիպվածական պայթոցներ, բայց ոչ երբեք ընդհանուր ժայթքում, գիտակցական եւ կազմ խոյանք:

Կան գլուխներ, որ մտածում են, եւ լեզուներ, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդը ընտրեց ընթացող ուղին հենց այն պատճառով, որ չէր կարող նվիրվել խաղաղ աշխատանքի: Արկածավոր միտք է: Նա, որ չէ կարող որեւէ պատճառով մի համեստ խրճիթ շինել, հասկանալի է, որ նրա ուժերից վեր է ձեռնարկել քաղաքական մեծ շենքի:

Վաղաժամ էին եւ **Հնչակների** դողանքը, եւ **Դրոշակների** ծածանումը²⁴: Չեմ կարծում, որ այս հասարակ ճշմարտությունը հայտնի չլինեք նրանց ղեկավարներին: Բայց եւ այնպես ուխտն արված էր: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ուղեցույց էին ընտրել հեռավոր փարոսը, որի լույսը այնքան թուփչ էր, օր առաջ ուզում էին փարել նրան, համոզված, որ դժվար չէր փարել... բավական էր աղաղակել դարավոր բանտերից, շարժել անարգ շղթաները եւ օգնության կհասնե մեզ ժամանակակից մարդկությունը... Հազարավոր թարմ ուժեր, գործուն ձեռքեր գնացին նրանց ետեւից, գրկեցին արյունոտ ուղին եւ մարտիրոսացան: Արտաքին ակնկալությունները հիմնովին չկշռադատած, շտապեցինք նետվել մրրկահույզ ծովը, բացինք առագաստները մեր թեթեւ նավակի մի այնպիսի ժամանակ, երբ ոռնում էին չարաշուք հողմեր:

Ուրիշ հնար չկար, ասում են նրանք, որոնք կարծում են, որ պատմությունը մի բռնակալ է, որ հարկադրում է բոլորին անցնել ընդ նեղ դուռն: Եթե կյանքը ճակատագրական պատգամներ ունենար, ապա ավելորդ էր անհատների եւ խմբերի ճիգերը, կուսակցական շփումներն ու մրցումները՝ քարշելու հասարա-

կությունը այս կամ այն ուղիով:

Ոչ, կյանքը կարծածից ավելի ազատամիտ է, որովհետեւ նա անենից առաջ գիտակցություն է, որի էական տարրն է ընտրողությունը: Ընտրել այն, ինչ որ թելադրում են իր շահերը՝ բանական էակի իրավունքն է: Արտասահմանյան հայության եւ կամ նրա առաջնորդ մտավորության հարազատ էր այսպես կոչված հեղափոխական մտայնությունը, որպես ծնունդ իր միջավայրի եւ կյանքի ազատ պայմանների: Այլ էր տեղացի հայի հոգեբանությունը, որի վրա ծանրանում էր կորացած մեջքի, կաշկանդված մտքի կարեւոր ապրումները: Նրա աչքը հեռուն չէր կտրում: Խավարի մեջ նստած ժողովուրդը լույս էր ուզում, ո՛չ մութ հորիզոններում փալփող փարոս, այլ ապահով ջահ, որ լուսավորեր նրա առտնին քայլերը անվտանգ շավիղներով:

Այս պետքն ու պահանջը ունեցան իրենց մատակարարները, պատրաստ լինել ցանկացած ջահակիրները: Ուրանալ նրանց արժեքը, անարդարություն կլինեք, թեւ նրանց ձայնը անլուր մնաց ընդհանուր աղմուկի մեջ:

Տասնեութ դարի վերջերն էր, երբ հնչեց անդրանիկ հեղափոխության դրոշմը հեռավոր Հնդկաստանից (25): Սիմեոն կաթողիկոսը, որ սրաթեւ աչքով տեսնում էր հեռուները, չվարանեց թղթով անհիծել, հանդիմանել, ընթուստ կոչի հեղինակին, համարելով նրա ծրագիրները չափազանց վտանգավոր հայ ժողովրդի համար²⁶: Խոսողը էջմիածնի գահակալն էր, եւ նրա բերանով խոսում էր հայ եկեղեցին՝ հայ ժողովրդի ուխտյալ մայրը այն սեւ օրերին, երբ նա որբ, անհայր, թողնված էր իր բախտին: Հիրավի, թե որքան խակ պտուղ էր Հնդկաստանի հայի, դարաբաղցի Մովսեսի հղացումը, երեւում է նրանից, որ ամբողջ դար էր հարկավոր, որ հասունանար՝ հետեւորդներ գտնելու: XIX դարի վերջին:

Թողնեք, սակայն, հինը: Մեր նպատակը չէ պատմական հաշվետվության: Խոհերիս նյութը այն շրջանն է, որի պատասխանատվությունը ընկնում է ընթացիկ սերունդի, մեզ բուրդիս վրա: Ինչ ներելի էր նախքան Բերլինի վեհաժողովը, թերեւս, աններելի էր նրանից հետո: Այդ ժողովը փորձության հնոց էր հայ հասարակական մտքի համար: Հայ գործը փեղկվեց, ընտրելով տարբեր ուղիներ, փոթորկի եւ աշխատանքի ուղիներ:

Երկու հայ վարդապետների²⁷ ձեռնարկները վան եւ Մուշ, վեհաժողովից առաջ եւ հետո, հայտնի են իրենց բացառիկ վեհությամբ եւ անձնվիրությամբ: Նրանցից առաջ, տակավին վաթսուներկան թվականներին Ակնեցի մի խումբ երիտասարդներ որոճում էին ավելի լայն ծրագիրներ: Նրանց գլուխն էր Միսաք Թիմուրյան, անունը՝ համեստ, գաղափարը՝ մեծ եւ այսօր գոնե արժանի երիտասարդ եւ հիշողության:

Միսաք Թիմուրյանը հասարակագիտական հայացքով գաղափարակից էր ռուսահայ Միքայել Նալբանդյանին: Այն, ինչ որ քարոզում էր վերջինս իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքույկով²⁸, մոտ էր Թիմուրյանի սրտին:

Հավաքաբար գործելու նպատակով Թիմուրյանը հիմնեց Ակնում մի ընկերություն «Նահապետական» անունով: Ի՞նչ էր նրա միտքը եւ հասարակա-

կան ծրագիրը: Այս առթիվ նա հրատարակեց մի տետր, ուր պարզում է իր հայացքը անպաճույճ հստակությամբ եւ պարզությամբ:

Թիմուրյան Ակնցի էր, բայց նրա երագները գեոհի²⁹ այն կողմն էին: Ակնում «բավական հող չգտնուելուն համար» նա առաջարկում էր հող գնել Մուշ եւ հիմնել մի նոր գյուղ, անունը **Նոր Հայ**, որ նմուշ ծառայն նման շինարարության: «Քանի մը տուն այս կողմի խեղճերէն տանելով եւ քանի մը տուն հայազգի մշակներ ի գիւղ բերել բնակեցնելու, մեր դրամը եւ քաղաքականութիւնը անոնց աշխատութեանը խառնելով, բնական ընթացքով մեր **աստի կենաց պիտոյքը** հոգալով եւ բարոյականութեամբ ալ մեր **հոգւոյն պտքերը** պատրաստելով, տանելով հետերնիս մաքրակենցաղ **քահանայ** մը եւ աստուածային երկիւղով զարգացած, **իմաստուն վարժապետ մը...** աւելորդ սեպելով **անօգուտ ուսումները**, որ մեր **ընթացքին** եւ պարզ վարուցը չեն վերաբերիր»³⁰:

Յեղիմակը շարունակելով իր միտքը, գտնում է որ առօրյա կյանքում պետք է բավականանալ նրանով, ինչ որ տալիս է մեր երկիրը. «բաւական են բրդէ եւ բամպակէ զգեստները», «հերիք մեր աշխատանքով մեր հողէն ելած բերքերը՝ ոչխարին կաթը, մեղուին մեղրը, ցորենին պարզ հացը, ծառի պտուղները, ծովի ձուկը եւ օդին թռչունները...»: Այս բոլորը բավական համարենք եւ «յօտարութիւն չգնանք»:

«Գիւղական գործերը», Թիմուրյանի ծրագրով, պիտի վարե տեսչական ժողովը չորս հոգուց բաղկացած եւ այնպես պիտի կառավարե ժողովուրդը. «որ ո՛չ վճի պատճառ ըլլայ եւ ո՛չ տարածայնութեան...»: «Արքունական տուրքերը առանց ուշացնելու վճարել... Ասով իրենց **հաւատարմութիւնը տէրութեան** իբրեւ մշտավառ ճրագ մը փայլեցնեն եւ **դրացի գիւղերուն** հետ ալ իմաստութեամբ եւ սիրով վարուելու միջոցներ ձեռք բերելու ենք, որպէս զի երբ **դուրսէն անծանօթ թշնամի** մը պատահելու ըլլայ, ստիպուին դրացի գիւղացիք ալ պաշտպանելու զմեր գիւղերը: Կը պարտաւորիմք նաեւ **դրացի գիւղացւոց** մարդասիրութեամբ խնամք տանել, եւ անոնց մտաւորական եւ նիւթական **պիտոյքներ** ընծայել: Ասանկ կացութեամբ **թշնամի** բնաւ չենք ունենար եւ մէկը մեզի հակառակ չի կենար»³¹:

Որքան պարզ եւ վեհ է Նորհայը իր ձգտումներով եւ որքան նման է հին հային: Խորիմաստ միտք, շրջանկատ մտածություն: Գող եւ ջուր, վարժապետ, քահանա, հաշտ կյանք, պետական հավատարմություն, համերաշխ դրացիություն՝ հայության ծանոթ, հարազատ խոտեր են, քաղած հայ լեռներից եւ դաշտերից: Այս ծրագիրը թելադրանք է հայ պատմական եւ այժմեական կյանքի: Մերձավոր նպատակը՝ պատենշ դնել պանդխտության շարժման դեմ, որ արդեն սկսել էր ծայրը եւ ամենակորստաբեր երեւույթն էր:

Թիմուրյանը չբավականացավ խոսքով, գործի մտավ: Մուշի դաշտում, Ս. Կարապետից ոչ հեռու Շկավդիան գյուղը գնեց հարյուր ոսկով³²: Ընկերները վատամարդ՝ լքեցին նրան: Ինքը մենակ տեղափոխվեց Ակնցի Մուշ... Բայց իրեւ զաղափարակիր մենակ չէր:



Մի քանի տարուց հետո նույն շավդի վրա ենք գտնում Գ. Սրվանձոյանցին: Հայրիկի աշակերտը խոսում է Բերլինի հուսախաբությունից հետո: «Փափաքելի է որ մեր դրամատերները իրենց ուշը դարձնէին Հայաստանի մէջ հողեր գնելու... մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, թուրք եւ քիւրդ պէյերուն վրայ իբրեւ օրէնսգէտ եւ քաղաքագէտ անձինք... Թող չսարսափին այնչափ Հայաստանէն հասած չարիքներէն, միթէ պակաս են նոյն իսկ եւրոպիոյ եւ մայրաքաղաքիս մէջ աւելի չարաչար չարիք...»

Հայաստանի ամենամեծ չարիքը իւր կարող որդոց հեռի մնալն է եւ զանի աղքատ եւ անպաշտպան ձգելը: Պէտք է հողեր գնել, պէտք է տեղ տեղ փոքրիկ պանք հաստատել, որոնք գոնէ հայը **պանդխտութեան դիմելէ ետ կը կենցեն**, պէտք է օրէնսգէտներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կը պաշտպանուին գոյից եւ կենաց զոհեր: **Հայաստանի մէջն է բուն հայկական խնդիրն, եւ մեք Պերլինի մէջ կորոնենք զայն...**³³:

Բերլինի սառն ջուրը սթափեցրել էր շատերին: Քաղաքական տրտունցները դրական արդյունք չտվին, եւ պատճառ եղան մեծ չարիքի, գաղթականության զորեղացման: «Ողբալ, անիծել եւ գաղթելու նպատակ ունենալ, այս է գաւառացւոց վիճակը, շարունակում է նույն Սրվանձոյանցը: Երբ սուլթանական կոմիսարները աշխատում էին խաղաղացնելու ժողովրդյան հուզված ալիքները, «օտար պետութեանց մարդիկներէն կային, որ կը մնային կամ կը շրջէին միշտ յուզելու եւ խռովելու **հայ ժողովուրդը ընդդէմ հայութեան**»: Դժգոհ ցոյց տալու «**Հայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան**, բողոքել եւ կռուել տալ **հայն ընդդէմ թիւրք եւ քուրդ բնակակցութեան**, եւ դժբախտաբար մեր զանազան դպսերէն ալ շատերը անգիտօրէն կը գտնուէին» ջանքեր եւ ցոյցեր նւիրելու այդ օտարին շահ առիթող եւ մեզ կործանումն բերող մքենայութեանց. անշուշտ խաբուած էին ոչինչ բաներով կամ սուտ խոստմամբ...»

Ո՛չ, եղբարք,-հառաչում է հուսահատ հայրենասերը,-այս չէր մեր ընելիքը, այդ ճանապարհը դէպի բաղձալին չէր հաներ: Այդ կեղծ բարերարները ոչ հայուն հորեղբայրն էին եւ ոչ հայուն քեռին, այլ աւելի ճարպիկ որսորդներ եւ մսագործներ, որ զմեզ էրէ վայրի, պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, **մեր փարախէն կուզէին խրտցնել, հեռացնել ու իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել**...³⁴

Ուշադիր լինիմք ակնածորեն այս խոսքերին: Մարգարեական շունչ կա նրանց մեջ: Սրվանձոյանցը շարել է այս գոհարները այն ժամանակ, երբ տակավին հեղափոխական շարժում չկար: Հայրենասիրությունը ճշմարիտ հայրենասիրության հատուկ զգայարաններ ունի եւ զգում, տեսնում է առաջիմաց ունակությամբ այն խմորումները, որ սպառնում են փոթորիկներ ծնել: Գ. Սրվանձոյանցի խրատները սուր փշերի նման ծակում են այսօր մեր մերկացած հոգիները...»

Արդ այս երկու պանծալի օրինակները ցույց են տալիս, որ մեր առաջ բաց էր մի ուրիշ ուղի, ուրիշ գործելակերպ, որ աչքաթող արհմը. այն՝ մեր հայրենի ավանդական ուղին էր, մեր անցյալից բխած եւ համապատասխան ներկա իրերի դրությամբ: Հիշածս երկու անձերը, թողնենք ուրիշներին, նրանց գաղափարակից, առաջարկում էին մեզ նախնի ճրագը, որպես ուղեցույց, այն ճրագը, որ պահել է եւ կպահեր, մեզ հայրենի անդաստանի ակոսների մեջ, կառաջնորդեր քաշել կյանքի ծանր լուծը, նման այն երկայնամիտ եզին, որ անուրը վզին ձգում է խոփը անմռունչ, պահելով իր ներսը կանաչ մարգագետնի կարողը, ձգում է, որոճալով, ո՛վ գիտե, որպիսի խորհրդավոր մտորմունքներ, իրեն միայն հայտնի, եւ պատրաստ ժայթքելու իր ներքին թափից եւ դիպող ժամին...

Այսօր մենք մենակ ենք մեր դիակների հետ: Ազավոր ենք, Մեծ եղեռնը մեր պարանոցին, մեղապարտ ենք բոլորս, ամեն ոք իր չափով, որը՝ գործով, որը՝ անգործությամբ: Այս գիտակցության վրա պիտի հիմնենք նոր գործունեությունը:

Այս հավետ սեւ օրին մոռանալու չենք, որ կյանքը դրած եւ սերտած օրերը մեր չունի, այլ քմահաճորեն թավալում է անակնկալ ալիքներ, երբ, ուր եւ որպես ուզում է: Վա՛յ մեզ, եթե նորեն համառության մեխը զարկած մեր ճակատին, կուզենք սանձել գոռ ալիքները այս կամ այն վարդապետության, որել տեսության, երասանակով:

Պետք չկա հրաժարվելու բարձրափայլ փարոսից, բայց թող նա մտի մեր խորաբափանց աչերի մեջ եւ ոչ անհայտ հորիզոններում: Գրկենք մանավանդ կյանքի աղոտ ճրագը, զույգ բազուկներով, եւ ընթանանք համրաքայլ, առանց բռնազրոսելու մեր ուղին, լուռ, առանց աղմկարար փող ու թմբուկի: Աղաղակը անախորժ է սզավորին: Լռենք. կա վսեմ լռություն, որի աղաղակները լսելի են ամենուրեք, եւ կան աղաղակներ, որ կորչում են ընդհանուր լռության մեջ:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Հայկական հարցը իբրեւ քաղաքական դատ երկու կողմ ունի, երկու ազգակներքին եւ արտաքին: Ներքին եւ անվանում այն ամենը, ինչ-որ բխում է հայերից, այն ջանքերն, որ անում ենք մենք՝ հայերս, գործի հաջողության համար, եւ արտաքին՝ շահագրգռված պետությունների եւ կամ նրանց դիվանագետների դիրքն ու տրամադրությունները:

Մեր ազգային պարտքը կատարած կլինենք եւ ապագա պատասխանատվությունից ազատ միայն այն դեպքում, եթե կարողանանք ասել, որ մենք՝ հայերս, մեր կողմից աշխատեցինք եւ արինք այն, ինչ որ պահանջում էր բուպեն եւ սպառնեցինք բոլոր հնարավոր միջոցները: Մեզ թվում է, թե որքան էլ շատ բան արած լինենք, տակավին անելիք ունենք եւ մեծ անելիք: Մեր դատը բարդ է եւ պահանջվում է տեսակ-տեսակ փաստարկություններ: Մի կարգի պատճառաբանություն, այն, որ մինչեւ այժմ հիմն է եղել եւ կա հայ դատի պաշտպանության, ստացած է իր լիակատար ամբողջությունը: Նշանախեց անգամ չի կարելի ավելացնել, առանց տարտամ կրկնաբանությանց երկյուղի, եթե գործը կմնա, իհարկե, նույն ձեռքերում, որ մինչեւ այժմ վարել եւ վարում են:

Այն անձինք եւ հաստատությունները, որոնք կոչված են պաշտպանելու հայ դատը ի պաշտոնե եւ կամ անպաշտոն, որոշ կուսակցական եւ հասարակական խավերի ներկայացուցիչներ են: Ինչպես եւ կոչվեն այն կուսակցությունները, որ այսօր հրապարակի վրա գործում դեր են կատարում, ինչ էլ լինեն նրանց ծրագրային եւ էական տարբերությունները, նոքա բոլորեքյան հասարակական տեսակետից միեւնույն են, քանի որ բոլորն էլ միեւնույն միջին դասակարգի կամ քաղքենիության եւ նրա համապատասխան մտավորականության հայտարարներն են, որոնց մտայնությունը կարելի է բնորոշել ընդհանուր առմամբ վարժապետություն բառով: Գործ եւ ածում այդ բառը ոչ հեզմական, այլ վեհ իմաստով: Դրա ներկայացուցիչներն են հայ մտքի եւ լեզվի, հայ մտավոր անդաստանի սպասավորները, որ այսօր կանգնած եվրոպական պետությանց առաջ պաշտպանում են հայ դատը:

Որքան էլ կարող, որքան էլ հնուտ եւ անձմվեր լինեն իրենց կոչման մեջ, բնական է, որ իրենց իսկ մտայնությամբ, ի վիճակի պիտի չլինեն գրկել դատի պահանջած փաստարկությանց ամբողջությունը, նրանց պաշտպանությունը լինելու է միշտ միակողմանի:

Ամեն պետության, ամեն ազգի մեջ գործում դեր է խաղում բարձր՝ նյութական եւ մտավորական իմաստներով հառաջացած դասակարգը: Արդի ժամանակները բուրժուական հասարակության գերիշխանության դար է, եւ այս հիմունքով արտաքին քաղաքականությունն իսկ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տնտեսական շահերի մրցման արտահայտություն: Բնական է, որ այսօրինակ քաղաքականության հիմնագիծը եւ նրա բեկվածները ըմբռնել եւ շահավետել կարող են ավելի շուտով բուրժուական մտայնության ունակները, քան մի ուրիշ:

Տխուր փաստ է, որ հայի նյութական և մտավոր հարստությունը, այլ խոսքով նրա բուրժուական դասը հայրենիքից դուրս է, սփռված ամենուրեք օտար աշխարհներում: Հայ ազգ է հայ հայրենիք՝ հավասար գաղափարներ չեն: Մեր հայրենիքն ավելի հետամնաց է, քան ազգը: Մեր երկիրը հազիվ հասած է գարգացման քաղցրեհոփության աստիճանին: Մինչդեռ հայրենի հողից դուրս ունենք խոշոր բուրժուազիա, բառի բուն իմաստով, մի բուրժուազիա, որ երբեմնակի տալիս է եվրոպական մեծության ներկայացուցիչներ: Հայերը հայտնի են առեւտրի և արդյունաբերության աշխարհում: Քաղաքական պայմանների պատճառով վտարվելով հայրենիքից՝ հայ հանճարը հարկադրված թառել է օտար շահաստաններում և համաշխարհային հռչակ է վաստակել: Այդ հռչակը նոր չէ: Տակավին դարեր առաջ հայը պատվավոր տեղ է գրավել այն ժամանակվա առեւտրական ծաղկյալ կենտրոններում և բացառիկ օղակ է եղել Արեւելքի և Արեւմուտքի առեւտրական և մինչեւ իսկ քաղաքական հարաբերությանց: Միայն բարքերի փարիսեցիներին է հատուկ խեթ աչքով նայել հայի վաճառականական ծիրերի վրա: Ժամանակակից քաղաքակրթության ազդակներից մինն է վաճառականությունը, և հայի դերը եվրոպական վաճառականության պատմության մեջ դեռ սպասում է իր առանձին պատմաբանին¹: Արդի ժամանակներում ևս ականատես ենք հայի շինարար գործունեության հայրենիքից դուրս տարբեր վայրերում, ուր նա հիմնել է փարթամ գաղութներ, նյութական և մտավոր հարստությանց կատարյալ շտեմարաններ: Պետք չէ մոռանալ, որ թիֆլիսն ու Բաքուն և կամ Պոլիսը ևս գաղթավայրեր են: Եթե այք անձեք արտասահմանի հայության՝ հին և նոր աշխարհների կենտրոններում խմբված մեր ուժերին, կարող ենք պնդել, որ եթե հայ հայրենիքը աղքատ է, սակայն այդպես չէ հայ ազգը: Հայ հայրենիքը՝ տգետ և հետամնաց, բայց այդպես չէ հայ ազգը ընդհանրապես: Ինչպես որ Անգլիայի ուժը միայն Բրիտանական կղզու վրա չէ, այնպես և հայի կարողությունները միայն Երեւան, Վան և Բիթլիս որոնելու չէ, այլևս հեռավոր շեն գաղութներում: Եւ ով է, որ պիտի երեւան հանի այս հանգամանքը և ի սպաս դնի հայ դատին, եթե ոչ ինքը՝ հայ բուրժուազիան կանոնավոր կազմակերպության միջոցով: Այսպիսով է, որ պիտի հրապարակ հանվի, որ հայ հայրենիքի քաղաքական բախտը սահմանելիս ի նկատի ունենալու է նաեւ նրա վտարանդի որդիների ուժն ու կարողությունները, նրանց ամբարած մտավոր և նյութական հարստությունները, որ գլխավոր հենարաններն են լինելու մեր հայրենիքի վերականգնման և տնտեսական բարգավաճման:

Այլևս նույն արտասահմանյան կազմակերպյալ հայ առեւտուրն ու արդյունաբերությունն է, որ կարող է իր ծանրության քարը նետել տնտեսական և առեւտրական այն հաշվեկշռի մեջ, որ ստեղծում է եվրոպական դիվանագիտության մեջ այս կամ այն տրամադրություններում Հայկական հարցի հանդեպ: Հայտնի է, որ միջին դարերից ի վեր Արեւելքի և մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի ազնվագույն ապրանքներն, ինչպես մետաքս, բամբակ, բուրդ, գոհարեղեն, կերպասներ, ծխախոտ, մրգեղեն հայ վաճառականության միջոցով է

արտահանվել եվրոպական շուկաները, այժմ էլ չնայելով բոլոր քաղաքական և այլ աննպաստ պայմաններին, հայերի մասնակցությունը այդ մթերքների առեւտրի մեջ անշահանակ չէ: Եթե հաշվելու լինենք նավթի, պղնձի և մարգարտեցի արդյունաբերությունն ևս, կարող ենք վստահել, որ հայի նշանակությունը պետք է ավելի բարձր գնահատել: Արդ՝ հայն իբր սոսկ առեւտրական միջնորդ եվրոպացիների համար, կարող է այս կամ այն չափով ազդեցություն ունենալ համապատասխան պետությանց տնտեսական քաղաքականության վրա Արեւելքում: Որքան էլ հոռետես լինենք մեր հիշած ուժերի նկատմամբ, նրանք համենայն դեպս ավելի արժեքավոր են, քան այն տնտեսական վեճերը, որ տեղի են ունենում օրինակ Հայաստանի շուրջը և հայ առեւտրականության ծայրը անհետեւանք չափտի անցնի եվրոպական դիվանագիտության մեջ: (Բերենք մի օրինակ. Մանչեստրի և Լոնդոնի 150-ի չափ հայ առեւտրական տների լուծման անգլիական մահուղեղեմի արդյունաբերության գործում խիստ արժեքավոր է, քանի որ նրանք մեծամասամբ բամբակի առեւտրով են զբաղվում, և նրանց միասնական դիմումն անգլիական կառավարության, թե իբր Կիլիկիայի հարցի այս կամ այն վճիռը պիտի որոշ ազդեցություն ունենա իրենց առեւտրի վրա, կրկնում են, այսպիսի դիմումը ավելի նշանակություն պիտի ունենար անգլիական դիվանագիտության համար, քան մեր աղերսագրերը և մարդասիրական կոչերը և պատմական իրավունքները):

Կես դար է², որ մեր արդար դատը միայն արյուն է բերում մեզ, կես դար է, որ մեր բոլոր գործուն ուժերը, կենսունակ և անձնվեր երիտասարդությունը, ամբողջ ժողովուրդը ողջակեզ եղավ մեր դատին, և ոչնչի հանգեցանք: Դարձյալ մտամոլոր և հուսաբեկ կանգնած ենք նույն պորբլեմի առաջ: Գործունեության եղանակը փոխել կամ նույնը ճիխացնել նոր գործելակերպով՝ անժխտելի անհրաժեշտություն է: Նոր գործելակերպը պիտի ծագե մինչեւ այժմ մեկուսացված, մեզ համար ամուլ, բայց ինքնընտանեցյալ գորեղ դասակարգից: Նրա լծակը լինելու է մեր առեւտրի և արդյունաբերության ներկայացուցիչների կուռ շաղկապը:

Անհիմն հոռետեսությունը նույնչափ արատավոր է, որչափ և ավելորդ շատախոսությունը: Միշտ դնելու է ամեն գործունեության սկզբում, որ առողջ հիմքերի վրա դրված գործը երբեք անպտուղ չի անցնում, եթե նույնիսկ բոլոր ակնկալիքը չի արդարացնում: Մեր առջեւ ունենք կենդանի օրինակ, որ կարող է մեզ խրախուսել և ոգի տալ: Գաղտնիք չէ, որ հրեական կապիտալը ոչնչից ստեղծեց Պաղեստինը³: Հայ կապիտալը պիտի գլխավոր նեցուկը լինի Նոր Հայաստանի: Հարկավ, տարբեր են մեր և նրանց կապիտալների արժեքը, բայց տարբեր է նաեւ Հայաստան և Պաղեստին ստեղծելու գործը: Մեկն արդեն գոյություն ունի, կենդանի մարմին է, իսկ մյուսը ստեղծվելու է գրեթե ոչնչից: Մեր հարցը դուրսին է նույնչափ, որչափ թույլ՝ մեր կապիտալը:

Մոռանալու չէ նաեւ այն, որ ինչ և լինի առաջարկածս կազմակերպության ազդեցությունը Հայկական հարցի վերաբերմամբ, սրանով չէ, որ պիտի սահմանափակվի նրա գործունեությունը և արդարացվի նրա գոյությունը: Հայ ար-

ոյունաբերողների եւ առեւտրականների Միությունը համահավասար է հայ գաղութների միության գաղափարին: Հայ գաղթավայրերի նյութական եւ բարոյական ուժերի շաղկապումը եւ նրանց միասնական գործունեությունը ինքնըստինքյան մի մեծ ձեռնարկ է, որ խոստանում է նոր զարկ տալ մեր կյանքին եւ այլ չափեր մտցնել մեր մտավոր եւ կուլտուրական անդաստանի մեջ:

Գործի նախաձեռնությունը առնելու են իրենց վրա Լոնդոնի եւ Փարիզի մեծատունները: Բավական է, որ մի քանի հայտնի եւ ազդեցիկ մարդիկ առեւտրի եւ արդյունաբերության աշխարհից հրապարակ նետվեն եւ կազմեն ծրագրյալ կազմակերպության կորիզը: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանց շուրջը կբոլորեն ուրիշները՝ արծագանք տալով մոտիկ եւ հեռու վայրերից: «Հայ առեւտրականների եւ արդյունաբերողների Միության կենտրոնական կոմիտե» անվամբ անմիջապես քայլեր կարելի կլինի անել Հայկական հարցի նկատմամբ, որի էության մասին խոսվելու է, երբ գործի մարմնալու նշանները հրապարակ կգան:

«ՀԱՅ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»

Կազմակերպչական

1. Հաստատված է «Հայ առեւտրականների եւ արդյունաբերողների Միության» կենտրոնական կամ կազմիչ մարմին (անդամների թիվը եւ ընտրության եղանակը որոշելու է կամ Փարիզ եւ Լոնդոն գտնվող առեւտրականների ընդհանուր ժողով գումարելով, եւ կամ նախաձեռնողների ուրույն հայտարարությամբ):

2. Կենտրոնական մարմինը կոչ է անում ամենուրեք անդամագրվել եւ կամ հիմնադիր դառնալ զանազան գաղթավայրերում:

3. Անդամների նկատմամբ «Միությունը» ունենալու է Առեւտրական պալատի նշանակություն եւ կատարելու է իրեն հատուկ գործեր՝ տալով ոյություններ, ստուգելով եւ հետեւելով հայ առեւտրի եւ արդյունաբերության զարգացմանը եւ թերեւս նպաստելով դրան: Ինչպես նաեւ հավաքելով բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք կարող են նյութ լինել նրա պատմությանը:

4. «Միության» գլխավոր նպատակն է լինելու զարկ տալ հանրօգուտ գործունեությանը՝ հայ կյանքի բոլոր ճյուղերում:

5. «Միության» միջոցները զոււարվելու են զանազան աղբյուրներից՝ ա) անդամավճար, բ) պարտավորյալ եւ հոժարական տուրք առեւտրական շրջանառությունից, գ) նվիրատվություն, դ) կտակներ եւ այլն:

«Հայ առեւտրական եւ արդյունաբերական Միության» կենտրոնական կոմիտեի կամ մարմնի առաջին գործը լինելու է իր նպատը բերել հայկական դատին, ներկայացնելով լուրջ հիշատակագիր Գերագույն խորհրդին⁴, մի հիշատակագիր, որ լրիվ պատասխան է տալու հարցի շուրջը ծագած դժվարություններին:

Հիշատակագրի էական կետերն են լինելու՝

1. Հայաստանն անջատվելու է Թուրքիայից նույն նկատումով, ինչ որ եղել է Միջագետքի⁵ եւ Սիրիայի անջատման ժամանակ: Ինչպես որ սրանք թուրքական բնակչություն չունեն, այնպես եւ Հայաստանը, որի ժողովուրդը հայ եւ քուրդ տարրերից է բաղկացած: Հիմնապես թուրքական լուծը այստեղ պահելը անպատեհություն է այս տեսակետից:

2. Հայաստանի սահմանների եւ փախստական բնակչության դարձի շուրջը եղած վեճերի սպառիչ բացատրություն: Նույնիսկ վիխոնյան սահմաններում⁶ կարող ենք տալ բնակչության այնպիսի խտություն⁷, որպիսին տեղի ունի Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում⁸: Ավելին պահանջել Հայաստանից անարդարություն է:

3. Հայ պետության անկենսունակության կասկածներն անհեթեթություն է. որքան եւ անկենսունակ, այն ավելի գոհացուցիչ պիտի լինի, քան թուրքական ռեժիմի ստեղծած կացությունը: Խնդրին պետք է մոտենալ ոչ թե եվրոպական չափանիշով, այլ թուրքական:

4. Հարկավոր ժանդարմների (մոտ 4000-5000 հոգի) եւ նրանց պահպանության ծախսը իր վրա է առնում Միությունը:

5. Ֆինանսական դժվարությունները հարթելու համար Միությունը կարող է երաշխավորել պետք եղած փոխառություն պետությունների կողմից:

6. Հայ պետության պաշտոնեության կազմակերպության գործում եւս Միությունը բերում է իր նպաստը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ

Լոզանի պայմանագրից /1/ հետո Հայկական հարցը մոռացվել է: Ոչ միայն պաշտոնական շրջանները, այլև մամուլն էլ դադարել է նրա մասին խոսելուց: Կարծում են, որ լուրջությունը տվյալ դեպքում առանձնահատուկ իմաստություն է: Հավասարապես լուրջություն է պահպանում նաև Ազգերի Լիգան, այն հաստատությունը, որը կոչված է իրագործելու բարձրագույն քաղաքական արդարադատությունը:

Միակ երկիրը, որտեղ արդարության զգացումը իրեն զգացնել է տալիս՝ Ամերիկան է: Անցյալ տարի² ամերիկյան մամուլը աղմուկ բարձրացրեց կառավարության կողմից թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցչի ընդունելության կապակցությամբ: Հասարակական կարծիքը վրդովված էր, որ կառավարությունը հնարավոր էր համարել, թեև կիսապաշտոնական, թույլատրել երկիր մուտք գործելու թուրքիայի ներկայացուցչին, այն բանից հետո, երբ սենատը մերժել էր Լոզանի պայմանագիրը³ և անհրաժեշտ էր գտել անջատ համաձայնություն կնքել թուրքիայի հետ:

Այս տարի, մայիս ամսին, Հայկական հարցի վերաբերյալ մեծ ճառով սենատում հանդես եկավ սենատոր Քինգը: Ընթացիկ տարվա հուլիսի 28-ին լրացավ Լոզանի պայմանագրի ժամկետը: Քինգը ենթադրում էր, որ այն վերանայելիս հնարավոր կլինի առաջ քաշել Հայկական հարցը: Լոզանում թույլ տրված սխալի ուղղման նպատակով: Եվրոպական մամուլը, ինչպես եւ հարկ էր սպասել, սենատորի ելույթը լուրջամբ շրջանցեց: Մինչդեռ նրա ճառը նշանակալի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Քինգը Հայկական հարցը դիտարկում է ոչ նրա միջազգային ծավալով. նա հարցին մոտենում է բացառապես նրա նկատմամբ Ամերիկայի վերաբերմունքի տեսանկյունից⁴: Միացյալ Նահանգների կառավարությունը, հռետորի կտրուկ արտահայտությամբ, Հայկական հարցում իրեն պահել է ոչ միայն շնականորեն, այլև դավաճանաբար: Այսքան ծանր մեղադրանքը Քինգը լուսաբանում է մի շարք փաստերով:

1919թ. փետրվարին, Քենալի ելույթից շատ առաջ, դաշնակիցները պատրաստ էին լուծել Հայկական հարցը բարյացակամորեն, երբ հանկարծ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը հայտարարեց հարցի լուծմանը մասնակցություն ունենալու իր ցանկության մասին և խոստացավ վերջնական պատասխանը⁵ ներկայացնել նույն թվականի օգոստոսին կամ սեպտեմբերին:

Ելելով Նահանգների նկատմամբ տածած հարգանքից, դաշնակիցները, հասկանալիորեն, հետաձգեցին հարցի քննարկումը մինչև խոստացած պատասխանի ստացումը⁶:

Այդ միջոցին Ամերիկայում բորբոքվեցին կրքերը Վերսալի պայմանագրի շուրջ: Կառավարությունը չկարողացավ խոստացած ժամկետին տալ պատասխան: Այդ պարագան տխուր անդրադարձ ունեցավ երիտասարդ Հայաստանի հանրապետության ճակատագրի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր թուլե-

լիկների և թուրքերի սպառնալիքի տակ: Սկսվեց Քենալի ազգայնական շարժումը: Դաշնակիցները որոշեցին Հայաստան ուղարկել զորքեր, զենք և զինամթերք: Այդ մասին նրանք հաղորդեցին Միացյալ Նահանգների պետական քարտուղարին 1919թ.⁷ սեպտեմբերի 5-ի նամակով: Սենատորներ Լոջը և Ուիլյամսը շտապեցին նույն ամսի 8-ին առաջարկ մտցնել սենատ այն մասին, որպեսզի Միացյալ Նահանգները իր վրա վերցնի այն օգնությունը հայերին, որը ծրագրել էին դաշնակիցները: Գործը հանձնվեց սենատական հանձնաժողովին, որի ղեկավարն այն ժամանակ Հարդինգն էր՝ երկրի ապագա նախագահը⁸: Հանձնաժողովը գումարվեց հոկտեմբեր ամսին և խոստացավ իր եզրակացությունը տալ նոյեմբերին: Բայց զեկույցը սենատ ընկավ միայն 1920 թ. մայիսի 14-ին⁹: Ուշ էր արդեն: Հայկական հանրապետությունը ընկավ խորհրդային Ռուսաստանի և քենալական թուրքիայի կրկնակի հարվածների տակ¹⁰:

Առավել եւս անոթալի է, ինչպես պնդում է Քինգը, ամերիկյան պատվիրակության վարչագիտը Լոզանի 1923թ. խորհրդաժողովում: Դաշնակից տերությունները, նախապես համաձայնության գալով իրար հետ, խորհրդաժողովի քննարկմանը հանձնեցին թուրքա-Հայաստանի հողերում, ռուսական Հայաստանից առանձին, որն այդ ժամանակ ընկել էր խորհուրդների իշխանության տակ, ինքնուրույն Հայաստան ստեղծելու մասին հարցը: Որքան էլ տարօրինակ է, բայց փաստ է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը չպնդեց այդ նախագծի վրա: Պատվիրակության վարչագծի դրդապատճառները մինչև այժմ չեն պարզվել: Տիաճ լուրեր են պտտվում այն մասին, որ ամերիկյան պատվիրակությունը գաղտնի հարաբերությունների մեջ էր եղել թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, ընդ որում թուրքերը խոստացել էին շահագրգիռ ամերիկյան խմբերին նավթահանքերի մենաշնորհային իրավունքներ տրամադրել, պայմանով, որ պատվիրակությունը հրաժարվի Հայաստանը պաշտպանելուց:

Համենայն դեպս, ստուգապես հայտնի է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը հակառակում էր Մոսուլի նավթի նկատմամբ անգլիական հավակնություններին և բաժին պահանջեց ամերիկյան նավթային տրեստների համար: Հայտնի է նաև, որ թուրքերը պաշտպանում էին ամերիկյան պատվիրակության պահանջները:

Խորհրդաժողովին մասնակցած անձանց հավաստիացումները կասկած չէին թողնում այն մասին, որ Հայկական հարցը առեւտուրի առարկա էր դարձել, և որ ամերիկյան նավթային տրեստները, շնորհիվ պատվիրակության ջանքերի, անգլիական ընկերությունից ստացան Մոսուլի նավթի մի մասը: Այդ պարագայի վրա սենատի ուշադրությունն էր հրավիրել նույն Քինգը 1928թ. մարտի 4-ի նամակով, կցելով հանգամանալից զեկուցագիր, որի պատճենները ուղարկվել էին սենատի բոլոր անդամներին:

Անորոշ քաղաքականությունը տխուր դեր խաղաց Հայկական հարցում հետագայում եւս: 1927թ. նոյեմբերի 19-ին, հենց այն օրը, երբ Քենալի ներկայացուցիչը թողնում էր Անկարան՝ ուղեւորվելու Ամերիկա, պետական դեպարտա-

մենտը հարկ համարեց հանդես գալու տարօրինակ հայտարարությամբ այն մասին, որ Հայկական հանրապետությունը բաժանված է Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ, եւ որ այն այլեւս գոյություն չունի: Այստեղ եւս դեր խաղաց նավթը: Ըստ Ստանդարտ Օյլի տրամադրության տակ եղած տվյալների, Հայաստանը, հանգուցյալ պրեզիդենտ Վիլսոնի գծած սահմաններում, ունի նավթահանքեր, որոնք չեն գիջում Մոսկվի շրջանին: Ստանդարտ Օյլը եւ Գոլֆ Ռայֆայնինգը ժամանակին հայտ էին ներկայացրել այդ նավթահանքերի համար: Նրանց թվում էր, որ դրանց մշակումը ավելի դյուրին ու հասարակ է ստանալ Թուրքիայից, քան Հայաստանից: Դրա համար էլ նրանք ստիպել էին պետական քարտուղարին դիմելու հիշյալ քայլին:

Այնուհետեւ Քինգը թվարկում է հայերի ռազմական վաստակը եւ ընդգծում է այն պարագան, որ Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից հետո հայկական երկրապահ զորամասը համարձակություն եւ արիություն ունեցավ 8 ամիս շարունակ դիմակայել թուրքական զորքերին, եւ այդ այն ժամանակ, երբ Արեւելքում դիմակայության ամեն մի օրը այնքան թանկ էր արեւմտյան ռազմաճակատում:

Փոխանակ հայերին տալու այն, ինչ նրանք վաստակել էին, դաշնակիցները դավաճանեցին նրանց, իսկ ամերիկյան պատվիրակությունը Լոզանում այնպես պահեց իրեն, ինչը վայել չէ մեծ հանրապետության արժանապատվությանը: 1924թ. ապրիլի 3-ին Քինգը առաջարկեց սենատին հետաքննություն սկսել այդ գործով: Բայց դրան խանգարեց պետական քարտուղարը¹¹: 1928թ. ապրիլի 16-ին Քինգը կրկնեց իր առաջարկը: Սենատն ընդունեց այն եւ հանձնեց արտաքին գործերի հանձնաժողովի եզրակացությանը: Մեկ ամիս անց Կոստանդնուպոլսում նախկին դեսպան Ջեյմս Ջերարդը դիմեց հանրապետության նախագահին¹²՝ հույս հայտնելով, որ սենատոր Քինգի առաջարկը խոչընդոտների չի հանդիպի պետական քարտուղարի կողմից:

Որպես եզրափակում իր ճառի, Քինգը ցավ է հայտնում, որ կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում հակառակ է ընթացել դաշնակիցների խոստումներին եւ չի համապատասխանում միջազգային պարտավորության ըմբռնումներին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Հայաստանը պատմական առումով բավական ընդարձակ երկիր է, փոքած այն սարահարթի վրա, որ բարձրանում է Սեւ ու Կասպից ծովերի եւ Միջագետքի տափաստանների միջեւ, Եփրատ գետի երկու ճյուղերի եւ Արաքսի ջրաբաշխներում: Չիզ դարերի ընթացքին երկիրը կարողացել էր պահել մերձավոր հարազատությամբ իր ազգային նկարագիրը՝ մինչեւ վերջին մեծ պատերազմը: Հայերն իրենց համեստ նպաստը բերին դաշնակից պետությունների դատին եւ հույս ունեին, որ իրենց երկիրը վերջապես պիտի վերակենդանանար, հաղթական պետությունների խոստումների համաձայն, ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրելու համար: Սակայն հանգամանքներն այնպես բերին, որ հայ հույսերը ի դերեւ անցան, եւ հայության, եւ հայ երկրին հասցրած մահացու վերքերը մնացին անբուժելի:

Մեծ պատերազմի ժամանակ թուրքական Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը բնաջինջ եղավ բռնի տարագրության մութ ճանապարհների վրա: Ռուսական կայսրության անկումով թուրք զորքերը խուժեցին ռուսական Հայաստան եւ մեծ խժոժություններ կատարեցին նաեւ այնտեղ, եւ թեեւ Թուրքիան չկարողացավ անել այն, ինչ իր հողում, բայց ազդեցություն գործեց կովկասյան ազգամիջյան քաղաքականության վրա ի վնաս հայերի: Այս պարագաների շնորհիվ Հայաստանի անունը մնաց այսօր կառչած նախկին մեծ տարածության մի անմշան մասի վրա, այն, որ ներկայումս կոչվում է Խորհրդային Հայաստան եւ մտնում է Ռուսական Խորհրդային Միության մեջ:

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Շատերը կարծում են, որ Խորհրդային կոչված Հայաստանը նույնն է, ինչ նախկին, այսինքն՝ նախապատերազմյան Ռուսահայաստանը: Մինչդեռ իրականում Խորհրդային Հայաստանը նախկին Ռուսահայաստանի հազիվ կեսն է կազմում միայն: Մյուս կեսը գրավել են իր հարեւանները՝ Թուրքիան եւ սրա օժանդակությամբ՝ Ադրբեջանը եւ Վրաստանը:

Պետք է գիտենալ, որ երբ բոլշեիկները իշխանության գլուխ անցան 1917թ., անդրկովկասյան ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները եւ ադրբեջանցիք, չուզեցան իրավունքներ հպատակվել նրանց, մի քանի ամիս չանցած՝ 1918թ.ապրիլ 22-ին հայտարարեցին, որ Անդրկովկասը անջատվում է Ռուսաստանից եւ կազմում անկախ պետություն: Ճիշտ այդ ժամանակ, երբ ռուսական բանակը թողնելով ճակատը, քաշվում էր դեպի Ռուսաստան՝ մասնակցելու հողերի բաժանմանը, տաճիկ զորքերը սպառնում էին անցնել հարձակման: Վրացիք եւ ադրբեջանցիք, տաճիկների ճնշմամբ, գուցե եւ չկամեցան պատերազմել տաճիկների դեմ, հայտարարեցին, որ իրենք դուրս են գալիս Անդրկովկասյան դաշնակցությունից եւ կազմում ինքնուրույն Վրաստան եւ ինքնուրույն Ադրբեջան: Սրանով հայերը մնացին մեն-մենակ տաճիկ զորքերի դեմ: Երկու հարեւանները՝ վրացիք եւ ադրբեջանցիք ոչ միայն չօգնեցին հայերին, այլեւ օգտվեցին նրանց ծա-

նր դրությունից եւ տիրացան սահմանակից հողերին, որոնք աշխարհագրապես եւ ազգագրապես պատկանում էին Հայաստանի բարձրավանդակին: Կրացիք գրավեցին հայաբնակ Վխալքալաքի գավառը եւ Բորչալուի հայկական մասը, ադրբեջանցիք՝ Լեռնային Ղարաբաղը եւ Գանձակի հայաբնակ մասը: Տաճիկ զորքերը հանդիպեցին կատաղի դիմադրության: Երկու մեծ ճակատամարտեր (Սարդարապատ եւ Ղարաբաղի սա) տաճիկների առաջխաղացումը կասեցրին: Նրանք ստիպված բավականացան կորզելով այն հողերը, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսիո նոր տերերը՝ բոլշեիկները, զիջել էին թուրքիային՝ Կարսի ամբողջ շրջանը եւ Երեւանի նահանգից էլ՝ Երասխի ավերը:

Ղաշնակից պետությունների հաղթությամբ տաճիկները ստիպվեցին պարպել բռնագրավված հողերը, իսկ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի կողմից սահմանները մնացին անորոշ եւ վիճելի: Շուտով սկսվեց միլլի ազգայնական շարժումը¹, եւ տաճիկները նորեն հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Նրանք օգտվելով Ղաշնակից պետությունների անտարբերությունից՝ բռնի տիրացան առաջնորդ գրավված հողերին, այսինքն՝ Կարսի շրջանը եւ Երեւանի նահանգի հողային շերտերը երասխի երկարությամբ: Միեւնույն ժամանակ արշավեցին եւ բոլշեիկները Բաքվից ու տիրացան Հայաստանին, խոստանալով վերականգնել Հայաստանի սահմանները, բայց չկատարեցին իրենց խոստումը եւ թողեցին տաճիկներին գրավված հողամասերը, ինչպես եւ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ վիճելի սահմանային խնդիրները չվերաքննեցին:

Անդրկովկասը հաշվվում է 195 հազար քառ. կմ: Նրանից 67 հազար քառ. կմ կազմում է Հայաստանը՝ իր բնական սահմաններով առնված. ուրեմն մոտավորապես 1/3 մասը, բայց շնորհիվ բացատրածս պարագաների, Հայաստանը ներկայումս տեր է միայն 28 հազար քառ. կմ, պակաս, քան կեսը իրեն պատկանելի երկրամասերի²: Ըստ 1925թ. բոլշեիկյան մարդահամարի, այս տարածության վրա ապրում է մոտ 867 հազար մարդ, որից 748 հազարը՝ հայ: Վրաստանին անցած հայկական հողամասերի վրա ապրում են 110 հազար, Ադրբեջանին անցածում՝ 200 հազար: Ուրեմն, հայ հողի վրա կենտրոնացված են 1 միլիոնից ավելի հայ: Վրաստանի մյուս մասերում հաշվվում են մոտ 200 հազար հայ, իսկ Ադրբեջանում՝ 100 հազար: Այսպիսով՝ Անդրկովկասում ապրում է մոտ 1300000 հայ:

Այս պատերազմից առաջ հայերի թիվն Անդրկովկասում 1786000 էր, որով հայերը կորցրել են, եթե միայն ճշմարիտ է բոլշեիկյան մարդահամարը, մոտ 400 հազար մարդ: Պետք է ասել, որ մյուս ազգերը եւս նվազել են թվով, ընդհանուր թիվը, որ պատերազմի նախօրեին հասնում էր 7 միլիոնի, այժմ հաշվվում է 5,5 միլիոն: Ուրեմն, 1,5 միլիոն կորած է: Վրացիները կորցրել են միայն 80 հազար մարդ, առաջ նույնչափ էին, որքան հայերը՝ 1784000, այժմ հաշվվում են 1703000: Մեծ է նաեւ ադրբեջանցիների կորուստը՝ մոտ 1 միլիոն, եթե վստահելի են բոլշեիկյան թվերը. թուրքերը պատերազմից առաջ 2300000 էին, այժմ՝ 1300000:

Այսպիսով, հայերին բաժին ընկավ Անդրկովկասում մի աննշան հողամաս՝ մոտ 28 հազար քառ. կմ տարածություն, եւ պակասեց 900 հազար ազգաբնակչություն: Հայերը զրկվեցին դարավոր աշխատանքի արդյունքներից: Մի ամբողջ դար Կովկասը խաղաղ կյանք վարեց ռուսական հովանու ներքո եւ մեծ առաջադիմություն ապրեց մտավոր թե՛ նյութական տեսակետից: Երկրի կարողությունները դիզված էին երկու խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիս եւ Բաքու: Մեկը փոխարքայության մայրաքաղաքն էր, ուր կենտրոնացված էին վարչական, կրթական, դատական եւ զինվորական հաստատությունները, մյուսը՝ նավթի արդյունաբերության քաղաք էր համաաշխարհային չափով: Երկուսում էլ հայերը թե՛ թվով, թե՛ նշանակությամբ առաջին տեղն էին գրավում: Երբ կայսրությունը քայքայվեց եւ Անդրկովկասը գատվեց ու հետո բաժանվեց երեք ազգային միությունների, Թիֆլիսն իր վիթխարի հարստությամբ ընկավ վրացիների ձեռքը, որպես իրենց պատմական մայրաքաղաք: Բաքուն անցավ ադրբեջանցիներին: Հայերը ստիպված տեղի տվին եւ քաշվեցին Երեւան, թողնելով այն բոլոր մտավոր եւ նյութական գանձերը, որ դիզել էր հայ բուրժուազիան: Երկու հիշյալ քաղաքները նշանավոր էին ոչ միայն կովկասյան, այլեւ համառուսական չափանիշներով եւ այդ զարգացմանը հասել էին շնորհիվ հայ բուրժուազիայի տոկոսն եւ աշխատասեր ոգուն եւ ձեռներեցության:

Արդ, այս բոլորը թողնելով, հայերը քաշվեցին Երեւան՝ մի գավառական աննշան քաղաք, հազիվ 30 հազար բնակչությամբ: Մինչդեռ Թիֆլիսի բնակչությունը պատերազմի օրերին հասել էր մոտ 300 հազարի, որից 200 հազարը հայեր էին: Երեւանը միակ քաղաքն էր մնացել, մյուս հայ քաղաքները ավերել էին տաճիկները, Կարսը ավերել եւ գրավել, Ալեքսանդրապոլը կողոպտել ու քարուքանդ արել եւ Շուշին կործանել: Հայ մասնուկ կառավարությունը պետք է աշխատեր նախ մայրաքաղաք ստեղծել՝ փոքրիշատե հարմարավետ շենքեր կառուցանելով պետության տարրական կարիքների համար կամ եղածը հարմարեցնել կրթական, դատական, վարչական հաստատությանց՝ շենքեր, միջնակարգ դպրոցներ, համալսարան, թատրոն, գորհնոցներ եւ այլն:

Հայաստանի նոր կառավարությունը³ կլանված է նման շինարարական աշխատությամբ: Տիրող կարգերի հետեւանքով, անհատական գործունեության ասպարեզ չկա, որով եւ երկրի բարգավաճումը դժվարանում է կամ շատ դանդաղ է քայլում: Երեւանի նահանգը պատերազմական բեմ էր եղել, եւ տաճիկների արշավանքի շնորհիվ երկրի տնտեսությունը բոլորովին խախտվել է ու ընկել: Ահազին աշխատանք է հարկավոր վերականգնելու ավերված եւ կողոպտված երկիրը:

Հայաստանում, ինչպես եւ Խորհրդային Ռուսիայի մյուս երկրներում, տիրում են նույն քաղաքական եւ հասարակական կարգերը, ինչ որ Ռուսիայում: Սակայն մարտական կոմունիզմը⁴, մտնելով Հայաստան, պետք է հիասթափվեր՝ տեսնելով, որ կոմունիստ մշակների համար ոչ մի հունձ չկա: Ուրիշ խոսքով, Հայաստանում բուրժուական դաս չկար եւ ընդհանրապես հարստություն չկար. ո՛չ գործարաններ, ո՛չ բանկեր, ո՛չ այն հոյակապ պալատաման տները,

որ կային թիֆլիս ու Բաքու, եւ որոնց շնորհիվ հայ բուրժուազիան դեռ կայսրության ժամանակ նախանձ էր հարուցանում զանազան կառավարչական եւ հասարակական շրջանակներում: Կողոպտելու եւ կամ համայնացնելու գույք չկար: Հազիվ մի քանի գործարաններ, որոնցից ամենամշակավոր կոնյակի եւ գինիների գործարանն էր⁵: Հայաստանում բացակայում էր նաեւ բանվոր դասակարգը, որի անունից կարելի լիներ խոսել եւ գործել, ինչպես ընդունված է կոմունիստ բոլշեւիկների մոտ:

Այս է պատճառը, որ բոլշեւիզմի առաջին շրջանում, երբ թիֆլիսի եւ Բաքվի բուրժուազիան սոսկալի հալածանքների ու կողոպուտի էր ենթարկված տեղական կոմունիստ կառավարողների կողմից, Հայաստանում կյանքը համեմատաբար հանգիստ էր: Պատճառը հայ կոմունիստների մեղմությունը չէր, այլ այն, որ, ինչպես ասացինք, կողոպտելի դասակարգ չկար, ո՛չ գնդակահարվելու չափ հարուստ մարդ եւ ո՛չ աքսորվելու արժանի անձ: Հայ մտավորականները եւս համեմատաբար հանգիստ վիճակի մեջ էին, որովհետեւ բուրժուական խոշոր դեմքերը թիֆլիս եւ Բաքու էին: Հայաստանում ապաստանել էր առավելապես միջին ու ստորին դասի մտավորականությունը՝ ուսուցիչներ, գրողներ, գիտնականներ, որոնք ահարկու չէին ո՛չ իրենց աշխարհայացքով եւ ո՛չ նյութական դրությամբ:

Բոլշեւիզմի երկրորդ շրջանը⁶ ահավոր եղավ եւ շարունակում է լինել նաեւ Հայաստանի համար: Բուրժուազիային տապալելուց հետո բոլշեւիկ կառավարությունը հայտնի է, որ սկսեց հետապնդել գյուղացիությանը՝ կոլեկտիվ տնտեսություն ստեղծելու ձգտումներով: Հնգամյա կոչված ծրագրի մասին է խոսքս⁷: Բռնի միջոցներով ստիպել գյուղական սեփականատերերին հրաժարվել իրենց գույքից՝ հանուն համայնական տնտեսության, հակառակ է մարդկային բնավորության: Ուստի եւ մեծամեծ աղետներ հասցվեց ամենուրեք գյուղացիությանը: Հայաստանը, որպես հողագործ երկիր, նույն փորձանքին ենթարկվեց, եւ նրա տնտեսությունը հիմնովին քայքայվեց: Պետք է գիտենալ, որ Հայաստանի հողային պայմաններն այլ են, քան Ռուսիայում: Գուցեեւ հնարավոր է լայնարձակ տնտեսություններ ստեղծել ռուսական միանման տափաստաններում՝ բաժանելով դրանք մինչեւ իսկ հավասար հողաբաժինների, հավաքաբար կամ համայնավար մշակելու համար: Այդ անհնարին է Հայաստանում: Այն բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով եւ խոր-խոր ծորերով կտրտված երկիր է, ուր ամեն մի անկյուն իր հողային առանձնահատկությունն ունի եւ կլիմայական տարբերությունը: Երկրի մոտ 30 տոկոսը պիտանի չէ որեւէ մշակույթի համար՝ բաղկացած լինելով մերկ լեռներից, սեպածեւ ժայռերից, լճերից եւ շոռերից (=աղի հողեր), 10 տոկոսը անտառներ եւ մացառներ են, 40 տոկոսը՝ արոտատեղիներ են ալպյան բարձրության: Հազիվ 20 տոկոսը պիտանի է մշակույթի: Կլիմայական տեսակետից Հայաստանը ներկայացնում է երեք շրջան կամ շերտ. առաջինն ունի 500-1000 մ բարձրություն, երկրորդը՝ 1000-2000 եւ երրորդը՝ 2000-4000 (Արարատը 5,100 մ է)⁸: Առաջին շերտը բռնում է Արաքսի հովիտը. այստեղ մշակվում են բամբակ, բրինձ, խաղողի այգի եւ ուրիշ պտուղներ, բանջարա-

նոցներ: Երկրորդ շերտը հատկացված է հացահատիկներին եւ երրորդը՝ անասնապահության:

Հայաստանի տարածությունը ներկա սահմաններում 28000 քառակուսի կիլոմետր է, 20 տոկոսն անում է 5000 քառ. կմ կամ 560000 հեկտար: Սրա կեսը հատկացված է ցորենի եւ տալիս է տարին ոչ ավելի, քան 230000 տոննա հատիկ: 50000 հեկտար տրվում է բամբակի մշակույթի եւ տալիս է 28000 տոննա բամբակ, խաղողի այգիները տալիս են մոտ 53000 տոննա. պատերազմից առաջ Երեւանի նահանգը (ուրեմն՝ Նախիջեւանի եւ Սուրմալուի գավառները հաշված) տալիս էր 90000 տոննա: Արդի կառավարությունը ծրագրել է մշակույթը հասցնել՝ ցորեն մինչեւ 340000 տոննա, բամբակը՝ 28000, խաղողը՝ 76000: Ծխախոտի մշակույթը նոր է սկսված, շնորհիվ թուրքահայ գաղթականների, այն տվել է 342տ ծխախոտ, ծրագրված է հասցնել մինչեւ 1625: Բրնձի մշակումը ներկայումս չի խրախուսվում, նախքան պատերազմը տալիս էր մոտ 10000տ:

Երկրի բերքի ընդհանուր արժեքը, հաշվելով նաեւ պանրագործությունը, համարում են 71 մլն ռուբլի, ծրագրված է հասցնել 105 միլիոնի: Չմոռանանք հիշել, որ Հայաստանը հարուստ է հանքերով, որոնց մեջ վաղուց հայտնի են եւ մշակվում են Ալավերդու եւ Կապանի պղնձի հանքերը, որ արտադրում են տարեկան 5000-6000 տոննա զտված պղնձ: Սակայն Հայաստանի պղնձը, ինչպես մի քանի ուրիշ արտադրություն, գտնվում է կենտրոնական իշխանության տրամադրության տակ, այսինքն՝ Համախորհրդային զանձարանն է մտնում, որի փոխարեն Մոսկվան լրացնում է Հայաստանի տարեկան բյուջեի մասը: **Հայաստանի բյուջեն հաշվվում է ընդամենը 16 մլն ռուբլի:**

Այսպես, Հայաստանի տնտեսական դրությունը նախանձելի չէ: Ռուսական կայսրության ժամանակ Կովկասի արդյունաբերական երակը զարկում էր թիֆլիսում եւ Բաքվում: Երեւանի նահանգը, այժմյան Հայաստանը, հետամնաց անկյուններից էր, ուր չէր խրախուսվում եւ արդարանում որեւէ արդյունաբերական ձեռնարկ: Առանց տեղական արդյունաբերության, առանց գործարանային կյանքի, երկիրն անկարող էր լուկ իր բերքերով բավարարել բնակչության պետքերը: Հացն անգամ բավական չէր, եւ պակասը ստացվում էր Հյուսիսային Կովկասից: Ժողովուրդը հարկադրված դուրս էր գալիս աշխատանք որոնելու մեծ կենտրոններում՝ մասնավորապես Բաքվում եւ անդրկասպյան երկրներում: Ներկայումս այդ հնարավորությունը եւս չունի ժողովուրդը եւ տառապում է աղքատության մեջ, մանավանդ որ երկրի նոր տերերը կտրել են անհատական ձեռներեցության թելերը:

Հայ կոմունիստական կառավարությունը աշխատում է բարձրացնել տնտեսական կյանքը, բայց ցայժմ զգալի արդյունք չեն տվել նրա ջանքերը: Պատճառը, անշուշտ, ընդհանուր կացության մեջ պետք է որոնել: Բոլշեւիկ աշխարհայեցողությունը եւ պետական հասկացությունը, որքան նպաստավոր, նույնքան եւ առավել մեծ չափով արգելիչ են իսկական շինարարության: Բոլշեւիկ ղեկավարները ամեն տեղ, այնպես էլ Հայաստանում, առանձին ուշադրություն

են դարձնում ժողովրդական կրթության վրա, արթնացնելով նրա մեջ ինքնագիտակցության զգացումը գրագիտության եւ բանավոր քարոզչության միջոցներով: Այս ջանքերը, անշուշտ, արժանի կլինեն անեն զովասանքի, եթե չկրեին նեղ կուսակցական, սոցիալիստական ոգի: Հայաստանը եւս ողողված է մարքսիստական գրականությամբ, անթիվ եւ անհամար բրոշյուրներով եւ հաստատվոր հատորներով, որ սակայն մնում են մասնավոր շրջանների հետաքրքրության նյութ եւ չեն յուրացվում ժողովրդական լայն խավերի մեջ:

Ազգային մշակութի հաստատությունները եւս պակաս չեն Հայաստանում: Երեւանում կա այսօր համալսարան, անասնաբուժական ինստիտուտ, արվեստի եւ գիտության ինստիտուտ, կոնսերվատորիա, թատրոն եւ բազմաթիվ դպրոցներ: Համալսարանն ունի հետեւյալ յոթ ֆակուլտետներ՝ տնտեսական, տեխնիկական, բժշկական, մանկավարժական(պատմա-բանասիրական), բնախոսական, բնագիտական-մաթեմատիկական, հասարակական գիտությունների⁹: Ուսանողների թիվը առաջին տարիներին հաշվվում էր մոտ 900, այժմ ավելի քիչ է: Ուշադրության արժանի է թատրոնի նոր շենքը¹⁰:

Կրթական ասպարեզում շատ ավելի առաջադիմած կլինեք Հայաստանը, եթե բուլշեիկյան նեղ ու հատվածական հայացքը չտիրեր կրթության եւ գիտության վերաբերյալ: Ընդհանրապես ազգայնության ոգու, որ զարթնել է Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում եւ խրախուսվում է կենտրոնի կողմից, ցրված հայ մտավորականությունը ստիպված եկել ասպատանել է հայրենիք, եւ այժմ Երեւանը ունի կրթված եւ մասնագետ ու գիտուն անձերի մի մեծ բանակ: Երկրի մտավոր կյանքը մեծ թռիչք կատարող շնորհիվ այս ամբարված ուժերի, եթե տիրող կարգերը արգելք չլինեին նրանց անկաշկանդ գործունեության: Հուսով եմ, որ այս հակիրճ տեսությամբ որոշ գաղափար կարելի է կազմել ներկա Խորհրդային Հայաստանի դրության մասին, առանց մանրամասնությանց մեջ մտնելու: Կուզեմ անցնել այժմ հայ գաղութներին:

2. ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Հայ գաղութները բաղկացած են գրեթե բացառապես թուրքիայի հայերից եւ հետեւանք են ոչ թե երկրի բնական աճման, այլ թուրք թշնամի քաղաքականության: Վերջին հիսուն տարվա ընթացքում հայերը շատ եւ շատ հալածանքներ կրեցին թուրքիայում: Եվրոպան հայի տառապանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ գիտե, քան նրա որեւէ ուրիշ հատկության: Կարիք չկա կանգ առնել այս տխուր իրողության վրա: Վերջին մեծ պատերազմը այնպիսի արհավիրք բերեց հայերին, որ մոռանալ տվեց նախկին բոլոր աղետները:

Թուրքական Հայաստանի վերանորոգումների խնդիրը, որ ծագել էր եւ միջազգային սեղանի վրա էր 1878 թվից, երկար քաշքշվելով մեծամեծ փորձանքների պատճառ դարձավ եւ, փոխանակ բարվոքելու, առավել եւս լարեց հայ-թուրքական հարաբերությունները: Վերջապես 1914 թվին եվրոպական պետությունները համաձայնության եկան, եւ խնդիր լուծվեց: 1914 թվի փետրվարի 8-ի ծրագրով հայկական վիլայեթները բաժանվեցին երկու հատվածներ-

րի (սեկտոր), մեկը ընդգրկում է Սվազ, Տրապիզոն, Էրզրում, մյուսը՝ Խարբերդ, Դիարբեքիր, Բիթլիս եւ Վան: Մինչեւ անգամ նշանակվեցին վերահսկիչներ նորվեզացի Hoff եւ հոլանդացի Westenenk: Թվում է, թե սրանով նոր եւ խաղաղ կյանքի շրջան էր բացվում վերջապես հայերի համար թուրքիայում՝ համերաշխ գործակցության գետնի վրա: Սակայն թուրք կառավարությունը չուզեց հաշտվել վերանորոգության ծրագրի հետ, վերահաս պատերազմը պատեհ առիթ համարեց իրաժարվել ծրագրից եւ վերջ տալ հայկական խնդրին, միանգամ ընդմիջտ բնաջինջ անելով ողջ հայ ազգաբնակչությունը: Նպատակ չունենք ծանրանալու անցյալ այս ցավագին էջերի վրա, որ տակավին թարմ են բոլորիս հիշողության մեջ: Վերհիշենք միայն այսքանը, որ ոչ միայն վերանորոգության ենթակա երկու սեկտորներից, այլեւ թուրքիայի մյուս նահանգներից, տեղահան արեցին բռնությամբ ամբողջ հայությունը եւ վարեցին դեպի Միջագետքի անապատները: Միջագետքը շենացնելու համար չէր, այլ տարագրության մութ ճանապարհների վրա ժողովուրդը բնաջնջելու նպատակով: Սիս այս սոսկալի օրերին հայ ազգաբնակչության 2/3 մասը ոչնչացավ, ազատվեց միայն 1/3-ը:

Հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը թուրքիայում հաշվվում էր մոտ 1800000՝ ըստ հայոց պատրիարքարանի ստույգ տվյալների: Թուրք կառավարությունը ավելի քիչ էր ցույց տալիս: Պատերազմի ժամանակ երեւաց, որ հայկական նահանգներում, մասնավոր էրզրում, Բիթլիս եւ Վան, թուրքերը բնավ այն քանակությունը չունեին, ինչ որ կառավարությունը ձգտել էր ցույց տալ:

Երբ ռուսական բանակը մտավ թուրքիա եւ գրավեց մերձակա հողերը մինչեւ Վան, մոտ 250000 հայ ապաստանեց Ռուսահայաստանում, ռուս զորքերի նահանջի ատեն: Սրանցից գրեթե 50000-ը գոհ գնացին սովի եւ քուլերայի համաճարակին: 4. Պոլսի հայությունը՝ թվով 150000, եւս փրկվեց, իսկ Միջագետքը վտարվածներից հրաշքով կենդանի մնացին մոտ 300000-ը: Այսպիսով, 1800000 հայությունից ողջ մնաց մոտ 650000-ը:

Պատերազմից հետո խաղաղության դաշինքներ կնքելիս, դաշնակից պետությունները ուշադրության առան Հայոց հարցը: Սեւրի դաշնագրությունում առանձին հոդված նվիրեցին հայկական խնդրին, որով ընդունում էին Ռուսահայաստանը որպես անկախ հանրապետություն, որին պետք էր կցել թուրքիայից՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի եւ Վանի վիլայեթները ամբողջապես կամ մի մասը, համաձայն Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնի որոշման, որին թողնված էր միջնորդ դատավորի դերը: Սեւրի դաշնագիրը կնքվեց 1920 թվի օգոստոսի 10-ին: Նույն տարին՝ նոյեմբերի 22-ին, Վիլսոնը կատարեց իրեն տրված հանձնարարությունը, հատկացնելով Հայաստանին հիշյալ նահանգների մի մասը՝ 90000 քառ. կմ տարածություն:

Սակայն եւ այս որոշումը մնաց անիրագործելի: Մի ամիս չանցած Վիլսոնի որոշումից, քեմալական թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի հանրապետության վրա, որպեսզի ստիպի նրան իրաժարվել Սեւրի դաշնագրից: Հեշտու-

թյամբ թողեց Սիրիայի եւ Միջագետքի 1/2 մլն քառ. կմ-ից ավելի տարածու-
թյուն եւ ընդդիմացավ հայերին տալ 90000 քառ. կմ: Մոսկվայի բոլշեիկ կառա-
վարությունը եւս եկավ պաշարելու Հայաստանը: Երեւում է, որ գաղտնի համա-
ձայնություն կար երկու հարծակվող պետությանց մեջ: Այդ համաձայնության
հետեւանքն այն եղավ, որ հայկական հողերը նորեն բաժանվեցին Ռուսիայի եւ
Թուրքիայի միջեւ. նախկին Ռուսահայաստանը անցավ բոլշեիկ Ռուսիային
առանց Կարսի նահանգի, Սուրմալուի եւ Նախիջեւանի գավառների, որոնց տի-
րացավ Թուրքիան՝ պահելով իրեն եւ վիստրյան Հայաստանը: Նախիջեւանի
գավառը, որ երեւանի նահանգի ամենապտղաբեր մասն է, անջատվեց Հայաս-
տանից՝ կազմելով ինքնավար մարմին Ադրբեջանի հոգատարության ներքո:
Ռուս-թուրք դաշինքը կնքվեց 1921 հոկտեմբերի 13-ին: Մի շաբաթ հետո, այն է՝
հոկտեմբերի 20-ին, տեղի ունեցավ Անգորայի համաձայնությունը Ֆրանսիայի
եւ Թուրքիայի միջեւ, որով Ֆրանսիացիք թուրքերին զիջեցին նորագրավ Կիլի-
կիան: Պատերազմից հետո հայ բեկորները հավաքվել էին Կիլիկիա՝ հուսալով,
որ երկիրը կմնա Ֆրանսիայի հոգատարության տակ: Այժմ հարկադրված էին
նորեն պանդխտանալ: Մի քանի օրվա մեջ 200 հազարանոց բազմությունը
լքեց Կիլիկիան եւ ցրվեց աշխարհի ամեն կողմը, գլխավորապես հարեւան Սի-
րիա: Մի տարի չանցավ, եւ Ջմյուռնիայի ահավոր աղետը պատահեց, որով հայ
բնակչության մեծագույն մասը կոտորվեց, մի ամնշան մասը կարողացավ փր-
կվել՝ փախչելով օտարություն: Թուրքական այս հաջողությունները նվիրագոր-
ծեցին մեծ պետությունները Լոզանի դաշնագրով, իսկ Հայոց հարցը հանձնե-
ցին Ազգերի դաշնակցության, կարծես թե ի պահեստ ցնոր տնօրինության:

Այսպես մի շարք ծախսող հանգամանքների բերումով հայերի քաղաքական
ազատագրումը մնաց առկախ, եւ նրանց դրությունը շատ ավելի վատթարա-
ցավ պատերազմից հետո, քան առաջ էր: Այսօր հայկական վիլայեթները դա-
տարկ են հայությունից: Ամբողջ Փոքր Ասիայում հաշվվում են միայն 50000 ցա-
նուցրիվ հայություն՝ առանց հաշվի առնելու մահմեդականացած եւ գերի ըն-
կած հայերը: 4. Պոլսում կա 88000 հայ՝ ըստ թուրքական վիճակագրության: Ու-
րեմն, ամբողջ Թուրքիայում՝ 138000 հայ, այնինչ պատերազմի նախօրյակին
հաշվվում էր 1800000, առանց համիդյան շրջանի գաղթականության, որ հաշվ-
վում էր 200000:

Հայ գաղթականությունը բռնեց այն ուղիները, որ հորդել էր նախապատե-
րագմյան շրջանի պանդխտությունը՝ համիդյան օրերից սկսած: Ամենից հյուր-
ընկալը եղավ հարեւան Սիրիան, ուր թափվեցավ Կիլիկիայի հայությունից մոտ
150000, այժմ մնում է մոտ 100000, մի մասը տեղափոխված լինելով ուրիշ եր-
կրներ: Պաղեստին՝ 4000, Իրաք՝ 80000, Եգիպտոս՝ 25000, Բալկաններ՝ 110000
(Հունաստան՝ 50000, Բուլղարիա՝ 30000 եւ Ռումինիա՝ նույնչափ), Ֆրանսիա՝
60000, Անգլիա եւ Բելգիա՝ 5000, Հյուսիսային Ամերիկա՝ 140000, Հարավային
Ամերիկա՝ 25000, ընդամենը մոտ 1,5 մլն. հաշված Թուրքիայում մնացածները՝
650000:

Եթե թողնենք Արեւմուտքը եւ առնենք միմիայն Մերձավոր Արեւելքը, ուրեմն,

Թուրքիա՝ 140000, Սիրիա՝ 100000, Իրաք եւ Պաղեստին՝ 15000, Բալկաններ՝
110000-կստանանք կլոր թվով 350000 հայ: Սրա վրա ավելացնելով նաեւ
Պարսկաստանի հայությանը, ոչ պակաս քան 70000, կստանանք 420000 հայ,
որի խոշորագույն մասը գաղթական վիճակի մեջ է:

Հին գաղթականները, որոնք հեռացել էին համիդյան շրջանում, արդեն
տուն-տեղ են դրել, եւ շատերը տեղական քաղաքացիներ գրվել: Նրանց նյու-
թական դրությունը, որ ապահով է, առաջացել են կյանքի բոլոր ասպարեզնե-
րում՝ բանվորությունից մինչեւ ազատ փեշակներ (բժշկություն, փաստաբանու-
թյուն, գրականություն եւ գիտություն): Մի սովոր մասը վաճառականներ են,
երբեմն խոշոր:

Ինչ վերաբերում է նոր գաղթականության, ապա սրա վիճակը հեռու է տա-
կավին բավարար լինելուց: Մի կարելու մասը բաղկացած է գյուղացիությու-
նից, որ կարող է պարապել միայն երկրագործությամբ, բայց հող չունի: Այս-
պես, Սիրիայում մոտ 30000 երկրագործ ժողովուրդ կա, տակավին անհաս-
տատ վիճակի մեջ, ինչպես եւ 10000 արհեստավորներ անգործ են: Մնացածնե-
րը մի կերպ տեղավորվել են:

Մեծ երախտագիտությամբ հիշատակելու է, որ եվրոպական գրեթե բոլոր
պետությունների մեջ, ինչպես մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկայում, գտնվե-
ցին շատ անհատներ եւ հասարակական կազմակերպություններ, որոնք իրենց
մարդասիրական նպատակը բերեցին հալածական հայ ժողովրդին: Կուզեի
կանգ առնել հայկական կազմակերպությունների վրա, որ դեռ շարունակում են
իրենց նյութական եւ բարոյական խնամքը կարոտացյալ հայրենակիցներին:
Պետք է ասել, որ նոր գաղթականական հոսանքները ընթացան իրենց նա-
խորդների ուղիներով եւ կանգ առան այնտեղ, ուր արդեն հին գաղթականներ
կային: Վերջիններս, որ կենտրոնացած էին մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկա-
յում եւ համեմատաբար ավելի բարվոք դրության մեջ էին, չխնայեցին իրենց
օգնությունը: Այստեղ կային հայրենակցական միություններ ըստ քաղաքների
կամ գավառների (Այնթապի, Սվազի, Մալաթիայի, Բարձր Հայքի (=Էրզրում),
Վասպուրականի (=Վան), Եոզգաթի եւ այլն), որոնց նպատակն էր ինքնօգնու-
թյունը: Սրանք մեծ օգնություն հասցրին եւ շարունակում են հասցնել համա-
պատասխան հատվածներին: Ամերիկյան մի վիճակագրության համաձայն
օտարաբնակները ամեն տարի իրենց հայրենիքին են ուղարկում մոտ 250 մլն
դոլար: Այսպես, ամերիկաբնակ իտալացիները, որ թվով 4 մլն են, ուղարկում են
մոտ 46 մլն դոլար, ուրեմն մարդազուլս՝ 11: Հուլյները, որ 1/2 մլն են, փոխադ-
րել են 26 մլն դոլար, այսինքն՝ մարդազուլս 52 դոլար: Հայերի մասին առան-
ձին հաշիվ չկա, բայց տեղակ անձիք վկայում են, որ նրանք հույների չափ
դրամ են փոխադրում իրենց մերձավորներին: Այս հաշվով Ամերիկայի 140 հա-
զար հայությունը պետք է մոտ 7 մլն դոլար փոխադրած լինի ի նպաստ իր հայ-
րենակիցների:

Նոր գաղթականությունը եւս կազմել է հայրենակցական միությունների մի
ամբողջ ցանց եւ կամ մտել արդեն գոյություն ունեցող կազմակերպություննե-

րը: Վերջերս այս միությունները ձեռնարկել են քաղաքներ հիմնել խորհրդային Հայաստանում իրենց ծննդավայրերի անունով, ինչպես՝ Նոր Խարբերդ, Նոր Արաբկիր, Նոր Եվդոկիա, Նոր Մլալաթիա և այլն: Հայրենակցական միությունների ծրագրի մեջ է մտնում նաև պահել-պահպանել իրենց տեղական ավանդությունները, եւ սովորույթները, եւ ընդհանրապես առանձնահատկությունները:

Հայկական գաղութների նկատմամբ եւս ազգային մեծ կազմակերպությունը հանդիսանում է հայոց եկեղեցին: Բարոյական եւ հոգեւոր մեծագույն օղակն է, որ միմյանց է կապում հայության ցրիվ բեկորները եւ վառ պահում ազգային ինքնագիտակցությունը՝ հնուց ժառանգած սրբազան ավանդներով: Սիրիա եւ Պաղեստին հայոց եկեղեցին երկու հին ներկայացուցչություն ունի՝ Կիլիկիո կաթողիկոսը եւ Երուսաղեմի պատրիարքը: Առաջինը, որ նախապես նստում էր Սիսում, իր հոտի հետեւեն այժմ փոխադրվել է Սիրիա եւ հաստատվել Ամթիլիա: Երբ Բագրատունյաց թագավորությունը ընկավ XI դարի կեսերին, նրանց մերձավոր ազգականները քաղաքական ազատության դրոշմ պարզեցին Կիլիկիայում: Կաթողիկոսությունը եւս Անի քաղաքից փոխադրվեց Կիլիկիա եւ հաստատվեց ի վերջո Սիսում: 144թ. Ազգային մեծ ժողովը որոշեց կաթողիկոսական Աթոռը տեղափոխել Ս. Էջմիածին, որ հաստատել էր ինքը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, հայ եկեղեցու հիմնադիրը: Սիսում մնաց, եկեղեցականների մի մասի ցամաքային, տեղական կաթողիկոսը որպես հովիվ Կիլիկիո, որը վերջին աղետների հետեւանքով անցավ Սիրիա: Երուսաղեմում հայերն ունեն պատրիարքություն, որը հովվում է Պաղեստինի 5000 հայությունը: Երուսաղեմի վանքը հայտնի է իր հայկական ձեռագրերի ճոխ հավաքածուով: Նորերս մեռավ պատրիարք Եղիշե Դուրյան արքեպիսկոպոսը՝ նշանավոր հայ եկեղեցականը¹¹, որի քահանայության 50-ամյակը տոնեցին մեռնելուց քիչ առաջ: Այդ առթիվ կատարված մեծ նվիրատվությունները հանգուցյալը հատկացրել է հին մատենագիրների հրատարակությանը: Հորեյանի առթիվ էր նաև, որ պ. Գ. Գյուլբենկյանը¹² հանձն առավ կառուցել Երուսաղեմում վանական մատենադարանի համար նոր շենք:

Մյուս գաղթավայրերը՝ Եգիպտոսը, Հունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Եվրոպան, Ամերիկան կազմում են առանձին եկեղեցական թեմեր՝ առաջնորդների իշխանության ներքո: Թեմերն ունեն իրենց ստորաբաժանումները՝ հանձնված հոգեւոր աստիճանավորների: Թեմակալ առաջնորդները ընտրվում են թեմական ժողովի կողմից եւ հաստատվում Էջմիածնի հայրապետի եւ կամ Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից: Եկեղեցական կազմակերպությունները աշխատում են աղոթատներ, եկեղեցիներ կառուցել, կիրթ քահանաներ պատրաստել, հոգեւոր մխիթարություն տալ ժողովրդին, հորդորել պահելու ազգային ավանդույթները եւ սերը դեպի հայրենի եկեղեցին: Հետամուտ է նաև բանալու վարժարաններ, խնամել կարոտյալներին աղքատախնամ ընկերությունների միջոցով:

Աշխարհիկ հաստատություններից մեծագույնը Ընդհանուր հայոց բարեգոր-

ծական միությունն է, որի հիմնադիրն է նորերս մեռած Նուբար փաշան¹³: Միությունը հիմնված է Կահիրեում 1908թ.¹⁴, եւ վերջերս կենտրոնական վարչությունը փոխադրվել է Փարիզ: Բազմաթիվ մասնաճյուղեր ունի (մոտ 150) սփռված բոլոր հայ գաղթավայրերում՝ Կալկաթայից մինչեւ Կալիֆորնիա: Միության տարեկան բյուջեն հասնում է մինչեւ 70 հազար անգլիական ոսկու, որի մի խոշոր մասը վերաբերում է զանազան կտակների եւ պահ տրված գումարների, նվիրատվությունների նախորդ գործածության: Միությունը մեծ օգնություն է արել մանավանդ թուրքահայ որբերին եւ դեռ շարունակում է՝ պահելով աշխատանոցներ, դարմանատներ, նպաստում է նմանապես վարժարաններին: Բարեգործականին հանձնված կտակներից ամենից խոշորը եւ կարելորդ է Մելքոնյանի կտակը¹⁵, որի եկամտով պահվում է նրա անունով Կիպրոսի Նիկոզիա քաղաքում հիմնված միջնակարգ դպրոցը: Հիշելու արժանի են նաև թռակները հանձնված Բրյուսելի համալսարանին Նուբար փաշայի կողմից՝ նպատակ ունենալով հայ թռակավորներ պահել տեղի բարձրագույն եւ մասնագիտական դպրոցներում: Նույն Նուբար փաշայի ծախսով կառուցվել է Ազգային մատենադարան՝ բարեգործականի հսկողության ներքո¹⁶ եւ Փարիզում հայկական հատուկ տուն 50 ուսանողի համար¹⁷: Բարեգործական միության 25-ամյա գործունեության տարեդարձի առթիվ որոշված է հավերժացնել Նուբար փաշայի հիշատակը՝ հիմնելով Հայաստանում, Երեւանից ոչ հեռու, մի նոր քաղաք՝ Նուբարաշեն անունով: Այս որոշումը արդեն իրագործվելու ուղու վրա է: Բարեգործականը այն հաստատությունն է, որի միջոցով արտասահմանի հայ ունեւոր դասը իր օժանդակությունն է բերում հայ ժողովրդին՝ կտակների եւ թեմկերների ձեռով, եւ որի շուրջը խմբված են նույնպես բուրժուական այն ուժերը, որ տակավին չեն կտրված ազգային միջավայրից, նրա հոգսերից եւ բաղձանքներից:

Հայ դեմոկրատիկ ուժերը ընդգրկված են քաղաքական գույն ունեցող կուսակցական կազմակերպությունների մեջ: Շատ են այսպիսի կազմակերպությունները, եւ դրանց մեջ առաջին տեղն է բռնում Դաշնակցություն կուսակցությունը իր մեծ ժողովրդակաճությանը: Այս կազմակերպությունը հազարավոր ճյուղեր ունի գաղութներում: Հայ բոլշեիկ կառավարությունը եւ հայ կոմունիստները երկրում թե գաղութներում մաքառում են բացառապես Դաշնակցության դեմ, աշխատելով փշրել այս կազմակերպությունը ամեն միջոցներով, որպես միակ լուրջ եւ կազմակերպված հակառակորդ ուժ: Գաղթականության մեջ եթե խռովություններ են տեղի ունենում, ապա տեղի են ունենում միմիայն այս հողի վրա, այլապես հայ գաղթականների կյանքը խաղաղ է: Դաշնակցության վարկը եւ հմայքը բացատրվում է իր քաղաքական դրոշակով: Կենդանի պահել հայ քաղաքական դատը եւ ամեն ջանք թափել իրագործելու միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այսինքն՝ Ռուսաստանից եւ թուրքահայաստանից այն սահմանով, որ գծել է Վիլսոնը, կազմել միաձույլ անկախ պետություն՝ համաձայն Սեւրի դաշնագրի: Ահա քաղաքական այս դատն է, որին նվիրված է ամբողջովին Դաշնակցություն կուսակցությունը: Հայության քաղաքական եւ ազգա-

յին գիտակցությունը արթուն պահելու լավագույն միջոցներն են կրթությունն ու մամուլը: Բոլոր կազմակերպություններն իրենց նպաստն են բերում հիմնելու դպրոցներ, մանկապարտեզներ: Հարուստ անձիք եւս օժանդակում են իրենց դրամական օգնությամբ: Հայերը հայտնի են ուսման ծախսով: Միայն Հալեպում հաշվվում է 5000-ի չափ աշակերտություն եւ մի շարք դպրոցներ: Միջնակարգ վարժարաններից նշանավոր են Մխիթարյան միաբանության ջանքերով վերջերս Փարիզի մոտ՝ Սելրում բացված Մուրատյան քոլեջը, այլեւ հնուց գոյություն ունեցող Ռափայելյան դպրոցը Վենետիկում. երկուսն էլ պահվում են հնդկաստանցի երկու հարուստ հայերի կտակած գումարներով՝ անցյալ դարասկզբից¹⁸: Նշանավոր են նաեւ արդեն հիշված Սելբոնյան վարժարանը՝ Նիկոզիայում, հայկական նորաբաց ճեմարանը Բեյրութում, կաթողիկոսական վարժարանը Անթիլիասում, Նուբարյան դպրոցը Ալեքսանդրիայում, Պողոս Գյուլբենկյան դպրոցը Հալեպում եւ ուրիշ ման վարժարաններ Սոֆիայում, Աթենքում, Սալոնիկում, Կահիրեում եւ այլուր: Մոռանալու չէ նաեւ boy scout-ների կազմակերպությունը այնքան կանոնավոր, որ վերջին 2 տարիներին մասնակցեցին jawboru-ին¹⁹, գումարված Անգլիայում:

Դպրոցական կրթության նպատակն է պահել ազգային ոգին եւ լեզուն: Նույն նպատակին է ծառայում հայ մամուլը, որ հարուստ է պարբերական օրգաններով: Արտասահմանյան հայությունն ունի մոտ 100 պարբերակա՝ օրաթերթ, ամսաթերթ, շաբաթաթերթ կամ տարեգրքեր: Մի քանի տասնյակը պատկառելի հրատարակություններ են համազգային, համազաղութային բնավորությամբ: Մի քանիսն էլ փոքր թերթեր են, որ գոհացնում են տեղական պահանջները:

Արտասահմանի ընդարձակ այս գաղթականության ընդհանուր մոտիվը հայ քաղաքական դատն է, հայրենիք դառնալու ցավոտ հարցն է, որի շուրջը գալարվում են մտքերը եւ հույզերը: Ի բացառյալ հայ գաղթականության մի աննշան եւ ունեւոր մասի, որ շատոնց ապրելով հայրենիքից դուրս, օտար քաղաքացիություն է ընդունել եւ չի նայում ետ դեպի հայրենիք, մնացած հոծ մեծամասնությունն ապրում է միայն հայրենիք դառնալու հույսով: Ժամանակավոր է համարում իր գաղութային վիճակը եւ անհաղթելի հավատ ունի, որ իր իղձերը իրականանալու են: Եթե քաղաքական հանգամանքները դասավորվեն ի նպաստ հայ դատին, գաղթականության մեծամասնությունն անմիջապես կվերադառնա հայրենիք: Մեծ պատերազմի ժամանակ, երբ հայությունը մեծամեծ հույսեր էր տածում, հազարավոր մարդիկ լքեցին իրենց տասնյակ տարիների ընթացքում կերտած ապահով դրությունն օտարության մեջ եւ գնացին միանալու դաշնակից պետությունների բանակին որպես կամավոր զինվորներ: Հայը սերտորեն կապված է իր հողին եւ դարավոր նեղություններն ու անլուր տառապանքները տարել է համբերությամբ, միայն թե մնա իր նախնիների հիշատակների մեջ: Եւ այսօր կարոտով ու կսկիծով է նայում իր ամայացած հայրենիքի վրա: Օտարների կողմից տարածված մոլորություն է, որպես թե հայերը սիրում են պանդխտանալ, քաշվել օտարություն բախտ որոնելու համար: Հայերի մշտական տրտուները, որ ծանր է ապրել մուսուլման պետության կեղեքիչ պայ-

մաններում, այն տպավորությունն է թողել պատահական ճանապարհորդների վրա, որ հայը պատրաստ է թողնել իր հողը եւ հեռանալ ապրելու ավելի բարվոք եւ ապահով վիճակում: Իրողություն է, որ հայերը երբեք հոժարակամ չեն լքել իրենց հայրենի հողը: Մինչեւ անգամ հայ վաճառականները, որ հաճախում էին արեւմտյան շուկաները՝ Վենետիկ, Մարսել, Ամստերդամ XVI-XVII դարերում, մինչեւ անգամ նրանք գերադասում էին ի վերջո վերադառնալ, հանգչել իրենց հայրենի տանը: Հավաքական, զանգվածային արտագաղթը միշտ էլ բռնությամբ է եղել: Հայաստանը անդադար պատերազմների բեմ է եղել դարերի ընթացքում: Թողնենք հին դարերը, վերցնենք միայն XVII-XIX դարերը: Ամեն անգամ, երբ պատերազմ է ծագել թուրք եւ պարսիկ, եւ կամ սրանց եւ ռուս պետության մեջ, բռնի տեղահանություններ են տեղի ունեցել այս կամ այն չափով, այս կամ այն նպատակով եւ թուրքերի, եւ պարսիկների, եւ անգամ ռուսների կողմից: Վերջին տեղահանությունը մեծ պատերազմի ժամանակ պատմության մեջ եզակի օրինակ է իր սարսափներով:

Թե որքան հայը կապված է իր պատմական հողին եւ ինչ մեծ արժեք է տալիս այդ կապին, այդ արտահայտված է ուժգին կերպով մի սքանչելի պատմության մեջ, որ թող ներվի ինձ հիշել այստեղ: Պատմությունը այնքան գեղեցիկ է եւ ինքնօրինակ, որ գրավել է մինչեւ իսկ բյուզանդական մի պատմագրի, որ փոխառելով մի հայ մատենագրից²⁰, երկրորդել է իր երկուն: Խոսքս Պրոկոպիոս Կեսարացու²¹ մասին է, որ գրել է Չ դարում հույն-պարսիկ պատերազմների պատմությունը, եւ որի անգլերեն թարգմանությունը տրամադրելի է Loeb Classical Library շարքի մեջ:

Ահա թե ինչ է պատմում բյուզանդացի Պրոկոպիոսը.

«Պարսիկների եւ հայերի միջեւ պարսից Պակուր արքայի²² եւ հայոց Արշակ Արշակունու²³ ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր զնուն: Այս պատերազմի երկարատեւության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես հայերը: Երկուսի միջեւ անվստահությունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների եւ հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջեւ: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը եւ հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին) եւ թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց եւ հրավիրեց իր մոտ: Երբ վերջինս հասավ (Պակուրի) մոտ, արքան նրան հյուրընկալեց եւ եղբոր նման հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ երդում տվեցին, որ պարսիկները եւ հայերը միմյանց բարեկամ են եւ դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը գնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զրպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբություն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հա-

վատաց եւ անմիջապէս Արշակին իր մոտ կանչեց ասելով, որ լավ կլինի բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: (Արշակն) իսկույն գնաց նրա մոտ՝ իր հետ տանելով ամենառազմունակ հայերից ոմանց, ինչպէս նաեւ Վասիլիոսին²⁴, որը նրա զորավարն էր եւ խորհրդականը՝ շատ քաջ եւ խելացի:

Պակուրը եւ Արշակին, եւ Վասիլիոսին սկսեց բացեփրաց պախարակել եւ ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երդումը եւ ուզում են շուտով ապստամբություն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդվելով, որ իրենք երբեք նման մտադրություն չեն ունեցել: Պակուրը սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոզերին՝ ինչպէս վարվել նրանց հետ: Սոգերը արդար չէին համարում դատապարտել, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը եւ բացեփրաց չէին խոստովանում, ուստի խորհուրդ տվեցին այնպէս անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Սոգերը առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը ծածկել զոմադրով՝ կեռ պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը՝ հայոց: Արքան այդպէս էլ արեց: Այն ժամանակ մոզերը վրանի շուրջը մոզություններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի եւ մեղադրի Արշակին դաշինքը խախտելու եւ երդմնազանցության մեջ: Սոգերը եւս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցությանը՝ որպէս զրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մոզերը, եւ հարցրեց՝ քե ինչու է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների եւ հայերի մեծ դժբախտության: Բանի դեռ խոսակցությունը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փոփած, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր եւ վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցության ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում հայոց երկրի զոմադրով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակը անսպասելի կերպով, չզիտեմ ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցության շեշտը դեպի ավելի հանդուգնը՝ սպառնալով Պակուրին եւ պարսիկներին, այլեւ հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի նման անպատվության համար, երբ ինքը շուտով իր անձի տեղը դառնա: Համարձակությամբ այդ ասելով նա ծենում էր, մինչեւ որ շրջվելով հասավ պարսից երկրի զոմադրը: Այստեղ նա նորից նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է եւ այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եւ այսպէս բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա դրանից հետո մոզերը մեղադրեցին նրան դաշինքը խախտելու եւ երդմնազանցության մեջ: Պակուրը Վասիլիոսին մորթագերծ արեց, մորթին լցրեց ծղոտով եւ կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում»²⁵:

Մայրենի հողի գաղտնի, խորհրդավոր ուժը հրաշալի կերպով է պատկերված այս սիրուն զրույցի մեջ: Արշակ թագավորի պես է մտածում եւ այժմ հայ պանդուխտ ժողովուրդը, որը լարում է իր բոլոր ուժերը՝ չկորցնելու իր ազգային նկարագիրը օտար մթնոլորտի մեջ, հայրենիք վերադառնալու անշեջ հույ-

սով: Արշակ թագավորը, ինչպէս ասում է նույն զրույցը, Անհուշ բանտի մեջ վշտից իր կյանքին վերջ դրավ, չկարողանալով տանել արգելարանի կապանքները: Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնվում է մի տեսակ Անհուշ բերդի մեջ, քաղաքակիրթ աշխարհի մոռացության բերդի մեջ: Քրիստոնեությունը հայի մեջ հույսի եւ հավատի խորունկ արմատներ է ձգել, եւ այժմ նա քարշ է տալիս իր գոյությունը օտարության մեջ մինչեւ որ հայրենիքի դռները բացվեն: Անվհատ հույս ունի, որ նա չի մեռնի ինքնասպանությամբ իր դժբախտության պատասխանատու մեծ պետությունների մոռացության բերդի մեջ:

«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Պատմական վեպը պատվավոր տեղ է բռնում Րաֆֆու գրականության մեջ: Արա համար անցյալն իր հիշատակներով լավագույն միջոցն է սթափելու ազգային ինքնագիտակցություն, վառելու հայրենասիրության ոգին. «Քրքրի՛ր մի ազգի հնությունները, ասում է նա, եւ մի գիշերվա մեջ կգարթեն նրա թմրած հոգին»: Այս համոզումով է, որ հորեյարը¹ մեկեն ավելի գործեր է նվիրել պատմական անցյալին²:

«Դավիթ Բեկը» նրա պատմական վեպերից լավագույնը չէ արվեստի կողմից, բայց կարեւորագույնն է հրապարակախոսի խրոխտ ծայնով: Նյութը՝ մոտիկ անցյալից է, ուստի եւ ավելի հուզիչ: Դեմքերը եւս մեզ հարազատ են, խոսում են, դատում հարցեր, որ այժմեական են, տառապում են ցավերով, որ մերն են, գործում են մեր սրտով: Լեզուն՝ առօրյա, հասարակ, ոճը՝ պարզ, մերկ գրական սեթեւեթանքից, շեշտը՝ ազդու եւ անկեղծ, մտքերը՝ վեհ, քաջության, հայրենասիրության, ազատության գաղափարները՝ հասցրած պաշտամունքի բարձրության. հատկություններ են, որ գրավիչ են, ընդունակ տպավորելու, լարելու պատանի սրտերը վսեմ զգացումներով*: Ահա ինչու «Դավիթ Բեկը» դեռ չէ փոշոտել եւ մնում է ընթերցանության սեղանի վրա:

Կեն դարուց³ ավելի է, որ հնչում է փողի նման ազատություն, ազատություն, որն ազդել է սերունդների վրա: «Դավիթ Բեկի» երեսը դարձած է դեպի անցյալը, բայց խոսում է ներկայի, ապագայի համար:

Տեսնենք ի՞նչ է տեսել անցյալում եւ ի՞նչ է խոսում մեզ:

«Դավիթ Բեկ» վեպը հիմնված է ամբողջովին մի գրքույկի վրա, որ լույս տեսավ Ս. Էջմիածնի տպարանից 1871 թվին Աբգար Գուլամիրյանի ջանքով: Գրքույկի վերնագիրն է՝ «Դավիթ Բեկ, պատմութիւն Դավիթ Բեկին եւ պատերազմացն Յայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722 եւ Յայոց 1171»⁴:

Այս հրատարակության առթիվ Րաֆֆին նկատում է, որ «նրա հեղինակը մինչեւ այսօր մնում է անհայտ, ձեռքից ձեռք անցնելով հեղինակի անունը եղծվել է: Ես անտեղի եմ համարում խոսել այդ մասին, միայն կիիշեցնեմ հայկական առածը՝ «գողը գողից գողացավ, Աստված տեսավ՝ զարմացավ» («Խամսայի մելիքությունները», էջ 305-306)⁵:

Ափսոս, որ Րաֆֆին զաղտնիք է պահել իր կասկածները: Արդոյք կարծո՞ւմ էր, որ Գուլամիրյանի հրատարակությունը պատկանում է Հասան-Ջալալյանի⁶ գրչին: Կարապետ վարդապետ Շահնագարյանը եւս գրի է առել Դավիթ Բեկի

¹ Թե ի՞նչ տպավորություն է թողել «Դավիթ Բեկը» իր անդրանիկ ընթերցողների վրա, կարելի է դատել հետևյալ օրինակից: Դիշում եմ մի գիրք (կարծեմ, նույն իսկ «Դավիթ Բեկ» վեպն էր), որի վրա Ատրպատականի այժմյան առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս գրել էր իր պատանեկության օրերին, երբ տակավին սաս էր ճեմարանում 7%: «Նիկողայոս Սելիք - Թանգյան Դավիթ Բեկ երկրորդ»:

պատմությունը 1840 թվին, երբ Տաթևի վանքի առաջնորդ էր: «Ո՞ր հայը չէ լսել, գրում է նա, Դավիթ Բեկ Սիւնեցու գովանի գործերը, որ իր ազգի ազատութեան սիրով վառուած՝ փորձեց թօթափել մեր երկիրը օտար լծից: Ես թշառակամս, որ 16 տարի առաջ կոխում էի քաջերի արհմով ոռոգուած երկիրը եւ աչքիս առաջ էին Գալիժորի, Կապանի, Բաղաբերդի աւերակները, որպէս ցաւագին յիշատակներ մեր նախնեաց աշխարհաշէն ջանքերի եւ նրանց հանգած փառքի, սիրում էի նստել Պեխ գիւղի ալեւոր բեւեկնիների հովանու տակ եւ լսել հարիւրամեայ Ստեփաննոս աւագ քահանայի պատմածները: Ստեփաննոսը թոռն էր Պալի, Դաւթի կտրիճներէն մէկի: Դաւթի քաջագործութեանց ստոյգ պատմութիւնը գրի առի եւ դրի Ս. Էջմիածնի Մատենադարանը Յովհաննէս եպսկ. Շահխաթունեանի ձեռքով»: Կարապետ վարդապետը ցավ է յայտնում, որ իր գործը անհետ կորավ էջմիածնում. «Ահագին զերօ մի եկուլ զայն եւ անհետ արար առ յաւիտեան» (ՄՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, առաջաբան, էջ 7-8)⁸:

Րաֆֆու խորհրդավոր ակնարկը գուցե վերաբերում է Կարապետ վարդապետի կորած աշխատության: Եթե այս է նրա կասկածը, անհիմն է: Րաֆֆին ուշադիր չէ եղել Գուլամիրյանի հրատարակության խորագրին՝ ուր ասված է. «Ձորս ետուն գրել որք ի սկզբանէ մինչեւ ցվախճան յառաջադէմ լեալք էին յամենայն պատերազմունս եւ ակամատես իրացն եղելոց, այսինքն Ստեփաննոս Վրդանիսեան, որ ի տանէն էր Շահումեան, ի զաւառէն Փոքր Սիւնեաց եւ յաւանէն Եկտաստանաց, եւ այլ ոճանք ընդ նմա... վարդապետի...»:

Հավանորեն ընդգծած վարդապետ բառն է, որ տեղիք է տվել մեր վիպագրի կասկածանքին: Հայտնի է, որ ծածկանուն վարդապետը Հ. Դուկաս Ստեփանեան Սեբաստացին է, Մխիթարի աշակերտը⁹: Նա է, որ գրի է առել ինչ որ պատմել է Ստեփաննոս Վրդանիսյան Շահումյանը, Դավիթ Բեկի գործակիցներից մեկը, այն անձը, որին Րաֆֆին խիստ հարգի տեղ է հատկացրել իր վեպի մեջ: Շահումյան ընտանիքը մելիքական ծագում չուներ, հակառակ Րաֆֆու կարծիքին: Առեւտրական տուն էր: Ստեփաննոսի հորեղբայրները՝ Ոսկան եւ Հայրապետ հաստատված էին Վենետիկ 1650 թվականներից ի վեր: Դավիթ Բեկի շարժումից հետո Ստեփաննոսը տեղափոխվում է Վենետիկ եւ պարապում առեւտրով: Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցու երեսփոխան է եղած 1743 թվին: Ամուսնացել է Ռոզալբա անունով օրիորդի հետ, որ Պոլսի հայ ընտանիքից էր եւ ունեցել է զավակներ¹⁰, որոնցից վերջինը մեռած է 1783 թվականին: Ստեփաննոսը Վենետիկ է եկել 1734 թվից առաջ: Այս թվին նա արդեն Վենետիկ էր եւ մասնակցել է մի հանգանակության, ինչպես երևում է Ս. Խաչի դիվանի մի գրությունից: 1757 թվին սնանկացել է եւ մեռել կարողության մեջ: Ստեփաննոս իր երկու ազգականների հետ մի խորան է կառուցել Վենետիկ Ս. Ղազարի վանքում եւ սեղանի առաջ՝ մի դամբարան իրենց տոհմի համար, ուր արձանագրության մեջ կարդացվում է նաև Ստեփաննոս Շահումյանի անունը, ինչպես հայտնում է Հ. Ալիշան «Միսականի» մեջ¹¹:

Դուկաս վարդապետը վախճանվել է 1751 թվին¹², ուրեմն պատմությունը գրված է այս թվից առաջ: Ստեփաննոսն արդեն Վենետիկ էր 1734 թվին եւ հա-

վանորեն թողել էր պատերազմի դաշտը 1730 թվին՝ Մխիթար սպարապետի սպանության տարին, որով վերջացավ շարժումը: Մեզ հասած պատմությունը թելադրված է գրված է հետեւապես 1730-1751 տարեշրջանին¹³, եւ առավել սկիզբը քան վերջը: Այս տեղեկությունները պետք են, քանի որ Ստեփաննոսից է ծագում վեպի պատմական նյութը եւ սրա արժեքը որոշելու համար կարելու է ունենալ պատմողի ինքնության վկայագիրը: Շահումյանը հավատացնում է, որ Դավիթ Բեկին մոտիկ եւ սիրելի անձ էր եւ ինքն էր՝ Ստեփաննոսը, գործի նախածնողը: Գուլամիրյանի գրքույկը ներկայումս շատ հազվագյուտ է եւ անմատչելի լայն հասարակության¹⁴, ուստի ավելորդ չենք համարում տալ նրա անփոփ թովանդակությունը նախքան նրա քննության անցնելը:

Շահումյանի պատմելով, 1721 թվին լեռնականները ասպատակում են Շամախի եւ Գանձակ քաղաքները եւ մեծ վնաս հասցնում ժողովրդին: Լուրը հասնում է Դավիթ եւ շփոթում ազգաբնակչությունը. հայ եւ պարսիկ (իմա թուրք) կորցնում են փոխադարձ վստահություն, դադրում է երթևեկությունը: Ստեփան Շահումյան թողնում է հայրենի վանք գյուղը եւ անցնում Միսական (իմա Միսիան), մտածելով գնալ Մոխեթ՝ Վրաց իշխանաց իշխան Շահնավազի¹⁵ մոտ եւ խնդրել մի առաջնորդ Դավիթի համար: Այս նպատակով նա հորինում է մի թուղթ, ստորեւ շարում Դավիթի 50 տանուտերների անունները եւ կնքում կեղծ կնիքներով:

Ինչո՞ւ էր պետք այս դիմումը: Ստեփան պատասխանում է, որ շարժման գլուխը եթե տեղացի մեկը լիներ, ապստամբ կնկատվեր պարսից կողմից, մինչդեռ Շահնավազ զորավար էր եւ կարող էր զորագլուխ նշանակել: Շահնավազ հանձնարարում է Սյունեցի Դավիթ Բեկին: Դավիթը գալիս է Ուլթեփե, ուր առաջին բախումն է ունենում Ղարաչոռու կոչված թուրքերի հետ եւ ապա Օթուզիքի, այսինքն՝ 32 անունով թուրք ցեղի հետ:

Ուլթեփե մի սարահարթ է Գորիսից արեւմուտք, Գալիժորի վերելք, հայտնի սոսկալի փոթորիկներով: Արահամ Կրետացին (էջ 75)¹⁶ քրդական ցեղ է կարծում Ղարաչոռուն: Բայց իսկապես ո՞չ թուրք են եւ ո՞չ քուրդ, այլ այն ինչ այժմ է կոչվում՝ թարաքյամա, այսինքն՝ թուրքմեն (Թարաքյամա արաբական հոգնակի ձեւն է թուրքմեն բառի): Ղարաչոռու եւ Օթուզիքի ցեղերի ձմերոցն է Կուրի դաշտերը, որտեղից ամառը չվում են իրենց հոտերով դեպի Չանգեզուրի եւ Միսիանի լեռները եւ հասնում մինչեւ Դարալագյազ:

Առաջին հարվածը ուրեմն Դավիթ Բեկ հասցնում է **քոչվորներին**: Գետելյալ տարի նույնպիսի ընդհարում է ունենում այն թարաքյամաների հետ, կամ ինչպես ճիշտ անվանված է մեր աղբյուրներում՝ թուրքմենների հետ, որոնք Բարկուշատի կողմերից բարձրանում են Դազանգյուլ եւ Գազբել լեռները անցնելու ամառը:

Այս լեռները պատում են Տաթեւը հարավից եւ որպես հսկայական պատնեշ բաժանում Տաթեւի շրջանը Դավիթից: Ուրեմն երկրորդ հարվածը եւս ուղղված էր քոչվորների դեմ, առաջինը՝ Չանգեզուրի, երկրորդը՝ Դավիթի, խաշնարած քոչվորների դեմ, որոնք մինչեւ այժմ էլ մեծ պատուհաս են հայ ժողովրդի

եւ երկրի համար, քայքայում են տնտեսությունը, վտանգում ապահովությունը որպես ավազակության եւ ավերածության ահավոր բուժարան:

Ուլթեփեից Դավիթը իջնում է Շնիեր, որ Որոտն գետի ափին է, Տաթեւի դեմուղեն:

Տաթեւ չէ գնում, որովհետեւ տեղի մեկից, որ նույնպես Դավիթ էր կոչվում¹⁷, համակիր չէր Դավիթ Բեկին: Տաթեւում հնուց ի վեր միայն մի ազնվական տոհմ կա, այդ հռչակավոր Օրբեյան տունն է: Մեկից Դավիթը անտարակույս Օրբեյաններից էր¹⁸: Դավիթ Բեկին համամիտ չէին նաեւ Գալիժորի մեկից Փարսադանը, երիցվանիկի մեկից Ֆռանգյուլը, Ազուլիսի մեկից Մուսին եւ ուրիշները, որոնց անունները չեն հիշված:

Մեկից Դավիթն ընկնում է Դավիթ Բեկի ձեռքը եւ գլխատվում Շնիերում: Մեկից Փարսադանը եւս բռնվում է իր փեսա Տեր Ավետիքի հետ եւ բանտ նետվում: Ազատվում է մի դիպվածով, որ արժանի է հիշատակության ուրիշ նկատումով: Սղնախից գալիս է Գուգարացվոց պետ Դովհաննեսը 56 հազար զորքով, գալիս է պաշարում Որոտն բերդը, բայց չի կարողանում առնել, թողնում մեկնում է Շնիեր, ուր ազատում է բանտարկյալ մեկից Փարսադանին եւ Տեր Ավետիքն ու դրկում Դավթի մոտ: Ինքը մտնում է Տաթեւ, հափշտակում Դավիթ Բեկի գանձերը (?) եւ հեռանում:

Դժվար է հասկանալ այս անհեթեթ զրույցի ծագումը: Վրաց աղբյուրները խամսայի մեկիքներին կոչում են սովորաբար Սղնախի մեկիքներ: Խամսա անունը նրանց անծանոթ է: **Գուգարացի**՝ Դուկաս վարդապետի ենթադրությունն է, որ ներել կարելի էր եթե **Գարգարացի ասեր**, համաձայն հորենացու գործածության¹⁹: Թվում է, թե Դովհաննեսն այն Ավանն է, մինը չորս կտրիճ երիտասարդներեն, որ զենքով դիմադրեցին լեռնականներին Ջրաբերդում: Գավանական է, որ Ավանը ուղեկցած լինի Դավիթ Բեկին կամ լուրեր տարածված լինեին, թե խամսայի երկրից օգնություն պիտի գար նրան: Ստեփան Շահումյանը թեթեւամիտ է գտնվել հավատալով, որ հայերը 56 հազար զորք կարող էին ունենալ այդ ժամանակները: Բաֆֆին եւս անգուշությանը այստեղից այն կլորիկ թիվն է հանել, թե հայերը Գանձակի մոտ 60 հազար մարդ ունեին զենքի տակ, ավելացնելով որ իրամանատարն էր Դավիթ Բեկը: Գայտնի չէ, թե ինչո՞ւ համար է գալիս Դովհաննեսը եւ ինչո՞ւ է պաշարում Որոտնը եւ ոչ մի ուրիշ ամբողջ, ավելի կարելու է մոտ Դավիթ Բեկին: Ջարմանալի է, որ Դովհաննեսը 56 հազարով չի զորում գրավել Որոտն, իսկ հաջորդ տարին Դավիթ Բեկը մի քանի հարյուրակով դյուրավ տիրանում է նույն բերդին:

Վստահելի տեղեկություն չէ, մանավանդ երբ պատմողն ավելացնում է, որ Նախճվանի խանը, լսելով Որոտն բերդի անկումը, արշավում է Դավիթ Բեկի դեմ մեծաքանակ զորքով: Դավիթ Բեկը որպես թե առաջանում է աներկյուղ նրա դեմ, ճակատում Նախճվան գետի ափին, բայց պարտվում է, կորցնում հազար մարդ: Իսկ հաղթող խանը դառնում է իր տեղը առանց օգտվելու իր հաջողությունից եւ կործանելու ընդմիշտ ըմբոստին: Ստեփան Շահումյանն այս կետում եւս, լավագույն դեպքում, զոհ է անհիմն լուրերի:

Կռվի դաշտը տեղափոխվում է Չավնդուր եւ Գեւուլազ²⁰: Դավիթ Բեկի զինակիցներից մեկը՝ Թորոսը, հարձակվում է Չավնդուրի մի թուրք իշխողի հոտի վրա, քերփում երկու հազար ոչխար եւ սպանում հովիվներին: Չավնդուրի տերը՝ ոմն Փաթալի սուլթան, իր եղբոր՝ Աղասի խանի հետ ուզում են վրեժ առնել եւ թեւ ձեռքի տակ ունեն 12 հազար մարդ, նախքան հարձակվելը, դիմում են հարեւան Գեւուլազի Լեվազ գյուղի տեր Սափի դուլի թուրքին եւ առաջարկում միասին գործելու: Սա խոհեմությամբ մերժում է: Երկու եղբայրները գնում են Թորոսի վրա: Թորոսը Հիշկիտից²¹ 150 հոգի է առնում, ճանապարհը կտրում եւ ջարդում 12 հազար զորքը եւ քշում: Հաջորդ օրը լեվազցի Սափի դուլին գալիս է 300 հոգով Չափնիս գյուղ (որ ակնհայտնի սխալ է փոխանակ երեւի Ափկիսի, որովհետեւ Չափնիս Գեւուլազում չէ այլ Ղափանում՝ Ազարակ գյուղի մոտ) եւ իր կողմից առաջարկ է անում հարեւան Կաց գյուղի թուրք տիրոջ՝ Միրզա Սայիլին, որ միասին ավերեն հայ Մանլեւ գյուղը: Սայիլը չի հոժարում, եւ Սափի դուլի պարտվում է Թորոսից: Սայիլ լսելով, որ Թորոսը ավերել է երեք թուրք գյուղ, հարձակվում է Մանլեւի վրա, բայց Թորոսը սրան եւս փախցնում է: Այս կրկնակի հաղթությունից հետո Թորոսը թողնում է Պապ զորավարին Գեւուլազ եւ ինքը գնում Չավնդուր:

Պարտված Սափի դուլին իր թուրքերի հետ փախչում է Օրդուար (Օրդուարաղ) եւ այնտեղից 500 հոգով գալիս է մի հայ գյուղի վրա եւ գերիներով դառնում Օրդուար: Փոխարենը Պապը ոչնչացնում է Լեվազի թուրքերին, ավարը դրկում Ջվար գյուղ եւ ինքը քաշվում Վահրավարա²²: Դավիթ Բեկը այն միջոցին վերջացնելով Հալիձորի բերդի շինությունը, լսում է, որ Ալամազ դուլի թուրքը զորք է հավաքում իր դեմ Բուխուրութա լեռների կողմը, ուր Ձեվու բերդն է: Դավիթը սլանում է այնտեղ, կանչում Թորոսին եւ միահամուռ ուժերով, շնորհիվ Տեր Ավետիքի քաջասրտության, գրավում են բերդը, կտտորում չորս հազար թուրք: Բոխուրութ՝ Ստեփաննոս Օրբեյանի պատմությանը կցված էին ցուցակի Բեխորոտ ավանի անունն է՝ Չորք գավառում, որն է բուն Կապանը: Այս լեռը բաժանում է Կապանը (բուն Ղափանը) Մեղրիի շրջանից: Այստեղ է Օխչի գետի ափին Ձեվու բերդը:

Մնում էր հարվածել գլխավոր թշնամուն, Չավնդուրի երկու եղբայրներին՝ Փաթալի սուլթանին եւ Աղասի խանին, որոնք քաշվել էին Բարկուշատ: Դավիթ Բեկին ընկերանում է Երիցվանիկի մելիք Ֆրանգյուլը: Ճակատը տեղի է ունենում Եղվարդ գյուղի մոտ Բարկուշատի գավառում: Դավիթ Բեկը հաղթելու վրա էր, երբ մելիք Ֆրանգյուլը նետեց պատրվակը եւ անցավ թշնամու կողմը: Հայերը պարտվեցին, Թորոսը ընկավ պատերազմում: Նրան հաջորդում է Նուբարը: Հաղթողները ուզում են մտնել Չավնդուր, բայց չեն հաջողում, հանդիպելով Նուբարի եւ Պապի դիմադրությանը՝ հեռանում են իրենց տեղերը:

Այնուհետեւ Օրդուար փախած մեզ հայտնի Սափի դուլին, հետն առնելով օրդուարցի Ղազիօղլի Շահիսլամօղլի թուրքերին²³, մտնում է Ալանգյազ լեռների կողմից Գեւուլազ՝ ուրեմն Մեղրի ծորը: Ութ հազար մարդ ունեին: Պապը ունեն միայն երկու հազար, սիրտ չի անում ճակատելու, նահանջում է: Դավիթ

Բեկը զայրացած գալիս է Ղաշտուն, 2800 մարդով, հալածում թուրքերին եւ գլխատում Պապին, որը չէր եկել ներկայանալու իրեն՝ Հիշկիտ գյուղի մոտ: Երբ Դավիթը հեռանում է, նույն թուրքերը մեծ ուժերով, մոտ 12 հազար, նորեն հարձակում են գործում, նույն Ալանգյազի ճանապարհով մտնում Մեղրու ծորը: Ալանգյազը այն լեռնաշղթան է, որ բաժանում է Մեղրին հարեւան Գողթանից կամ Օրդուարի (Օրդուարաղի) գավառից: Դավիթ Բեկը վերադառնում է 4000 մարդով, բայց կռվում է առանց հաջողության եւ հեռանում Հալիձոր: Թուրքերը սիրտ առած ասպատակում են գյուղերը: Գալիս են ուրիշ թուրքքեր մինչեւ անգամ Ղարադաղից մոտ 18 հազար մարդ: Մեղրիցիք քաջապես պաշտպանվում են, եւ ազատարար է հանդիսանում Ստեփան Շահումյանը, որը սպանված Պապի հաջորդ էր նշանակված: Թուրքերը 11 հազար զոհ են տալիս, մնացածները փախչում են:

Մի տարի անցած²⁴, երբ Երեւանի խանի եղբայրը զորքով գնում էր օգնելու իր եղբորը, որ պաշարված էր Երեւանում օսմանցիներից, հասնում է Օրդուար քաղաքը, ուր տեղացի մահմեդականները զանգատվում են Մեղրեցիցիների դեմ: Խանը լսելով, որ օրդուարցիք են եղել նախահարձակ, պատժում է Սափի դուլի թուրքին իր ընկերներով եւ անպարտ արձակում հայերին:

Վերջին դրվագն է խոտանան գյուղի կռիվը Փաթալի սուլթանի դեմ: Մխիթար սպարապետը գժտված լինելով Դավիթ Բեկի հետ, չի մասնակցում կռվին, եւ հայերը հաղթվում են: Շահումյանը գերի է ընկնում եւ փրկվում է մի բարեսիրտ թուրքի օգնությամբ: Վիրավորվում է մելիք Փարսադանի որդին՝ Բալին եւ դժվարությամբ հասնում է Հալիձոր:

Սրանով վերջանում է Դավիթ Բեկի պատմության այն մասը, որը նյութ է ծառայել «Դավիթ Բեկ» վեպին: Պատմության երկրորդ մասը վերաբերում է օսմանցիների դեմ վարած կռիվներին, որը մեր խնդրից դուրս է: Բաֆֆին թարգմանել է զորաբարից այդ մասը եւ դրել իր վեպի վերջը, որպես հավաստի պատմություն²⁵: Սրա քննությունը մեր նյութին չէ վերաբերում: Շահումյանի պատմածին կցված է մի ցուցակ, որ պարունակում է Դավիթ Բեկի զինակիցների անունները եւ որը ավելորդ չենք համարում բերել ամբողջապես:

Դավիթ Բեկի զորավարներ՝ Մխիթար, Մեծ Գեորգի, Հովհաննես, Բանդուր, Չաքարիա իշխան, Պայիմդուր իշխան, Ավթանդիլ, Փոքր Գեորգի, Ծատուր, Ղարազեռզ, Թաղեոս, Եղիազար, Հարություն:

Շնիեր՝ Պայիմդուր զորապետ, Պալի զորապետ, Մինաս, Ստեփաննոս եւ 550 զինվոր:

Տաթեւ՝ Դիջի, Այտեմն²⁶, Եսայի, Տիրացու, Սիմեոն եւ 400 զինվոր:
Հալիձոր՝ մելիք Փարսադան՝ 250 զինվոր եւ Տեր Ավետիք՝ 468 զինվոր:
Չավնդուր՝ Թորոս, Պայիմդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսադան, Թովմաս, Թուրինջ, Հովհաննես եւ 2000 զինվոր:

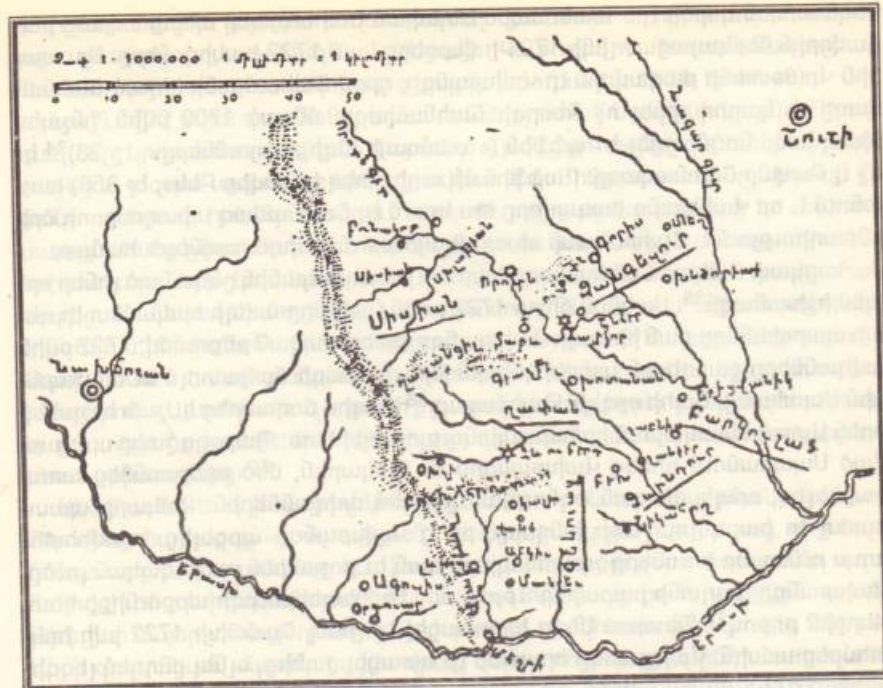
Կալեր՝ Պապ, 700 մարդով, հաջորդը՝ Շահումյան:
Մեղրի՝ Կոստանդին, Հովհաննես, Սարին, Առաքել եւ 400 (ոչ 4000) մարդ:
Որդիք Մաղա Ջուրին Տիլենջի²⁷ մականվամբայլ՝ 400 մարդ:

Սիսականի գորավարը՝ 500: Մելիք Ղուջու եւ 200 զինվոր:
 Ավշարերեց, որ կոչի Գասպար, 250 մարդով:
 Պաղարերոջ՝ Աղամ գորավար, 150 մարդով:
 Կուլբերոջ՝ Ղազար, 110 մարդով:
 Շիվանիծոր՝ Սարգիս գորավար, 250 մարդով:

Ստեփանի ավանդած պատմությունը բավականին խառնակ է: Ինքը՝ անվարժ պատմող, Ղուկաս վարդապետը՝ վարժ գրող, միասին աշխատելով շատ բան շփոթել են, չափազանցել եւ երբեմն գայլվահանյան²⁸ գույն տվել խախտելով ընթերցողի վստահությունը:

Ստեփանը եկրաստա գյուղից էր²⁹. գտնվում էր Կալեր եւ Վանք գյուղերի մոտ՝ Մեղրի գետի վերին հովտում: Ուրեմն Ստեփանը մեղրեցի էր, այնինչ իրեն ղափանցի էր համարում: Նա լավ տեղյակ է ինչ որ անցել են իրեն հայրենի Մեղրու շրջանում, բայց բավականին ծանոթ չէ այդ շրջանից դուրս կատարված ղեպքերին: Դավիթ գործունեության տեղեկագրությունը պետք է գիտենալ, որպեսզի կարելի լինի չափել նրա վարած կռիվների կշիռը: Մեղրու շրջանը կամ մահալը, ինչպես ժողովուրդն է ասում, հին Արեւիքն է համանուն գետի հովտում, որի արեւելյան լեռնոտ մասը եւ երբեմն ամբողջ գավառը կոչվում է Գեմուազ: Սրան կից է Չավնդուր՝ Օխչի գետի միջին հովտում հին Կովսական գավառի մի մասը: Նույն Օխչի գետի վերին հովիտը կազմում է բուն Ղափան, հին Կապան, ավելի հին՝ Չորք: Եճամսան գետակից, որ Օխչիի ճյուղն է, մինչեւ Բարկուշատ գետը հնում կոչվում էր Բաղք, իսկ այժմ այս եւս կրում է Ղափան անունը եւ հայտնի է հռչակավոր պղնձահանքերով: Բարկուշատ է կոչվում Որոտն գետի ստորին հոսանքը: Ինչ վերաբերում է Չանգեզուր գավառին, այդ Գորիսի շրջանն է, Հալիծոր, Շնհեր, Խնձորեսկ գյուղերով: Անունը հին Չագեծորի թուրքական արտասանությունն է: Սիսիանը՝ Ղափանից արեւմուտք, կենտրոն ունենալով այժմյան Սիսիան անունով թուրք գյուղը, Բռնակոթ, Ախլաթիան, Ղարաքիլիսե, բոլորը Որոտն գետի ավազանում: Ռուսները միացրին հիշածս գավառները եւ մի վարչություն կազմեցին: Եւ որովհետեւ այս վարչական միության կենտրոնը Չագեծորի Գորիսն է, ուստի եւ Չանգեզուր կոչեցին ամբողջ միությունը: Սակայն տեղացիները զանազանում են հին սովորությամբ եւ չեն շփոթում միմյանց հետ Չանգեզուր, Ղափան, Սիսիան, Մեղրի, Ագուլիս (տե՛ս կից քարտեզը, ուր նշանակված են գլխավոր կետերը կռվի դաշտի):

Գործի նախաձեռնությունը Ստեփանը վերագրում է իրեն: Այս կետը ավելի քան կասկածելի է: Ստեփանը իրեն հանձնարարում է որպես մի անձն, «որ էր սիրելի յայս Դաւթի վասն ազնուականութեան եւ քաջութեան»³⁰: Բայց մեծ դեր չունի պատերազմների մեջ եւ չէ հաշվում նշանավոր գորավարների թվում: Դավիթ Բեկը գորագլուխ է նշանակում Կալեր գյուղի շրջանում, որ Ստեփանի հայրենիքն էր, ոչ թէ Ստեփանին, այլ տեղացի մի ուրիշին՝ Պապ անունով: Վերջինս ինչ - ինչ գաղտնի որոգայթների գոհ է գնում, մահվան դատապարտվելով Դավիթ Բեկի կողմից, միայն այն ժամանակ հաջորդ է նշանակվում Ստեփանը: Եթե



Ստեփանը լիներ մեծ խորհուրդի հղացողը³¹, Դավիթ Բեկը նրան իր մոտ կպահեր իբրեւ մերձավոր գործակից:

Ո՞վ էր Շահնավազ իշխանը եւ ի՞նչ գործ ուներ նրա մոտ Դավիթ Բեկը: Շահնավազ վերանունով հայտնի են երեք թագավոր. Վախթանգ Ե. (1658-1676), իր որդին՝ Գեորգի ԺԱ (մեռած 1709 թվին), եւ Բակար, որդի Վախթանգ Զ-ի: Վախթանգ Զ ընդունեց իսլամը եւ նշանակվեց թագավոր Վրաստանի 1716 թվին, ըստ վկայության ժամանակակից պատմագիրների՝ Չխեիձեի, եւ Վախուշտի³² (Բրոսսե, Պատմութիւն Վրաց, Բ, էջ 112-114.)³³: Բայց շահը նրան կոչեց այլ ծառայության խորասանի կողմերը եւ իշխանությունը տվեց Բակարին, որ նույնպես կրոնափոխ եղավ եւ ընդունեց շահից Շահնավազ անունը նույն 1716 թվին: Բակարը իշխեց միմիայն երկու տարի (1716-1718): Հայրը՝ Վախթանգը վերադարձավ Պարսկաստանից եւ ստանձնեց իշխանությունը 1719 թվին եւ մնաց գահի վրա մինչեւ 1724 թվին:

Արդ այս երեք շահնավազներից եւ ոչ մեկը կարող է լինել այն համանուն իշխանը, որին դիմած լիներ Ստեփան Շահումյանը: Դիմումը կատարված է լեզգիների արշավանքից հետո, որը տեղի ունեցավ 1721-ի օգոստոսի 15-ին եւ տևեց մինչեւ աշուն, եւ նորեն կրկնվեց 1722-ի գարնան մարտ եւ ապրիլ ամիսները, եւ այս անգամ ավերեցին մաեւ մելիքների հողերը: Նույն 1722-ին Դավիթ

Բեկն արդեն գործի էր: Հետեւապես Ստեփան Շահումյանը պետք է վրաց թագավորին ներկայացած լինի 1721-ի վերջերը կամ 1722-ի սկիզբները: Այս պահին Վրաստանի թագավորն էր Վախթանգը, որով Շահումյանի հիշած Շահնավազը չի կարող լինել ո՛չ Գեորգի Շահնավազը, մեռած 1709 թվին, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Րաֆֆին («Խամսայի մեխիթությունները», էջ 28)³⁴ եւ ո՛չ էլ Բակար Շահնավազը: Րաֆֆին մի ուրիշ տեղ («Դավիթ Բեկ», էջ 359) հայտնում է, որ Վախթանգ թագավորը եւս կրում էր Շահնավազ տիտղոսը, որ ծրի ենթադրություն է, Շահումյանի սխալ վկայությունն արդարացնելու համար:

Հարկավ, Բակար Շահնավազը կարող էր Շահումյանին ընդունած լինել որպես իշխանագն³⁵: Սակայն ճիշտ 1722 թվին Բակարը ավելի հակամետ էր դեպի պարսիկները քան իր հայր Վախթանգը՝ իր ռուսական թեքումով: 1722 թվին ավղանները ջարդեցին պարսիկներին Գյուլնաբադի ճակատում եւ պաշարեցին Սպահանը: Շահի որդին՝ Թահմասպը³⁶ հազիվ ճողպրեց եւ շահ հռչակեց իրեն Ատրպատականում իր հոր սպանությունից հետո: Պարսից շահը պաշարված Սպահանում դիմեց Վախթանգին եւ Բակարին, մեծ պաշտոններ առաջարկելով, որպեսզի գան օգնության ընդդեմ ավղաններին: Բակարը պատրաստ էր հարգելու շահի խնդիրը, բայց Վախթանգը արգելեց, որովհետեւ հույս ուներ, որ ռուսները շուտով պիտի գան եւ թոթափեն պարսկական լուծը: Վախթանգը գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ: Վերջին թղթով³⁷ Պետրոս Մեծը խոստացել էր լինել Շամախի 1722 թվի հոկտեմբեր ամսին: Վախթանգը հրաման էր ստացել շահից, ելնել ընդդեմ լեզգիների: 1722-ի մայիս ամսին լեզգիները առանց դիմադրության քաշվեցին, եւ Վախթանգը վերադարձավ Թիֆլիս: Սեպտեմբեր ամսին նորեն եկավ Գանձակ, որպես թե լեռնականների ասպատակությանը վերջ դնելու համար, բայց իրականում գաղտնի հարաբերության մեջ էր Պետերբուրգի արքունիքի հետ եւ Պետրոս Մեծից հրահանգ էր ստացել պատրաստ լինել դիմավորելու նրան Շամախում հոկտեմբերի սկզբներին: Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսը Վախթանգի բանակում էր եւ տեղյակ նրա ծրագրերին: Ահա ինչ է պատմում Եսային Վախթանգը պատվիրում է կաթողիկոսին գնալ «յերկիրն մեր Ղարաբաղ, եւ զհայազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքներաց, եւ չորս գլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Շրուան, Շահնի եւ Սարուխան, որ եւ սոքա հարիւրապետք եւ իւզպաշիք կոչէին: Սոքա ընդ մելիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին եւ խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ եւ արիական եւ զօրեղ մանկունս եւ երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս անելի քան զերկոտասան հազար, եւ ամրացեալք յամուր վայրսն Արցախու: Եւ այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկիրս մերում...»

Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զօրաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զինուրական սպա-

սաւորութեանց եւ այսպէս բովանդակեալ զամենայն եւ իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս եւ սպառազէնս»: (Եսայի Կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 47-48):

Նույն 1722 թվին գարնանը լեռնականները մտան Մուղանի կողմից Դիզակ գավառը, կողոպուտով անցան Վարանդ, ուր մելիք Բաղիրը ընծաներով ընդառաջեց եւ ազատ պահեց իր երկիրը ավերումից: Մինչդեռ Խաչենը Դիզակի վիճակն ունեցավ, իսկ Ջրաբերդում՝ ժողովուրդը քաշվեց լեռները եւ «երիտասարդք ոմանք ընդդիմանային եւս եւ զբաղումս հարին ի թշնամեաց»: Ահա այս երիտասարդների կազմակերպած ընդդիմադրության մասին է Եսայիի ակնարկը, եւ նախածռնողները, անտարակույս, նույն չորս երիտասարդներն էին՝ Ավան, Շրվան, Շահին եւ Սարուխան: Հայ տասն հազարանոց բանակը ներկայանում է Վախթանգին, որ ընդունում է մեծ սիրով եւ խրախուսական խոսքերով՝ «Այսուհետեւ զօրացի՛ք եւ քաջ լերու՛ք իբրեւ յորդիս զօրութեան. եւ յուտեքէ եւ յունեքէ մի՛ երկնչեցիք. զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից»³⁸:

Ականատես Եսայի Կաթողիկոսը վկայում է, որ Վախթանգը բնական սեր ուներ դեպի հայ ազգը «եւ ոչ այնքան հաւատարյ ազգին իւրոյ Վրաց, որք միշտ նենգաւորք եւ խորամանկք են, վասն այն կամէր զայս զօրս՝ մանաւանդ ազգս Հայոց իւրն սեփհականեցուցանել որպէս Տփխիսեցիք»³⁹, այսինքն՝ որպէս Թիֆլիսի հայերը: Բացի դրանից, Վախթանգը, որովհետեւ սպասում էր Պետրոս Մեծի գալստեան, «կամէր հայ եւ վրաց զօրօք ճոխ եւ շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա»⁴⁰: Վրաց թագավորը, իր կշիռը բարձրացնելու համար, ուզում էր ներկայանալ Կայսրին որպէս տեր երկրի քրիստոնյա տարրին, հայ եւ վրացի:

Րաֆֆին, որ քաջածանոթ է Եսայի Կաթողիկոսի պատմությանը եւ իր ձեռքին ունեցել է մինչեւ անգամ ավելի ընդարձակ օրինակը, հնարավոր է գտնում ասել, որ Ղարաբադի մելիքների խնդրանքով է, որ Գեորգի Շահնավազը ուղարկեց իր ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ Բեկին եւ թե Դավիթ Բեկը եկավ Ղարաբաղ 1722 թվին, ժողովեց 60 հազար զորք, զորապետներ նշանակեց մելիք Ավան խանին եւ Ավան միրզային⁴¹ եւ ինքը գնաց Ղափան՝ Չավնդուր կոչվեց մեծ տեղը, որ իր հայրենիքն էր: Քիչ ստորեւ հայտարարում է, որ հայերը եւ վրացիները սպասում էին Պետրոս Մեծի գալստյանը, բանակ զարկած Գանձակի մոտ եւ որ Վրաց զորքերի հրամանատարն էր Վախթանգը, իսկ հայոց զորքերի՝ Դավիթ Բեկը («Խամսայի մեխիթությունները», էջ 28-29)⁴²: Այս բոլորը հեռու են ստուգությունից: Դավիթ Բեկը Չավնդուրից չէր, եւ ո՛չ էլ Ստեփան Շահումյանը նրան բերավ Ղարաբաղ, առանց մելիքների որեւէ մասնակցության: 60 հազար թիվը առասպել է: Տեսանք, որ հայ զորքը հաշվում էր 10 հազար մարդ եւ կազմակերպված էր Եսայի Կաթողիկոսի միջնորդությամբ եւ ո՛չ թե Դավիթ Բեկի: Ավանը ո՛չ խան էր եւ ո՛չ միրզա, այլ այն չորս կտրիճ երիտասարդներից մեկը, որ զենքով լեզգիների դեմ ելան: Ո՞րտեղից է հանել Րաֆֆին 60 հազար թիվը, կտեսնենք ստորեւ:

Մեր նպատակն է պարզել, հասկանալը, Դավիթ Բեկի ապստամբության մեր-

ծավոր շարժառիթը: Շահունյանի տված բացատրությունը լուրջ չէ: Լեզգիների արշավը չդիպավ Սյունիքին եւ չէր կարող որեւէ անդրադարձ ունենալ նրա վիճակի վրա:

Դավիթ Բեկի գալուստը հետեւանք էր Գանձակի մոտ կանգնած վրացի եւ հայ զորքերի ակնկալությունների: Ինչպես Եսայի Կաթողիկոսն էր ուղարկված մելիքների մոտ, նույն առաքելությանը էլ եկել էր Դավիթ Բեկը Սիւնիք՝ Վախթանգի հրահանգով: Վրաց արքան հավատում էր անվերապահորեն կայսերական խոստումներին եւ պատրաստություն էր տեսնում պատշաճ գործակցություն բերելու ռուսական զենքին: Նա վայելում էր հայերի կատարյալ վստահությունը: Բաֆֆին արդար չէ, երբ Դավիթ Բեկի բերանով շեշտում է հայի եւ վրացու մեջ բուն դրած դարավոր ատելությունը եւ անհնար է գտնում երկու ազգերի համերաշխ գործակցությունը, որի հետեւանքով Դավիթ Բեկը բաժանվում է Վախթանգից, առանց հայտնելու իր դիտավորությունը («Դավիթ Բեկ», էջ 363)⁴³:

Վիպագիրը գտնվում է իր ատենի հայ-վրացի հարաբերության լարված դրության ազդեցության տակ: Այդպես չէր մոտիկ անցյալում: Հայ եւ ռուս հարաբերությանը պատմության վերաբերյալ աշխատությանց մեջ բավականին չէ շեշտված եւ երբեմն անտես է արված այն դերը, որ կատարել են վրացիները: Արանք մեզնից դարեր առաջ են սկսել կոխտել ռուսական դռները, իսկական ջատագովներ հանդիսանալով հյուսիսի միջամտությանը⁴⁴ եւ մեզ էլ քաշելով իրենց հետեւից բարի հարեւանությանը: Մեր օրերի վրաց հայրենասերները, որ երազում են անջատվել Ռուսիայից եւ կշտամբում են հայերիս «ռուսասիրությունը», մոռանում են, որ երեկվան իրենց հայրերն են եղել մեր ռուսասեր ուսուցիչները: Եթե այժմ էլ գտնվեին ազնվամիտ վախթանգներ, դժվար չէր լինի գտնել բարի հարեւանության համերաշխ ուղիներ:

Դավիթ Բեկի շարժումը գաղտնի թելերով կապված էր Վախթանգի քաղաքականությանը: Շահունյանը տեղյակ չէ այս թելերին: Դավիթ Բեկը եկել էր շոշափելու հողը, նախապատրաստելու տեղական ուժերը ի նպաստ եւ ի սպաս ռուսական հույսերի, եկել էր թվում է թե պաշտոնական ձեռով եւ ոչ որպես ապստամբության ղեկավար: Շահունյանը գիտե, լսել է, որ Դավիթը ապստամբ չէ, որովհետեւ կարգված է «գորաւոր Շահնաւագի» կողմից: Այս «գորաւոր» բառը խուլ արձագանք է այն պատմական իրողության, որ Վախթանգը նշանակվեց 1722 թվին շահի հրամանով ընդհանուր պետ Ատրպատականի, Վրաստանի եւ Հայաստանի: Շահունյանի տարօրինակ մեկնությունը այլ իմաստ չունի քան այն, որ վրաց քագավորը իրավունք ուներ Սյունիքի վրա եւ կարող էր դրկել այնտեղ հայտնապես մի պաշտոնյա որեւէ հանձնարարությամբ՝ առանց կասկածի տեղիք տալու: Այս բանը հաստատվում է մի ուրիշ վկայությամբ: Բաֆֆին հրատարակել է «Վկայագիր Ուռպելեանց» վերնագրով մի թուղթ 1835 թվակիր, քաղմաթիվ ստորագրություններով, որոնց մեջ կան պատկառելի անուններ՝ Սիմեոն արքեպիսկոպոս Տաթևի, Բաղդասար մետրոպոլիտ, Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեան, մելիք Մանուչար Ուռպելյանց Տաթև-

ացի: Դավիթ Բեկի մասին այս թղթի մեջ ասված է. «Բնակիչք Սիւնեաց ի 1722 ամին գրեցին զթուղթ աղաչանց առ Շահնաւագ իշխանն՝ առաքել գորաւոր ոք, զի իշխեսցէ ի վերայ գաւառին եւ յանդորրու պահեսցէ զՀայս ոքք ի նմին»⁴⁵: Ապստամբության մասին խոսք չկա: Թուղթը վկայում է ինչ-ինչ անձերի սերումը Դավիթ Բեկից, երեւի, Ռուսաց կառավարությանը ներկայացնելու եւ այդ անձերի ազնվական ծագումը հաստատելու համար: Ուրեմն տեղն էր հիշել, որ Դավիթ Բեկը արյուն է թափել ռուսների համար կռվելով պարսիկների դեմ: Սակայն, ստորագրողները այդ չեն ասում, որովհետեւ նրանց գիտությանը Դավիթ Բեկը եկած էր որպես պաշտոնյա կառավարիչ: Բաղդասար մետրոպոլիտը եւ Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը քաջ տեղյակ էին Դավիթ Բեկի գործերին, եւ նրանց ստորագրությունը ուշադրության արժանի է գոնե այս կետում*:

Վախթանգը սպասում էր ռուսներին Գանձակում աշնանը: Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, որ Դավիթ Բեկը Գանձակից է եկել Սյունիք, գալուստը պիտի տեղի ունեցած լինի մոտավորապես նույն ժամանակները, եւ հավանորեն քոչվորները ենթարկվել են նրա հարձակմանը աշնանը՝ սարից իջնելիս: Երեւանը ընկավ օսմանցիների ձեռքը 1724 թվի հոկտեմբերի 1-ին⁴⁶: Երեւանի խանի եղբայրը անցած պետք է լինի Օրդուարից հետեւապես այդ միջոցները: Այսպիսով, Դավիթ Բեկի կռիվները տեւել են 1722-ի աշնանից մինչեւ 1724-ի աշունը, ուրեմն ուղիղ երկու տարի: Նա կռվել է երկու կարգի թշնամիների դեմ, նախ՝ քոչվոր թարաքյամայի եւ երկրորդ՝ Չավնդուրի եւ Գեմուազի շրջանում ապրող մի քանի թուրք պետերի: Սրանցից Ասլամազ Դուլին եւ երկու եղբայրներ՝ Փաթալի սուլթանը եւ Աղասին, նմանապես ցեղապետներ են, այսինքն՝ քոչվորների զուլու: Ասլամազը զարկվում է Բուխտուրթ լեռան վրա, ապաստանում է Ջեվու բերդը եւ պարտվում: Երկու եղբայրները 12 հովիվ ունեին եւ անհամար հոտ: Նախահարձակը Դավթի զինակիցն է, որ թալանում է սրանց ոչխարները: Պարզ է, որ գործ ուներ խաշնարած ժողովուրդի հետ: Մեր աղբյուրը նրանց անվանում է մերթ Չավնդուրի, մերթ Բարկուշատի իշխեցողներ: Այս նշանակում է, որ նրանք Բարկուշատի դաշտերից, որ իրենց ձմեռոցն էր, բարձրանում էին Չավնդուրի լեռները ամառ ժամանակ: Գալով լեվազգի Սափի դուլիին եւ Գաց (Կաց) գյուղի Սայիլին՝ դրանք տեղական բեկեր են, թերեւս, մեր մելիքների նման մի քանի գյուղի սեփականատեր: Ամեն պարագայի սրանք պետական պատասխանատու պաշտոնյաներ չեն: Երկիրը ենթակա էր Նախճվանի խանի իրավասության: Սրա անցողակի միջամտությունը անստույգ ենք համարում: Արդարեւ, եթե նա Դավիթ Բեկի դեմ ելած լիներ եւ հաղթած, բնավ չէր նահանջի կռիվ դաշտից՝ առանց զսպելու խռովությունը: Նրա միջամտությունը չենք տեսնում նաեւ հետագա տարիներին: Երկրի տերն էր եւ պատասխանատուն եւ պետք է, որ հետապնդեր խռովարարներին, եթե նրանք իրոք պետության թշնամիներ լինեին: Հաջորդ 1724-1726 տարիները չգիտենք ի՞նչ էր Դավիթ Բեկի վիճակը: Ստեփաննոսը այս մասին լուռ է: Հավանորեն տեղյակ չէ գործին: Երեւ-

* «Ուռպելեանց Վկայագիրի» եւ հարակից խնդիրների մասին կխոսենք ուրիշ անգամ:

նի խանի եղբոր դատաստանը, որով պատժում է գանգատավոր թուրքերին եւ ոչ հայերին, թվում է, թե վերջ է դնում թշնամական ընդհարումներին: Դավիթ Բեկը եւս ստիպված է լինում զենքը վայր դնել եւ ահա ինչու: Նա եկել էր Վախթանգի եւ Եսայիի կողմից, պաշտոնապես թե անպաշտոն կերպով: Վերեւ բացատրեցինք մեր ենթադրություններն այս առթիվ: Եկել էր նախապատրաստելու երկիրը ռուսներին ընդառաջելու ծրագրի ոգով: 1722-ի վերջերը Վախթանգի եւ Եսայի Կաթողիկոսի հույները ի դերեւ ելան: Պետրոս Մեծը ձգձգում է իր խոստումը, հայտնելով, որ մինչեւ չտիրանա Կասպից ծովի եզերքին, չի կարող օգնության զալ եւ խնդրում է Վախթանգին միջնորդել պարսից շահի առաջ՝ զիջանել հիշյալ ծովեզերքը ռուսներին: Վախթանգը հուսահատ վերադառնում է Թիֆլիս, որ գրավված էր իր հակառակորդ վրաց իշխանի կողմից, որ բարեկամ էր պարսից տիրապետությանը⁴⁷: Օսմանցիների հարձակումով դրությունը բարդանում է: Ռուսները մի թեթեւ գունդ են դրկում պաշտպանելու Վախթանգին ընդդեմ օսմանցիների՝ 1723 թվին: Վախթանգը պարտվում է եւ հարկադրվում թողնել հայրենիքը եւ ապաստանել Ռուսիա: 1724 թվի օգոստոս ամսին արդեն հայրենիքից դուրս էր: Հուլյսերի եւ ծրագրի խորտակումը կատարյալ էր: Լուրը անտարակույս հասնում է Դավիթ Բեկին եւ սանձում նրա եռանդը: Ահա ինչու այնուհետեւ՝ 1724-1726թթ. նա անգործության է մատնված: Հավանական է, որ լրաբերը նույն Հովհաննես Օուգարացին էր (ինձ՝ Ավան Ջրաբերդցին): Ստեփան Շահումյանը տեղյակ չէ Դավիթ Բեկի գաղտնի հարաբերությանը Վախթանգի եւ Եսայի Կաթողիկոսի հետ: Այս է պատճառը, որ Հովհաննեսի գալն ու զնալը առասպելական ծեւ է ստացել նրան հասած լուրերի մեջ:

Այսպիսով, Դավիթ Բեկը ձեռնամուխ եղավ կատարելու միմիայն նախապատրաստական աշխատություն եւ առանց ապստամբական ցույցերի: Այդ աշխատությունն էր՝ տնտղել տեղական մելիքների, եկեղեցականների եւ ազդեցիկ ուժերի տրամադրությունները, այժմեն մեկուսացնել վտանգավոր կամ անվստահելի իշխաններին եւ մանավանդ մաքրել ռազմագիտական դիրքերը՝ այնտեղ բուն դրած թուրք խաշնարած ցեղերից: Այս աշխատանքը կատարվեց մի բուռն քաջերով առանց երկրի բարձր իշխանության՝ Նախճվանի խանի ուշադրությունը գրավելու, այնպիսի հմտությամբ, որ Երեւանի խանի եղբայրը մեղավոր ճանաչեց թուրք գանգատողներին, առանց յտժողելու հայերի դեմ:

Քոչվորների հետ ընդհարվելը քաղաքական կասկած չէր կարող հարուցանել: Սովորական երեւոյթ էր հնուց ի վեր: Կար ժամանակ, երբ հայերն իրենց հոտը տանում էին ձմերելու Կուրի եւ Երասխի դաշտերում եւ փոխարենը թույլ էին տալիս տեղացիներին անցնելու ամառը Հայոց սարահարթերում: Լեռնականները ասպատակեցին 670-ական թվականներին Կուրի եւ Երասխի փերում ճարակող հոտերը, ոչ միայն բնիկների, այլ եւ որ «յվայրարատեան գաւառացն եւ ի Սիւնաստանեաց աշխարհէն ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ» (Մովսէս Կաղանկատվացի, Բ, ԻԶ)⁴⁸: Իսկ 851 թվին տեղատարափ անձրեւը «ուք հարիր վրան խաշնարածաց տարաւ, որք եկեալ էին ի Կովկասայ յապուր՝ յաւուրս ամարայնոյ» Մեծ իրանց գավառ, որ գտնվում էր Խաչենի

շրջանում (անդ, Գ, ԻԱ):

Ներկայումս թարաքյամա քոչվորները Կուրի փերից բարձրանում են Արցախի եւ Սյունիքի վրայից մինչեւ Նախճվանի եւ Դարալագյազի լեռները եւ շատ հաճախ տեղի են տալիս բախումների, երբեմն արյունահեղ: Սար բարձրանալիս կոխտում են ու փչացնում կանաչ արտերը եւ իջնելիս՝ քշում տանում են խառնելով իրենց հոտերին հայ գյուղերի անասունները:⁴⁹

Անցնինք «Դավիթ Բեկ» վեպին: Թեեւ մեր նյութից դուրս է գրական քննությունը, բայց նկատելու ենք, որ վեպի շենքը համաչափ չէ եւ հորինված է, կարծես, առանց մշակված ծրագրի: Գրիչն ընթացել է ոչ մտքի տեսեւն, այլ նրա հետ միասին եւ ստեղծել է հերոսների համար երբեմն դժվար կացություններ, որտեղից հանելու համար ստիպված է եղել շեղվել պատմության թելից, նոր օժանդակ դեմքեր հանդես բերել, անբնական տեսարաններ կերտել: Այս բոլորը խանգարել են երկի ներդաշնակությունը: Վերջին գիքը ավելի սովոր է, քան առաջին երկուսը: Հեղինակը առանձին փուլք չունի գեղարվեստականի մասին. նրա համար ավելի թանկ է երկի գաղափարախոսությունը, որ արտահայտում է ոչ միայն գործող անձերի բերանը դրած ճառերով, այլեւ նրանց հերոսական նկարագրով: Առաջին երկու գրքերը նվիրված են ամբողջովին Դավիթ Բեկին եւ Ստեփաննոս Շահումյանին:

Դավիթ Բեկը փրկվում է մահից, փախչում վրաստան եւ այնտեղ «առաջին պետական մարդ դառնում»: Եիշտ ինչպես հնում Տրդատը փախավ Հռոմ եւ հռչակ ստացավ իր քաջությամբ: Ստեփանն էլ գերությունից է ազատում շնորհիվ իր քեռի Թորոսի: Պատմական քիչ բան կա այս երկարածից պատմության մեջ: Բացի մի քանի անուններից, մնացածը՝ դեմքեր թե տեսարաններ, երեւակայության արդյունք են: Ավելի պատմական է երրորդ գիրքը՝ Դավիթ Բեկի գործունեությունը: Հիմը կազմում է Ստեփաննոսի՝ վերելը քննած պատմությունը: Աշխարհագրական քարտեզը եւ անձերը նույնն են, բացի մի քանի թարմատար դեմքերից: Հարկավ պատմության համեստ գործիչները դարձել են վեպի մեջ հայտնի մեծություններ:

Գործողության դաշտը Սյունիքի յոթն գավառներն են, ուր տիրում են՝

Գողթան, մելիք Մուսին,
Գեմուազ, իշխան Ստեփան Շահումյան,
Դավան, մելիք Փարսադան,
Չաւնդուր, Թորոս իշխան,
Բարկուշատ, մելիք Ֆրանգյուլ,
Միսիան, իշխան Բայինդուր,

Ջանգեզուր, Մխիթար սպարապետ: («Դավիթ Բեկ», էջ 371):

Այս անձերից ոչ ոք գավառատեր չէր, եւ ոչ էլ Ստեփանը, Թորոսը, Բայինդուրը իշխաններ էին:

⁴⁹ Նրքեփեն հայտնի է այժմ եւս հայ-քոչվոր կոիվներով, որի մասին խոսք կլինի վերեւ խոստացած հոդվածում:

Մելիք Փարսադանը «երկաթի սիրտ ունի եւ գայլի խիղճ», Ստեփանը՝ «սատանայի խելք եւ Ռուստեմի քաջություն», Թորոս իշխանը՝ «փղի ուժ եւ առյուծի սիրտ», Բայինդուրը՝ «սարսափելի հսկա է», Ներսես եպիսկոպոսը՝ «Օմարի եւ Եագիդի նման արյունարբու է, իսկ Հարուն ալ Ռաշիդի նման անողոքելի» (էջ 518, 521)⁴⁹: Այս նկարագիրները պատմական չեն եւ ոչ վիպական, այլ դրուցագներգական, եթե կ'ուզեք: Վիպագրի ցանկությունն է տեսնել նրանց այդպիսի հատկություններով:

Վեպի գլխավոր գործողները վարում են գնդեր՝ գնդապետներ են: Կան եւ խմբապետներ, որոնք փոքր խումբերի գլուխ անցած շփոթություն են ձգում թշնամու բանակում՝ հեղակարծ հարձակումներով եւ ավազակային հափշտակություններով: Սրանց գործերը չեն ներկայացրած, հիշված են միայն խմբապետների անունները՝ Վաղարշապատցի Հարություն տանուտեր, Գանձակեցի Եղիազար աղա եւ Թադեոս բեկ, Շուշեցի Ջաքարիա իշխան (Շուշին գոյություն չուներ այն ժամանակ), Լոռեցի Ավթանդիլ, Երեւանցի Օհաննես, Մեղրեցի մելիք Կոստանդին եւ այլն (էջ 308, 404, 519 եւ այլուր): Այս անունները պատմական են, ամփած են վերելք հիշված ցուցակից, գնդերի թիվը եւ քանակը եւս այստեղից է (էջ 422), բայց տիտղոսները եւ նրանց գործունեության վայրերը պատկանում են վիպագրին: Կռիվների դաշտը հասցրել է մինչեւ Դարալագյազ եւ Սեւանա լճի ափերը:

Թշնամի բանակի գլխավոր դեմքերը եւս պատմական են, ինչպես Փաթալի եւ Աղասի եղբայրները, Ասլամազ դուլին եւ ուրիշները: Հարկավ սրանք էլ են արժանացել ավելի բարձր աստիճանի քան ունեին: Փաթալին, հասարակ ցեղապետ, դարձել է խան եւ բռնապետ Փայտակարանի եւ ձգտում է ձեռք ձգել ամբողջ Դափանը: Փայտակարանը՝ Դարաղաղը չէ, ինչպես սխալմամբ նույնացրել է Րաֆֆին: Ասլամազ դուլին նմանապես խանի դիրք ունի եւ տեր է Ջեվու բերդին:

Դավիթ Բեկի կռիվներից մեծ տեղ են բռնում վեպի մեջ Ջեվու բերդի պաշարումը եւ Եղվարդի ճակատը:՝ Պաշարումի երկարաշունչ մանրամասնությունները վառ երեսակայության արդյունք են: Ստույգ է միայն, որ Տեր Ավետիքը վճռական դեր է կատարել:

Եղվարդի կռիվը մղված էր ընդդեմ Փաթալի եւ Աղասի եղբայրների: Թորոսն ընկավ կռվում, բայց Շահումյան գերվեց ոչ այս կռվում, այլ Խոտանանի արշավանքին: Սրա առաջին գերությունը եւ դարձը շնորհիվ Թորոսի՝ պատմական չեն: Ստեփանը Թորոսի քեռորդին չէր:

Երկու հայ մելիքները՝ Դավիթ եւ Ֆրանգյուլ՝ հանված են խիստ թանձր գույ-

ներով, քան իրավունք է տալիս պատմությունը: Նրանք պետք չունեին սողալու թուրք եղբայրների առաջ: Երկրի խանը նստում էր Նախճվան, որի իրավասության տակ էին հայ մելիքները եւ թուրք եղբայրները: Սրանք Դափանի տերը չէին, ուրեմն եւ չէին կարող խոստանալ Դափանը զիջանել փառասեր մելիքին որեւէ գնով:

Ընդհանուր առմամբ վեպը հավատարիմ է մնացել իր պատմական վերելքնական աղբյուրին: Սակայն այս միայն վեպի կմախքն է: Արդյո՞ք նրա մարմինը, ամբողջությունը եւս պատմական է: Անգամ պատմությունից առած դեմքերի նկարագիրը հեռու են պատմական իրականությունից: Պատմական լինելու համար անհրաժեշտ չէ ամենեւին, որ վեպի դեմքերը եւ նյութը քաղված լինեն պատմությունից: Գործող անձինք կարող են լինել շինձու, անծանոթ պատմությանը, բայց եթե նրանց նկարագիրը, նրանց ոգին, աշխարհայացքը համապատասխան են ընտրած պատմական միջավայրին, կլինեն պատմական:

«Դավիթ Բեկ» վեպը, չհաշված կմախքը, մյուս մասերով խոր է Դավիթ Բեկի ժամանակակից իրականությանը: Հեղինակն իսկապես նպատակ էլ չի ունեցել վերակենդանացնել գեղարվեստական պատկերների եւ տիպար դեմքերի միջոցով անցյալի մի էջը: Անցյալը նրան հետաքրքրել է ոչ անցյալի համար, այլ որպես մի «դասարան» քաղաքական կրթության: Եւ դասարանի մեջ ինքն է նստել եւ ինքն է խոսում, քարոզում: Հին ռազմիկներին հանել է դարավոր մեռելությունից, բայց նրանց մեջ դրել է իր հոգին, իր միտքը, իր լեզուն: Նրանք սուկ դիմակներ են, որոնց ետեւը կանգնած է հեղինակը եւ թելադրում է ոչ միայն նրանց ճառերը, խորհուրդները, հուզումները, այլ անգամ գործելու կերպերը: Բոլորեքյան խոսում են հեղինակի բերանով, չէ թե միայն հերոսները՝ Դավիթ Բեկ, Մխիթար, Բայինդուր, Ներսես եպիսկոպոս, Շահումյան, այլ անգամ Փաթալի խանի հարեմի բնակիչները՝ Սյուրին եւ ներքինապետ Ահմեդը, երկուսն էլ կրոնափոխ հայեր են, բայց մնացել են մաքուր, գաղափարական հայրենասերներ, ապրելով հանդերձ տասնյակ տարիներ հարեմական մթնոլորտի մէջ: «Դավիթ Բեկ» վեպը մի կենդանի հիշատակարան է հեղինակի անձնական հայացքների, հասարակական եւ քաղաքական գաղափարների եւ տրամադրությանց, մանավանդ նրա տեսությունները՝ բռնության դեմ պայքարելու եղանակների, ստրկության լուծը թոթափելու միջոցների վերաբերյալ:

Դավիթ Բեկի ծնողները մի խումբ ուրիշ հայերի հետ իրենք իրենց այրել էին խանի դատարանի առաջ, «կամենալով ինքնակամ մահով բողոքել տիրող անարդարության դեմ. իրանք մեռան, բայց անարդարությունը մնաց...» (էջ 157): Դավիթը փրկվել էր բարեսիրտ ներքինապետի ջանքով, խնամվել: Պատանու կյանքը հնարավոր փորձանքից գերծ պահելու համար, ներքինապետը խորհուրդ է տալիս գնալ Վրաստան: Նախքան հեռանալը պատանին այցելում է իր անբախտ ծնողների գերեզմանը, ողբում արտասուքով նրանց կորուստը եւ լսում է մի ծայն, թե «դառնության բաժակը լցված է» եւ ուխտում է «մինչեւ մահ կռվել անարդարության դեմ» (էջ 161): Հրաժեշտի ժամին խանի կինը, որ տեղյակ է պատանու ընտանեկան դժբախտության, եւ նրա հովանավորը, ողջերթ

⁴⁹ Ջեվու բերդը գտնվում է Օխյի գետի վրա, հին Բաղաբերդի եւ Աջաղուրի մոտ: Րաֆֆին գիտե այս, բայց չփորձումը ղնում է Ջեվուն Հալիժոր բերդի մոտ, որ սխալ է: Հալիժորը Որոտն գետի ափին է Տաթևի մոտերը եւ բավականին հեռու Ջեվուց: Աշխարհագրական անձոտություններ պակաս չեն վեպի մեջ: Այսպես Աջրեջ Միսիանում չէ, այլ հին Աջարան է (Օրբելյանի ցուցակում տպված է՝ Աջարաթ) Չորք, այսինքն՝ Կասան գավառում: Հիշկիտ գյուղ, ուր գլխատվեց Պապ, քվում է, թե հին Շաշիկեսն է, որ ընկնում է Կովկասեան գավառում, Երկաթող գյուղի շրջանում: Շաշիկեսը դարձել է Շշիկես եւ Իշկես, Իշկես, Ափկիս՝ հին Ափկավանք, Արեւիքում:

է մաղթում խրախուսական խոսքերով, որ ինքը «հավատում է Աստուծո արդարադատությանը եւ հոյս ունի, որ բոլոր չարիքների հատուցում կլինի, ներյալները կվայելեն ազատություն, իսկ նեղիչները սոսկալի դատապարտություն» (էջ 160): Ներքինապետն իր կողմից հանձնում է պատանու Սյունյաց աշխարհի մի հզոր թագավորի թուրը, որ հանել է խանի գանձարանից, մի թուր, որ միաժամանակ հայ թագավորի հզոր ձեռքում պաշտպանում էր մեր հայրենիքը. «Թող այսուհետեւ այս թուրը հիշեցնեք քեզ նրա ցավալի անկումը, թող ոգեւորեք քեզ նրա վերականգնման համար գործել»: Ներքինապետն ավելացնում է, որ հորդորիչ խոսքերը «իր գլխից չի ասում, այլ Աստված ինքն է հայտնել նրան մի **տեսիլքի մէջ**, ուստի ինքը հավատում է պատանու **ճակատագրին** (էջ 165):

Դավիթ Բեկը Վրաստան է: Օտար ծառայության մեջ մոռացել է իր ուխտը: Ահա հասնում են նրան երկու նամակ, մեկը կրում է Սյունյաց աշխարհի հոգեւորական եւ աշխարհիկ մեծամեծների ստորագրությունն ու կնիքը, մյուսը՝ Ստեփան Շահումյանիցն է: Առաջին նամակի մեջ հայրենիքի վիճակը նկարագրված է շատ տխուր եւ հուսահատ գույներով՝ կնիկներ, աղջիկներ բռնաբարվում են, վանքերն ու եկեղեցիները ապականվում, խաչերը շների վզից կախված, երեսաներին խլում վաճառում են օտար երկիրներ, մի խոսքով ստրկության լուծը, կյանքի դառնությունը այնքան սաստկացել է, որ ժողովուրդն ուխտել է «**կամ միանգամով կտորվել եւ բնաջինջ լինել, կամ բոլորովին ազատվել մահմանական բռնակալությունից**»: Երկիրն աղերսում է, որ Դավիթը վերադառնա եւ առաջնորդե ժողովրդին» (էջ 174):

Իսկ Ստեփան Շահումյանը հիշեցնում է իր նամակում Դավիթ Բեկին, թե միասին Գայոց պատմության դասեր են ամել Տաթևի վանքում եւ գիտե, որ հնուց ի վեր հայերը նշանավոր մարդիկ են տվել, որոնք սպասարկել են իրենց հանձարը դրացի ազգերին եւ մեծ անուն վաստակել, փառքի արժանացել, սակայն նամակագիրը կգերադասեր, որ այդ մարդիկ աշխատեին հայրենի հողի վերա եւ հայրենիքի համար: Այնուհետեւ դառնալով Դավիթ Բեկին, գրում է. «ես գիտեմ քո մեծահոգությունը, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք եւ ազգություն չկա, որոնց հայրենիքը լայնածավալ աշխարհն է, իսկ ազգությունը՝ ընդհանուր մարդկությունը, սակայն օտարների կերակրել, երբ մեր զավակները քաղցած են, մեծ առաքինություն չէ» (էջ 179): Դավիթի օգնությունն անհրաժեշտ է համարում Շահումյանը եւ ուրիշ նկատումով՝ «Մեր ազնվական դասը փչացած է, գրում է նա, նրանց վրա հույս դնել չի կարելի: Դարերի ընթացքում, պարսից ազդեցության ներքո, ազնիվ արյունը նրանց երակներում խարդախվեցավ: Այժմ ժողովրդին պետք է փրկե ժողովրդի մարդը, նրա միջից դուրս եկած, նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը բացի քեզանից, Դավիթ» (էջ 180):

Պակաս չեն հակազդեցությունները հախուռն տեսությունների մեջ: Շահումյանի բերանով կոսմոպոլիտ է անվանում Դավթին, մի մարդու, որ պատանեկությունից ուխտել էր կռվել հայրենիքի ազատության համար: Այլեւ ապականված է համարում ազնվական դասը, մոռանալով, որ Դավիթը ազնվական էր,

բեկ էր եւ, իր իսկ կարծիքով, Տաթևի մելիքների՝ Օրբելյան հռչակավոր տոհմից էր (էջ 287): Դավթի զինակիցների մեծագույնն եւ կարեւոր մասը եւս կրում են բեկ, մելիք, յուզբշի, տանուտեր տիտղոսները, որոնցով վիպագիրն ինքն է մեծարել հակառակ պատմական աղբյուրի լռության:

Գուցե ժողովուրդը իրոք ավելի մաքուր է մնացել, քան իր բարձր դասակարգը: Բայց ահա ի՞նչ ահավոր վկայական է տալիս հայ ժողովրդին: Սյունեցի Բայիմուրը, ազատության այդ զինվորը, «եւ սիրում է հայերին, եւ ատում»: Ատելությունից բխած սերը չի կարողանում բացատրել. «Սիրում եմ այդ ազգը որպես մի սիրահար սիրում է մի ցած, բարոյապես ընկած, պոռնիկ կնոջ», թաթախված բարոյական ցեխի մեջ, «մի մեծ պոռնիկ, որի երեսին ամոթի եւ պատուի մի կաթիլ չի մնացել»: Զորս հազար տարի նա պոռնկություն է եղել այդ պոռնիկը հույն, պարսիկ, հռոմայեցի, արաբ, մոնղոլ հոմանիներին, «իր մարմինը վարակված է հազարավոր հիվանդություններով, մահվան հոտ է փչում», եւ այլն (էջ 428): Պետք կա՞ ասելու, որ հայ անցյալն ու ժողովուրդը արժանի չեն այսպիսի մի անվայել եւ անիրավ համեմատության:

Դավիթ Բեկը իր զինակիցներով մտնում է Տաթև: Վարդանանց տոհմն էր: Ներսես եպիսկոպոսը հոգեհանգիստ էր կատարում Ավարայրի նահատակների հիշատակին: Սեղանի առաջ դրված էր «մի դագաղ ծածկված ոսկեհուռ դիպակներով՝ վրան մի խաչ, մի Ավետարան եւ մի քանի հատ սուր»: «Դա Վարդանի դագաղն է», - կոչում է քարոզիչ եպիսկոպոսը, «Վարդանը ժողովրդի մարմնացած բողոքն էր: Բողոք՝ բռնության դեմ, բողոք՝ անարդարության դեմ, բողոք՝ անազատության դեմ»: Մեր պատմության նշանավոր մարդիկ՝ Գայկ, Արամ, Տիգրան չեն կարող համեմատվել Վարդանի հետ: Ինչո՞ւ: Եպիսկոպոսի կարծիքով, «այդ քաջերի հետ մնացած էր զորքը, այսինքն՝ վարձկանների մի դասակարգ, որոնց գործ էին անում աննպատակ աշխարհակալությունների մեջ», միայն իրենց փառքի համար: «Զորքն արյուն էր թափում, իսկ նրանք փառք էին վայելում: Զորքը հողեր էր տիրում, բայց նրա որդիքը քաղցած էին մնում, արդյունքը շռայլում էր զորքի տերը»: Մինչդեռ Վարդանը՝ ինքը ժողովուրդն էր. նրա հետ էր «կղերը՝ մի ձեռքում խաչ, մյուսում սուր: Նրա հետ էր շինականը, մի ձեռքում բահ, մյուսում՝ միզակ: Նրա հետ էր ազնվականը, քաղաքացին եւ, որ ամենազխալվորն է, հայ կինը»: Մի քանի օրվա մեջ Արտաշատում հավաքվում է 60 հազարից բաղկացած մի բանակ, որ կատարեց Ավարայրում «այն փառավոր հաղթությունը, որը մեր պատմության մեջ մինչեւ դարերի վերջը կ փայլի որպես մի պայծառ աստղ»: «Այժմ ես այս դագաղից դուրս կ կոչեմ Վարդանի հոգին, թող նա խոսե ձեզ», թե ի՞նչ էինք մենք առաջ եւ ի՞նչ ենք այժմ. համեմատության կետ չկա, մեր ներկան մնալ չէ անցյալին: Ո՞ր են այն քաջերը, որ սարսափեցնում էին պարսիկներին, հոներից, արաբներից, թաթարներից: Մեր հայրերի անհարազատ սերունդն ենք. այն հայրերի, որ հարգանք ու պատկառանք էին ազդում օտարներին: Արդ, ինչո՞ւ ենք մենք այս օրին հասել: Քարոզիչը մոռանալով, որ ինքը եկեղեցական է, հայտարարում է, որ մեր խղճության

առաջին պատասխանատուն մեր եկեղեցականներն են, որ «թուլացրին ժողովրդի սիրտը, խլեցին նրա քաջությունը, մեռցրին նրա կենսական ուժերը եւ քրիստոնեության, խոնարհության* եւ համբերության անունով սովորեցրին նրան ստրուկ լինել»։ Եկեղեցականները չեն հասկացել, որ «մեր կրոնը անձնապաշտպանության դեմ չէ», որ «սեպհականության իրավունքը սուրբ է Աստծո համար», որ «հայրենասիրությունը, ազգասիրությունը ամեն մի անհատի սուրբ պարտավորությունն է, որ Աստված ինքը հրամայեց Իսրայելին կոտորել ոչնչացնել իր թշնամիին»։ Քարոզիչը ցավում է, որ «մեր կույր, տգետ, անկիրթ եկեղեցականները» չեն բացատրել, չեն քարոզել, թե Աստծո ընտրյալները՝ Մովսես, Չեսու, Դավիթ որքան միլիոնավոր մարդիկ են կոտորել, որքան ազգեր ոչնչացրել, միջնաբերդներ են իրենց ազգը հաստատել իր հայրենական երկրում»։ Շատ քչերն են ըմբռնել, որ պետք է (!) «խաչի հետ սուր», որ եկեղեցու շահերը պետք է հաշտեցնել պետության շահերի հետ։ Քչերի թվում են Ներսես, Ահակ, Յովսեփ եւ Ղեւոնդ։ Քարոզիչը վերջացնում է իր խոսքը հայտնելով, որ մի նոր Վարդան է հանդես եկել, որ կամենում է հայրենիքը փրկել։ Այդ Դավիթ Բեկն է, եւ հրավիրում է ներկաներին մոտենալ եւ Վարդանի դագաղի վրա երդվել հավատարիմ մնալ նոր Վարդանին (էջ 389-401)։

Օրվա հերոսը, Դավիթ Բեկ, խոսք է առնում եւ հայտնում, որ հայրենիքը կարոտ էր այս շարժման, որի գլուխն է անցել ինքը, հավատացած լինելով, որ Հայաստանի Աստվածը կօգնե իրենց, ինչպես օգնել է մեր նախնիքներին. «Մենք պիտի կռվենք բռնության, անարդարության եւ ստրկության դեմ»։ Հավատքը, անկեղծությունը եւ անձնագոհությունը գլխավոր պայմանն են հաջողության։ Մխիթար սպարապետը, թեւ չի հավատում բախտին, բայց հավատում է «Հայաստանի աստղին», հավատում է, որ «կա երկնքում մի արդար դատավոր, որը վերջապես կլսե թշվառի ձայնը եւ նրան ուժ ու զորություն կտա փշրելու ամբարտապան բռնակալի եղջյուրները (էջ 313)։

Մեր վիպագիրը՝ նոր եղիշեն, իր հերոսը՝ նոր Վարդան, պետք է որ լինեն եւ նոր Վասակներ։ Եւ կան. մելիք Դավիթն է Տաթեւացի եւ մելիք Ֆրանգյուլ երիցվանեկցի։ Սակայն, սրանք մենակ չէին որպես շարժման հակառակորդներ։ Բազմաթիվ մելիքներից միայն մելիք Փարսադանն է հարել Դավիթ Բեկին եւ այն էլ ո՛չ անմիջապես։ Շահունյանը խորհուրդ է տալիս կոչ անել տեղական մելիքներին։ Դավիթ Բեկը գտնում է, որ «զգույշ, մտածող եւ, իրենց կարծիքով, խոհեմ պարոններն են, որ իրանց մելիքներ, տանուտերներ ու բեկեր են կոչում, եւ որոնց յուրաքանչյուրը մի-մի վիճակի տեր է, լոկ խոսքերով չի կարելի համոզել։ Նրանք դարձյալ կմնան իրենց խոհեմության մեջ, որ մի տեսակ խոհեմ անտարբերություն, խոհեմ մեռելություն է։ Նրանց պետք է ցույց տալ շոշափելի փաստ, պետք է ցույց տալ, որ փոքրաթիվ մարդիկներով եւս կարելի է մեծ գործ սկսել» (էջ 369-370)։

Գործը սկսվեց։ Բայց միայն մելիք Փարսադանն եկավ, մյուսները մնացին իրենց խոհեմության մեջ։ Նրանցից երկուսը ժառանգեցին ուրացողի եւ դավաճանի անուն։ Ի՞նչ էր նրանց դավաճանությունը մեր վիպագրի հայացքով։ Մե-

լիք Ֆրանգյուլը «բնավորությամբ բարի մարդ էր, բայց սաստիկ փառասեր։ Իր փառասիրությանը զոհեց նա հայրենական կրոնը եւ մինչեւ անգամ իր հարազատ աղջիկը», ուզում էր ամեն գնով «պահպանել իր տոհմային ժառանգությունը»։ «Իրբեւ հայ, նա ցանկանում էր Հայաստանի բարիքը, ցանկանում էր, որ այդ երկիրը ազատ լինի, ցանկանում էր, որ նա ունենա իր հայ իշխանը, բայց այդ իշխողը լինի ոչ այլ ոք բայց միայն ինքը» (էջ 680)։ Բայց մի՞թե հանցանք է, երբ մի բարի եւ հայրենիքին բարիք ցանկացող անձն ուզում է իշխող լինել։ Տեսե՛ք, որ ինքը մելիքը, այլ կերպ է բացատրում իր վարմունքը։ «Ես միշտ ծածկված եմ եղել մի կեղծ, խաբուսիկ կեղեւով. - մենախոսում է ուրացող մելիքը,- դրսից ներկայացել եմ որպես պաշտոնյա, որպես գործիք օտարի, իսկ ներսից պաշտպանել եմ իմ ազգիս շահերը։ Ես հայտնապես վնաս եմ տվել իմ ազգին, բայց զաղտնապես օգնել եմ նրան... Ի՞նչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշնամու ծառայության մեջ ես։ Մի պատառ պետք է ձգես նրա բերանը, որ կարողանաս ամբողջը ազատել։ Ես տվեցի Փաթալի խանին մի վանք եւ դրանով ազատեցի մեր բոլոր վանքերը։ Ես տվեցի նրա եղբորը իմ հարազատ աղջիկը եւ դրանով ազատեցի հազարավոր աղջիկներ մահմեդականի կիմ լինելուց։ Ես ուրացա իմ կրոնը, որ դրանով գրավեմ թշնամու մտերմությունը... եւ նրան իմ ձեռքում պահեմ» եւ ցավում է, որ չկարողացավ գլուխ բերել ինչոր նախասահմանել էր (էջ 682-683)։ Ուրեմն Ֆրանգյուլն իր կրոնը եւ աղջիկը զոհել էր ոչ թե ունայն փառասիրության, այլ երկրի բարօրության համար։

Վիպագիրը հավատարիմ չէ մնացել այս տեսակետին։ Տեղական մելիքները չեն հարել Դավիթ Բեկին, որովհետեւ չեն համակրել։ Դավաճաններ չէին, այլ «հայրենիքին բարիք ցանկացող» մարդիկ, որ իրենց գիծն ունեին։ «Քիչ ուժերով մեծ գործ կատարելու» ինքնավստահությունը հակառակ էր նրանց փորձառությանը, որ թելադրում էր «քիչ զոհողությամբ» խուսափել մեծ վտանգներից։ Վեպը անտարակույս շահած պիտի լիներ, եթե հեղինակը լրջորեն վերաբերեր հակառակորդների տեսակետին եւ տար երկու հայացքների ներհակ ուղղությունը, նրանց բախումը եւ համերաշխության միջին ճանապարհը։ Բայց նա տարվել է Եղիշեի շունչով, եւ նրանից փոխ է առել դավաճանի պատրաստ մտացածին պատկերը։ Մելիք Փրանգյուլ նենգում է Եղիշեի Վասակի նման։

Թողնենք հերոսների թերի պատմագիտությունը, թյուր են մակերեսային դատողությունները հայ անցյալի մասին, անզգույշ հարձակումները հայ եկեղեցու եւ եկեղեցականության վրա։ Առնենք միայն նրանց սեփական եւ շինիչ հայացքները, որոնց էությունը հետեւյալն է. «Հայերի սրտում բոլորովին չի հանգած հայրենասիրության կայծը, բավական է փչել նրա վրա եւ իսկույն կբորբոքվի։ Իսկ բոցավառել, բորբոքել հայրենասիրության սրբազան հուրը կարելի է։ Այդ կլինի գործի հաջողակ սկիզբը, իսկ վախճանը Աստծո ձեռքումն է։ Պետք է հավատալ Հայաստանի աստղին, պետք է հավատալ երկնքի արդար դատավորին, որ կլսե թշվառներիս ձայնը եւ ուժ կտա փշրելու թշնամու եղջյուրները» (էջ 313)։ Ուխտենք ազգովին ծառայելու այս գործին, ուխտենք կամ բնաջինջ լինել կամ փշրել ստրկության շղթաները։ Ո՛վ չզայ մեզ հետ դավաճան է, մեր

սուրը պետք չէ խնայե այդպիսիներին (էջ 403):

Այս հավատամքը պատշաճ է ավելի մի եկեղեցականի, քան քաղաքական գործիչի եւ հիշեցնում է Եղիշեի ուխտը, որ տանում է դեպի մարտիրոսական թագը: Եղիշեի համար անտարբեր էր հաղթել, թե հաղթվիլ, երկու դեպքում էլ Աստուծո արքայությունը պատրաստ էր: Իսկ լուրջ քաղաքական գլխում հաշվից դուրս պիտի մնան Աստված, ճակատագիր եւ արդարություն: Սրանք անտես, աներեւույթ եւ անկշռելի ուժեր են, կարող են գալ եւ չգալ: Հայրենասիրություն, հույս, հավատ՝ հոգեկան կարեւոր ազդակներ են, բայց բավական չեն քաղաքական հեղաշրջումներ առաջ բերելու համար: Հարկավոր է ամենից առաջ զինվորական կարողություն: Դավիթ Բեկը այնքան միամիտ չէր, որ կարծեր թե մի բուռ քաջերով հնարավոր է պարսից պետությունը խորտակել: Նրան թեւավորողը ռուսական օգնության հույսերն էին, որին ակնապիշ սպասում էին Վախթանգ եւ Եսայի՝ նստած Գանձակում: Երբ հասավ բոթաբերը, թե կայսերական խոստումներն արդյունք չտվին, Դավիթ Բեկը սուրը դրավ պատյանի մեջ: Նա Թամարին խոստացել էր, թե նպատակս է «ազատել հայրենիքս, ազատել իմ ազգը եւ Հայաստանի թագուհու թագը քո գլխին դնել» (էջ 329): Այս է վեպի նախնական հանգույցը, որ պիտի լուծվեր Դավթի հաղթանակով՝ պսակված արքայական թագով: Վիպասանը գիտե, որ Դավիթ Բեկը հույս ուներ դրսի օգնության. տեսանք, որ Գանձակու բանակած հայ 60 հազար երեւակայական զորքի հրամանատարը, իր կարծիքով, Դավիթ Բեկն էր: Նա անտես է արել վեպի մեջ արտաքին նեցուկը եւ ակամայից թողել է հերոսին կես ճանապարհին, առանց թագի: Այս զանցառությունը խորհրդավոր է:

«Դավիթ Բեկ» վեպը այսօր մեզ համար պատմական է կրկնակի իմաստով: Նրա հերոսը 1722 թվականի մարտ է, բայց խոսում է 1881 թվի լեզվով: Այդ լեզուն չի պատկանում միմիայն հեղինակին՝ Ռաֆֆուն: Այդ այն լեզուն է, որ սեփական էր իր ժամանակակից հայ մտավորականության կամ հայ հասարակության մի գորավոր հոսանքի, որ սկսվել էր վաղուց, բայց մի նոր երանգ էր ստացել 1878 թվից հետո⁵⁰: Ազատամիտ հոսանք էր ընդդեմ պահպանողականի: Նա ճոխացրեց իր ազատական գաղափարաբանությունը քաղաքական նոր տրամադրություններով՝ Հայկական հարցի միջազգային փուլի շուրջ ճառագայթած լույսի եւ հույսի ազդեցության տակ: «Դավիթ Բեկ» վեպը հասունացել է այդ մթնոլորտում, ուր այն ժամանակ աշխատում էր հեղինակը: Վեպի մեջ պակաս չեն էջեր եւ հայացքներ, որ հիշեցնում են «Մշակ»-ի հրապարակախոսությունը: Ռաֆֆին հաղորդ է նոր տրամադրություններին եւ հավատարմորեն վերարտադրել է նրանց ոգին իր վեպի մեջ: Սուր աչքով նկատել է եւ սեւեռել է մի մտայնություն, որ հազիվ ծայր էր տվել եւ միմիայն տասը տարուց հետո պիտի ծեւավորվեր եւ մարմնանար գրեթե այնպես, ինչպես ինքը նախատեսել էր⁵¹: Հարկավ, ազատագրական շարժումը շատ բան է պարտական Ռաֆֆուն, բայց սխալ կլիներ կարծել, թե շարժումը նրա զավակն է: Իրապես երկուսն էլ ծնունդ են այն հովերի, որ գալիս էին 16-րդ հոդվածի խոստումներից: Շարժումի կարապետները եղել են նույն միջավայրից, ուր աշխատել է Ռաֆֆին:

Նրանք չէին որոճում ապստամբական լայն շարժումներ, գիտեին, որ հնար չէ ոտքի հանել մի ժողովուրդ, որի հարյուրից իննսուներ հրացան չէ տեսել եւ դեռ ծանոթ չէ զինվորագրության եւ ուրեմն չունի զինավարժության եւ զինվորական կարգապահության ընտել շարքեր: Նրանք հավատացած էին, որ մեծ պետությունները իրենց հետ են, որ իրենց թիկունք կլինեն նաեւ ճնշված զանգվածների «պաշտպան» Ընկերվարական Միջազգայնականը⁵² եւ ուրեմն բավական է բողոքել տրտունջի ցույցերով, ըմբոստական պայթյուններով, եւ խոստացված բարենորոգումները կիրագործվեն: Այսպես էր մտածում եւ Ռաֆֆին: Երբ իր հերոսի քերամով ասում է թե՛ «Սկսենք գործը, մնացածը Աստուծո ձեռքին է, Հայաստանը աստղ ունի, երկնքում արդար դատավոր կա», իսկապես այլ բան չէ հասկանում, քան լուսավոր մարդկության պաշտպանությունը: Բայց եւ այնպես Ռաֆֆին մերժել է հատուկ տեղ տալ իր վեպի մեջ արտաքին գործունին: Հերոսները գործում են անկախ իրենց հաշվին եւ պատասխանատվության եւ գործում են զենքով: Վիպագիրը նախընտրել է ստեղծել, տալ հայրենասիրության մի տիպ, որ լինի բացարձակ արժեք եւ պահե իր նշանակությունը բոլոր պայմաններում, կլինի արտաքին օգնություն, թե չէ, կգա դրսեն արդարությունը, թե չի գա: Հայ միջավայրի եւ դարերով ահաբեկված եւ զինաթափ մտայնության համար, նրա հայրենասիրությունը նորություն է, անվանենք մի բառով զինյալ հայրենասիրություն: Դավիթ Բեկը իր զինակիցներով մարմնացնում է այդ հայրենասիրության գաղափարը: Վիպագրի տառապող մտքի հորձանքները, զգայուն սրտի անհավասար գալարումները, մերթ խանդավառ, մերթ հուսահատ, գուժարվել եւ քանդակել են զինված հայրենասերի տիպար Դավիթ Բեկին:

Այսօր այդ մեծ քանդակագործի հիշատակն է, որ տոնում է վարատական հայությունը: Նայում ենք մեր շուրջ եւ ամեն կողմից ճնշող մթության մեջ տեսնում ենք միայն Դավիթ Բեկի ասպետական ուրվականը: Մեծ եւ փոքր ազգեր միաբերան խոսում են սպառնազինված հայրենասիրության մասին, ամեն տեղ միայն զենքի շաչյուն է լսվում: Բոլորը զինվում են, որպես թե խաղաղության համար: Մենք կռվազան չենք եւ զենք էլ չունենք կռվելու: Բայց սովորենք զոհե զինավարժություն, ծանոթանանք ժամանակակից ահավոր զենքերին, զինվորագրվենք եւ ոչ թե խուսափենք օտար շարքերում: Օգտվենք պատեհությունից, խոհուն ճակատով եւ համր բերանով: Ոչ ոք չգիտե, անցքերի թավալվոր անիվը ո՞ր է տանում: Պատրաստ եւ զգաստ լինենք, որպեսզի չկորչենք անփառունակ, կռվողների ոտքերի տակ կոխան: Մեր զգաստությունը կլինի մեծագույն հարգանքը մեծ հայրենասերի հիշատակին:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից

նրա երկու գործուղված անդամների Կոստանդնուպոլիս

կատարած ուղեւորության մասին)

(էջ 25)

Հայտնի են սույն հաշվետվության ռուսերեն երեք մեքենագիր օրինակներ: Մեկը պահվում է ՀՀ ԳԱՍ պատմության ինստիտուտում գտնվող Լեոյի արխիվում, մյուսը Վրաստանի հանրապետության Կենտրոնական պետական պատմության արխիվում (ԱԳԻԱ Грузинской республики, ф. 2с, д. 3188, л. 24-43), իսկ երրորդը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային բաժնում (տե՛ս «Կաթողիկոսական դիվան», թղթապանակ N238, վավերագիր 95, թ. 1-17): Ամբողջական միակ տպագրությունը Ս. Գ. Ներսիսյանի աշխատասիրությամբ լույս է տեսել 1992թ. («Պատմա-բանասիրական հանդես» N1, էջ 197-214): Ներկա թարգմանությունը եւ տպագրությունը կատարվել է «Կաթողիկոսական դիվանում» պահվող օրինակի հիման վրա: «Հաշվետվությունը» բաղկացած է 30 մեքենագիր էջից, որը ցուցում է, թե դա եղել է նրա անձնական օրինակը: Սրանով է բացատրվում նաեւ փաստաթղթի՝ «Կաթողիկոսական դիվանում» հայտնվելու իրողությունը:

«Հաշվետվության» բոլոր երեք հայտնի օրինակներն էլ անստորագիր են եւ ներկայացված են որպես «Ս. Պետերբուրգի Հայկական ակումբի երկու գործուղված անդամների Կ. Պոլիս կատարած ուղեւորության մասին հաշվետվություն»: Չնայած փաստաթղթի հեղինակային պատկանելության անորոշությանը՝ հայագիտության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, թե Ս. Պետերբուրգի Հայկական ակումբի Կ. Պոլիս գործուղված երկու անդամներից մեկը եղել է Ն. Ադոնցը, իսկ մյուսը՝ Սիրական Տիգրանյանը: Չանց առնելով նման բոլոր պնդումները, մեքենարում կատարենք մեզ հետաքրքրող միայն ամենավերջին գործից: Ա.Ս. Շարուրյանը Գրիգոր Չոիրապին նվիրված իր գրքում գրում է, թե վերջինս 1912թ. դեկտեմբերի 14-31-ը «հանդիպում է Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամներ Լիկոդայոս Ադոնցի եւ Սիրական Տիգրանյանի հետ, որոնք Պոլիս էին գործուղվել Հայկական բարենորոգումների գործերի ընթացքին ծանոթանալու համար»: Մի քանի էջ հետո հեղինակը համոզվածությամբ շեշտում է. «Պետերբուրգի Հայկական խմբակի անդամներ Լիկոդայոս Ադոնցը եւ Սիրական Տիգրանյանը Պոլսից վերադառնալուց հետո **ներկայացնում են «Հայկական հարցի շուրջ» հաշվետվությունը**» (տե՛ս Ա.Ս. Շարուրյան, Գրիգոր Չոիրապի կյանքի ու գործունեության տարեգրություն, Ա. Եջմիածին, 1996, էջ 388, 393. ընդգծումը մերն է-Պ.Գ.): Որպես սույն իրողությունը հիմնավորող սկզբնաղբյուր, Ա.Ս. Շարուրյանը ցուցում է «Կաթողիկոսական դիվանում» պահվող արդեն մեզ ծանոթ «Հաշվետվությունը», որը սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, անստորագիր է, հետեւաբար չի կարող ծառայել որպես հիմք նման անառարկելի համոզվածության: Անշուշտ, ուսումնասիրողները այլ հիմքեր ունեն նման պնդման համար, նկատի ունենալով ինչպես Լիկոդայոս Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության որոշ մանրամասներ, այնպես էլ 1912թ. վերջերին-1913թ. սկզբներին նրա Կ. Պոլսում լինելու հանգամանքը: Նշելի է, Ջ.Ս. Կիրակոսյանի հետեւյալ ցուցումը. «Այն բանից հետո, երբ



1913 թվականի հունվարին Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովը որոշեց անհապաղ բարենորոգումներ պահանջել տերությունների երաշխավորությամբ, ռուսական դիվանագիտությունն ավելի ակտիվ կապեր հաստատեց պոլսահայ ազգային գործիչների հետ: Պոլսի էին այցելում բազմաթիվ ռուս պետական, քաղաքական գործիչներ: Ռուսական արտաքին գործերի մինիստրության գիտությամբ եւ համծնարարությամբ, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք այցելեցին պետական դումայի անդամ Պապաքանովը, պատմաբան Ն. Աղոնցը եւ ուրիշներ» (Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը, Երեւան, 1967, էջ 84): 1912թ. վերջերին Ն. Աղոնցի Կ. Պոլսում լինելու հանգամանքը փաստում է նաեւ Գայկ Պերպերյանը պատմաբանին հղված 1932թ. իր նամակներից մեկում (տե՛ս Բեյրութի Գամազգայինի գրական պահոց, Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 1, գգրոց ք, Ե/Ա-8, ք. 81) հիշեցնելով իրենց հանդիպումը թուրքական պատմա-դոկտոր: «Գալվեթովությունը» Ն. Աղոնցի գրչին պատկանելու մեկ այլ համոզուցուցիչ փաստ կարող է ծառայել հետեւյալը: Օսմանյան կայսրության արտաքին գործոց նախարար Գարրիել Լորատունկյանի հետ զրույցի ժամանակ շոշափվում է նաեւ այն հարցը, որ Պետերբուրգի գործուղված մտավորականներից մեկին ժամանակին առաջարկվել է ընդունել Սանասարյան վարժարանի տեսչի թափուր պաշտոնը: Փաստերը վկայում են, որ, իրոք, Ն. Աղոնցը ստացել է մնամ մի առաջարկ: Այս առաջարկությամբ հետաքրքրությունից զուրկ չէ բերել հետեւյալ վկայությունը, որը պատկանում է իրեն Ն. Աղոնցին: Փարիզի «Գարդադոլ» գրական միության նախածնունդով 1927 թվականի սկզբներին հիմնադրվելու էր Սանասարյան ժողովրդական համալսարանը, որտեղ դասավանդելու էր հրավիրվել նաեւ Աղոնցը (տե՛ս «Յառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1928, 3 հունվարի): Գամազգային վարչությանն ուղղված իր ուղերձում պատմաբանը նշում է, որ ժամանակին իրեն բացառիկ հնարավորություն է ստեղծվել ընդունելու Սանասարյան վարժարանի տեսուչի պաշտոնը՝ հրավիրված լինելով հոգաբարձության կողմից, սակայն ինքը, հանգամանքների բերումով, ստիպված է եղել մերժել այդ պատվավոր առաջարկը (տե՛ս Բեյրութի Գամազգայինի գրական պահոց, Լիկոդայոս Աղոնցի ֆոնդ, պահարան 1, գգրոց ք, թղթածրար Ե/Ա-8, ք. 32, հմմտ. նաեւ Ն. Աղոնցի ելույթը Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի բացման հանդիսավոր արարողության ժամանակ՝ «Յառաջ», 1928, 13 հունվարի, N 535, էջ 2-3): «Գալվեթովություն» հեղինակային պատկանելիության մասին են վկայում նաեւ դրա լեզվա-ոճական առանձնահատկությունները, փաստաթղթում առկա հայերեն ձեռագիր հատվածի եւ Ն. Աղոնցի ձեռագրի նույնական լինելը եւ այլն:

Կարծում ենք, բերված փաստերը բավական են որպեսզի հիմնավորվի «Գալվեթովություն» հեղինակային պատկանելիության հարցը եւ այն ներկայացվի հեղինակակիցների՝ Լիկոդայոս Աղոնցի եւ Սիրական Տիգրանյանի ամուններով:

1. «Մեր խորհրդակցության»-նկատի ունեն 1912թ. նոյեմբերին Ս. Պետերբուրգի Գայկական խմբակի հրավիրած խորհրդակցությունը, որին մասնակցել են մայրաքաղաքի հայ եւ ռուս նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Ելույթ ունեցողները ողջունել են Գայկական հարցի վերաբացման ուղղությամբ գործադրվող ձեռնարկները:
2. Խոսքը Ազգային Բյուրոյի մասին է: Այն ստեղծվել էր թիֆլիսում 1912թ. նոյեմբերի 25-ին Ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների 2-րդ համագումարում: Նպատակն էր նոր իրադրության պայմաններում արժարժել Գայկական հարցը եւ հասնել նրա լուծմանը: Դադարել է գործելուց 1917-ին: Ազգային Բյուրոյի 1912-1913թթ. գործունեության մասին տե՛ս Լ. Չոքմիսյան, Գամա-

պատկեր արեւմտահայոց մեկ դարու պատմության, հատ. 9 (1908-1922), Բեյրութ, 1975, էջ 157: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ազգային Բյուրոյի համառոտ զեկուցագիրը», որը հրատարակել է Ս. Գ. Ներսիսյանը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1993, N 1-2, էջ 171-174):

3. Սամսոն Գարությունյան (1869-1941)-հասարակական գործիչ, Կովկասի Գայոց բարեգործական ընկերության նախագահ, Գայոց Ազգային Բյուրոյի նախագահ, Գայոց ազգային խորհրդի անդամ, «Գայ ժողովրդական կուսակցության» հիմնադիր:
4. Կոստանդին Խատիսով (1864-1913)-Ս. Պետերբուրգի համալսարանի շրջանավարտ, քիմիկոս: Գ. Գ. Դաշնակցության հիմնադիրներից: «Չամգ» շաբաթաթերթի, «Բաքվի ծայն» օրաթերթի խմբագիր, Բաքվի «Գայոց կուլտուրական միության» հիմնադիր, Ալեքսանդր Խատիսյանի ավագ եղբայրը: Ակնարկի հեղինակները թերեւս շփոթել են: Ըստ երեւութի խոսքը վերաբերում է ոչ թե Կոստանդին Խատիսյանին, որն այդ ժամանակ հեռացել էր ազգային ակտիվ գործունեությունից, այլ նրա կրտսեր եղբորը՝ Ալեքսանդր Խատիսյանին (1874-1945), մասնավոր որ վերջինս Գայոց Ազգային խորհրդի փոխնախագահն էր:
5. «Մեր խորհրդակցության նախագահի»-խոսքը Ս. Պետերբուրգի Գայկական խմբակի նախագահ, Ս. Պետերբուրգի ռազմա-բժշկական ակադեմիայի պրոֆեսոր, Ի. Պ. Պավլովի աշակերտ, նշանավոր մտավորական Վ. Ի. Վարդանյանի (1853-1919) մասին է:
6. «НОВОЕ время»-օրաթերթ, լույս է տեսել Ս. Պետերբուրգում 1868-1917 թվականներին: Օրաթերթը բազմիցս անդրադարձել է Գայկական հարցին:
7. Փանոս Թերլեմեզյան (1865-1941)-հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Վանի 1915թ. ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Գայաստանի ժողովրդական նկարիչ:
8. «Բյուրանիա»-օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1912-1913թթ. «Ազատամարտի» փոխարեն:
9. Գայկո Զավրիել (1864-1920)-Ս. Պետերբուրգի զինվորական բժշկական ակադեմիայի շրջանավարտ, Բաքվի բանվորական հիվանդանոցի բժշկապետ: Գ. Գ. Դաշնակցության ակնավոր գործիչ: Ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թվականին նշանակվել է Արեւմտյան Գայաստանի ընդհանուր կոմիսարի տեղակալ:
10. Այսինքն՝ ղեկտեմբերի 29-ին:
11. Վահան Փափազյան (Կոմս, 1876-1973)-հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, Ազգային պատվիրակության անդամ, Արեւմտահայոց Ազգային Բյուրոյի նախագահ:
12. «Գայտնի գրող»-նկատի ունեն գրաքննադատ, գրակնության պատմաբան, նշանավոր գրող Վրթանես Փափազյանին (1864-1920):
13. Ռուբեն Զարդարյան (Ասլան՝ 1874-1915)-գրող, հրատարակախոս, խմբագիր, մանկավարժ: Գ. Գ. Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, հիմնադրել եւ մինչեւ մահը խմբագրել է «Ազատամարտ» օրաթերթը:
14. Ներսես (Մաշտոց) Փափազյան (1872-1915)-Արմաշի դարեանքի առաջին շրջանավարտներից է, Ամերիկայի Գայոց առաջնորդական տեղապահ, Թեհրանի Գայոց հոգեւոր հովիվ: 1906 թվականին հրաժարվել է սրբմից, եղել է «Գայտնիք» օրաթերթի (Բոստոն) խմբագիր, «Ազատամարտի» աշխատակից:
15. Աստվածատուր Խաչատրյան (1882-1940)-Գեղորգյան ճեմարանի եւ Ստրասբուրգի համալսարանի շրջանավարտ, պատմաբան, Սանասարյան վարժարանի

- տեսուչ, հետազայում՝ Երեւանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր:
16. Եղուարդ Ակունի (Խաչատուր Մալումյան՝ 1863-1915)-հայ-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան:
 17. Մինոն Զավարյան (Անտոն՝ 1866-1913) - հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ: Գ. Գ. Դաշնակցության հիմնադիրներից:
 18. Թովմասյանց-ինքնուրույնը չկարողացանք պարզել:
 19. Գարուբուն Շահիրիկյան (Նիթրա, Ատոն՝ 1860-1915)-իրավաբան, Գ. Գ. Դաշնակցության գործիչ, Բյուրոյի անդամ:
 20. «Առաջամարտ»-օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում 4. Պոլսում 1912 թվականին՝ «Ազատամարտի» փոխարեն, արտոնատերն էր Վարդգես Սերենկյուլյանը:
 21. Դովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունի-4. Պոլսի Գայոց պատրիարք (1911-1913):
 22. Եղիշե եպիսկոպոս Դուրյան (1860-1930)-բանաստեղծ, բանասեր, մանկավարժ, պատրիարք 4. Պոլսի (1909-1910) եւ Երուսաղեմի (1922-1930):
 23. Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաքյան (1873-1934)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, Արմաշի դպրեւանքի եւ Բեռլինի համալսարանի շրջանավարտ: 4. Պոլսի պատրիարքարանի բարսուղադ, Եվրոպայում կաթողիկոսական պատվիրակ, Մանչեստրի, Լոնդոնի եւ Մարսելի հոգեւոր առաջնորդ:
 24. Գնել վարդապետ Գալեմբեարյան- Արմաշի դպրեւանքի առաջին շրջանավարտներից: Մուշի եւ Սեբաստիայի Գայոց հոգեւոր առաջնորդ:
 25. Ստեփան Գարայան (1855-1933) - իրավաբան, հասարակական-ազգային գործիչ, Ազգային վարչության ատենապետ:
 26. Ոսկան Մարտիրոսյան - Թուրքական պետական գործիչ, Մահմուդ Շեվքեթ փաշայի վարչապետության օրոք (1913 հունվար-հունիս) փոստի եւ հեռագրատների նախարար:
 27. Արրահան Տեր-Ղազարյան (1856-1938)-4. Պոլսի Ռոբերտ կոլեջի, Օքսֆորդի եւ Էդինբուրգի համալսարանների շրջանավարտ, կրթական գործիչ, Ազգային երեսփոխան, Ազգային պատվիրակության խորհրդական:
 28. Լ. Չորմիսյանը (Անդ, էջ 164) եւ 4. Փափազյանը («Իմ հուշերը», հատ. 2, Բեյրութ, 1952, էջ 185) տալիս են Ապահովության համեմատողովի փոքր-ինչ այլ կազմ Ե. եպիսկ. Դուրյան, Գ. վրդ. Պալաքյան, Ստ. Գարայան, Ռ. Մարտիրոսյան, Լ. Տեմիրճի-պաշյան, Գ. Պոյաճյան, 4. Փափազյան: Իսկ Զավեն պատրիարքը (տե՛ս Զավեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս. վավերագիրներ եւ վկայություններ, Կահիրե, 1947, էջ 31) ներկայացնում է բոլորովին այլ կազմ: Ենթադրելի է, որ փոփոխված այս վերջին կազմը ստեղծվել է ավելի ուշ՝ 1913 թվականի սկզբներին:
 29. Խոսքը վերաբերում է Ամենայն Գայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե Տփղիսեցի Սուրենյանցին (1847-1930):
 30. Նկատի ունի Ոսկան Մարտիրոսյանի (տե՛ս ծան. 26):
 31. Գրիգոր Զոհրապ (1861-1915)-գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, հեղինակ է Գայակական հարցին նվիրված «Գայակական հարցը փաստաթղթերու լույսի տակ» ֆրանսերեն ուսումնասիրության:
 32. Միխայիլ Ն. Գիրս-ռուս դիվանագետ, 4. Պոլսում ռուսական դեսպան (1913-1914):
 33. «Երբ պատերազմ է գում»-անկարկում են Բալկանյան 1-ին պատերազմը (9 հոկտեմբերի 1912-30 մայիսի, 1913):
 34. Անդրեյ Ն. Մանդելշտամ (1869-1939)-ռուս դիվանագետ, իրավաբան, Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, 4. Պոլսում ռուսական դեսպանության ավագ

- բարգման (1898-1914):
35. «Ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Գերցոգովինան»-Բեռլինի կոնգրեսը (1878) Ավստրո-Պունգարիային իրավունք տվեց գրավելու Գերցոգովինան, որը եւ տեղի ունեցավ 1908թ. հոկտեմբերի 8-ին: Գրաված այս տարածքներում Ավստրիան մտցրեց ինքնավարության (հիմնականում մշակութային) որոշ տարրեր:
 36. Նման խորհրդածողով (կոնցերտ) նախատեսված էր հրավիրել Լոնդոնում՝ 1913թ. ընթացքում:
 37. «Եռյակ համաձայնություն» (Անտանտ)-Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք, որը ձեւավորվել էր 1891-1907թթ. ընթացքում ի հակակշիռ Եռյակ միության:
 38. «Եռյակ միություն»-Գերմանիայի, Ավստրո-Պունգարիայի եւ Իտալիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք, որը ձեւավորվել էր դեռեւս 1879-1892 թվականների ընթացքում եւ ուղղված էր Անգլիայի, Ռուսաստանի եւ Ֆրանսիայի դեմ:
 39. «Գայակական պատվիրակության»-խոսքը Գեորգ V կաթողիկոսի կոնդակով կազմված հայկական պատվիրակության մասին է, որը գլխավորում էր Պողոս Նուբար փաշան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին մտնում նաեւ Գեորգ արք. Ութուջանց, Գալոբ Արթին փաշան, Մինաս Չերազը եւ Ա. Մոստիսյանը: Պատվիրակության գործունեության մասին (տե՛ս Բաբկեն վարդապետ, Գայակական հարցը եւ Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914):
 40. Գեորգ V-ը Ռուսական կառավարությանն է դիմել մայիս 1912թ. հոկտեմբերի 2-ին Կովկասի փոխարքա զեներալ-ադյուտանտ կոմս Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով (այդ դիմումը տե՛ս «Գայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», Երեւան, 1991, էջ 283-284), իսկ այնուհետեւ 1912թ. դեկտեմբերի 24-ին անձամբ Նիկոլայ 2-րդին հղված նամակով (Անդ., էջ 299-303):
 41. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս)-եկեղեցական, հասարակական-ազգային գործիչ, Աստրախանի, Վրաստանի եւ Իմերեթիայի Գայոց հոգեւոր առաջնորդ, Թիֆլիսի Գայոց Ազգային Բյուրոյի պատվավոր նախագահ, հայկական կամավորական շարժման կազմակերպիչներից, Մայր Աթոռի մատենադարանապետ: Ս. Պետերբուրգում բանակցություններ է վարել Կովկասի փոխարքա Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի, նախարարապետ Կ. Ն. Կոկովցեի, արտաքին գործերի նախարար Սոզոնովի հետ: Ս. Պետերբուրգում Մեսրոպ եպիսկոպոսի ծավալված գործունեության մասին տե՛ս Մ.Գ. Ներսիսյանի հրապարակումը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1993, N 1-2, էջ 169-170):
 42. Ույանոն Պուանկարե (1860-1934)-ֆրանսիական պետական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ (1912-1913, 1922-1924), հանրապետության նախագահ (1913-1920):
 43. Փափամանյան-ինքնուրույնը չկարողացանք պարզել:
 44. «Ստավորապես 1895թ. մայիսյան ակտի ծավալում»-բարենորոգումների նախագիծ, որ համատեղ նշակել էին 4. Պոլսում Ռուսաստանի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի դեսպանները, եւ որը ներկայացվեց սուլթանական կառավարությանը մայիսի 11-ին: Նախատեսված էր Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սվազի, Խարբերդի եւ Դիարբեքի վիլայեթների շրջանակում բարենորոգումներ կատարել վարչական, դատական եւ ռազմական բնագավառներում:
 45. Ն.Վ. Զարիկով-ռուս դիվանագետ, 4. Պոլսում ռուսական դեսպան (1909-1912):
 46. Այդ ժամանակ 4. Պոլսում ֆրանսիական դեսպանն էր Բոմպարը:
 47. Ավելի ճիշտ՝ Տերարդ Լուրբեր-4. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան (1908-1913):
 48. Ջ.Գ. Ֆիցմորիս-անգլիական դիվանագետ, 1912 թվականից 4. Պոլսի Մեծ Բրիտա-

նիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար:

49. Այդ ժամանակ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը (1912-1915) բարոն Հանս Վան-զենհայմն էր (1859-1915):

50. «Աբբահայրը»-ակնարկում է Գրիգորիս արքեպիսկոպոս Գովրիկյանին (1841-1931)՝ պատմաբան, մանկավարժ, խմբագիր: 1861 թվականից Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, միաբանության ընդհանուր արքահայր (1909-1931):

51. «Հայր Գալեմբեարյան»-խոսքը հայտնի հայագետ, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ (1880-ից) Գրիգորիս վարդապետ Գալեմբեարյանի (1862-1917) մասին է:

52. Տե՛ս ծան. 24:

53. Լասլո Լուկաչ (Լասլաուս Դուկասյան՝ 1850-1932)-Հունգարիայի պետական գործիչ, խորհրդարանի պատգամավոր (1878-1887), ֆինանսների նախարար (1895-1905), նախարարների խորհրդի նախագահ (1912-1913):

54. Ֆերդինանտ I Կոբուրգացի (1861-1948)-Բուլղարիայի մեծ իշխան (1887-1908), ցար (1908-1918): Վարել է շեշտված գերմանամետ քաղաքականություն:

55. Ակատի ունեն հետևյալ երկու գրքերը. նախ՝ Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի (1860-1909)՝ Ադանայի իրադարձությունների վերաբերյալ կազմած տեղեկագրի ֆրանսերեն հրատարակությունը (Կ. Պոլիս, 1912), որն ավելի ուշ լույս տեսավ նաև հայերեն թարգմանությամբ լտե՛ս 3. Պապիկյան, Ադանայի եղեռնը. տեղեկագիր Հակոբ Պապիկյանի: Ֆրանսիս ող Պրեսանսեի առաջաբանով, Կ. Պոլիս 1919 (թարգմ.՝ Գ. Սարգսյան): Մյուսը նշանավոր Գրիգոր Չոիրապի (Marcel Léart ծածկանունով) Հայկական հարցին նվիրված լուրջ աշխատությունն էր (տե՛ս Marcel Léart, La Question Arménienne. A la lumière des documents. Paris, Augustin Challamel Éditeur, 1913, տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը Բեյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթի 1972թ. նոյեմբերյան համարներում, ինչպես նաև առանձին գրքով՝ Գրիգոր Չոիրապ, Հայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ, Բեյրութ, 1973):

56. Տե՛ս «Տեղեկագիր» առաջին-երկրորդ պրակները նվիրված են եկեղեցական ու վանքապատկան հողերի բռնագրավումներին, երկրորդ պրակը վերաբերում է գյուղացիական հողերի բռնագրավումներին, իսկ վերջինը՝ 1890-ական թվականներից հետո արձանագրված բռնագրավումներին:

57. Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Աշո Գեղամ՝ 1866-1918)-գրող, պատմաբան, ազգային-հասարակական գործիչ, բանահավաք, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր: Նշված հոդվածն առաջին անգամ լույս է տեսել «Ազատամարտ» օրաթերթում (տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, NN 489, 490, 492, 494-496), այնուհետև հրատարակվել է առանձին գրքով՝ «Հողային հարցը հայաբնակ գավառներում մեջ» (Կ. Պոլիս, 1911) խորագրի ներքո, տե՛ս նաև վերջին հրատարակությունը՝ Գ. Տեր-Կարապետյան (Տատրակ), Տարունի աշխարհը, Երևան, 1995, էջ 310-355:

58. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան (1841-1918)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, պատմաբան, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1896-1907):

59. Տիրան Քելեկյան (1862-1915)-հրապարակագիր, լրագրող, խմբագիր, բառարանագիր: Օսմանյան կառավարության «Սապահ» պաշտոնաթերթի խմբագիր: Սահմանադրական-ռամկավարական կուսակցության անդամ:

60. Գալուստ Գյուլբենկյան (1869-1955)-ազգային բարերար, նավթարդյունաբերող, «Թուրքական նավթային ընկերության» նախագահ: Հետագայում Հայկական բա-

րեգործական ընդհանուր միության նախագահ (1930-1932):

61. Լազարեթ Տաղավարյան (1862-1915)-ազգային-հասարակական գործիչ, բնագետ, մանկավարժ, խմբագիր, Ս. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի տնօրեն: Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

62. Ակատի ունեն պատրիարքական աթոռից Մ. Օրմանյանի ստիպողական հրաժարականին (1908թ. հուլիսի 16) նախորդող եւ հետևող իրադարձությունները, ընդդիմադիրների անբաստանությունները նրա հասցեին եւ ապա արդարացումը (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 5379-5402):

63. Ակնարկում են Մ. Օրմանյանի բրոջ Ազապի Տեր-Ներսեսյանի (1861-1905) գավակներին՝ Պողոս, Արաքսի եւ Սիրաբիի Տեր-Ներսեսյաններին:

64. Պողոս Լուրար փաշային ուղղված կաթողիկոսական կոնդակի ամբողջական բնագիրը տե՛ս Եր. Օտյան, Պողոս փաշա Լուրար (կենսագրական նոթեր), Կ. Պոլիս, 1913, էջ 45-47:

65. Այսինքն՝ «Ահա թե ինչու իմ առաջին մտածումն է եղել Ձեզ խնդրել ընդգրկվելու պատվիրակության կազմում, որին ես անձամբ շատ մեծ նշանակություն եմ տալիս: Վերջում պետք է Ձեզ հավաստիացնեմ, որ Ձեր թեկնածությունը ինձ առաջարկվել է էջմիածնից» (Ֆրանսերեն):

66. Այդ մասին Մ. Օրմանյանը իր հուշագրությունում գրում է. «Պողոս Լուրար փաշա հայկական գավառաց բարեկարգությունը հետապնդելու համար Փարիզ գտնված առեն զիս իրեն գործակցության հրավիրեց եւ ճանապարհածախսն ալ հղեց, սակայն զայն ալ մերժեցի եւ գումարը դարձուցի» (տե՛ս «Խոի եւ Խոսք», Երուսաղեմ, 1929, էջ 302):

67. «Լիբանանի պես մի բան»-1913թ. հունվարի առաջին օրերին Լիբանանյան համաժողովն ընդունեց արմատական բարենորոգումների մի ամբողջ ծրագիր (ապակենտրոնացում, արաբերեն լեզվի գործածություն, զինվորական ծառայության արտոնություն եւ այլն): Բարենորոգումները պետք է երաշխավորված լինեին մեծ տեղությունների կողմից: Հասկանալի է, որ հայկական իրականությունում եւս խոսքը ոչ թե լիակատար անկախացման մասին է, այլ ապակենտրոնացման: Հանգամանք, որը շեշտում է նաև ինքը՝ Պողոս Լուրարը Լոնդոնի «Թայմս» լրագրին 1912թ. մայիսի 23-ին հղված իր նամակում. «Հայկական կողմը չի հետապնդում ո՛չ բաժանում, ո՛չ անկախություն եւ ո՛չ էլ քաղաքական ինքնավարություն, այլ միայն Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումների գործադրություն» (տե՛ս «Հորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, 1 հունիսի, N119):

68. «Եր 4-ի թվում», այսինքն Մ. Օրմանյանի, Գ. Գյուլբենկյանի, Տ. Քելեկյանի եւ Ն. Տաղավարյանի:

69. Գաբրիել Լուրատունկյան (1852-1936)-Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո եղել է առևտրի, այնուհետև հանրային շինության, իսկ ավելի ուշ արտաքին գործոց նախարար (1912-1913): Հետագայում նշանակվել է Ազգային պատվիրակության փոխնախագահ, ապա նախագահ:

70. Սանասարյան վարժարանը հիմնադրվել է 1881-ին՝ Կարինում, ազգային բարերար Մկրտիչ Սանասարյանի տրամադրած գումարներով: 1912-ին վարժարանը տեղափոխվել է Սեբաստիա:

71. «Վարժարանի հիմնադիրը»-այսինքն՝ Մկրտիչ Սանասարյանը (1818-1889)-ազգային բարերար, ծեռներեց, մեծահարուստ: Նրա տրամադրած գումարներով են բացվել Վանի Մարիամյան վարժարանը, Նիժե եւ Վարդաշեն գյուղերի դպրոցները,

- նյութապես օժանդակել է Գեորգյան ճեմարանին:
72. Կարապետ Էդյանց (Էդով՝ 1835-1905)-պատմաբան, բանասեր, ռուսական պետական գործիչ, պետական գաղտնի խորհրդակալ:
 73. Պետրոս Հալաճյան-թուրքական պետական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, իթթիհատական, երիտթուրքական կառավարությունում հանրօգուտ շինությանց նախարար:
 74. Donant-donant-տվող, ընծայող, նվիրող:
 75. «Հայերի թվաքանակը թուրքիայում, ըստ պատրիարքարանի»-1912թ. վերջերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի հանձնարարությամբ թեմական առաջնորդները անցկացրեցին հայ ազգաբնակչության մարդահամար, որի տվյալներն Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ներկայացնում են հետեւյալ պատկերը՝ Էրզրումի վիլայեթ-215000, Վանի-185000, Բիթլիսի-185000, Խարբերտի-196000, Դիարբեքի-105000, Սվազի-165.00 հոգի՝ ընդամենը-1018000, որը կազմում է ամբողջ այդ վիլայեթների ազգաբնակչության 38,9%-ը: Հաշվի առնելով Կիլիկիայի եւ թուրքիայի այլ տարածքների հայության թվաքանակը, ապա նույն պատրիարքարանի տվյալներով 1915 թվականի նախօրյակին կայսրությունում այն կազմել է 2200000 մարդ (ավելի մանրամասն տե՛ս Ե. Կ. Саркисян, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», գիրք V. Թուրքիա, Երևան, 1970, էջ 357-379):
 76. Սադրազամ-Մեծ վեզիր, նախարարապետ:
 77. Այդ ժամանակ թուրքիայի սուլթանն էր Մեհմեդ V Ռեշատը:
 78. Սահմանադրական թուրքիայում, բացի խորհրդարանից, ստեղծվեց նաեւ ծերակույտ (այան), այսինքն՝ սենատ, որի անդամները նշանակվում էին սուլթանի կողմից: Նշված իրադարձությունների ժամանակ հայերից սենատի անդամներ էին Գ. Նորատունկյանը, Զ. Տիլպեբը, Երամյանը, Հյուրմուզը, Ազարյանը:
 79. Մատթոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրյան (1845-1910)-Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1910 թվականից, նախապես Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1908-1909):
 80. Բյուզանդ Քեչեյան (1859-1927)-իրապարակախոս, խմբագիր, «Բիւզանդիոն» թերթի հիմնադիր խմբագիր:
 81. Ալեքսանդր Ի. Գուչկով (1862-1936)-ռուսական պետական գործիչ: Օկտյաբրիստների կուսակցության պարագլուխ, 3-րդ պետական դումայի նախագահ: Ժամանակավոր կառավարության առաջին կազմում ռազմա-ծովային նախարար:
 82. Մահմեդականացված հայերի հիմնահարցի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Անատունի «Դարերու ընթացքին թրքացած հայեր, քրտացած հայեր» (Բեյրութ, 1980) գրքում:
 83. «Ազգային վարչության ծերունի նախագահը»-նկատի ունեն Ստեփան Գարայանին (տե՛ս ծան. 25):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

(էջ 50)

Ինքնագիրն անհայտ է:

Հոդվածն առաջին անգամ տպագրվել է պետրոգրադյան հեղինակավոր «Международная политика и мировое хозяйство» հանդեսում (1918, N3, էջ 3-17): Հոդվածի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է Գ.Ա. Ավետիսյանը, որի հետ մեր

համատեղ աշխատակցությամբ էլ այն կրկին տպագրվել է Հայաստանի ԳԱԱ «Լրագրերում» (հասարակական գիտություններ, 1993, N1, էջ 137-148): Այս հրատարակությունից էլ կատարվել է սույն թարգմանությունը:

«Հայկական հարցը եւ գերմանական ծրագրերը» հոդվածը 1918թ. ընթացքում գրված եւ այդ խնդրին նվիրված Ադոնցի չորս հոդվածներից առաջինն է եւ ամենաուշագրավը: Գրության ժամանակը մարտի առաջին կեսն է, այսինքն՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից անմիջապես հետո: Պայմանագրի կնքմանը նախորդ ամբողջ շրջանում սկսած 1917թ. դեկտեմբերից Ն. Ադոնցը գործում մասնակցություն է ցուցաբերել հայկական թղթածրարի պատրաստման աշխատանքներին, որի մասին արժեքավոր վկայություն ունի «Յառաջ» եւ «Ազատամարտ» օրաթերթերի խմբագիր, Գ.Գ. Դաշնակցության Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լիպարիտ Նազարյանցը (Ռ. Լեոնյան): Նկատի ունենալով այն, որ 1917-1918 թվականների Ադոնցի գործունեության մասին տեղեկությունները կցկտուր են ու հակասական, անհրաժեշտ ենք համարում ընդարձակորեն ներկայացնել այդ արժեքավոր վկայությունը:

«... Երբ առաջին անգամ խաղաղության պատվիրակություն է ուղարկվում Բրեստ, նկատի ունենալով, որ Հայկական հարցն էլ քննության նյութ պիտի լինի, Տերյանը, որպես հայ, առնվեցավ պատվիրակության մեջ: Նա դիմեց մեզ (այսինքն՝ դաշնակցությանը-Պ.Գ.) խնդրելով տալ իրեն նյութեր եւ ցուցումներ: Առաջին խորհրդակցությանը մասնակցեցին ինքը՝ Տերյանը, Ռոստոմը, որ Ստոկհոլմից էր վերադարձել, եւ ես: Որոշվեց, որ մենք կազմենք մի ընդարձակ տեղեկագիր Հայկական հարցի մասին: Գործը ստանձնեցինք Ռոստոմը եւ ես: Հետագայում այդ աշխատանքներին մասնակցելու հրավիրվեցին պրոֆ. Ն. Ադոնցը եւ զորավար Լեւոն Տիգրանյանը, իսկ վերջին խորհրդակցությանը ներկա էր նաեւ Պետական դումայի անդամ Մ. Ամենյանը: Տեղեկագիրը հանձնվեց Տերյանին (տե՛ս Ռ. Լեոնյան, Իմ հուշերից «Հայրենիք», տարեգիրք, Բոստոն, 1943, էջ 149-150): Որ նշված ժամանակաշրջանում ակնհայտ պատմաբանն ամբողջությամբ իրեն նվիրել էր Հայկական հարցի արծարծման ու տեսական ընդհանրացման աշխատանքներին ակնհայտ է նաեւ հետեւյալ ուշագրավ փաստից: 1918-1920 թվականներին Ադոնցը զուտ հայագիտական որեւէ աշխատանք չի հրատարակել, եղած ու մեզ հայտնի բոլոր հրատարակումները վերաբերում են միայն Հայկական հարցին: Դրանք, անշուշտ, սերտ աղերս ունեն այդ շրջանում Ադոնցի ծավալած բուռն ազգային-հասարակական գործունեության հետ:

1. Ն. Ադոնցը նկատի ունի 1918թ. մարտի 3-ին մի կողմից խորհրդային Ռուսաստանի եւ մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Թուրքիայի միջեւ կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, որը խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը վավերացրեց 1918թ. մարտի 15-ին: Բրեստ-Լիտովսկում Հայկական հարցի արծարծման, քննարկման ու արդյունքների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Գ. Аветисян, Брест-Литовск: Как были отторгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум, Ереван, 1994.
2. Խոսքը 1878թ. փետրվարի 19-ին Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին է, ըստ որի Թուրքիան պարտավորվում էր բարենորոգումներ անցկացնել Արեւմտյան Հայաստանում, իսկ Ռուսաստանն էլ հանդես էր գալու որպես երաշխավորող:
3. Նկատի ունի 1878թ. հունիսի 1-ից հուլիսի 1-ը հրավիրված Բեռլինի վեհաժողովի կողմից ընդունված 61-րդ հոդվածը:
4. Ակնարկում է սուլթան Աբդուլ-Համիդ II-ի կողմից 1891 թվականին ստեղծված քր-

դական «Համիդիե» կոչվող հեծելազնորը, որոնք հիմնական դեր խաղացին 1894-1896 թվականների հայկական ջարդերն իրագործելիս:

5. Ակատի ունի 1912-1914թթ. հայկական բարենորոգումների նախապատրաստման գործում Ռուսաստանի խաղացած առաջնային ու կարելորագույն դերը:
6. 1914թ. հունվարի 26-ին ռուս-թուրքական համաձայնագրով Արեւմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները բաժանվում էին երկու հատվածների, որոնց կառավարումը հետագայում հանձնվեց ընդհանուր տեսուչներ Ե. Յոֆֆին ու Վեստենենկին:
7. Ակատի ունի ռուսական բանակի 1915թ. հուլիսի 16-ի եւ «Մարտավարական նկատառումներով» տարօրինակ այլ նահանջներ, որոնց ընթացքում ցարական զորքերը թողեցին գրաված հայկական տարածքների մեծ մասը: Լախորդ կոտորածներից հրաշքով փրկված ու Արեւմտյան Հայաստան վերադարձած հայերը ենթարկվեցին նոր, կրկնակի ջարդերի: Ցարական բանակի անբացատրելի նահանջների հետևանքով, հիմնահատակ կործանվեցին ավերածություններից զերծ մնացած Վանը ու Ալաշկերտը (տե՛ս Ա.Օ. Արյուոյան, Кавказский фронт. 1914-1917гг., Ереван, 1971, էջ 174-202):
8. Ադոնցը իրավացի է: Գրավելով Արեւմտյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանն այստեղ սկսեց վարել շեշտված հակահայկական քաղաքականություն: Չինվորական իշխանությունները մեծազույն խոչընդոտներ էին ստեղծում վերադարձած հայերի համար, ամգամ արգելվեց նրանց մուտքը Կարին (տե՛ս Զ.Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը 1914-1916թթ., էջ 466): Ռուսական բանակի հրամանատարությունը գինաթափեց հայ կամավորական ջոկատներին եւ ընդհակառակը՝ սպառազինեց ու հանդերձավորեց քուրդ բեկերի քարդարարական հեծելազնորին, իբր նրանց թուրքերի դեմ ուղղելու նպատակով: Պատերազմը դեռ շարունակվում էր, իսկ ցարական կառավարությունը արդեն մշակում էր Արեւմտյան Հայաստան ռուս վերաբնակիչներ տեղափոխելու, հայերին այնտեղից հեռացնելու ծրագրեր:
9. Խոսքը վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովրդի 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակին (սույն ակտի եւ հարակից խնդիրների մասին մանրամասն տե՛ս Լ.Ս. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 1977):
10. Ադոնցը նկատի ունի Ցիմերվալդյան 1-ին (1915թ. սեպտեմբերի 5-8-ը) եւ Կիւտալի 2-րդ (1916թ. փետրվար) միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսները, որոնք դատապարտեցին հայկական ցեղասպանությունը եւ իրենց համակրանքը արտահայտեցին հայ ժողովրդի հանդեպ (տե՛ս «Циммервальдская и Кинталъская конференции. Официальные документы», Л.-М., 1924, էջ 25, 53-54):
11. Ա. Ադոնցը բերած քաղվածքը պատկանում է Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների երրորդ փուլում գերմանական պատվիրակության ղեկավար, կայսերական դեսպանորդ եւ լիազոր-նախարար, Ֆոն Ռոզենբերգին, որը նա ասել է 1918թ. մարտի 1-ին հաշտության բանակցությունների եզրափակիչ փուլի ժամանակ արտասանած իր ելույթում (տե՛ս «Мирные переговоры в Брест-Литовске». Стенограмма, М., 1920, էջ 215):
Հանդես գալով այդ ոգով, Ռոզենբերգը, ըստ էության, կատարում էր Կիլիելի II-ի պահանջը: 1918թ. փետրվարի 13-ին Համբուրգում կայացած կայսերական կառավարության եւ Գերագույն հրամանատարության համատեղ խորհրդակցության ժամանակ կայսրն ասել էր. «Մենք պետք է օգնություն ցույց տանք էստոնացիներին: Մերծրայթների աղերսանքն օգնության մասին, անշուշտ, օգնության աղերսանք է ընդդեմ ավազակների: Այդ ժամանակ մենք պետք է օգնենք նրանց,

ինչպես օրինակ, համանմանորեն թուրքերին՝ Հայաստանում» [տե՛ս «Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Раппальского договора». Сборник документов Министерства иностранных дел СССР и Министерства иностранных дел ГДР, т.1 (1917-1918), М., 1968, էջ 326-327]:

12. Ակատի ունի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր՝ «Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրս բերումը Արեւելյան Անատոլիայի նահանգներից եւ վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային:
Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաեւ Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրավական եւ միջազգային-իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մարզերի բնակչությանը հնարավորություն կտա դրացի պետությունների, մանավանդ թուրքերի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923), պրոֆ. Զ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1972, էջ 426): Առավել ստորացուցիչ էր հենց նույն օրը ստորագրված հաշտության պայմանագրին հարակից ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագիրը (Անդ, էջ 430-433):
13. Բերված փաստերը վերաբերում են Կարսի օկրուգին եւ ոչ թե մարզին, որն այդ ժամանակ ուներ 290.654 բնակիչ: Այստեղ առկա է նաեւ տպագրական վրիպակ՝ Կարսի օկրուգում եղել է ոչ թե 134.142, այլ 135.142 բնակիչ: Դժվար է համերաշխվել հեղինակի այն պնդման հետ, թե իբր 1897թ. մարդահամարը Կարսի օկրուգի միակ վստահելի վիճակագրությունն է: Արժեքավոր ու վստահելի են նաեւ այլ վիճակագրական տվյալներ, ինչպես օրինակ «Обзор Карской области, за 1912г.», «Кавказский календарь, за 1917г.», «Վիճակագրական տեղեկագիր Անդրկովկասի բնակչության մասին», Բաքու, 1919 եւ այլն:
14. Կոմս Գ. Գերթլինգ-Գերմանիայի ռայխսկանցլեր (1917թ. հոկտեմբերի 25-1918թ. հոկտեմբերի 3): Երկրի կյանքում որեւէ լուրջ քաղաքական դեր չի խաղացել, ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված է եղել գիմվորականների ձեռքում, որոնցից հետևապես առանձնանում էին Պ. Գինդերբուրգը, Է. Լյուդենդորֆը, իսկ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ժամանակ նաեւ Է. Դոֆմանը:
15. Ա.Բ. Լոբանով-Ռոստովսկի (1824-1896)-ռուս պետական գործիչ, դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար (1895-1896): Աչքի է ընկել իր թուրքամետ հայացքներով ու քաղաքականությամբ:
16. Modus vivendi (լատ.)-գործունեության կերպ:
17. Ակատի ունի Կիլիկիայի հայկական պետությունը (1080-1375թթ.):
18. Ալեքսանդրեոս-քաղաք պատմական Կիլիկիայում, այժմ Թուրքիայում (Իսկենդեբուրուն):
19. «Բաղդատի ճանապարհ»-նկատի ունի Ստամբուլ-Բաղդադ երկաթուղին, որը Բոսֆորը կապում էր Պարսից ծոցի հետ (2.600կմ): Երկաթուղու կառուցումն իրականացվել է Գերմանիայի հսկողության ներքո:
20. Ավստրո-գերմանական բանակներն Օդեսան գրավել են 1918թ. մարտի 13-ին:
21. «Georgia and War». By Zurich Orient Publishing Company, 35 Bahnaf stasse, 1916. Սույն գիրքը լույս է տեսել նաեւ գերմաներեն եւ ֆրանսերեն, բաղկացած է 62 էջից, ունի հինգ գլուխ, չորս հավելված եւ մեկ քարտեզ՝ ապագա Վրաստանի սահմաններով:
22. Ակատի ունի 1783թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի եւ Վրաստանի միջեւ Գեորգիե-

սկում (Հյուսիսային Կովկաս) կնքված պայմանագիրը, որով Վրաստանի թագավոր Չերակ 2-րդը ճանաչել է Ռուսաստանի հովանավորությունը եւ հրաժարվել ինքնուրույն քաղաքականությունից:

- 23. Weltpolitik (գերմ.)-Գամաշխարհային քաղաքականություն:
- 24. Յանուս (Janus)-հին հռոմեական դիցաբանության մեջ մուտքի եւ ելքի, դռների աստված: Յանուսը պատկերվել է երկու դեմքով՝ մեկով դեպի անցյալը, մյուսով՝ ապագան: Այստեղից էլ «Երկդիմի Յանուս» դարձվածքը, որը նշանակում է կեղծավոր, թճնող:
- 25. Սույն տողերը պատկանում են 13-րդ դարի նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկին: Լ. Արոնցը ռուսերեն ազատ շարադրմամբ է ներկայացրել Ֆրիկի «Գանգատ բանի Ֆրիկ գրքոյն» բանաստեղծությունը, իրականում այն ունի հետեւյալ պատկերը.

**И, храмы божии круша,
Возносят знаменья Луны.
Եւ վերջապես՝**

**Ты нас покинул на костре,
Как траву или куст сухой!**

(տե՛ս «Поэзия Армении с древнейших времён до наших дней», в переводе русских поэтов. Редакция, вступительный очерк и примечания Валерия Брюсова, М., 1916. Տրվում է սույն ժողովածուի երրորդ հրատարակության համաձայն, Երեւան, 1973, էջ 178-179): Իսկ հայերեն բնագիրը հետեւյալն է՝

**Որքան քակեն եկեղեցի,
Քանի՜ շինեն պիղծ մըզկիթնի:
... Եղեզն չեմք, կամ խոտ վայրի,
Որ խանձ արկեալ ես կորակի.
Քան զանդատան փըշաբերի,
Կամ մացառաց ինչ պըրակի:**

(Տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կազմեցին Ս. Սկրյան եւ Ե. Թորոսյան, Երեւան, 1941, էջ 233-234):

ՀԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 63)

Բնագիրն անհայտ է: Գերմաներեն թարգմանությունը տպագրվել է Յոհաննես Լեպսիուսի «Deutschland und Armenien. 1914-1918». Soemmlung diplomatischer aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius», Potsdam, 1919 (էջ 378-379) ժողովածուում, որից էլ կատարվել է հայերեն թարգմանությունը: Հեռագիրը սերտ աղերս ունի գերմանական կառավարությանն ուղղված հորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Չիչերենի 1918թ. մարտի 31-ի (ապրիլի 13) նոտայի հետ: Դայտնի է, որ մարտի 31-ին խորհրդային կառավարությունը բողոքի մի նոտա է հղել Գերմանիային՝ Հայաստանում թուրքերի հարձակումը եւ դրան ուղեկցող հայ ազգաբնակչության թալանն ու ջարդերը կանխելու մտահոգությամբ: Այդ նոտայի բովանդակությունը լայնորեն հայտնի է եւ բազմիցս է բերվել տարբեր ժողովածուներում, օգտագործվել ուսումնասիրողների կողմից: Ակատի ունենալով խնդրի հույժ կարեւորությունը Հայկական հարցի ուսումնասիրության, ինչպես նաեւ հորհրդային կառավարու-

թյան նոտայի տեքստի հետ Լ. Արոնցի հեռագրի աղերսակցությունը, ավելորդ չենք համարում ստորեւ ներկայացնել նոտան ամբողջությամբ. «Տաճկական բանակը շարժվում է Բաթումի, Ղարսի եւ Արդահանի վրա, քանդելով երկիրը եւ ոչնչացնելով գյուղացի բնակչությանը: Հայերի ապագա բախտի պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, որովհետեւ նրա պնդելով էր, որ ռուս զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից եւ ներկայումս էլ նրանցից է կախված կանգնեցնել տաճիկ զորքերը: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ այնպիսի քաղաքակիրթ պետություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որ հնարավորություն ունի ազդելու իր դաշնակից Տաճկաստանի վրա, թույլ է տալիս, որ Բրեստի պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար, որ իր կամքին հակառակ ընկել է այս համաշխարհային կռվի մեջ, ծառայի որպես անհաշիվ դժբախտությունների աղբյուր: Այդ պատճառով Խորհրդը (այսինքն՝ Խորհրդային Ռուսաստանը-Պ. Գ.) համոզված է, որ Դուք անհրաժեշտ եւ միայն Չեզանից կախված միջոցները ձեռք կառնեք տաճկական իշխանության վրա ազդելու, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը կանգնեցնելու համար» լուսն «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեւոլյուցիան եւ սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու, Երեւան, 1960, էջ 211-212: Գմմտ. «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» (1828-1923), պրոֆ. Ջ.Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երեւան, 1972, էջ 433: Լ.Ա. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 1977, էջ 106-107՝ մեքերումը կատարել ենք այս վերջին գրքից]: Այս նոտան է, որ հաղորդվել է ռադիոյով եւ ապա հրատարակվել մամուլում, իսկ հետագայում տեղ գտել փաստաթղթերի ժողովածուներում: Սակայն Լ. Խուրշուդյանը պարզել է, որ վերոհիշյալ նոտան ունեցել է մեկ այլ տարբերակ եւս, որը նախապես տպագրվել է «Правда» թերթում («Правда», 1918, 16 апреля, N73) եւ ապա վերահրատարակվել 1957 թվականին «Документы внешней политики СССР» Դ.1 ժողովածուում (էջ 240-241): Նոտայի երկրորդ տարբերակն ունի հետեւյալ բովանդակությունը. «Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի նոտան Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը. Թուրքական զորքերի եւ քրդերի հարձակումը Կովկասյան ճակատում ուղեկցվում է հայկական բնակչության զանգվածային կոտորածներով՝ խաղաղ բնակչությունը, կանայք եւ երեխաները մորթվում են հազարներով, նրանց ունեցվածքը թալանվում է եւ հողեհվում: Այն պայմանագիրը, որը մենք հարկադրված էինք ստորագրել Բրեստում Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի օկրուգների բախտը վերապահել էր իրեն՝ այդ շրջանների բնակչությանը: Այդ օկրուգներում տեղի ունեցող իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ տասնամյակներ շարունակ կենսագործված հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվում է եւ այժմ: Թուրքական ճակատում գերակշռությունը եղել է Ռուսաստանի կողմը, որը հարկադրված է եղել թողնել Արդահանը, Կարսը եւ Բաթումը միայն նրա համար, որ Թուրքիայի դաշնակիցը եղել է Գերմանիան: Թուրքական զորքերի գրաված շրջաններում հայկական բնակչության սարսափելի վիճակի պատասխանատվությունը ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի անմիջական օգնությամբ Թուրքիան ստացավ այդ շրջանները:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը վճռականորեն բողոքում է ինքնորոշման իրավունքի այն իրագործման դեմ, որ կատարվել է Արդահանում, Կարսում, Բաթումում եւ հավատ է հայտնում ու պնդում է, որպեսզի Գերմանիան վճռակաճորեն խառնվի Կովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին, նպա-

տակ ունենալով կանխել խաղաղ բնակչության հետագա ոչնչացումը եւ կոտորածը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Արդահանում» (Լ. Խորշուդյան, նշվ. աշխ., էջ 107-108): Առկա երեք բնագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս բուլղոսի աղերսակցությունը միմյանց հետ: Կարծում ենք, որ կառավարական պաշտոնական նոտայի զույգ տարբերակները, որոնք կրում են Չիչերինի եւ նրա տեղակալ Լ. Կարախանի ստորագրությունները, կազմվել են Ն. Աղոնցի ուղղակի մասնակցությամբ: Ենթադրելի է, որ նոտան ուղարկելուց առաջ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի փորձագետները, ինքը՝ անձամբ Լ. Կարախանը, դիմած լինելին նշանավոր պատմաբանի օգնությամբ՝ որոշ մանրամասներ ճշգրտելու համար եւ որը արվել է: Չափազանց պարզունակ ու միամիտ կարող է հնչել այն պնդումը, թե իբր Աղոնցի հեռագիրը պատրաստվել է խորհրդային նոտայի հետեւությամբ ու նմանությամբ: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ հետեւյալ փաստը: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Բուշեն հատուկ հեռագրով Աղոնցի տեքստը Կ. Պոլսի իրենց դեսպանին է ուղարկել ապրիլի 14-ին: Դա նշանակում էր, որ Մոսկվայից ռադիոհեռագիրը պետք է ստացված լիներ ավելի վաղ, թեկուզ եւ ապրիլի 13-ին, այսինքն՝ նույն այն օրը, երբ ուղարկվել է Չիչերինի նոտան: Հետեւաբար, հայկական կողմը չէր կարող տեղյակ լինել խորհրդային նոտայի բովանդակությանը, ուստի եւ չէր կարող այն օգտագործել իր պաշտոնական գրագրություններում: Այն փաստը, որ Հայկական հարցի բարդ հանգուցակետին քաջատեղյակ Յ. Լեփսիսուսը իր կազմած ժողովածուում բերում է ոչ թե խորհրդային նոտայի տեքստը, որն, անշուշտ, նրան հայտնի էր, այլ Աղոնցի հեռագրի տեքստը, եւս խոսում է մեր ենթադրության օգտին: Լեփսիսուսին հայտնի էր նոտայի իրական-հեղինակային պատկանելիության, կամ թեկուզ եւ Աղոնցի կողմից նրա խմբագրված լինելու իրողությունը:

Հայոց Ազգային խորհրդի անունից ու հանձնարարությամբ գերմանական կառավարությանն ուղղված Ն. Աղոնցի սույն հեռագիրը, ցավոք դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Պատմաբանների ենթադրությունն այն մասին, որ պետք է գոյություն ունեցած լիներ խորհրդային նոտայի հայկական կողմի առաջարկած, խմբագրած հիմք-տարբերակը, կարծում ենք որ այժմ ապացուցված է:

1. Չափազանց ուշագրավ ցուցում է այն մասին, որ նշված ժամանակաշրջանում (1918թ. մարտ) Ն. Աղոնցը բնակվում էր ոչ թե Պետրոգրադում, այլ արդեն մայրաքաղաք հռչակված Մոսկվայում, ուր նա տեղափոխվել էր քաղաքական իրադարձությունների ի մտոտ լինելու, հետեւաբար Հայկական հարցին ու հայ ժողովրդին հուզող խնդիրներին առավել օգտակար լինելու ակնկալությամբ: Կարելոր հանգամանք էր նաեւ այն, որ իշխան Սիմեոն Աբամելիք-Լազարյանի մահվանից հետո (1916թ.) Աղոնցը ընտրվել էր Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու (տե՛ս Ա. Սիմոնյան, Լազարյան ճեմարանը՝ «Հայրենիք», 1965, N2, էջ 38), հանգամանք, որը պարտադրում էր նրա մշտական բնակությունը Մոսկվայում:
2. Հայոց Ազգային խորհուրդը ստեղծվել է 1917թ. սեպտեմբերի 29-ին թիֆլիսում գումարված ազգային խորհրդաժողովում (նախագահ՝ Ա. Սիարոնյան):
3. Թուրքական զորքերը Արդահանը գրավել էին դեռեւս 1918թ. մարտի 3-4 (16-17) մարտերի ժամանակ, իսկ Կարսը ապրիլի 25-ին: Թուրքական այս հարձակման ճշգրտված մանրամասները տե՛ս Փ. Ի. Նազարբեկով, Армянский корпус турецких войск (ноябрь 1917г. - июнь 1918г.) «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, N3:
4. Հովհաննես Զավրիե (Զավրյան)-ազգային-հասարակական գործիչ, պատմա-

բան: Ավարտել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ն. Աղոնցի անձնական բարեկամներից:
 5. Տեքստի վերջում տրված է արտաքին գործերի նախարար Բուշենի ցուցումը Կ. Պոլսի իրենց դեսպանին «Խնդրում ենք տեղի կառավարությանը տեղեկացնել սույնի մասին եւ կանխել թուրքական կասկածելի ներխուժումը եւ այդ մատնանշել»:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԲԱՅԱՑԱՍԱՆԸ

(էջ 64)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Տպագրվել է պետրոգրադյան «Новая жизнь» օրաթերթի 1918թ. մայիսի 24-ի համարում, ապա վերահրատարակել ենք մենք [տե՛ս Ռ. Օ. Օգանեսյան, Молодежная статья «Турецкая нота и турецкая Армения» Николая Адонца՝ «Լրաբեր» ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակակ. գիտ), 1990, N4, էջ 72-77], որից եւ կատարվել է ներկա թարգմանությունը:

Հոդվածը գրվել է մայիսի 17-ից անմիջապես հետո, հավանաբար՝ մայիսի 19-ից 23-ը, քանզի այն արդեն լույս է տեսել վերը նշված օրաթերթի մայիսի 24-ի համարում: Հոդվածը հայ պատմագրության մեջ առաջին եւ լուրջ փորձերից մեկն է քննական վերլուծության ենթարկելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի առանձին որոշակի հոդվածների բոլոր հնարավոր բացասական հետեւանքները հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրում: Հրատարակված լինելով պետրոգրադյան ընդդիմադիր օրաթերթում, որը շուտով փակվել է բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից ու մտցվել հատուկ ֆոնդ՝ սույն հոդվածը, դժբախտաբար անմատչելի է մնացել ընթերցող շրջաններին:

1. Ստալինի սույն հայտարարությունը, որը կրում է «Հերթական սուտ» խորագիրը՝ տպագրված «Известия ЦИК» օրաթերթի 1918թ. մայիսի 17-ի N97-ում, անիրաժեշտորեն բերում ենք ամբողջությամբ. «Наше время»-ի N97-ում (երեկոյան թողարկում) սեփական թղթակցի բերանից հաղորդվում է Կոստանդնուպոլսից տրված գերմանական այն ռադիոգրի տեքստը, որը խոսում է այն մասին, թե «բոլշևիկները, ուժեղ օգնություն ստանալով Թուրքեստանից եւ Աստրախանից, հարձակման են անցել, ընդ որում, չնայած նուսուլմանների հերոսական դիմադրությանը, բոլշևիկները վերցրել են Բաքուն»:

Հայտարարում են ի լուր ամենքի, որ այդ ռադիոհաղորդագիրը ընդհանուր ոչինչ չունի իրականության հետ:

Բաքուն հենց սկզբից ճանաչել եւ մինչեւ այժմ էլ ճանաչում է Սովետների իշխանությունը եւ ոչ մի հարձակում Բաքվի վրա բոլշևիկների կողմից չի եղել եւ չէր էլ կարող լինել:

... Բոլշևիկների ոչ մի պայքար մուսուլմանների դեմ չի եղել եւ չէր կարող լինել՝ [իմնտ. նաեւ «Правда», 1918, 19 մայիսի, N97, ինչպես նաեւ Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 4 (նոյեմբեր 1917-1920), Երևան, 1948, էջ 105-106]:

2. Զեղածի-եռածի կառքի մեքտեղի ծին:
3. Կողածի-քառածի կառքի կողքից լծված ծի, որն ուղղություն է տալիս կառքին:
4. «Թուրքական դիվանագետը»-այդ ժամանակ Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանն էր Խալիբ Բեմալ բեյը:
5. Հավանաբար մայիսի 22-ին:
6. Գ. Վ. Չիչերին (1872-1936)-խորհրդային դիվանագետ, արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար: Նա է ստորագրել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ղեկավարել

- վարել խորհրդային պատվիրակությունը ռուս-հայկական բանակցություններում (1920թ.):
7. Այստեղ մատնանշվող Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի 11-րդ հոդվածում ասված է. «Մահմեդական դավանանքի ռուսական քաղաքացիներն իրավունք են ստանում տարագրվել թուրքիա լուծարելով իրենց գույքը եւ հետները վերցնելով իրենց սեփականությունը» [տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т.1 (7 ноября 1917г. - 31 декабря 1918г.), Москва, 1957, էջ 203]:
 8. «Cazus belli» (լատ.)-կովապատճառ:
 9. Այսինքն Գերմանիայի:
 10. Նկատի ունի Բալկանյան պատերազմների ընթացքում եւ պատերազմից հետո թուրք գաղթականներին Արեւմտյան Հայաստանում տեղավորելու օսմանյան կառավարության քաղաքականության դեմ Ռուսաստանի բռնած չափազանց անհաշտ դիրքը, որը ստիպեց թուրքական կողմին հրաժարվել այդ քաղաքականությունից:
 11. Ներսես արքեպիսկոպոս Վարժապետյան (1837-1884)-եկեղեցական գործիչ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1874-1884): Նրա ջանքերով է Հայկական հարցը մտել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում:
 12. Հենրի Աուստեն Լայարդ-Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը 1877-1880 թվականներին: Կարելու դեր է խաղացել Հայկական հարցը փակուղի մտցնելու ուղղությամբ: Նրա մասին է գրել Ծերենցը, թե «սրտով ու հոգով ավելի թուրք էր, քան իրենք թուրքերը» (տե՛ս «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1879, N1, էջ 207):
 13. Սայրթ Թրոտերը 1880 թվականին երգումի անգլիական հյուպատոսն էր:
 14. Ա. Գ. Սազոնով (1860-1927)-ռուս դիվանագետ, արտաքին գործերի նախարար (1910-1916): Կարեւորագույն դեր է խաղացել Հայկական հարցի վերաբացման (1912-1914) ուղղությամբ:
 15. Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովի դիրքորոշումը տվյալ հարցի վերաբերյալ հստակ երեւում է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանին ուղղված 1912թ. նոյեմբերի 30-ի նամակից, որից էլ Ն. Ադոնցը կատարել է սույն մեջբերումը (տե՛ս «Ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912թ. նոյեմբերի 12-ից մինչեւ 10-ը մայիսի 1914թ.»։ Թարգմանեց ռուսերենից եւ ֆրանսերենից իրավաբան Սեդրակ Ավագյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 7-8):
 16. Պիղատոս Պոնտացի-հռոմեական կառավարիչ հրեական Հուդա նահանգում (26-36): Նա է Հիսուս Քրիստոսին դատապարտել խաչելության:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻՅՑԻ ԳԻՏԱԳՈՐԾԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԸՆԴՐՑ

(էջ 70)

Ռուսերեն ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ/Ա-8, թ. 1-61): Հոդվածը, ինչպես ինքը՝ Ադոնցն է հավաստում, գրվել է 1918թ. Պետրոգրադում «դաշնակիցների զենքի հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ» (թերեւս հունիսին-Պ. Գ.): Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, հեղինակի կամքից անկախ, այն այդպես էլ 1918-ին լույս չի տեսել: 1920-ին, երբ Ադոնցն արդեն առժամանակ բնակվում էր Լոնդոնում, անհրաժեշտ է համարում հոդվածը ներկայացնել անգլիացի ընթեր-

ցողներին, հաստատ համոզմամբ, թե դրա «տեսական» հետաքրքրությունը մնում է ուժի մեջ»:

Այսպես, հոդվածը թարգմանում է անգլերեն եւ երկու այլ հոդվածների հետ մեկտեղ հրատարակում առանձին գրքով (տե՛ս N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question, London, 1920, 95էջ), իսկ ռուսերեն ինքնագիրը այդպես էլ մնում է հեղինակի անձնական թողոնում: Սույն գիրքն է, որ տարիներ անց ռուսերեն թարգմանությամբ եւ պրոֆ. Ջ.Ս. Կիրակոսյանի առաջաբանով լույս տեսավ Երեւանում (H. Adonz, K razreshenию Arмянского вопроса, Eրevan, 1984, 75 է.): Ականավոր պատմաբանի գիտական ժառանգության այս էջերը, որ գրեթե անձանոթ էին մնացել հայ ընթերցողներին շուտով լույս տեսան Կ.Ա. Դիլոյանի հայերեն թարգմանությամբ ու աշխատասիրությամբ (Ն. Ադոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երեւան, 1989, 116 էջ): Թարգմանիչներին եւ աշխատասիրողներին, անշուշտ, անձանոթ է մնացել հոդվածների ռուսերեն բնագրերի գոյության իրողությունը, որոնք, ինչպես նշեցինք, գտնվում էին Ն. Ադոնցի բեյրության թողոնում եւ հայտնաբերվել են մեր կողմից 1993-ին: Նորահայտ ռուսերեն բնագրերի եւ թարգմանությունների (անգլերեն, ռուսերեն եւ հայերեն) միջոց առկա են կարելուր ու չափազանց էական տարբերություններ, որոնք հետեւանք են ինչպես թարգմանչական շեղումների եւ պարտադրված կորուստների, այնպես էլ հեղինակային միջամտությունների: Հեղինակային կարելուրագույն միջամտություններից է նաեւ մեզ հետաքրքրող հոդվածի խորագրի փոփոխությունը: Թարգմանությունները կրում են «Հայկական հարցի պատմական հիմքը եւ թուրքիայի անկումը» խորագիրը (տե՛ս Կ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34), իսկ բնագրում այն այլ կերպ է՝ «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ»։ Կարծում ենք, թե հեղինակային սույն միջամտությունը եղել է ի շահ հոդվածի բովանդակության: Նման պայմաններում, բնականաբար, մենք պետք է հրաժարվեինք արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հայերեն թարգմանությունից եւ ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնել բնագրից կատարված հայերեն նոր թարգմանությունը:

1. Անգլերեն տպագիրը (ինչպես նաեւ նրանից բխող թարգմանությունները) ռուսերեն բնագրից ունի կառուցվածքային մի շատ կարելուր շեղում: Այստեղ հենց սկզբից տրվում է հոդվածի բովանդակությունը՝ իր էական հիմնակետերով: Հասկանալի է, որ այս շեղումը հեղինակային է, ուստի բերում ենք այն ամբողջությամբ. «Տարիզը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» հոդվածի կապակցությամբ, տպագրված «Revu politique international»-ում, 1917, մարտ-ապրիլ: Ընթացիկ կարծիքը թուրքիայում Հայկական հարցի ծագման վերաբերյալ, ինչպես արտահայտել է մի շնական մեկնաբան գայից եւ զառան առակի օրինակով: Թուրքական պետական համակարգը որպես «Նիզամ ալբընդա հայդուլ»: Բարեփոխումների փորձերը եւ նրանց ծախսողման պատճառը: Տեղաբնակ ազգությունները որպես թուրքական կայսրության մշակութային եւ աշխատանքային հիմք: Էքսկուրս կայսրության քրիստոնեական եւ մահմեդական երկրները՝ պետական գանձարանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը եւ կայսրությունը եվրոպականացնելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորսված հնարավորությունը» (տե՛ս Կ.Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34, հմմտ. ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 25):
2. Առկա տպագիրներն այստեղ ունեն հեղինակային ընդարձակ ծանոթագրություն «Հայկական հարցի պատմական հիմքը եւ թուրքիայի անկումը» եւ «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածների տպագրության ուշացման եւ դրանց նշանակու-

թյան վերաբերյալ (Անդ, էջ 34-35): Բնագրում այս ժանոթագրությունը զետեղված է «Հայկական հարցը Սեւրում» հոդվածից անմիջապես հետո որպես տեքստ (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 131):

3. «Անտիկ Պենելոպեի նման»-ակնարկում է Ողիսեսի կնոջը՝ Պենելոպեին, որը տարիներ շարունակ մերժելով փեսացուներին՝ հավատարմությամբ սպասում էր ամուսնուն՝ Ողիսեսին:
4. «Omnibus ligantibus» (լատ.)-բառացիորեն «բոլոր վիճող կողմերի»:
5. «Kriegsüberrauchung» (գերմ.)-բառացիորեն «անակնկալ պատերազմ»:
6. Մ. Էդգար Գրանվիլլ, «Ցարիզմը Փոքր Ասիայում. Հայկական հարցի ծագումը»: Սույն ուսումնասիրությունը լույս է տեսել նաև առանձին հրատարակությամբ՝ տե՛ս E. Granville, La Tsarisme en Asie Mineure. Les origines du problème arménien, Lausanne, 1917, 59p.
7. «Metteur en scène» (ֆր.)-բառացիորեն «անդրկուլիսյան գործիչ»:
8. «In extenso» (լատ.)-ամբողջությամբ, լրիվ, առանց կրճատման:
9. Nizam alinda hayduk (թուրք.)-բառացիորեն «օրենքի տակ եղած ավազակ»:
10. «Տխրահռչակ բանգիմաթներով»-1838թ. մինչև 1878թ. Օսմանյան թուրքիայում ընդունված բարենորոգումների անվանումը: Հայտնի են հատկապես 1838թ. և 1856թ. բանգիմաթները:
11. Խոսքը վերաբերում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդին (1839-1861), արտաքին գործերի նախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշային և Սեօ վեզիր Սիմեոն Սիդհաթ փաշային, որոնք վճռորոշ դեր են խաղացել թուրքիայի բարենորոգչական-սահմանադրական շարժման պատմության մեջ:
12. Ն. Աղոնցի սույն տեսակետները հիմնավորվում են տվյալ խնդրին նվիրված վերջին լավագույն ուսումնասիրություններով (մասնավորապես տե՛ս Դ.Ե. Երեմեն, Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975 մենագրությունը):
13. Խոսքը սուլթաններ Սելիմ I Սեղի (1512-1520) և Սուլեյման I Փառահեղի (1520-1566) մասին է:
14. «Դեվչիրմե»-բառացիորեն մանկահավաք: Քրիստոնյա երեխաները վաղ հասակից ստանալով ֆանատիկ մուսուլմանական դաստիարակություն չափափաս տարիքում՝ համարում էին օսմանյան բանակի հրամանատարական կազմը: Դեվչիրմե հողատերերն ու զինվորականները հանդիսանում էին սուլթանիզմի հիմնական հենդարանը և աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղ դաժանությամբ: «Դեվչիրմե»-ի մասին տե՛ս Մ. Ջուլալյան, «Դեվչիրմե»-ն («Մանկահավաքը») Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, N2-3):
15. Խոցաբեյ-ակնհայտ վրիպակ է, պետք է լինի Կոչիբեյ (Կուչիբեյ): Խոսքը վերաբերում է 17-րդ դարի առաջին կեսի նշանավոր թուրք պատմագիր Կոչիբեյ Գյումյուլ-ջինելիին, որը հեղինակ է «Ռիսալե» («Զեկուցագիր») երկասիրության:
16. Ակնարկում է Օսմանյան կայսրության հիմնադիր Օսման I-ի (1299-1326) որդի Օրհանին (1326-1359):
17. Sté Cuinet Vital, La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de L'Asie Mineure, vol. I-IV, Paris, 1892-1895, տե՛ս նաև սույն գրքի ռուսերեն համառոտագրված տարբերակը՝ Витал Гине, Сирия, Ливан и Палестина, вып. 1-5, СПб., 1899-1903.
18. Թուրքիայի հայոց պատրիարքությունը հիմնադրվել է 1461 թվականին՝ սուլթան Մահմեդ II-ի հատուկ հրամանագրով: Առաջին պատրիարքն է եղել Հովակիմ եպիսկոպոսը (1461-1478):

19. Աղրամեդա-քաղաք Պաղեստինում:
20. Սիմեո Ռեսմի էֆենդի (Սիմեո Ռասիմի)-XVII դարի թուրք պատմագիր, «Օսմանների պատմությունը» երկասիրության հեղինակը:
21. 1328 թվականից մինչև 1687 թվականը թուրքիայում շրջանառության մեջ է եղել արծաթե դրամի միավոր ակչեն (այսինքն «սպիտակավուն»): 1687 թվականից շրջանառության մեջ է մտնում դուրուշը:
22. Քըլըչ, ավելի ճիշտ՝ Քըլըչ հակվը-բառացիորեն նշանակում է սուր, սրի իրավունք: Այսպես էին կոչվում զիամեթի կամ թիմարի հողատիրոջ եկամուտները: Պետական հողային ֆոնդի այն հողերը, որոնց տարեկան եկամուտը 20.000-ից մինչև 100.000 ակչե էր, կոչվում էին զիամեթներ, իսկ հողատերերը՝ զաիմներ: Տարեկան 300-ից մինչև 20.000 ակչե եկամուտ բերող հողերը կոչվում էին թիմարներ, իսկ հողատերերը՝ թիմարլիներ (տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», Երևան, 1964):
23. Ն. Աղոնցի ենթադրությունը Դանիշմանյանների հարստության հայկական ծագման վերաբերյալ ապացուցվեցին հետագա ուսումնասիրողների կողմից (տե՛ս Ա.Տ. Երեմյան, Լիպարիտ գորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը՝ «Տեղեկագիր» ՀՍՄԳ ՊԱ, 1947, N8):
24. Նկատի ունի «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածի քրդերին վերաբերող հատվածը (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 103-115, հմմտ. նաև «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան» հոդվածը, էջ 132-136):
25. Քուրդ Իդրիս-տե՛ս «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան» հոդվածի ծան. 6:
26. Ճիշտ անվանածն է Իբրահիմ էֆենդի Մյութեֆերիբե (Պասմաճի): Իրականում ևս թուրքերեն և արաբերեն գրքեր տպագրելու արտոնություն ստացել է 1720 թվականին, սակայն թուրքերեն առաջին գիրքը տպագրել է 1729 թվականին: Թուրքիայի հայկական տպագրության և ընդհանրապես Թուրքիայում տպագրական գործի մասին տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912: А.Д. Желтяков, Печать в общественно-политической жизни Турции (1729-1908гг.), М., 1972.
27. Պոլսահայ առաջին տպագիր գիրքը համարվում է Աբգար դպիր Թոխատեցու հրատարակած «Փոքր քերականութիւն» դասագիրքը (1567թ.):
28. Շփոթումը է. հայտնի է, որ Հռոմում հայկական տպագրություն հիմնադրվել է դեռևս 1579 թվականին: Այդ թվականին է լույս տեսել «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Հետագա տարիներին Հռոմում գործել են հայկական այլ տպարաններ ևս (1584, 1586, 1590, 1603 թվականներին):
29. Վերջին տարիներին հայ գրքի պատմության մասնագետների քննարկով ավելի է ճշգրտվել հայկական տպագրության ժամանակագրությունը, որը Ն. Աղոնցի բերած տվյալներից ունի հետևյալ շեղումները. Միլան՝ 1621, Մարսել՝ 1672, Լիվոռնո՝ 1644, Նոր Ջուղա՝ 1638, Տրիեստ՝ 1776, Ս. Պետերբուրգ՝ 1781, Նոր-Նախիջեւան՝ 1790 (տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988):
30. Վրիպակ է. հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը» լույս է տեսել 1794 թվականին:
31. Իրականում թուրքական առաջին թերթը «Մոնիտոր Օտտոման»-ն է, որը լույս է տեսել 1831 թվականին: 1832 թվականից լույս է տեսնում «Թագվիմը վազայի» շաբաթաթերթը, որը թիվ 12-րդից սկսած ուներ հայերեն գուգահեռ հրատարակություն՝ «Լրո գիր Սեծի տերությանն օսմանյան» անվանումով:
32. Կ. Պոլիսի և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի առաջին պրոֆեսիոնալ թատրոնը:

- ըր «Արամյան թատրոնն» է, որը հիմնադրվել է 1846 թվականին՝ Դովհաննես Գասապյանի կողմից: Թուրք թատրոնին հայերի բերած նպաստի մասին վերջին լավագույն հրատարակություններից տե՛ս Գ.Խ. Ստեփանյանի «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում ըստ թուրքական աղբյուրների» (Բեյրութ, 1987) գիրքը:
33. Օտոմանյան բանը հիմնադրվել է 1856 թվականին՝ անգլիական եւ ֆրանսիական ներդրումներով:
 34. Նկատի ունի Տյուզյան եւ Տատյան ամիրայական ընտանիքներին: Տյուզյանները ժառանգաբար վարել են արքունի դրամահատությունը, իսկ Տատյանները՝ վառողապետությունը:
 35. Խոսքը սուլթան Սելիմ III-ի (1789-1807) մասին է:
 36. Թյուրիմացություն է. «սեւ երախտամոռության» զոհ են դարձել Տյուզյանները, որոնք 1819թ. դեկտեմբերին ձերբակալվել ու արքայվել են, իսկ որոշ ժամանակ անց ընտանիքի բոլոր արական ներկայացուցիչները մահապատժի են ենթարկվել:
 37. Դուժարախչեի թագավորական պալատը կառուցել է Կարապետ Պալյանը (1856), Չրաղանի պալատը՝ Սարգիս Պալյանը (1863-1866), իսկ Բեյլերբեյի նոր պալատը՝ Հակոբ եւ Սարգիս Պալյանները (1864):
 38. Նկատի ունի Գրիգոր ամիրա Պալյանին, որը Թովհաննեսի (Նուսրեթի) մզկիթը կառուցել է 1823-1826 թվականներին: Պալյանների ճարտարապետական ընտանիքի մասին տե՛ս Ե. Պողոսյան, Պալյան գերդաստանը, «Հանդես ամսօրյա», 1970-1973:
 39. Միջազգային առևտրում հայերի խաղացած նշանակալից դերի՝ Ն. Ադոնցի գնահատականներն իրենց հետագա հաստատումն են ստացել խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրություններում (հատկապես տե՛ս В.А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джулфы в XVII веке, Ереван, 1969. Ը.Լ. Խաչիկյան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը եւ նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988: Վ.Գ. Փափազյան, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVIIդդ., Երևան, 1990):
 40. Անգլերեն տպագիրն ունի ընդարձակ ծանոթագրություն, որը բացակայում է բնագրում. «Աբբաս Սեծի օրոք հայ վաճառականը համարվում էր ամենաուճակ գործակալը Ասիայի եւ Եվրոպայի միջեւ կատարվող հազվագյուտ ապրանքների եւ ոսկով նրանց արժեքի փոխադարձ փոխադրություններում: Կարճ ասած, նա իրավացիորեն կարող էր հավակնել այն տիտղոսին, որը քաղաքակիրթ երկրներում համարվում է որպես ամենապատվավոր բնութագրությունը հասարակության մեջ: Նա այն էր, ինչ էին Վենետիկի եւ Ջենովայի վաճառականները, ինչ են Անգլիայի վաճառականները, բոլոր առումներով քեմքեմն» (Ker Porter, I, 424):

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՐԱՏՈՒՄԸ

(էջ 95)

Ռուսերեն ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողոսյան Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ /Ա-8, թ. 62-114): Հոդվածը գրել է Պետրոզորադում՝ 1918 թվականի կեսերին: Առաջին անգամ լույս է տեսել անգլերեն թարգմանությամբ 1920թ. Լոնդոնում տպագրված՝ Հայկա-

կան հարցին մվիրված Ն. Ադոնցի ժողովածուում (N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question): Հետագայում հոդվածը լույս է տեսել ռուսերեն (1984) եւ հայերեն (1989) թարգմանություններով: Ներկա թարգմանությունը կատարվել է ռուսերեն նորահայտ ինքնագրից, (թարգմանության հանգամանքների մասին տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի ծանոթագրության առաջաբանը, էջ 218-219):

1. Անգլերեն տպագիրը, ինչպես նաեւ նրանից բխող թարգմանությունները, այս դեպքում եւս ունի ռուսերեն բնագրից շեղվող կառուցվածքային տարբերություն (հոդվածի համառոտ հիմնակետերը), որն անհրաժեշտ ենք համարում տալ ամբողջությամբ. «Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ: Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Բրդստանի եւ Արաբիայի: Հայկական հողերը եւ քրդական հավակնությունները: Արդի ժամանակների քրդասիրական քաղաքականությունը: Էթնկուրս Հայաստանը քրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝ սկսած հին ժամանակներից: Մուսուլման սեփականատերերը եւ հայ աղանդավորները հայ ավատատերերի տիրույթներում: Հայաստանը որպես աշխատանքի եւ մշակույթի երկիր դեռեւս հայկական է» (տե՛ս Վ.Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 77, հմմտ. ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 51):
2. Դ. Լյուդ Ջորջ (1863-1946)-անգլիական պետական գործիչ, վարչապետ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու օգտին: Այդ կապակցությամբ նրա զարգացրած տեսակետները տե՛ս Դ. Ллойд Джордж, Правда о мирных переговорах, т. 1-2, М., 1957 հուլիզագրության՝ հատկապես երկրորդ հատորի «Ենչված ժողովուրդների ազատագրումը» (էջ 5-12), «Փորը Ասիան, Հայաստանը եւ Եվրոպական Թուրքիան» (էջ 386-53), «Ազգային փոքրամասնությունները» (էջ 469-497) բաժինները:
3. Թ. Վ. Վիլսոն (1856-1924)-ԱՄՆ-ի պետական գործիչ, նախագահ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու, հայկական անկախ պետություն ստեղծելու օգտին: Վիլսոնյան այսպես կոչված 14 կետերի մասին տե՛ս С. Бекер, Вудро Вильсон. Мировая война. Веральский мир, Москва-Петроград, 1923, с. 121-192.
4. Cuique suum (լատ.)-յուրաքանչյուրին իրենը:
5. Խոսքը սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) մասին է: Սրա օրոք սկսվեցին առաջադիմական բարեփոխումները. նախապատրաստվեց բարենորոգումների առաջին հրովարտակը:
6. Արդուլ Մեջիդ (1839-1851)-հրապարակել է առաջին թանգիմաթը՝ «Հաթթը Շերիֆը» (1839): Պետական կառավարման բնագավառում լայն տեղ է հատկացրել քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին:
7. Նկատի ունի 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները եւ ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքեզներից եւ քրդերից...» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 12):
8. «Արմենիակաների բանակաթեմ»-բառացիորեն «հայկական» բանակաթեմ: Ստեղծվել է VII դարի սկզբներին Բյուզանդական կայսրության հայկական հողերի վրա: Տարածությամբ եւ կարեւորությամբ կայսրության երկրորդ բանակաթեմն էր:
9. Ad hoc (լատ.)-բառացիորեն՝ սրա համար:

10. Այստեղից սկսվող ամբողջ հետագա շարադրանքը՝ մինչև 115-րդ էջը, հիմք է հանդիսացել «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան» հոդվածի համար (տես էջ 132-136): Այդ նկատառումով էլ ծանոթագրությունները կտրվեն այդտեղ:
11. Խոսքը Դիարբեքիի անգլիական հյուպատոս Կ. Թեյլորի մասին է: Հետաքրքրությունից զուրկ չեն նրա դիտարկումները քրդերի և հայ-քրդական հարաբերությունների մասին (Д. Тейлор, Путешествие по Курдистану. Перевод Н. Астафеевой, տես «Очерки Верхней Армении», сборник, Тифлис, 1873):
12. Ակնարկում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Սկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյանին (1869-1873), որն այդ տարիներին բազմիցս է քողոքել Անգլիայի շեշտված հակահայ քաղաքականության դեմ: Ավելի ուշ Խրիմյանը հորդորում էր հայ քաղաքական գործիչներին, որ «Անգլիայի բռնած դիրքը հայերին ոչ մի օգուտ չի տալու և զուր են նրանք Անգլիայի պաշտպանության վրա մեծ հույսեր դնում» (տես «Մշակ», 1878, 11 հոկտեմբերի):
13. Առկա մեծաթիվ գրքերից կառանձնացնենք միայն մի քանիսը՝ П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900. К. Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан, Тифлис, 1904. Р. И. Термен, Отчёт о поездке в санджак Хеккиари Ванского вилайета в 1906г., Тифлис, 1910. Карцев А., Заметки о курдах, Тифлис, 1896: Իր քրդամետ և միեւնույն ժամանակ հակահայ շեշտված դիրքորոշմամբ հատկապես աչքի է ընկնում այս վերջին հեղինակը, իսկ մերօրյա ուսումնասիրողներից Մ. Ս. Լազարեւը («Курдский вопрос. 1891-1917», М., 1972): Հատկանշական է, որ անայայլ խեղաթյուրելով պատմական եղելությունները՝ Ա. Կարցեւը քրդերի ընդհանուր թիվը պատերազմի նախօրյակին հաշվում է 3 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 7), իսկ Մ. Լազարեւը՝ ամենաքիչը 4 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 26): Թեև նշանավոր աշխարհագրագետ է. Ոնկյուն բերում է 1,8 միլիոն («Земля и люди», т. IX, СПб., 1887, էջ 294), իսկ իր քրդամետ հայացքներով հայտնի Պ. Ավերյանովը՝ շուրջ 2 միլիոն (П. И. Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор Азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, էջ 12):
14. Վանում Ֆրանսիայի հյուպատոս Ս. Ջարգեցկին աչքի էր ընկնում հատկապես իր հակառուսական գործունեությամբ: Կաթոլիկ միսիոներների միջոցով նա գործուն հակառուսական քարոզչություն էր տանում քրդերի շրջանում: Հայտնի է, որ նրան հաջողվել է իրանական և թուրքական քրդերի մի քանի հակառուսական ելույթներ կազմակերպել (Մ. Լազարեւ, նշվ. աշխ., էջ 248): Իր «Քուրդ-հայկական հարց» ուսումնասիրությունում հյուպատոսը բացահայտորեն նվազեցնելով հայերի թվաքանակը՝ քրդերի թիվը հասցնում է մինչև 4 միլիոնի: Անհիմն է նրա այն պնդումը, թե իբր Օսմանյան կայսրության հայերը միշտ էլ թուրքերի տիրապետությունը գերատեսու են հարեւան ազգի (իմա՝ ռուսների-Պ. Գ.) տիրապետությունից» (S. Zarzecki, La question kurdo-arménienne, «Revue de Paris», 1914, N8, էջ 884):
15. Բացի նշված աշխատությունից, ֆրանսիացի լրագրող Լյուդովիկոս դը Կոնտանտը Հայկական հարցի վերաբերյալ հրատարակել է նաև մի քանի այլ ուսումնասիրություններ («La Turquie d'Asie, ses divisions, ses nationalités», Paris, 1896. «Les Arméniens du Caucase. Les origines de la situation actuelle», Paris, 1905. «La question arménienne», Paris, 1913. «Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question Syrienne» Paris, 1913, տես նաև վերջին աշխատության ռուսերեն փարզմանությունը՝ Людовик де-Контансон. Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914):
16. Շահ Իսմայիլ I (1502-1524)-Սեֆյան հարստության հիմնադիրը Պարսկա-

- ստանում:
17. Մուլա Իդրիս-տես էջ 133, ծան. N 6:
18. «Ակ-կոյունլու թուրքմենների գլխավորի մոտ»-նկատի ունի վերջին Ակ-կոյունլու շահ Յաղուբին:
19. Թեև Սեֆյանների ընտանիքի մասին հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են 14-րդ դարի սկզբներին, սակայն նրանք թագավորական հարստություն դարձան միայն 1502 թվականին, երբ Իսմայիլ Սեֆյանը ջախջախելով Ակ-կոյունլուներին գրավեց Ստրպատական ու Իրանը:
20. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-1918թթ.):
21. Բարսեղ I Մակեդոնացի (867-886)-Հայկական կայսերական տան առաջին ներկայացուցիչը Բյուզանդական գահի վրա: Մասնավորապես աչքի է ընկել պավլիկյան շարժումը ճնշելով՝ 872թ. նա գրավել է Տեփրիկը և կործանել այն:

ՆԱՍԿ ԼՈՒՂՈՒՄ «ԹԱՅՍՍ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ (էջ 116)

Ուսերեն ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Լիկոդայոս Ադոնցի ֆոնդում (տես պահարան I, գրոց Դ/Ա7): Տպագրվում է առաջին անգամ: Նույն ֆոնդում է պահվում նաև տույն նամակի անգլերեն թարգմանության մեքենագիր օրինակը (տես պահարան I, գրոց Ժ/Ա8):

Նամակը գրվել է 1920թ. նոյեմբերին՝ Լոնդոնում: Սույն փաստը չափազանց կարևոր հանգամանք է Ն. Ադոնցի կենսագրության քիչ հայտնի լոնդոնյան գործունեության առանձին հարցեր լուսարանելիս: Ակներես է, որ դեռես մինչև 1920թ. վերջերը պատմաբանը բնակվում էր Լոնդոնում: Հողվածի ռուսերեն ինքնագրի և անգլերեն թարգմանության միաժամանակյա առկայությունը փաստում են այն իրողությունը, որ Ն. Ադոնցի անգլերեն բոլոր գրությունները նախապես գրվել են հայերեն կամ ռուսերեն և հետո միայն թարգմանվել անգլերեն:

1. «Թայմս» («The Times»)-անգլիական անկախ օրաթերթ, որը լույս է տեսնում 1785-ից առ այսօր:
2. Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե երբ է «Թայմսում» տպագրվել է Ադոնցի այս նամակը:
3. Նկատի ունի 1920թ. նոյեմբերյան տոնական միջոցառումները Լոնդոնում՝ ի նշանավորումն առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտի երկրորդ տարելիցի:
4. Այսինքն՝ Գերմանիան:
5. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ կարմիր բանակը, շրջանցելով Վրաստանը, նախ արշավեց դեպի Ադրբեջան (ապրիլ), իսկ այնուհետև, որոշ դադարից հետո՝ Հայաստան (նոյեմբեր): Ադոնցը չէր կարող կռահել, որ բոլշևիկների եզրափակիչ հարվածն ի վերջո ուղղվելու էր Վրաստանի դեմ (փետրվար, 1921թ.):
6. Ակնարկում է հայ ժողովրդի դահիճ էնվեր փառային, որի հայտարարությունը՝ ներկայացված Արեւելքի ժողովուրդների համագումարին (Բաքու, 1920թ. սեպտեմբերի 1-7-ը), ուներ ոչ միայն հակահայկական միտում, այլև պատերազմի անսթղղ կոչ էր ընդդեմ Հայաստանի հանրապետության:
7. Հետաքրքիր է, որ կիլիկյան ողբերգական այս իրադարձությունների հիմնական հերոսներից մեկը՝ ֆրանսիական գեներալ Գուրոն 1920թ. դեկտեմբերի 9-ին հայտարարում է, որ «պետք է փոխել Սեֆիդաշնագիրը թուրքերին ընդունելի ձևով, տարարում է, որ «պետք է փոխել Սեֆիդաշնագիրը թուրքերին ընդունելի ձևով,

որովհետև բուրքերը երկար ժամանակ մեր բարեկամներն էին, իսկ այնուհետև՝ մեր քաջարի եւ լոյսը թշնամիները» (տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները եւ Կիլիկիան 1919-1921թթ., Երեւան, 1970, էջ 226):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՒՐՈՒՄ

(էջ 119)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Ռուսերեն մեքենագիր օրինակը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (տե՛ս Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ/Ա-8, ք. 1-21): Հոդվածը գրել է Լոնդոնում 1920թ. հոկտեմբերի 20-ին: Առաջին անգամ լույս է տեսել Հայկական հարցին նվիրված Նիկողայոս Ադոնցի անգլերեն ժողովածուում (N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question): Հետագայում լույս է տեսել ռուսերեն (1984) եւ հայերեն (1989) թարգմանություններով: Ներկա հրատարակությունը կատարվում է ռուսերեն նորահայտ մեքենագիր օրինակից (թարգմանության համագամանքների մասին տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ», հոդվածի ծանոթագրության առաջաբանը, էջ 218-219):

1. Խոսքը Մուղրոսի գիմնադարի մասին է, որը կնքվել է մի կողմից Օսմանյան կայսրության, իսկ մյուս կողմից Անտանտի երկրների միջև 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմնոս կղզու Մուղրոս նավահանգստում:
2. Այսինքն՝ 1918-1920 թվականները:
3. Սելի պայմանագրի 88-րդ հոդվածը հռչակում էր. «Թուրքիան հայտարարում է, որ ծանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են Դաշնակից տերությունները, որպես ազատ եւ անկախ պետություն» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում. 1828-1923թթ.», էջ 676):
4. Սելի պայմանագրի 89-րդ հոդված. նշվում է. «Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես եւ Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջև սահմանատունը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը եւ ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես եւ այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու եւ հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերիտորիաների ապառազմականացման վերաբերյալ» (Անդ.): Ի միջի այլոց թարգմանություններում վրիպմամբ 89-րդ հոդվածի փոխարեն նշված է 90-րդ հոդված (տե՛ս Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 17, ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 14):
5. Իրականում թոթ վիլայեթներից չորսը ծանաչվեցին Հայաստանինը, իսկ երեքը դուրս մետվեցին նրա տարածքից:
6. Նկատի ունի 1916թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագիրը, որի համաձայն, պատերազմի ավարտից հետո ռուսական կայսրությանն էին միանալու Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթները (տե՛ս «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под ред. Е.А. Адамова, М., 1924, док. N XCII, հմնտ. նաեւ XCVII):
7. Խոսքը վերաբերում է «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածին:
8. Ն. Ադոնցի հմուտ ենթադրությունը ղզլաշների ոչ քրդական ծագման վերաբե-

րյալ այժմ փաստվում են բազմաթիվ այլ ապացույցներով: Կարծում ենք հետաքրքրությունից զուրկ չէ նշանավոր արեւելագետ Վ.Ա. Գորդլեվսկու նկատողությունը, թե «ղզլաշները վաղուց ապրում էին այն գաղտնի հույսով, թե շուտով կհայտնվի ինչ-որ տեղ թաքնված (փակված) թագավորը եւ երկրում կհաստատի խաղաղություն եւ արդարություն» (В.А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III. Силыэты Турции, М., 1962, էջ 83-84): Անշուշտ, այս պատմության նմանությունը ակներեւ է Փոքր Ասիայի վերադարձին սպասող հայերի ակնկալություններին: Սեկ այլ վկայության համաձայն, մինչեւ XX դարի սկզբները Դերսիմի ղզլաշներն այնքան ինքնավար էին, որ թվում է, թե նրանք պետություն էին պետության մեջ: Թուրքերը Դերսիմում ոտք դնել չէին կարող, իսկ քրիստոնյաները անարգել ու անվտանգ կարող էին տեղաշարժվել ու անգամ բնակվել այստեղ: Զրոյերը նրանց վերաբերվում էին հարգանքով ու սիրով (տե՛ս М. Т., Курды, «Кавказ», 1900, 21 ноября):

9. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը:
10. Այսինքն՝ Ֆրանսիայի:
11. Օսրոյենեի (Եդեսիա) բոլոր թագավորները մ.թ.ա. II-մ.թ. II դարերում կրել են Արգարիոս անունը:
12. Տե՛ս Людовик де-Контансон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914:
13. Թարգմանություններում (Վ. Դիլոյան, էջ 27, ռուսերեն, էջ 20) տպագրական վրիպակի հետեւանքով նշված է Սելի պայմանագրի 80-րդ հոդվածը, փոխանակ 89-րդի:
14. Այստեղ թարգմանություններում առկա է մի ամբողջ պարբերություն, որը բացակայում է նորահայտ ռուսերեն մեքենագիր օրինակում: «Վերջին խոսքը պատկանում է մի հզոր դեմոկրատիայի նախագահին: Նման իրավագործությունը խորհրդանշական է: Հայկական հարցը վաղուց դադարել է սոսկ Հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է: Հայերն արել են մարդկայնորեն հնարավոր ամեն բան հիմնավորվելու սեփական տանը: Պատմությունը չգիտե ոչ մի ուրիշ ժողովրդի խնդիր, որն այնքան զոհաբերություններ արած լիներ հանուն ազատության: Ստրկության եւ նվաստացման անդունդից նա բարձրացել է վեհապան հերոսության եւ ինքնագոհության բարձունքները: Հայ ժողովուրդը դեռեւս խեղդվում է արյունից եւ անհամբեր սպասում է անկողմնապահ իրավարարի վերջնական վճռին մի ակտի մասին, որը ստորագրել են դաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն նահատակված հայերի դիակների վրա» (Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 33, ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 24):
15. Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի 2-րդ ծանոթագրությունը) թարգմանություններում այս ամբողջ հատվածը տրված է որպես տողատակի ծանոթագրություն (Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34-35, ծան. 1):
16. Ն. Ադոնցի այս ցուցումից ակներեւ է, որ նա «Հայկական հարցի լուծման շուրջ» անգլերեն ժողովածուի բոլոր երեք հոդվածները նախապես պատրաստել է մամուլում տպագրելու համար: Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե այդ հոդվածները հրատարակվել են մամուլում, թե ոչ, առավել հավանական է, որ ոչ:

ՔՐԴԵՐԻ ՆԵՐՁԱՓՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(էջ 132)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Առաջին անգամ տպագրվել է Նյու-Յորքում լույս տեսնող «The New Armenia» հանդեսում (1922, vol. 14, N 1, էջ 4-6): 1990 թվականին Գ. Ասատրյանը սույն հոդվածը թարգմանել է հայերեն և հրատարակել «Երեկոյան Երեւան» օրաթերթում (20 մարտի, էջ 4): Մի քանի տարի անց հոդվածը վերահրատարակվել է «Իրան-Նամե» արեւելագիտական հանդեսում [1995, հուլիս, N 3 (13), էջ 6-7]: Գոյություն ունի նաեւ հոդվածի թուրքերեն ընդարձակ վերլուծականը, որը պատկանում է Գ. Ասատրյանի գրչին (տե՛ս G.S. Asatrian, Hay Siyasal Düsünce Sayfalarından. «Piya», 1990, N 13, էջ 28-35): Ներկա հրատարակությունը արտատպությունն է «Երեկոյան Երեւանի» տպագրության:

Հոդվածը գրվել է 1921 թվականին՝ Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի անգլերեն ժողովածուի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո: Այն համառոտությունն է «Թուրքիայի անդամահատումը» ուսումնասիրության համապատասխան հատվածի (տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 104-115): Թռուցիկ ծանոթությունն իսկ ցույց է տալիս, որ կատարվածը սոսկ մեխանիկական կրճատման մասին չէ, եւ որ Ն. Ադոնցը որոշ հարցեր նորովի է ներկայացրել՝ նկատի ունենալով ընթերցողների իր նոր լսարանի քաղաքական ծաշակն ու մեկնակերպը:

1. Այսպես կոչված «Քրդական հարցի» պատմությանը զբաղվող բազմաթիվ ուսումնասիրողների անծանոթ է մնացել Ն. Ադոնցի այս ծրագրային հոդվածի գոյությունն իսկ, քերեւս բացառություն է Վ.Ա. Բայրուդյանի «Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում» մենագրությունը (Երեւան, 1989): «Քրդական հարցին» նվիրված վերջին առավել կարեւորագույն աշխատություններից տե՛ս Կարո Սասունի, Քյուրդ ազգային շարժումները եւ հայ-քրդական հարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչեւ մեր օրերը), Բեյրութ, 1969. H.A. Халфин, Борьба за Курдистан. Курдский вопрос в международных отношениях XIX в., М., 1963. В. Никитин, Курды, М., 1964. М.С. Лазарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964, նույնի «Курдский вопрос». 1891-1917, М., 1972. М. А. Гисарев, Курдский вопрос в Турции. «Աերծավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ» հատ. VII. Քրդագիտություն, Երեւան, 1975, էջ 43-70 եւ այլն:

2. Տե՛ս «Путешествие по Курдистану Д. Тейлора, бывшего консула в Диарбекире». Пер. Н. Астафьева. (Материалы для географии Азиатской Турции). - «Известия Кавказского отдела императорского Российского географического общества», Тифлис, 1873, Т. II (прил. 1): Անկասկած, Դիարբեքիի հյուպատոսը չափազանցում է քրդերը երբեք էլ չքիչ չեն ընկել առանձին ռուսասիրությանը:

3. Պետք է նկատել, որ միակ երկիրը, որը պաշտպանեց ու ընդունեց Արեւմտյան Հայաստանը Քրդստան վերանվանելու Օսմանյան կառավարության որոշումը Մեծ Բրիտանիան էր: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրված է Մ. Ս. Լազարելի դիտողությունը (Մ. Ս. Լազարև, նշվ. աշխ., էջ 385, ծան. 30):

4. Տե՛ս Ю. С. Карцев, Заметки о курдах, Тифлис, 1896. К.Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан. - «Известия кавказского отдела императорского Российского географического общества», 1904, Т. XVII, N4. «Заметки о политическом положении в Южном Курдистане». «Известия штаба Кавказского военного округа», 1904, N1-2, с. 5-58.

5. Քրդերի ծագման, նրանց Հայաստան թափանցելու եւ հաստատվելու վերաբերյալ գոյություն ունեցող հսկայական գրականությունից մեկ կարծիքով կարելի է առանձնացնել հետեւյալ առավել հատկանշականները՝ Օ.Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю курдского народа, М.-Л., 1961. Г. Б. Акопов, Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969. A.Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948. G.S.Asatrian, Notes on the Ethnic History of the Kurds and the Early Armenian-Kurdish contacts. «Acta Kurdica», 1995, vol. 2 եւ այլն:

6. Խոսքը քուրդ նշանավոր քաղաքական գործիչ, գորավար եւ գրող Իդրիս Հաքիմ Բիթլիսիի մասին է: Նախապես եղել է Ալ-կոյունլու Յաղուբ բեկի (1479-1490) քարտուղարը, այնուհետեւ անցել օսմանցիների կողմը եւ ծառայել Բայազիդ II (1481-1512) եւ Սելիմ I Ահեղ (1512-1520) սուլթաններին, եղել է նրանց խորհրդակալը: Վճռական դեր է խաղացել քրդական ցեղերին Հյուսիսային Միջագետքից ու Պարսկաստանից Հայաստան տեղափոխելու գործում: Հանդիսացել է Արեւմտյան Հայաստանը քրդերով բնակեցնելու գաղափարի հեղինակն ու առաջին մարմնավորողը:

7. Սերիմ Ահեղի հանձնարարությամբ 1514թ. Իդրիս Հաքիմը հանդիպեց բոլոր նշանավոր քուրդ էմիրներին եւ նրա միջնորդությամբ Օսմանյան կառավարության եւ քրդական ցեղապետների միջեւ կնքվեց պայմանագիր, որի համաձայն քուրդ էմիրները պահպանում էին իրենց ազատությունն ու անկախությունը, սուլթանը ծանաչելու էր նրանց ժառանգական իշխանությունը, իսկ քրդերն էլ իրենց հերթին պետք է ռազմական օգնություն ցույց տային օսմանյան սուլթաններին՝ նրանց մղած բոլոր պատերազմների ժամանակ (տե՛ս Шараф-хан ибн Шамсаэддин Бидлиси, Шараф-наме, Т. I, М., 1967, էջ 50):

8. Իդրիս Հաքիմը հեղինակ է օսմանյան սուլթաններին նվիրված պարսկերեն «Խաշտ Բիխիշտ» վերտառությամբ երկասիրության, իսկ որդին՝ Մաւլլան Աբուլ-Ֆազլ էֆենդին, որ Սուլեյման Փառահեղի օրոք եղել է Ռումելիայի դաֆթարդար (վիլայեթի գրանցման գործի վարիչ), նաեւ հայտնի բանաստեղծ էր:

9. Շարաֆեդդին (Շարաֆ-խան) Շամսեդդին Բիթլիսի (1543-1604)-քուրդ պատմագիր, ռազմական եւ պետական գործիչ: Նախապես ծառայել է Սեֆյաններին, եղել է Շիրվանի եւ Նախիջեւանի կառավարիչը, հանդիսացել է Իրանի քրդերի գերագույն առաջնորդը: 1578 թվականին դավաճանելով Խուրաբանդա շահին (1577-1587), անցել է թուրքերի կողմը: Սուրադ III սուլթանի կողմից ստացել է խանական տիտղոս, վարել է վարչական կարեւոր պաշտոններ, նշանակվել Բիթլիսի քրդական իշխանության կառավարիչ:

10. Նկատի ունի «Շարաֆ-Նամե» երկասիրությունը, որը Բիթլիսիին շարադրել է 1595-1596 թվականներին պարսկերեն լեզվով: Սույն գիրքը կարեւորագույն սկզբնաղբյուր է ոչ միայն քրդերի, այլ եւ Անդրկովկասի ժողովուրդների, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի միջնադարյան պատմության:

11. Տե՛ս «Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la première fois par v. Véliaminof-Zernof. Texte persan, t. I-II, St.-Pbg., 1860-1862. Տե՛ս նաեւ Ֆ.Ֆ. Շարմուայի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որի մասին ակնարկում է Ն. Ադոնցը՝ «Chèref-nameh ou fastes de la nation kourde par Chèref-ou'ddine, prince de Bidlis, t. I-II, St.-Pbg., 1868-1875: Գ. Ասատրյանի թարգմանություններում Շարաֆ-Նամեի հրատարակության թվականները վրիպմամբ նշված են 1886 եւ 1887 թվականները («Իրան-Նամե», 1995, N 3, էջ 6):

12. «Առաջին խալիֆներ» են հիշարժվում Սուլիմնեղի հաջորդներ Աբու Բաքրը,

Օսմարը, Օսմանը եւ Ալին:

13. Դերսիմի բրդերի եւ նրանց հայկական ծագման հարցերը առավել համակողմանիորեն արծարծված են հետեւյալ ուսումնասիրություններում՝ Անդրանիկ, Տերսիմ. Ճանապարհորդություն եւ տեղագրություն, Թիֆլիս, 1901: Լ. Լյուլեճյան, Դայ եւ քուրտ հարաբերությունները. Տերսիմի քուրտերը. «Պայքար» օրաթերթ, 1913, 14 մարտի: Լեւոն Մեսրոպ, Քուրդիստան եւ քուրդեր, Փարիզ, 1957: Գ. Դալաճյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը. «Դայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», պրակ 5, Երեւան, 1973 եւ այլն:
14. XI դարի 80-ական թվականներին Եդեսիան գտնվում էր Փիլարտոս հայ իշխանի տիրապետության ներքո, որը քաղաքի եւ գավառի կառավարիչ Աշանակեց Գեթումի որդի Թորոս իշխանին: Եդեսիայի հայկական իշխանությունը կործանեցին Բաղդադի խաչակիրները: Տվյալ դեպքում Ն. Ադոնցը նկատի ունի Թորոս իշխանին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

(էջ 137)

Բնագիրը գտնվում է Հայաստանի հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվում:

Այն հրատարակել է Պ.Մ. Մուրադյանը (տես «Ազատամարտ», շաբաթաթերթ, 1994, N16, ապրիլ, էջ 6-7), որից եւ արտատպվում է:

Հոդվածը գրվել է 1923թ. հուլիսի սկզբներին Լոզանի պայմանագրի կնքումից առաջ: Նման եզրակացության համար հիմք է ծառայել Ն. Ադոնցի վկայությունները իսկ, որոնց կանոնադրական համապատասխան ծանոթագրություններում:

1. Սեւրի պայմանագրի վերանայման հարցը բարձրացրել են Ֆրանսիան եւ Իտալիան դեռեւս 1921թ. Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ (21 փետրվարի-14 մարտի): Կոնֆերանսի օրակարգի հիմնական երկու հարցերից մեկը Սեծավորարեւելյան հարցն էր: Ուղղամասնականներում հունական բանակների ծանր պարտությունների եւ խորհրդա-թուրքական մերձեցման ազդեցության ներքո՝ դաշնակիցները զգալի զիջումներ կատարեցին քեմալականներին եւ անգամ որոշեցին վերանայել սահմանների հարցը: Ի վերջո Սեւրի պայմանագիրը վերջնականապես չեղյալ հայտարարվեց Լոզանի կոնֆերանսում: Սհա այսպիսի սպասողական, ծանր ու անորոշ քաղաքական իրավիճակում է գրվել «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» հոդվածը:
2. Ակնարկում է ԱՄՆ-ի նախագահ Վ.Վիլսոնին, որը որպես arbitrage (իրավարար) պետք է որոշեր սահմանը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև:
3. «Հակադաշնակից թուրքերը»-նկատի ունի քեմալականներին, որոնք խիստ թշնամական, անհանդուրժողական դիրք էին գրավել Անտանտի երկրների եւ նրանց կողմից Թուրքիային պարտադրված Սեւրի պայմանագրի նկատմամբ:
4. Ակնարկում է քեմալականների կողմից 1920թ. սեպտեմբերին Հայաստանի հանրապետության դեմ սանձազերծած պատերազմը, որի հետեւանցով մինչեւ նոյեմբերի կեսերը Արեւելյան Հայաստանի մեծագույն մասը ռազմավարված էր թուրքերի կողմերից:
5. Թուրքերը Ալեքսանդրապոլը գրավել են նոյեմբերի 7-ին:
6. Թուրքական արշավանքը Արեւելյան Հայաստան սարսափելի աղետ էր հայ ժողովրդի համար, ոչ լրիվ տվյալների համաձայն թուրքերը կտորոցեցին շուրջ 200 հա-

զար մարդ եւ ոչնչացրեցին 140 գյուղ:

7. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
8. «Թուրքերի նոր home-ը» (անգլ.)-բառացիորեն տուն, ներկա դեպքում՝ մայրաքաղաք, նկատի ունի Անգարա քաղաքը, որը մայրաքաղաք է հռչակվել 1923թ. հոկտեմբերի 13-ին:
9. Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ որոշ տարբերություններ կան նաեւ Ն. Ադոնցի բերած թվական տվյալների միջեւ: Այսպես օրինակ, համեմատելի են «Հայկական հարցը Սեւրում» հոդվածում բերված նմանատիպ տվյալները (էջ 128-130) եւ վերոբերված տվյալները: Ակնարկում է, որ Ն. Ադոնցը նախորդ հոդվածը գրելուց հետո ճշգրտումներ է կատարել իր նյութերում:
10. Օսմանյան կառավարության դեմոգրաֆիկական քաղաքականության մասին տես Ե. Ղ. Սարգսյանի ուսումնասիրությունը («Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении» - «Սեծավոր եւ միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հատ. V, Թուրքիա, էջ 357-379):
11. Անշուշտ, ավելի ճիշտ կլիներ դրանց անվանել քույրերներ:
12. Այսինքն՝ 1918-1921 թվականներին: Այս իրողությունը վկայում է, որ հոդվածը գրվել է 1921թ. հետո:
13. «Սհա արդեն 14 տարի է անընդհատ պատերազմական դրության մեջ լինելով»-նկատի ունի այն, որ 1909թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո մինչեւ 1923թ. հոկտեմբերը՝ մինչեւ Հունաստանի հետ զինադադարի կնքումը, այսինքն՝ 14 տարի շուրամակ Թուրքիան անընդհատ գտնվել է պատերազմական ընդհանրումների մեջ: Սա եւս մեկ այլ լրացուցիչ փաստ է, որ հոդվածը գրվել է 1923 թվականին:
14. Նկատի ունի 1828-1829թթ. եւ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից, ինչպես նաեւ 1894-1896թթ. համիդյան քարոզերից հետո ռուսական կայսրություն տեղափոխված արեւմտահայերին:
15. Ակնարկում է Հուստինիանոս I-ի վարչական ռեֆորմը, որի համաձայն Տրապիզոնի ծովափը մտցվեց Առաջին Հայքի կազմի մեջ:
16. «Հայ ժողովուրդը... ութերորդ տարին է, որ դեգերում է օտարության մեջ»-այսինքն՝ 1915-1923 թվականներին:
17. Այս վերջին հատվածները սերտ աղերս ունեն «Հողային զիջումներ» հոդվածի հետ: Նույնն են նաեւ հեղինակի տազնապններն ու մտահոգությունները հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի հեռանկարի խորհրդածություններում:

ՀՈՂԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻՆ

(էջ 144)

Ինքնագիրը պահվում է Համագրայինի Բեյրութի, գրական պահոցի Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում (տես պահարան I, գրքոց F, թղթածրար 6): Գրված է 1921 թվականի փետրվարին Լոնդոնի կոնֆերանսի նախօրյակին: Առաջին անգամ տպագրել ենք մեք (տես Պ. Գ. Դավիանիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի հոդվածը Հայկական հարցի մասին, «Նպատակ», ԳԳ ԳԱ ակադեմիայի գիտահասարակական պարբերաթերթ, 1993, N8, հունիս): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը վերաբերում է 1921թ. փետրվարի 21-ից մարտի 14-ը Լոնդոնում իրավիճակում կոնֆերանսին, որտեղ վերանայվելու էր Սեւրի պայմանագիրը:

2. Ակատի ունի ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարարական որոշումը՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանների անցկացման և Հայկական պետությանը դեպի ծով հարմար ելք տալու վերաբերյալ: Տե՛ս նաեւ 236 էջ, ծան. 6.
3. Ակնարկում է քննալականներին, որոնք վճռականորեն հանդես էին գալիս ոչ միայն Սեւրի պայմանագրի և վիլսոնյան իրավարարական որոշման դեմ, այլև առաջարկում-պնդում էին Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապոլի և Սուրմալուի գավառներն անջատել Հայաստանից:
4. Պատերազմի նախօրյակի հայերի թիվը Վանի վիլայեթում 185.000 էր, իսկ Բիթլիսի վիլայեթում 180.000, թուրքերի թիվը համապատասխանաբար 47.000 և 40.000 (տե՛ս Ե.Կ. Саркисян, Административная и демографическая политика османского правительтва в Западной Армении, էջ 378):
5. Պատերազմի նախօրյակին Էրզրումի վիլայեթի հայերի թիվը կազմում էր 215.000 մարդ, իսկ թուրքերի թիվը՝ 240.000 (Աճդ.):
6. Այժմ Զարշուդ-չայ, պատմական Ծանախածոր գետն է:
7. Խոսքը Բադր-դադ (պատմական Պախր) լեռների մասին է:
8. Խոսքը վերաբերում է Հայկական Տավրոսի արեւելյան լեռնաճյուղին:
9. Ակատի ունի համայնավար Ռուսաստանը:
10. Այսինքն Անտանտի պետություններին (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն):

ՄԵԾ ԵՂԵՆՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ
(էջ 146)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրի 1928 թվականի հունիսի համարում [N8(68), էջ 68-76]: Այնուհետև վերահրատարակվել է 1965 թվականին Բեյրութի «Սփյուռք» շաբաթաթերթում (N է, 27, 14 հուլիսի, էջ 1-5, N է, 28, 21 հուլիսի, էջ 4, 8): Հատվածաբար տպագրել ենք մենք «Երեսմի համալսարան» շաբաթաթերթում (N17, 28 ապրիլի 1990, էջ 3):

Հոդվածը գրվել է 1928 թվականին Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրության հատուկ պատվերով: Սակայն, ինչպես ցուցում է խմբագրության ծանոթագրությունը «Հոդվածը, որ գրված է ԱՊՐԻԼԻ թվին համար, չհասավ ժամանակին» (էջ 68): Այս պատճառով է, որ հոդվածը լույս է տեսել ամսագրի հունիսի համարում, որտեղից և արտատպվում է այժմ:

1. «Մնաց միայն մի աղոտ ճրագ»-նկատի ունի Խորհրդային Հայաստանի պետականության գոյությունը:
2. «Լքյալ գույքերը»-Հայկական ցեղասպանության պատմության մակերեսորեն լուսաբանված էջերից է լքյալ գույքերի հարցը: Այնուհանդերձ ուշադրության են արժանի Գ. Ղազարյանի «Հայոց լքյալ գույքերու և կալվածներու թալանը թուրքերու կողմե» (տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1964, 6-7 հոկտեմբերի), Ե. Գ. Շոնազյանի «Հայոց լքյալ գույքերը» (տե՛ս «Ջանասեր», ամսագիր, Բեյրութ, 1968, N 11-12) հոդվածները և Լեւոն Վարդանի «Հայկական տասնինիցը և հայերու լքյալ գույքերը» մենագրությունը (Բեյրութ, 1970):
3. «Շինարարության վկայարանը»-նկատի ունի ազգային-օռնամտիկական այն պատիր հայեցակետը, որի համաձայն դրախտը տեղադրված է եղել Հայաստանում: Այդ տեսակետից հետաքրքրությունից գուրկ չէ Դ. Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության հետևյալ տողերը՝

**Մեր տերն ի երկնուց ծայրեն երբ իջավ
Երկրիս հիման քարն յԱյրարատ դրավ...
Հոն չափեց սահման յուր նախաստեղծին
Չեփրատն ու զԵրասխ բաժակ դրավ դրախտին.
... Ի Հայոց հողեն կազմեցավ Աղամ
Ջօղն Հայոց եվայն շընչեց քաղցրահամ:**

- (տե՛ս Դ. Ալիշան, Երկեր, Երևան, 1981, էջ 17):
4. Սույն տողերը վերցված են Մ. Պեշիկթաշյանի «Ծերն Վանայ» բանաստեղծությունից (տե՛ս Մ. Պեշիկթաշյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1987, էջ 84-85):
 5. «Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին»-նկատի ունի 1804-1813, 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմները:
 6. Սույն տեղերը վերցված են Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկասիրությունից (տե՛ս Եղիշե, Երևան, 1957, էջ 180):
 7. Կարլովիցի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1699թ. հունվարի 26-ին մի կողմից Օսմանյան թուրքիայի, մյուս կողմից Ավստրիայի, Վենետիկի հանրապետության և Լեհաստանի միջև: Պայմանագրի նշանակությունը այն, որ արձանագրեց ոչ միայն թուրքիայի պարտությունը, այլև նահանջը Եվրոպայից: Կարլովիցի հաշտության և նրա հետևանքների մասին լավագույն ուսումնասիրությունը պատկանում է Գ. Նորատունկյանին (տե՛ս G. Noradounghian, Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman, t. 1, Paris, 1900):
 8. Տվյալ դեպքում նկատի ունի քննալականներին, որոնք ինչպես հայտնի է, նախապես հանդես էին գալիս պոստկոմունիստական, բոլշեիկյան կեղծ լոզունգներով: Հանգամանք, որը համայնավար Ռուսաստանին ստիպեց ինքնախաբեությամբ մերժենալ քննալական թուրքիային և նրան վաճառել հայ ժողովրդի ազգային շահերը:
 9. Պարթևաց Արշակունիների պետությունը Սասանյանները տապալել են 226 թվականին:
 10. Չրվանականությունը-զրադաշտական կրոնի տարբերակը: Ըստ առասպելաբանության, Չրվանից են ծնվել Սիուրամազդան և Աիրիմանը:
 11. Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 206:
 12. Չրադաշտ (Չարատուշթրա՝ մ.թ.ա. մոտ 630-553)-զրադաշտական կրոնի հիմնադիր, նախապես գործել և քարոզել է Պարսկաստանի արեւելյան նահանգներում: Ըստ կրոնական առասպելաբանության՝ Մեծ Մարգարե:
 13. Տիգրանի եկեղեցին չափազանց կարելու դեր էր խաղում երկրի ներքաղաքական կյանքում: Հանձնանք, որը հարուցում էր Սասունյանների խոր մտահոգությունն ու անհանդուրժողականությունը: Սրանով պետք է բացատրել Հազկերտ II-ից սկսված բռուն հալածանքները Պարսկաստանի և ընդհանրապես բովանդակ տերության քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ: Հետաքրքիր է նշել, որ Ն. Աղոնցի բեյության անձնական թողնում են գտնվում, ի շարք այլ նյութերի «Քրիստոնյաների հալածանքները Սասանյան Պարսկաստանում V-VI դարերում» (ռուսերեն, 16 էջ) և «Ատրա-իրանական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (ռուսերեն, 20 էջ) անավարտ ուսումնասիրությունները (տե՛ս Ն. Աղոնցի ֆոնդ, ԵՄ-8 և ԺԱ-8):
 14. «Խոսրովների արքունիքը»-այսինքն՝ Սասանյանների արքունիքը, որտեղ հայտնի են հետևյալ չորս Խոսրովները՝ Խոսրով I Անուշիրվան (531-579), Խոսրով II

- Ավարվեզ (591-628), Խոսրով III (629-632), Տառուհազդ Խոսրով IV (631-632) երկրի ժայրամասերում):
15. Արաբական առաջին արշավանքները դեպի Պարսկաստան սկսվել են 635 թվականին: 637թ. Կադիսիայի ճակատամարտում հաղթելով պարսիկներին՝ արաբները գրավեցին Տիգրոսը, իսկ 641 թվականին Նեհավանդի ճակատամարտից հետո նրանք նվաճեցին բովանդակ Իրանը:
 16. Նկատի ունի Բյուզանդական կայսրության անկումը (1453թ.): Թեև հայ ավանդական պատմագիտական միտքը Արեւմտյան կայսրություն ասելու փոխարեն օգտագործում էր «Կողմանք Յունաց» արտահայտությունը:
 17. Ակնարկում է XVI-XVIII դարերում հայ ազատագրական մտքի դեզերումները Արեւմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում:
 18. «Սմբակը երիվարաց մաշեցին զբլուրս և զլերինս մեր»- խոսքերը պատկանում են XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռեայեցուն:
 19. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1996, էջ 360: Թվում է, թե Ն. Աղոնցը հենց Դրասխանակերտցուն հետեւելով է, որ նրան անվանում է այելոր: «Յառաջաբանում» պատմագիրը ցուցում է, թե ինքը «ցաւագին ծերութեան» առջեւ է կանգնած» (Անդ., էջ 8):
 20. Բառացիորեն՝ լծասարքի օղակածու մասը, որ անց են կացնում լծկանի վիզը (տե՛ս Է.Բ. Աղայան, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, հատ. Ա, Երեւան, 1976, էջ 86):
 21. Նկատի ունի Հակոբ Մծբնա հայրապետին (մոտ 270-347): Ասորի այս եկեղեցականը Հայաստանում զբաղվել է քրիստոնեական քարոզչությամբ, փորձել է բարձրանալ Արարատ լեռը: Հայոց եկեղեցին սրբացրել է նրան և դեկտեմբերի 12-18-ը զուգադիպող շաբաթ օրը տոնում է նրա հիշատակը:
 22. «Դրսեցի հայեր» ասելով Ն. Աղոնցը նկատի ունի ընդհանրապես ռուսահայերին և մասնավորապես գաղութահայերին՝ ի հակադրություն արեւմտահայերի:
 23. Ն. Աղոնցի այս պնդումը տարակուսելի է, քանզի ազատագրական կոչը ոչ միայն «դրսեցի» էր, այլև «ներսեցի», հենց ինքն է նկատել, որ կոչի հեղինակներն էին նաև ներսեցիներ Գ. Արվանդտյանցը, Մ. Խրիմյանը և շատուշատ ուրիշներ:
 24. Ակնարկում է Ա.Դ. Հնչակյան և Գ.Գ. Դաշնակցություն կուսակցությունների գործունեությունը Արեւմտյան Հայաստանում: «Դրոշակը» Գ.Գ. Դաշնակցության կենտրոնական օրգանն էր, իսկ «Հնչակը»՝ Ա.Դ. Հնչակյան կուսակցության:
 25. Նկատի ունի Շահամիր Շահամիրյանի զլխավորած հայ ազատագրական խմբակի գործունեությունը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում և այդ խմբակի գաղափարախոս Մովսես Բաղրամյանի հրապարակախոսական-հեղափոխական տրակտատը «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» (Մադրաս, 1772, տե՛ս նաև երկրորդ հրատարակությունը՝ քարգմանեց և ծանոթագրեց Պ.Մ. Խաչատրյանը, Երեւան, 1991):
 26. Սիմեոն Ա Երեւանցի (1710-1780)-Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1763 թվականից), պատմագիր, մանկավարժ: Սիմեոն կաթողիկոսի սույն նամակն առ Շ. Շահամիրյանին տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», Գիրք Ը, մասն երկրորդ («Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը»), հրատարակեց Գյուտ Աղանյանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 576:
 27. «Երկու հայ վարդապետների»-նկատի ունի Սկրտիչ Խրիմյանին (1820-1907) և Գարեգին Արվանդտյանցին (1840-1892): Ե՛ւ Մ. Խրիմյանը ե՛ւ Գ. Արվանդտյանցը ծավալել են բուռն հայրենասիրական-ազատագրական գործունեություն: Լինելով վարազա և Մուշի Ս. Կարապետ վանքերի վանահայր, Տարոնի և Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ, հրատարակելով «Արծվի Վասպուրականի» և «Ար-

- ծվիկ Տարոնի» թերթերը, աջակցելով «Սեւ Խաչ» (Վան) և «Պաշտպան հայրենեաց» (Կարին) ազատագրական գաղտնի խմբակների ստեղծմանն ու գործունեությանը՝ Մ. Խրիմյանը դառնում է արեւմտահայ ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներից, շարժման ղեկավարը: Գ. Արվանդտյանցը եղել է Մ. Խրիմյանի աշակերտն ու գաղափարակիցը, մասնակցել է Վանում գործող «Միություն ի փրկություն» և «Սեւ Խաչ» կազմակերպությունների հեղափոխական գործունեությանը:
28. «Երկրագործությունը որպես ուղի դանապարհ» հրապարակախոսական ակնարկը առաջին անգամ տպագրվել է 1862թ. Փարիզում՝ Սիմոն Մանիկյան կեղծանունով, այնուհետև տպագրվել է Մ. Նալբանդյանի երկերի երկհատորյակի 2-րդ հատորում (Մ. Պետերբուրգ, 1906), տե՛ս նաև վերջին հրատարակությունը (Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 4, Երեւան, 1983, էջ 34-99):
29. Բայց նրա երազները գետի այն կողմն էին, -նկատի ունի Եփրատից արեւելք՝ Մեծ Հայք:
30. Գ. Արվանդտյանցը Միսակ Թիմուրյանի հրատարակած աշխատությունից կատարել է ընդարձակ քաղվածներ, որից են մեջբերումներ է կատարել Ն. Աղոնցը (տե՛ս Գ. Արվանդտյանց, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամփորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 262-263, տե՛ս նաև Գարեգին Արվանդտյանց, Երկեր, հատ. 2, Երեւան, 1982, էջ 286):
31. Գ. Արվանդտյանց, Թորոս աղբար, էջ 266-267:
32. Իրականում գյուղը գնել է ոչ թե Մ. Թիմուրյանը, այլ Գ. Արվանդտյանցը: 1865թ. Ալեքի «Նահապետական ընկերության» տրամադրած 100 ոսկի զումարով նա գնել է Մշո դաշտի անմարդաբնակ Եքավղիան գյուղը և հիմնադրել Նոր Հայ գյուղը (Անդ., էջ 268-269: Հմմտ. նաև Ե.Ա. Կոստանյան, Գարեգին Արվանդտյանց, Երեւան, 1979, էջ 170):
33. Գ. Արվանդտյանց, Թորոս աղբար, էջ 270:
34. Գ. Արվանդտյանց, Թորոս աղբար, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 54, հմմտ. Գ. Արվանդտյանց, Երկեր, հատ. 2, էջ 330-331:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

(էջ 157)

- Ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Նիկողայոս Աղոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զորոց Բ, թղթածրար 6): Թեև գրության թվականը նշված չէ, սակայն ակնհերև է, որ այն գրվել է 20-ական թվականների կեսերին, ըստ երեւոյթին Լոզանի կոնֆերանսից անմիջապես հետո: Առաջին անգամ տպագրել ենք մենք (տե՛ս Պ.Գ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Աղոնցի նորահայտ հողվածը Հայկական հարցի մասին, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1993, N1, էջ 126-132): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:
1. Հայ վաճառականության գիտական պատմությունն այսօր էլ կարող է ամբողջապես ու լուրջ հետազոտության, թերևս կարելի է մատնանշել Լեոյի, Ա.Գ. Հովհաննիսյանի, Լ.Ա. Խաչիկյանի, Գ.Գ. Փափազյանի, Վ.Ա. Բայրուրյանի, Գ.Դ. Միրզոյանի, Շ.Լ. Խաչիկյանի, Վ.Գ. Փափազյանի և այլոց առանձին ուսումնասիրությունները:
 2. Սույն արտահայտությունը վկայում է, որ՝ հողվածը գրվել է 20-ական թվականների

կենտրին:

- Պաղեստինի տարածքում հրեական պետության ստեղծման գործում վճռական դեր են խաղացել ոչ միայն հրեական կապիտալն ու սիոնիզմի գաղափարախոսությունը, այլև մեծ տերությունները՝ հատկապես Անգլիան, իսկ հետագայում նաև ԱՄՆ-ը:
- Ակնարկում է Ազգերի լիգայի ղեկավար մարմնին՝ Լիգայի Գերագույն խորհրդին:
- Մինչև 1920թ. Իրաքի տարածքը պաշտոնապես անվանվում էր Միջագետք, հետևաբար հեղինակն այստեղ նկատի ունի Իրաքը:
- «Վիլսոնյան սահմանները»-նկատի ունի ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի՝ 1920թ. նոյեմբերի 22-ի որոշմամբ նախատեսվող հայկական պետության սահմանները: Հայաստանի «Վիլսոնյան սահմանների» եւ ընդհանրապես սահմանների հիմնահարցը շատ է զբաղեցրել և Ադրնցին եւ պատահական չէ, որ նա բազմիցս է անդրադարձել այդ խնդրին: Մասնավորապես տես «Չողային գիշումներ թուրքիային» (էջ 144-145), «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» (էջ 137-143), «Թուրքիայի անդամահատումը» (էջ 95-115), «Հայկական հարցը Սեւրում» (էջ 119-131) եւ այլ հոդվածներ:
- Ն. Ադրնցի հաշվարկների համաձայն, տարագիր, հայության վերադարձից հետո Արեւմտյան Հայաստանում մեկ քառակուսի կլիմետրի վրա կարելի էր ապահովել բնակչության միջին խտություն, այսինքն՝ 17 մարդ (տես սույն ժողովածուն, էջ 129):
- Ըստ թուրքական վիճակագրական տվյալների, 1920-ական թվականներին Անատոլիայի ներքին վիճակներում բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա կազմում էր 10-15 մարդ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ

(էջ 162)

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Ռուսերեն մեքենագիր օրինակը գտնվում է Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոցի Նիկողայոս Ադրնցի ֆոնդում (տես Պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար Դ Ա-8):

Հոդվածը գրվել է 1928 թվականի օգոստոսի 30-ին, հինգշաբթի օրը, ինչպես ակնհայտ է հողվածի վերջում և Ադրնցի ձեռքով կատարված գրառումից:

- Տպագրվում է առաջին անգամ:
- Լոզանի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1923թ. հունիսի 24-ին, թուրքիան վավերացրել է այն 1923թ. օգոստոսի 23-ին: Լոզանի պայմանագիրը ոչ միայն չեղյալ հայտարարեց Սեւրի պայմանագիրը, այլև մերժեց հայերի պահանջները եւ գերեզմանեց Հայկական հարցը (մանրամասն տես «Армянский вопрос на Лозанской конференции. Извлечения из протоколов», Тифлис, 1926):
 - Այսինքն՝ 1927 թվականին:
 - Ամերիկյան սենատը Լոզանի պայմանագիրը մերժել է 1927 թվականի հունվարի 18-ին:
 - Ն. Ադրնցի այս մատնանշումը հաստատվում է հետեւյալ փաստով. դեռեւս 1927թ. հունվարին մամուլի ներկայացուցիչներին տված իր հայտարարության մեջ սենատոր Գ.Չ. Քինգը մատնանշել էր, թե «Որոշապես անարդար եւ անտրամաբանական պիտի ըլլար Մ. Նահանգներուն համար ընդունիլ ու հարգել Քեմալի պահանջներն ու խոստումները, այնքան ատեն որ ան կշարունակէր իր հակակշռի

եւ գերիշխանության տակ պահել Ուիլսոնյան Հայաստանը (այժմ «ոչ ոքի հողը»), երբ անդին միլիոնավոր հայ գաղթականներ եւ քստորյալներ վերածված են անհայրենիք ժողովրդի մը» («Հայաստանը եւ ամերիկյան Քոնկրեսը», Բեյրութ, 1978, էջ 114):

- 1919թ. փետրվարի 26-ին Հայաստանի մանդատի հարցի առիթով հրավիրվեց ամերիկյան կառավարության հատուկ նիստ, որի ժամանակ Նախագահ Վիլսոնը պաշտոնապես հայտարարեց. «Եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները որեւէ մանդատ ընդունի Ազգերի լիգայից, ապա առաջին հերթին նա պետք է ընդունի Հայաստանի մանդատը» (տես В.И. Шпилкова, Империалистическая политика США в отношении Турции (1914-1920 гг.), М., 1960, էջ 66):
- Փարիզի կոնֆերանսում Տարածքային հարցերի գծով համեմատողվող Չորսի խորհրդին ներկայացրեց իր որոշումը, որտեղ ասված էր. «ԱՄՆ-ի նախագահը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անունից՝ սենատի համաձայնության պայմանով ընդունում է Հայաստանի մանդատը: Նրա սահմանները կորոշվեն ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի պատվիրակությունների համաձայնությամբ» (տես Վ.Ի. Շպիլկովա, նշվ. աշխ., էջ 76):
- Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը Լանսինգն էր:
- Ուորեն Կ. Հարդինգ-սենատոր Օհայո նահանգից, հետագայում ԱՄՆ-ի նախագահ (1921-1923):
- Ավելի ճիշտ՝ մայիսի 13-ին (տես «Հայաստանը եւ Ամերիկյան կոնգրեսը», էջ 109):
- Ի վերջո, Ամերիկյան սենատը 1920թ. հունիսի 1-ին մերժեց-նախագահ Վիլսոնի առաջարկը եւ հրաժարվեց Հայաստանի մանդատից (Հայաստանի մանդատի մասին լավագույն ուսումնասիրություններից տես I.B. Gidney, Mandate for Armenia, Kent Ohio, 1967):
- Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարը Կելլոգն էր:
- Խոսքը ԱՄՆ-ի նախագահ Կ. Կուլիջի (1923-1929) մասին է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՁԱԽՆԵՐԸ

(էջ 165)

Ինքնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Նիկողայոս Ադրնցի ֆոնդում (պահարան I, գրքոց Ա, թղթածրար Ա-8, ք. 1-19): Առաջին անգամ տպագրել ենք մենք (տես «Գարուն», 1994, N1, էջ 68-75): Հոդվածը գրվել է 1930թ. կեսերին, հավանաբար հուլիսին: Խոսելով Հայկական ընդհանուր բարեգործական միության մասին՝ Ն. Ադրնցը ակնարկում է, թե Պողոս Նուբար փաշան «նորերս է մահացել», իսկ դա, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել 1930թ. հունիսի 26-ին:

Ն. Ադրնցի նույն արխիվում են գտնվում նաև սույն հողվածի անգլերեն զույգ՝ միմյանցից քիչ տարբերվող մեքենագիր օրինակները (տես պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար 2, ք. 1-14, նաև՝ պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար 6, ք. 1-12): Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ 2-րդ թղթածրարում գտնվող անգլերեն թարգմանությունը եւ հայերեն ինքնագիրը նույնական են: 6-րդ թղթածրարի տարբերակը քիչ համառոտված է «Հայկական գաղութները» բաժնում: Ինչպես ակնհայտ է, այս դեպքում եւս գործ ունենք Ն.Ադրնցի աշխատանքային ոճի, արդեն ծանոթ գործելակերպի հետ: Նախապես նա իր բոլոր հողվածները գրում է հայերեն կամ ռուսերեն (տվյալ դեպքում հայերեն), որից էլ կատարում է այդ հողվածի կամ ֆրանսերեն եւ կամ էլ անգլերեն թարգմանությունը (տվյալ դեպքում անգլե-

- րեն): Անգլերեն մեքենագիր օրինակները պատրաստվել են տպագրության՝ մամուլում հրատարակելու համար, դա ակներես է դառնում հողվածին ծանոթանալուց հետո: Ցավոք, չկարողացանք պարզել այն հրատարակվել է, թե ոչ:
- 1. Սկստի ունի բուրքակաճ բուրժուազիայի ազգայնական շարժումը Մուստաֆա Բենալի գլխավորությամբ (1919-1921թ.թ.):
- 2. Խորհրդային Հայաստանի տարածքն իրականում ոչ թե 28.000, այլ 28,9 հազար քառակուսի կմ է:
- 3. Սկստի ունի Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը:
- 4. «Մարտական կոմունիզմը»- ակնարկում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որն Հայաստանում իրականացվել է 1920 թ. վերջերին 1921 թ. սկզբներին:
- 5. Խոսքը գինու-կոնյակի «Արարատ» տրեստի մասին է, որը հիմնվել է 1922-ին:
- 6. Սկստի ունի 20-ական թվականների վերջերից սկսվող արդյունաբերության ինդուստրացման եւ գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման բուլշևիկյան քաղաքականությունը:
- 7. Խոսքը ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանի (1928-1932) մասին է:
- 8. Իրականում Մեծ Արարատի բարձրությունը 5165 մետր է:
- 9. 1926-1930 թվականների ընթացքում համալսարանն ունեցել է հինգ ֆակուլտետներ՝ իրավաբանական, գյուղատնտեսական, տեխնիկական, բժշկական եւ մանկավարժական՝ իր երեք բաժիններով (կենսաբանական, ֆիզիկամաթեմատիկական եւ պատմագրական):
- 10. Խոսքը Երեւանի օպերայի եւ բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի մասին է, որի վերջնական կառուցումն ավարտվել է 1933 թվականին:
- 11. Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյան (1860-1930) - եկեղեցական գործիչ, հայագետ, բանաստեղծ, երուսաղեմի Հայոց պատրիարք (1921-1930): Տե՛ս նաեւ ? էջի ծանոթ. 8-րդը: Եղիշե պատրիարքը մահացել է ապրիլի 27-ին, այս փաստը եւս ապացուցում է, որի հողվածը գրվել է 1930 թ. ընթացքում:
- 12. Տե՛ս 208 էջի ծան. 60-րդը:
- 13. Պողոս Լուբար փաշան մահացել է 1930 թ. հունիսի 26-ին, ակներես է, որ հողվածը գրվել է այս դեպքից քիչ անց:
- 14. Վրիպակ է, իրականում ԳԲԸՍ ստեղծվել է 1906 թվականին:
- 15. Խոսքը Գրիգոր եւ Կարապետ Մելքոնյան եղբայրների նշանավոր կտակի մասին է, որով սփյուռքում եւ Մայր հայրենիքում հիմնադրվել են դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ժերանոցներ, հրատարակչություն եւ այլն:
- 16. Խոսքը Փարիզի Լուբարյան Մատենադարանի մասին է, որ գործում է առ այսօր:
- 17. Խոսքը Փարիզի Մարի Լուբար ուսանողական տան մասին է:
- 18. «Երկու հարուստ հայերի»- ակնարկում է Սամուել Մուրադի եւ Էդուարդ Ռափայելի Ղահրամանյանին, որոնց տրամադրած գումարներով են հիմնադրվել նշված դպրոցները:
- 19. Jawbortu (անգլերեն) - բոյ սկաուտների տարեկան մարզախաղեր:
- 20. Ուսումնասիրողների մեծամասնությունը կարծում է, թե խոսքը Փալստոս Բուզանդի մասին է, ինքը՝ Ն. Աղոնցը ենթադրում է, թե ակնարկը վերաբերում է Մար Աբաս Կատինային:
- 21. Պրոկոպիոս Կեսարացի (մոտ 500-563) -բուզանդական պատմագիր: Նրա երկասիրությունները արժեքավոր տվյալներ են պարունակում հայոց պատմության վերաբերյալ:

- 22. Իրականում Պարսից թագավորն էր Շապուհ II Երկարակյացը (310-379):
- 23. Արշակ Արշակունի - Հայոց Արշակ II թագավորն է (350-368):
- 24. Խոսքը Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:
- 25. Տե՛ս Loeb մատենաչարի հետեւյալ հրատարակությունը՝ Procopius, with an English translation by H.B Dewing, in seven volumes, Cambridge-London, 1954, book I, 5. Հմնտ. նաեւ Փալստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1987, Կ, ԾԴ:

**«ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՆ
ԵՎ ԳՆԱԾՈՒՄՆԵՐԸ
(էջ 180)**

ինքնագիրն անհայտ է:
Տպագրվել է «Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան). Կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ» ժողովածուում (Փարիզ, 1937, էջ 122-148) որտեղից եւ արտատպվում է՝ ամհրածեշտ կետադրական ու ուղղագրական շտկումներով:
1935 թվականին լրանում էր վիպասան Րաֆֆու ծննդյան 100-ամյակը: Ափյուռքահայ տարբեր գաղթավայրերում ստեղծվում են հանձնաժողովներ հորեւյանը պատշաճ դիմավորելու եւ կազմակերպելու համար: «Համազգային» ընկերության Փարիզի կենտրոնական վարչությունը որոշում է գրական այդ նշանակալից հորեւյանի աղիթով 1937թ. հոկտեմբերի 31-ին կազմակերպել մեծաշուք հանդես եւ հրատարակել հատուկ ժողովածու: Ա. Չոպանյանի գլխավորած կենտրոնական հորեւյանական հանձնաժողովը դիմում է Բրյուսելում բնակվող պրոֆ. Ն. Աղոնցին՝ խնդրելով ոչ միայն անդամակցել հանձնաժողովին, այլեւ պատրաստվող ժողովածուի համար գրելու հատուկ հոդված: Չնայած բազմազբաղվածությանը, Աղոնցը համաձայնվում է: Թեման հոգեհարազատ էր, իսկ իրադարձությունների միջավայրը՝ հայրենի եզերքն էր: Անշուշտ, կարելուր հանգամանք էր նաեւ ընտանեկան-ծագումնաբանական ավանդույթն ու անցողի հետաքրքրությունը հայ ազատագրական շարժումների եւ Հայկական հարցի նկատմամբ: Պատմաբանը վաղուց հետամուտ էր դավիթբեկյան հերոսական իրադարձություններին նվիրելու հատուկ ուսումնասիրություններ, վեր հանելու հայության գոյապայքարի առանձին մանրամասները: Եւ այդ ժամանակ էր, որ «Հայրենիք» ամսագրում տպագրվում է նրա «Դավիթ Բեկ» եւ Տեր Ավետիքի սերունդը» հոդվածը (տե՛ս «Հայրենիք», 1937, 15-րդ տարի, N 2, էջ 66-72): Պատմաբանի Բեյրության անձնական թողոնում ձեռագիր անավարտ մեկ այլ ուսումնասիրության առկայությունը՝ «Դավիթ Բեկն ըստ Ստեփանոս Շահումյանի» (տե՛ս Բեյրութի Համազգայինի գրական պահոց, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 4) եւս փաստում է նշված իրողությունը: Հատկանշական է, որ Աղոնցը որպես «Րաֆֆի» ժողովածուի խմբագրական մասնախմբի անդամ պարտավորվում է խմբագրել նաեւ ամբողջ ժողովածուն, որով եւ բացատրվում է նաեւ դրա անվիճելի ու աննախընթաց հաջողությունը:

- 1. Սկստի ունի Րաֆֆուն, որի ծննդյան 100-ամյակը լրացել էր, ճիշտ է, 1935-ին, սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներից դրդված որոշվել էր հորեւյանական հանդիսությունները կազմակերպել 1937-ին:
- 2. Հայոց պատմական անցյալին են նվիրված Րաֆֆու «Պարույր Հայկազն», «Սամվել», «Դավիթ Բեկ», «Խենթ», «Կայծեր» եւ այլ երկասիրություններ:
- 3. «Դավիթ Բեկ» վեպը առաջին անգամ լույս է տեսել 1880-1882թթ. ընթացքում

«Աշակ» լրագրում:

4. Երկասիրության խորագիրը տրված է փոքր-ինչ եղծված, ճիշտն է՝ «Դավիթ Բեգ-Ընտիր պատմութիւն Դավիթ Բեգին, եւ պատերազմացն Յայոցն խափանու որք եղեն ընդ դէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եւ Յայոց 1171»:
5. Ն. Աղոնցը մեքքերումները կատարում է «Խամսայի մելիքությունների» վիեննական (1906թ.) հրատարակությունից: Մենք հղելու ենք երեւանյան վերջին հրատարակությունը (Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, Երեւան, 1987, էջ 616):
6. Նկատի ունի Գանձասարի կաթողիկոս (1701-1728), հայ ազատագրական շարժման ականավար գործիչ ու մատենագիր Եսայի Չասան-Ջալալյանին, որն, ինչպես հայտնի է, որեւէ աղերս չունի «Ընտիր պատմութեան» հեղինակի հետ:
7. Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (1866-1948)-ազգային-եկեղեցական գործիչ, բանասեր: Ավարտել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը (1900): Գեոգրաֆիկ է եղել է Ատրպատականի Յայոց հոգեւոր թեմի առաջնորդ (1912-1938): Ն. Մելիք-Թանգյանը Աղոնցի հայրենակիցն էր, հատկանշական է, որ նրանք միաժամանակ են սովորել Գեորգյան ճեմարանում եւ Ս. Պետերբուրգի համալսարանում:
8. Տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վ. Շահնազարեանց, հատ. Ա-Բ, Փարիզ, 1859:
9. Դուկաս Սեբաստացու եւ ընդհանրապես «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ Բեգին» երկասիրության բնագրի, հեղինակի եւ իտրակից պարագաների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Ե. Փեչիկյան, «Դավիթ Բեկ»-ի պատմության աղբյուրները եւ միջնաբայանը («Բազմավեպ», 1938, N 6-9, էջ 172-187): Ս. Օրբելյան Դավիթ Բեկի ծագումնաբանության հարցի մասին («Բանբեր Յայաստանի արխիվներ», 1971, N 1, էջ 173-184): Ս. Արամյան, Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դավիթ Բեկի» («Բազմավեպ», 1972, N 2-3, էջ 232-259, 1977, N 1-2, էջ 298-324); նույնի՝ «Դավիթ Բեկի պատմության հեղինակ հ. Դուկաս Սեբաստացի Ստեփանյան (1709-1752), տե՛ս «Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դավիթ Բեկ», Վենետիկ, 1978, էջ 183-193: Ս. Ծեմճեմյան, Գ. Դուկաս Սեբաստացի (1709-1752) հեղինակ Դավիթ Բեկի պատմության («Բազմավեպ», 1972, N 4, էջ 491-501): Ա. Գ. Աբրահամյան, Դավիթ Բեկի պատմության նախագաղափար բնագիրը («Բանբեր Յայաստանի արխիվներ», 1972, N 3, էջ 85-114): Լ. Խաչերյան, Գ. Խաչատրյան, Դավիթ Բեկի «Ընտիր պատմության» նախագաղափար օրինակի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, N 1, էջ 201-220): Լ. Գ. Բաբայան, Դրվագներ Յայաստանի 14-18-րդ դարերի պատմագրության, Երեւան, 1984, էջ 228-237 եւ այլն:
10. Ըստ Դ. Ալիշանի, Ստեփանոս Շահումյանը եւ Ռոզալբա Մարիամ-Վարվառեն ունեցել են որդի՝ Գովհաննես-Անտոն (ծն. 1748թ.) եւ դուստր՝ Մարթա (ծն. 1749թ.), տե՛ս «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 301:
11. Հիշյալ արձանագրությունը վերաբերում է 1737 թվականին. այն ունի հետևյալ բովանդակությունը՝

**Դավանեցիք Շահումեանց տան
Պարոն Ջաքարն որ է Դաւթեան,
Պարոն Ստեփան Վրդանէտեան,
Պարոն Նահապետ Պողոսեան,
Ետուն շինեալ զայս սուրբ Սեղան
եւ ընդնմին զայս դամբարան,**

**Ի յիշատակ եւ ի կայան
Բնաւից որք են ճիւղք նոյնոյ տան
Յամի տեառն 1737 յուլիսի 30:**

(տե՛ս Դ. Ալիշան, Անդ., էջ 302): Դմտ. Գ. Թորոսյան, Վարք Մխիթարա Աբրահոր, Վենետիկ, 1901, էջ 365:

Կարմրագույն մարմարից պատրաստված սույն տապանաքարի հետագա ճակատագրի մասին հետաքրքիր մանրամասն է հաղորդում Գ.Ս. Արամյանը՝ որ 1975թ. հրդեհից հետո այն գտնելով է Ա. Ղազարի եկեղեցու զավիթի որմերից մեկի վրա (տե՛ս «Պատմութիւն Դավիթ Բեկ», 116-րդ էջի ծանոթագրությունը):

12. Ակնհայտ թյուրիմացություն է: Ն. Աղոնցը այս թվականը բերում է հետեւելով Դ. Ալիշանին, որը Դուկաս Սեբաստացու մահվան թվականը համարում է 1751 թվականի հոկտեմբերի 23-ը (տե՛ս Դ. Ալիշան, Անդ., էջ 301): Սակայն ավելի վաղ Սկրտիչ Ավգերյանը Ա. Ղազարի Մեծ ժամանակագրության մեջ (հատ. Ա, էջ 88) ճշտել էր, որ Դուկաս Սեբաստացին մահացել է 1752 սեպտեմբերի սկզբներին՝ Տիգրանակերտից ոչ հեռու գտնվող Առինձ գյուղի մոտ:
13. Այս թվականը եւս վրիպակ է: Ս. Արամյանի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ Դուկաս Սեբաստացին Շահումյանի եւ մյուս ականատեսների պատմությունները վերջնականապես խմբագրել է 1736-1737 թվականներին (տե՛ս «Պատմութիւն Դավիթ Բեկ», էջ 186):
14. Սույն բնագիրը, Ա. Գյուլամիրյանցի հրատարակությունից հետո ունեցել է եւս չորս այլ տպագրություններ՝
 Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դավիթ Բեկ», աշխատասիրեց Գ. Սամուել վրդ. Արամյանց, Վենետիկ, 1978:
 Դուկաս Սեբաստացի, Դավիթ Բեկի պատմությունը, աշխարհաբար վերապատմեց Արշակ Մադոյանը, Երեւան, 1988:
 Դավիթ Բեկ, Ընտիր պատմություն: Գրառոթյամբ՝ Գ. Դուկաս Սեբաստացու: Բնական բնագիրը եւ աշխարհաբար թարգմանությունը Լ. Գ. Խաչերյանի, Լոս Անճելես, 1988:
 Դուկաս Սեբաստացի, Դավիթ Բեկ կամ պատմութիւն Դավիթ Բեկ: Բնագիրը՝ Գ. Ս. Արամյանի, արեւելահայ թարգմանությունը եւ առաջաբանը Արշակ Մադոյանի, Երեւան, 1992:
15. Ինչպես վաղուց նկատել են ուսումնասիրողները, «շահնավազը» ոչ թե անձնանուն է, այլ տիտղոս, որ տրվում է պարսից շահի կողմից վրաց թագավորին եւ բառացի թարգմանությամբ նշանակում էր՝ «ընդհանուր զորահրամանատար» (տե՛ս նաեւ ստորեւ՝ ծան. 35):
16. Աբրահամ Կրետացու մոտ այսպես է. «վասն ահի օսմանցնց եւ զառաջօրուց քրքերոյն...» (տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն. Բնական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն և. Կ. Ղողանյանի, Երեւան, 1973, էջ 150):
17. Թվում է Ն. Աղոնցը կանխատեսված չի շեշտում, որ խոսքն արդեն հավատափոխ, ուրացող ու անվանափոխված մելիք Բաղիրի մասին է եւ ոչ թե մելիք Դավիթի (տե՛ս Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 151):
18. Շրջանառության մեջ գտնվող տեսակետներից մեկի համաձայն (Րաֆֆի, Ս. Մելիք-Ստեփանյանց, Ե. Լալայան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Ս. Օրբելյան եւ ուրիշներ) Դավիթ Բեկը տոհմակից էր Օրբելյաններին, որից հետեւում է, թե Դավիթ Բեկն ու ուրացյալ Մելիք Բաղիրը սերում էին նույն ընտանիքից:
19. Տե՛ս «Մովսիսի խորենացուց Պատմութիւն Յայոց», աշխատասիրությամբ Ս. Աբրահամի եւ Ա. Գարությունյանի, Տիֆլիս, 1913, էջ 113:

20. Ավելի ճիշտ է՝ Կենաուզ-տե՛ն՝ Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 122-126, 133-134, 152, 154, 156-160):
21. Ավելի ճիշտ է՝ Իշկենտ (Իշկենտ):
22. Ավելի ճիշտ է՝ Վայրիվայր (տե՛ն՝ Ս. Արամյանի հրատարակած բնագիրը, էջ 124, 156, 157):
23. Ա. Գյուլամիրյանցի մոտ այլվերպ է՝ «Եւ յետ քանի աւուրց Սափիղուլին՝ Ղազա որդին Օրդուվարեցի, եւ որդին Շահիսլամին» (Ա. Գյուլամիրյանց, էջ 26, հմմտ. նաեւ Ս. Արամյան, էջ 126): Ուրեմն, Սափի Ղուլին օրդուարցի Ղազու որդին էր եւ ոչ թե մեկ ուրիշը, ինչպես ներկայացնում է Ն. Ադոնցը:
24. «Մի տարի անցած», այսինքն՝ 1725-ին: Իրականում, սակայն, օսմանցիները Երեւանը պաշարել են մեկ տարի առաջ՝ 1724-ին:
25. Բաֆֆի, Ղավիթ Բեկ, տե՛ն՝ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 7, Երեւան, 1985, էջ 515-520:
26. Ավելի ճիշտ է Այտին (տե՛ն՝ Ս. Արամյան, էջ 143):
27. Բնագրում «Որդիքն Մաղաջուղին եւ Տիլենցի մականունանայն» (տե՛ն՝ Ս. Արամյան, էջ 144), այսինքն՝ «Մաղաջուղի եւ Տիլենցի հորջորջվածի որդիները»:
28. «Գալլվահանյան գույն տվել»-ակնարկում է Տարոնի իշխան Գալլ Վահանի չափազանցված ու ոչուրին հաղթանակները ընդդեմ պարսից՝ 7-րդ դարում (տե՛ն՝ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երեւան, 1941, էջ 164 եւ հետո):
29. Ավելի ճիշտ է՝ «Եկտաստանը» (Երդաստայց):
30. Տե՛ն՝ Ս. Արամյան, էջ 143:
31. Նկատի ունի այն, որ Ստեփանոս Շահումյանին էր պատկանում Ղավիթ Բեկին Սյունիք հրավիրելու նախաձեռնությունը:
32. Խոսքը վրաց պատմիչներ Սեխնիա Չխեիծեի (XVII դարի երկրորդ կես XVIII դարի առաջին կես) եւ արքայազն Վախուշտի Բագրատիոնիի մասին է: Առաջինը հեղինակ է «Թագակիրների պատմությունը», իսկ երկրորդը՝ «Վրաստանի պատմությունը» պատմական երկասիրությունների:
33. Տե՛ն՝ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II partie, I-II livraison, S. Peter., 1856-1857.
34. Բաֆֆի, Խամսայի մեկիջությունները, տե՛ն՝ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, էջ 434:
35. Պատմագրության մեջ այն կարծիքն է տիրապետում, թե տվյալ կոնտեքստում իրոք խոսքը վերաբերում է Վախթանգ VI-ի (1716-1724) որդի արքայազն Բակարին: Որ Բակարը կոչվել է «շահնավագ» ակներեւ է Աղվանից Եսայի եւ Ներսես կաթողիկոսների՝ ռուսական արքունիկին հղված 1725թ. հուլիսի 25-ի գրությունից. «Ապա Վախթանկ խանին եւ կամ իւր որդի Շահնաւագ խանին հրաման լինի զօրօք գալ ի Շամախի» (տե՛ն՝ Գ. Էզօւ, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, էջ 423): Թեւեւ կարծիք կան նաեւ (Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք 2, Երեւան, 1973, էջ 179, «Չայ ժողովրդի պատմություն» ՉԽՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. 4, Երեւան, 1972, էջ 164 եւ այլն), որ Ղավիթ Բեկին Սյունիք ուղարկողը եղել է հենց Վախթանգ VI-ը:
36. Խոսքը պարսից շահ Թահմազ II-ի (1722-1732) մասին է:
37. Ակնարկում է Պետրոս Մեծի բանազնաց իշխան Տուրկեստանովի միջոցով Վախթանգ II-ին հղված նամակը (տե՛ն՝ «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века» Т. II, ч. II, Ереван, 1967, վավ. 165, էջ 7-13):
38. Եսայի Չասան-Ջալալյան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 49:
39. Անդ., էջ 49-50:

40. Անդ., էջ 50:
41. «Ավան խանին եւ Ավան միրզային»-խոսքը մեկիջ Եզանի եւ Ավան հարյուրապետի մասին է:
42. Բաֆֆի, Խամսայի մեկիջությունները, էջ 435:
43. Բաֆֆի, Ղավիթ Բեկ, էջ 245:
44. Ն. Ադոնցը նկատի ունի Կախեթի թագավոր Լեվանի (1520-1574) բանակցությունները Իվան IV Ահեղի հետ, որի արդյունքը եղավ այն, որ կազակների մի զորագունդ ավելի քան վեց տարի (1564-1571) պաշտպանում էր Կախեթը պարսկական հարձակումներից: Չայտնի են նաեւ Կախեթի թագավոր Ալեքսանդր II-ի (1574-1605) Ֆեոդոր Իվանովիչ ցարին 1586թ. հոկտեմբերի 9-ին հղված աղերսագիրը, կամ 1587 եւ 1604 թվականներին վրաց արքունիքի վարած բանակցությունները Ռուսաստանում (տե՛ն՝ Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1946, էջ 342-343):
45. Տե՛ն՝ Բաֆֆի, Ղավիթ Բեկ, էջ 580: «Վկայագիր Ուալեխանց» վավերագիրն առաջին անգամ հրատարակել է ոչ թե Բաֆֆին, այլ Աննա Բաֆֆին՝ «Ղավիթ Բեկ» վեպի վիեճակական 1903թ. հրատարակության վերջում:
46. Թյուրիմացություն է պաշարված Երեւանը թուրքերին անձնատուր է եղել 1724 թվականի սեպտեմբերի 26-ին (այդ մասին տե՛ն՝ «Չայ ժողովրդի պատմություն» ՉԽՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. 4, էջ 157):
47. Խոսքը Կախեթի թագավոր Մամադկուլիխանի (Կոստանդին) մասին:
48. Տե՛ն՝ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. քննական բնագիրը, Երեւան, 1983, էջ 190: Բնագրում փոքր ինչ այլ է՝ «զկյրարատեան գաւառացն եւ ի Սիւնեստանեայց աշխարհէն հօտք եւ անդեայք ի ձեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ» (Անդ.):
49. «Օմարի եւ Եագիդի նման արյունարբու է, իսկ Չարուն ալ Ռաշիդի նման անողքելի»-սույն արտահայտության մանրամասն մեկնաբանությունը տե՛ն՝ Բաֆֆի, հատ. 7, էջ 589, ծան., հմմտ. էջ 349:
50. Այսինքն՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրից եւ Բեռլինի վեհաժողովից հետո:
51. Խոսքը վերաբերում է ֆիդայական-հայդուկային շարժմանը:
52. Ակնարկը վերաբերում է Առաջին ինտերնացիոնալին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

- 3 ԳՐԱՏԱՐԱԿԶԻ ԿՈՐԱԻՑ
- 5 ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՐՈՆՑ - Պ. Գոպհաննիսյան
- 25 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՆ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 50 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 63 ԳԵՐԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
- 64 ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 70 ԱՌԱՋԱԿՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ԴԻՄԱՀԱՐՑԻ ԼՈՒՃՄԱՆ ՇՈՒՐՋ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 95 ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 116 ՆԱՄԱԿ ԼՈՆԴՈՆԻ «ԹԱՅՄԱ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 119 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՒՐՈՒՄ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 132 ՔՐԴԵՐԻ ՆԵՐԹՎՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Անգլ. թարգմ. Գ. Ասատրյանը
- 137 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
- 144 ԳՈՂԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ
- 146 ՄԵԾ ԵՂԵՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ
- 157 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՐԱՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ
- 162 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ
Ռուս. թարգմ. Վ. Դիլոյանը
- 165 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՐԹՕՋԱԽՆԵՐԸ
- 180 «ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ» ՎԵՊԻ ՊԱՏԱԿԱՆ ՀԻՄԸ
ԵՒ ԳԱՐԱՓՈՐԱՆԽՈՍԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ
- 203 ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Կազմեց Պ. Գոպհաննիսյանը